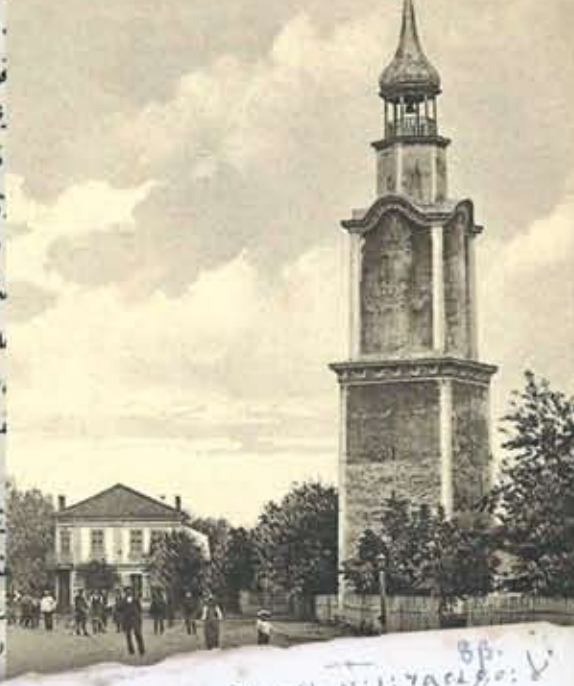

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ В АРХИВИТЕ И ДОКУМЕНТИТЕ ОТ XVIII-XIX ВЕК: МОДЕРНОСТ И ТРАДИЦИЯ

ЗА БУКВИТЕ
О ПИСМЕНЕХ

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ В АРХИВИТЕ И ДОКУМЕНТИТЕ ОТ XVIII – XIX ВЕК: МОДЕРНОСТ И ТРАДИЦИЯ

THE BULGARIAN LANDS IN THE ARCHIVES AND DOCUMENTS OF THE 18th – 19th CENTURY: MODERNITY AND TRADITION

ЗА БУКВИТЕ
О ПИСМЕНЕХЪ

Сборникът се издава по проект: „Информационен портал за архивно-документално наследство на Българското възраждане“, по Договор № КП-06-Н 25/2 от 13.12.2018 г., и анекс към договора с номер: ФНИ-2912 от17.12.2020 г., подкрепен от Фонд „Научни изследвания“ към Министерство на образованието и науката.

Екипът на проекта носи цялата отговорност за съдържанието на сборника и при никакви обстоятелства не може да се приеме като официална позиция на Фонд „Научни изследвания“ или на Министерството на образованието и науката.

© Доц. д-р Християн Атанасов, проф. д.н. Орлин Събев, съставители и научни редактори, 2022
© Чл.-кор. проф. д.и.н. Румяна Радкова, проф. д.и.н. Вера Бонева, научни рецензенти, 2022
© Д-р Христо Христов, дизайн на корицата, 2022
© Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2022
© Университет по библиотекознание и информационни технологии, 2022

ISBN 978-619-185-585-8

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ В АРХИВИТЕ И ДОКУМЕНТИТЕ ОТ XVIII – XIX ВЕК: МОДЕРНОСТ И ТРАДИЦИЯ

Академично издателство „За буквите – О писменехъ“
София, 2022

THE BULGARIAN LANDS IN THE ARCHIVES AND DOCUMENTS OF THE 18th – 19th CENTURY: MODERNITY AND TRADITION

The book is published under the project "Information Portal for Archival-Documentary Heritage of the Bulgarian Revival", Contract № КР-06-Н 25/2, 13.12.2018, and Annex to Contract № ФНИ-2912, 17.12.2020, financed by National Science Fund of the Bulgarian Ministry of Education and Science.

The project team is solely responsible for the content of the edition, which can under no circumstances be taken as the official position of the Science Fund or the Ministry of Education and Science.

© Assoc. Prof. PhD Hristiyan Atanasov, Prof. DSc Orlin Sabev, compilers and scientific editors, 2022
© Associated Member of the Bulgarian Academy of Science Prof. DSc Rumyana Radkova, Prof. DSc Vera Boneva, scientific reviewers, 2022
© Hristo Hristov, PhD, book cover design, 2022
© Academic Publisher "Za bukvite – O pismeneh", 2022
© University of Library Studies and Information Technologies, 2022

ISBN 978-619-185-585-8

Посвещава се на 80-годишнината
на доц. Мария Калицин

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР **13**
ЗА ПРОЕКТА **16**

ДЯЛ ПЪРВИ

ДОКУМЕНТИ И ИСТОРИЧЕСКИ РАЗКАЗ

ОСМАНСКИ ДОКУМЕНТИ ЗА СЪЗДАВАНЕТО НА ЕДИН НОВ ГРАД: ОРХАНИЕ (БОТЕВГРАД) **21**
Орлин Събев

НЕИЗВЕСТЕН ДОКУМЕНТ ЗА ТРЪН И САМОКОВСКИЯ ЗОГРАФ КОСТАДИН ВАЛЬОВ **63**
Надя Манолова-Николова

ДНЕВНИК НА ЧИТАЛИЩЕ „АРХАНГЕЛ МИХАИЛ“ КАТО ИЗВОР ЗА КУЛТУРНАТА МОДЕРНИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ОБЩНОСТ В ГРАД ШУМЕН ПРЕЗ 60-ТЕ И 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК **75**
Вера Бонева

ОСМАНСКИЯТ ПРЕВОД НА ЕДИН ПРИЗИВ НА МИТРОПОЛИТ ГРИГОРИЙ ДОРОСТОЛСКИ И ЧЕРВЕНСКИ **100**
Ирина Саръиванова

БЪЛГАРИ В ОСМАНСКАТА ЖАНДАРМЕРИЯ? НОВИ ДАННИ ОТ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК **116**
Християн Атанасов

ТЕКЕТО МУСА БАБА ПРИ СЕЛО ИЗБУЛ, НОВОПАЗАРСКО, В РАЗКАЗА „ДЯДО ДОБРИ“ НА ИЛИЯ РАШКОВ БЛЪСКОВ **140**
Мемиш Мердан

ДЯЛ ВТОРИ

АРХИВИ, ИЗСЛЕДВАНИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ

ЕДИН ОСМАНСКИ РЕГИСТЪР ОТ СРЕДАТА НА XVIII ВЕК КАТО ИЗВОР ЗА ДЕМОГРАФСКАТА И КОНФЕСИОНАЛНА ИСТОРИЯ НА СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ **171**
Невена Неделчева

ДА ПОТЪРСИШ ПРЕПИТАНИЕ В ДОБРУДЖА ПРЕЗ XIX ВЕК **188**
Стоянка Кендерова

ЗНАЧЕНИЕТО НА ОСМАНСКИТЕ ПРЕБРОИТЕЛНИ РЕГИСТРИ ОТ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА СЕМЕЙНО-БРАЧНИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ 226
Даниела Ангелова

РОДОВИТЕ АРХИВИ КАТО ИЗВОРИ ЗА ГЕНЕАЛОГИЯТА И ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ 252
Мария Левкова-Мучинова

АРХИВНИ МАТЕРИАЛИ, ПОСВЕТЕНИ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ТЪРГОВЦИ ВЪВ ФОНДА НА АТАНАС ШОПОВ В НАУЧНИЯ АРХИВ НА БАН (Ф. 41К)..... 266
Ивайло Найденов

ДОКУМЕНТИ И АРХИТЕКТУРНИ ПЛАНОВЕ НА ЦЪРКВИ ОТ КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК, СЪХРАНЯВАНИ В ОСМАНСКИЯ АРХИВ В ИСТАНБУЛ 286
Стефан Димитров

ПЕРИОДИЧНИЯТ ПЕЧАТ КАТО ИЗВОР ЗА ПРОУЧВАНЕ НА УРБАНИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ ПРЕЗ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК..... 312
Венцислав Мучинов

КАК СЕ ПРЕДСТАВЯТ ОСМАНСКИЯТ ФАЛИТ ОТ 1875 Г. И ИЗТОЧНИЯТ ВЪПРОС В БРИТАНСКАТА ПРЕСА?..... 328
Димитър Бозов

ПАЗАРНИ СЦЕНИ В БЪЛГАРСКАТА ЖИВОПИС ОТ КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК (ЗА ЕТНОГРАФИЗМА В АКАДЕМИЧНИЯ СТИЛ) 362
Любомир Миков

ДЯЛ ТРЕТИ

АРХИВНИ КОЛЕКЦИИ И ОБУЧЕНИЕ

ДОКУМЕНТИ ЗА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ, СЪХРАНЯВАНИ В БЪЛГАРСКИЯ ИСТОРИЧЕСКИ АРХИВ ПРИ НАЦИОНАЛНАТА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“ 389
Руслан Иванов

КОЛЕКЦИЯ СТАРОПЕЧАТНИ КНИГИ ОТ ТРЯВНА 407
Ирина Димитрова

ОБРАЗОВАНИЕТО ПО АРХИВИСТИКА И ДОКУМЕНТАЛИСТИКА В УНИБИТ: АСПЕКТИ НА СТУДЕНТСКОТО МНЕНИЕ 423
Таня Тодорова, Християн Атанасов, Събина Ефтимова, Магдалена Гарванова, Ана Милич

ИНВЕСТИЦИЯ В БЪДЕЩЕТО: УЧАСТИЕ НА СТУДЕНТИТЕ ОТ СПЕЦИАЛНОСТ „АРХИВИСТИКА И ДОКУМЕНТАЛИСТИКА“ В ПРОЕКТ, ОРИЕНТИРАН КЪМ ВЪЗМОЖНОСТ ЗА ПЛАВЕН ПРЕХОД ОТ ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ИНСТИТУЦИЯ КЪМ РЕАЛИЗАЦИЯ НА ТРУДОВИЯ ПАЗАР 438
Събина Ефтимова

ЗАЩИТА НА АВТОРСКИТЕ ПРАВА В СИГУРНА ЕЛЕКТРОННА СРЕДА ПРИ ИЗПОЛЗВАНЕ НА ПРОИЗВЕДЕНИЯ С ОБРАЗОВАТЕЛНА ЦЕЛ 474
Надежда Томова, Димитрина Бояджиева, Мими Тошева, Нели Нинова, Ирен Илиева

НЯКОИ СЪВРЕМЕННИ АСПЕКТИ НА КУЛТУРОНОМИЧНАТА ДОКУМЕНТОЛОГИЯ И РАБОТАТА С ДОКУМЕНТИ. АРХИВИРАНЕ И СИГУРНОСТ НА ДОКУМЕНТНАТА ИНФОРМАЦИЯ 489
Нели Нинова, Ирен Илиева, Димитър Димитров

CONTENTS

PREFACE **13**
ABOUT PROJECT **16**

PART ONE

RECORDS AND HISTORICAL NARRATIVES

OTTOMAN DOCUMENTS ABOUT THE ESTABLISHMENT OF A NEW CITY IN 1865–1866: ORHANIYE (BOTEVGRAD) **21**
Orlin Sabev

UNKNOWN DOCUMENT ABOUT TRAN AND THE PAINTER KOSTADIN VALIOV FROM SAMOKOV **63**
Nadya Manolova-Nikolova

A REGISTER OF THE READING ROOM (*CHITALISHTE*) "ARKHANGEL MIHAIL" AS A SOURCE FOR THE CULTURAL MODERNIZATION OF THE BULGARIAN COMMUNITY IN THE TOWN OF SHUMEN IN THE 1860s AND 1870s **75**
Vera Boneva

A TRANSLATION IN OTTOMAN TURKISH OF AN APPEAL FROM THE METROPOLITAN BISHOP GREGORY OF DOROSTOL AND CHERVEN **100**
Irina Saraivanova

WERE THERE BULGARIANS IN THE OTTOMAN GENDARMERIE? NEW EVIDENCE FROM THE 1860s **116**
Hristiyan Atanasov

THE TÜRBE OF MUSA BABA NEAR THE VILLAGE OF IZBUL, NOVI PAZAR MUNICIPALITY, IN ILIYA RASHKOV BLASKOV'S SHORT STORY "DIADO DOBRI" **140**
Memish Merdan

PART TWO

ARCHIVES, STUDIES AND PERSPECTIVES

AN OTTOMAN REGISTER FROM THE MID-18TH CENTURY AS A SOURCE FOR THE DEMOGRAPHIC AND CONFESSIONAL HISTORY OF NORTHEASTERN BULGARIA **171**
Nevena Nedelcheva

SEEKING A LIVELIHOOD IN 19TH-CENTURY DOBRUDJA **188**
Stoyanka Kenderova

THE IMPORTANCE OF THE OTTOMAN CENSUS REGISTERS FROM THE 1860s FOR THE STUDY OF FAMILY AND MARRIAGE RELATIONS IN THE BULGARIAN LANDS 226
Daniela Angelova

THE FAMILY ARCHIVES AS SOURCES ABOUT THE GENEALOGY AND HISTORY OF THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL..... 252
Maria Levkova-Muchinova

ARCHIVAL MATERIALS ABOUT MERCHANTS OF THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL PERIOD IN THE FUND OF ATANAS SHOPOV PRESERVED IN THE ARCHIVE OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES (FUND 41K) 266
Ivaylo Naydenov

DOCUMENTS AND ARCHITECTURAL PLANS OF BULGARIAN CHURCHES, DATING FROM THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES AND PRESERVED IN THE OTTOMAN ARCHIVE IN ISTANBUL..... 286
Stefan Dimitrov

THE PERIODICAL PRESS AS A SOURCE OF THE STUDY OF THE URBANIZATION IN THE BULGARIAN LANDS UNDER OTTOMAN RULE IN THE THIRD QUARTER OF THE 19TH CENTURY..... 312
Ventsislav Muchinov

HOW THE OTTOMAN DEFAULT OF 1875 AND THE EASTERN QUESTION WERE REPRESENTED IN THE BRITISH PRESS? 328
Dimitar Bozov

SCENES OF MARKET PLACES IN LATE 19TH- AND EARLY 20TH-CENTURY BULGARIAN PAINTING (ON ETHNOGRAPHY IN ACADEMICISM) 362
Lyubomir Mikov

PART THREE

ARCHIVAL COLLECTIONS AND EDUCATION

DOCUMENTS ABOUT THE BULGARIAN REVIVAL PRESERVED IN THE BULGARIAN HISTORICAL ARCHIVES OF THE NATIONAL LIBRARY "ST. ST. CYRIL AND METHODIUS" 389
Ruslan Ivanov

THE COLLECTION OF "OLD PRINTED BOOKS" FROM TRYAVNA 407
Irina Dimitrova

ARCHIVAL AND DOCUMENTARY STUDIES EDUCATION AT ULSIT: ASPECTS OF STUDENTS' OPINIONS 423
Tania Todorova, Hristiyan Atanasov, Sabina Eftimova, Magdalena Garvanova, Ana Milić

INVESTMENT IN THE FUTURE: PARTICIPATION OF STUDENTS INVOLVED IN "ARCHIVAL AND DOCUMENTARY STUDIES" PROGRAM IN A PROJECT ORIENTED TOWARDS THE POSSIBILITY OF A SMOOTH TRANSITION FROM THE EDUCATIONAL INSTITUTION TO THE LABOR MARKET REALIZATION 438
Sabina Eftimova

COPYRIGHT PROTECTION IN A SECURE ELECTRONIC ENVIRONMENT FOR THE USE OF WORKS FOR EDUCATIONAL PURPOSES 474
Nadezhda Tomova, Dimitrina Boyadzhieva, Mimi Tosheva, Nelly Ninova, Iren Ilieva

SOME MODERN ASPECTS OF CULTURONOMIC DOCUMENTOLOGY AND THE WORK WITH DOCUMENTS. ARCHIVING AND SECURITY OF DOCUMENTARY INFORMATION 489
Nelly Ninova, Iren Ilieva, Dimitar Dimitrov

ПРЕДГОВОР

Архивите и историческата наука са неразривно свързани. Аксиоматични за историческите изследвания са издирването, проучването, анализът и интерпретацията на нови архиви, които да обогатят, прецизират и коригират натрупаните от векове и хилядолетия познания за миналото. За изследователя работата с архивите представлява и в буквален, и в преносен смисъл допир с това минало, запечатано на къс хартия и съхранено до нас под зоркия поглед на поколения специалисти в архиви и библиотеки.

Ръководен именно от тази максима, екипът на научно-изследователския проект „Информационен портал за архивно-документално наследство на Българското възраждане“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към МОН (2018 – 2022), разгърна широкомащабна дейност за разкриване и въвеждане в научно обращение на голям масив от архиви – предимно български и османски, съхранени както в нашата страна, така и в чужбина. Този процес е особено важен предвид наблюдаваното до неотдавна скромно присъствие на османските архиви в изследванията на Българското възраждане. Екипът на проекта успя да привлече специалисти османисти, които в ползотворно сътрудничество с водещи изследователи на Българското възраждане да допринесат за формиране на по-всестранна, обхватна, детайлна и обективна представа за историята на българските земи през този период.

В резултат на това сътрудничество през 2019 г. беше публикувана колективната монография „Българският XIX век: нови архиви и прочити“. Тя бе посветена на 80-годишнината на доц. д-р Славка Драганова – признат български османист и изследовател на стопанската история на българските земи през XIX век. Това посвещение беше израз на желанието на екипа на проекта да отдаде заслужено уважение към водещи български специалисти, чиято работа с архивите служи за пример и вдъхновение за идните поколения.

Настоящият сборник отново засвидетелства дълбокото уважение и признание на неговите съставители и автори към друг особено изявен и изключително разпознаваем български специалист в областта на османските извори и архиви – доц. Мария Калицин. Сборникът се посвещава на нейната 80-годишнина. За мнозина, ако не за всички съвременни български османисти, именно доц. Калицин е професионалистът и човекът, който ги е повел ентусиазирано, убедено и решително в необятните дебри на османската документация, на хрониките и други наративни извори, които разкриват факти и познания за знайни и незнайни исторически личности и събития, скрити в странно, но красиво и загадъчно изглеждащата за незнаещите и неопитни млади хора арабска писмена система. Доц. Калицин се отличава с прецизните си преводи на български език на едни от най-популярните османски хроники – на Мехмед Нешри и Ходжа Садеддин, както и други наративи като писанието за религиозните битки на султан Мурад II, на османски съдебни протоколи от София, Видин и Русе, на огромен брой документи от османските архиви в България и Турция, отнасящи се за различни региони (Търново, Омуртаг, Видин) и аспекти (религиозни общности, материално състояние) на живота по българските земи през османския период.

Също толкова важна и значима е работата на доц. Калицин и като преподавател по османотурски език, османска дипломатика и палеография. Благодарение на водените от нея университетски курсове и индивидуални уроци са подготвени няколко поколения български османисти, чийто доказан професионализъм се дължи в голяма степен не само на взискателността ѝ като преподавател, но и на умението ѝ да породи у прохождащия, изпълнен със съмнения и страх млад специалист траен и дълбок интерес към работата с архиви и извори, както и да запали у него пламъка на изследователя, който остава да гори за цял живот. Настоящият труд е скромен опит ние, нейните ученици и колеги, да изразим дълбоката си благодарност и признателност за нейното търпение и добро сърце, докато ни е водела по пътя на познанието.

Този труд обединява усилията на 28 както утвърдени, така и прохождащи историци и архивисти в проучването на историята на българските земи през Българското възраждане в светлината на новоиздирени и неизследвани досега архиви и извори и в контекста на процеса на преход от традиция към модерност.

Първата част – „Документи и исторически разказ“, обединява няколко изследвания, в които наред с анализ на конкретни исторически събития, процеси и личности се представят и пълните текстове (в превод или стандартизиран вариант) на документи и други извори.

Втората част, озаглавена „Архиви, изследвания и перспективи“, съдържа изследвания, които разкриват потенциала на различни видове архиви, документи и дори картини за проучването на различни аспекти от миналото на българските земи през XVIII и XIX век.

Третата част, „Архивни колекции и обучение по архивистика“, е посветена на важния въпрос за по-доброто познаване на наличните архивни сбирки в страната и привличането и обучението на млади специалисти, които не само да продължат добрите архивистични традиции, но и да ги развият в контекста на съвременните технологии.

Орлин Събев

ЗА ПРОЕКТА

Необходимостта от наличието на надеждна, подредена, систематизирана и достъпна информация за архивно-документално наследство, завещано ни от времето на Възраждането (условно XVIII – XIX век), която да задоволи големия научен и обществен интерес към периода, е проблем, пред който са изправени всички – изследователи, преподаватели, студенти и граждани. Това в пълна степен е валидно във времето на „информационния бум“, който преживяваме. За специалистите е ясно, че сме изправени пред редица ограничения и трудности: липса и/или незнание за наличието на достоверни документални източници; разхвърляни (в смисъл на институционално и географски разграничени) документи; ограничен обхват и фрагментарност на източниците; трудности с намирането на информация дори в относително подредените системи на архивите, музеите и библиотеките; липса на систематични възможности за информиране за съществуването на документални фондове и масиви; спекулативно и некоректно цитиране на искови данни при научни изследвания, в пресата, в глобалната мрежа и т.н.; незнание за наличието на методология и добри архивни практики при работа с документите, тяхното описание, популяризиране, дигитализиране и т.н.

Това подтикна екип учени да започне подготовка и реализация на проект „Информационен портал за архивно-документално наследство на Българското възраждане“, който бе финансиран по договор № КП-06-Н 25/2 от 13.12.2018 г., и анекс за втори етап към договора с номер: ФНИ-2912 от 17.12.2020 г. от Фонд Научни изследвания (ФНИ) към Министерството на образованието и науката. Проектът цели като окончателен продукт да изгради споделена база данни – Портал, който да събира, структурира и систематизира познанието ни за архивните материали от XVIII – XIX век. Така основната задача пред екипа беше: след проучване на

достъпните интернет източници и публикувани научно-справочни материали (пътеводители, описи, каталози и др.) от най-различни институции – архиви, библиотеки, музеи и т.н., да изгради информационен продукт, който дигитално да „централизира“ разпръснатото ни познание за документите (съхранявани в различни институции и на различни географски места) от Възраждането. По този начин на едно място да могат да бъдат споделяни данни, където е възможно на ниво архивна единица и документ, от различни институции, които са напълно независими едни от други и работят по различни проекти, имат различни приоритети, подведомствени са на различни министерства и ведомства. В перспектива се очаква проектът да създаде условия за преодоляване на информационните ограничения и разпръснатост и да предложи мощен инструмент за систематизиране и централизиране на информационните масиви, които съдържат документи от и за Възраждането.

Порталът вече е реализиран (достъпен е на адрес: https://bgrevival-portal.unibit.bg/login) и предстои неговото доброволно и надявам се добросъвестно попълване с данни от изследователи, студенти, любители на историята и прочее. Тук няма да се спирам подробно колко време и усилия бяха необходими на екипа да намери „златното сечение“ при разнообразните начини за обработка на архивните документи и тяхното описание в различните институти – архиви, библиотеки, музеи и други. Методиката по изграждането на споделената база данни, оценката на информацията и различните административни и потребителски роли при работа със софтуерния продукт тепърва ще бъдат представени в специализираната научна литература. Само ще посоча, че екипът се опита и в немалка степен успя да реализира максимално лесен за ползване и работа софтуер, без от това да страдат научният подход при работата и оценката на достоверността на информацията.

Настоящият сборник се явява и допълнителен резултат от проекта. В някаква степен той надскача задачите, които си поставяхме с реализирането на Портала. Допълнителната стойност идва предимно от това, че сборникът съдържа

анализи и интерпретации на представените документи и/или архивни сбирки и масиви. Архивният инструментариум не предлага това по принцип. Той цели да създаде оптимално лесен достъп до самите записи, до фактите, но не оферира на потребителите техен оригинален прочит и интерпретация.

От друга страна пък, отново сравнен с Портала, сборникът е статичен – веднъж публикуван, той не може да бъде променян, освен ако не претърпи ново издание, което да го допълни и/или преработи. Тази статичност, която впрочем важи и за хартиената част от архивния научно-справочен апарат – пътеводители, каталози, описи и др., лесно се преодолява в новия дигитален свят, където електронните системи с данни и описания могат да бъдат допълвани и редактирани. Така вече е напълно възможно съдържанието да бъде променяно и да нараства на практика неограничено по обем, без това да води със себе си преиздаването на съответния информационен продукт – опис, каталог и т.н.

Независимо от така посочените предимства или пък несъвършенства настоящият сборник отлично се допълва с реализирания Информационен портал. Техният общ фокус са архивите и документите, тяхното разнообразие и огромните възможности за анализ, които предоставят. Така че силно се надявам читателите да дообогатят своите знания и представи за архивите от и за Възраждането – периодът, който въпреки огромния акумулиран интерес все още предлага редица неизследвани полета, непроучени архиви и непознати документални свидетелства.

Християн Атанасов

Дял Първи / Part One

ДОКУМЕНТИ И ИСТОРИЧЕСКИ РАЗКАЗ

RECORDS AND HISTORICAL NARRATIVES

ОСМАНСКИ ДОКУМЕНТИ ЗА СЪЗДАВАНЕТО НА ЕДИН НОВ ГРАД: ОРХАНИЕ (БОТЕВГРАД)

Проф. д.н. Орлин Събев

Институт за балканистика с Център по тракология „Проф. Ал. Фол" – Българска академия на науките

Резюме: В студията се представят и анализират новоиздирени османски документи, свързани с преобразуването на село Самунджиево в град и околийски център с новото име Орхание (Ботевград от 1934 г.). Документите разкриват мотивите на османските власти за тази трансформация и нейната хронология, осъществена на два етапа – официално решение чрез султански указ (*ираде*) от 15 ноември 1865 г. и практическо начало на трансформацията през март 1866 г. Авторът заключава, че случаят Орхание олицетворява проевропейския модернизационен процес в Османската империя през XIX век в съчетание с идеологическата рамка на османизма.

Ключови думи: Орхание, ираде, XIX век, урбанизация, османизъм.

Мястото на град Орхание (Ботевград от 1934 г.) в националния исторически наратив се свързва главно с прословутия обир на османската хазна, осъществен на 22 септември/4 октомври 1872 г. в прохода Арабаконак (дн. Ботевградски проход) от организираната от Васил Левски местна комитетска мрежа. Под „хазна" трябва да се разбира всъщност сумата от данъчни приходи в Орханийската околия (*каза*), а Марин Николов – ковчежник (*сандък емини*) в околийския център от 1870 г., уведомява съзаклятниците обирджии, че парите са изпратени под конвой до окръжния център София, и така подпомага осъществяването на планирания обир (Doynov, Majdrakova-Chavdarova, Mitev, Todorakova, Chausheva 2020, 124 – 126, 589). Околийският център Орхание е създаден едва седем години преди този инцидент, в рамките

на мащабни реформи с цел осигуряване на благоденствие за местното население и запазване на териториалната цялост на Османската империя. Както обаче често се случва в (не)предсказуемия ход на историята, по ирония на съдбата, именно един околийски служител ще се окаже важна брънка в усилията на това население да постигне политическа и териториална еманципация от империята.

Историята на Орхание е свързана с образуването на Дунавския вилает през 1864 г., начело с валията Мидхат паша (1864 – 1868) и с областен център Русе. Валията предприема мащабна реорганизация на бюрократичния апарат и полага усилия за оптимизиране на административната структура (Bakardjieva 2009, 60 – 74; Tafrova 2010). В тази връзка редица селища – Пирдоп, Тутракан, Троян, Трявна, Котел, Дряново, Горна Оряховица и др., получават статут на град (*касаба*) и са определени за центрове на новосформирани административни единици като околия (*каза*) или община (*нахия*) (Muchinov 2017). Типичен пример в това отношение е преобразуването на село Самунджиево в град Орхание. Новият град става административен център на новосформирана околия към Софийски окръг (*санджак*). За разлика от останалите селища, които през 60-те и 70-те години на XIX век придобиват градски статут, в случая това селище придобива и ново име, като е кръстено на името на втория османски султан Орхан (1326 – 1362).

Изследванията за трансформацията на селището са главно краеведски и се основават на публикации в пресата, на местни хроники и предания. Те обаче не дават конкретен отговор на следните важни въпроси:

– Защо селището е преобразувано в град и околийски център?

– Кога е издаден официалният султански акт, с който село Самунджиево става град Орхание?

– Защо е сменено името му?

Тук ще представя този трансформационен процес в светлината както на известните досега извори и изследвания, така и на новоиздирени османски документи, които дават отговор именно на тези въпроси.

Известното и предполаганото досега

Предисторията на преобразуването на село Самунджиево в град Орхание и в околийски център е разказана в летописните бележки на Хаджи Цено Христов Куртанов от Етрополе. Бележките се съхраняват в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София. Ето какво пише в тях:

„На 5 януари 1865 г. отписаха [околия] Етрополе от [окръг] Ловеч и го писаха към [окръг] София. Дойде заповед и Златица да е под [управлението на] Етрополе, но сгрешиха. Кадията [на Етрополе] и Сали ага пратиха Хаджи Абди и Али ефенди Шербетчията в София при Фехим паша и [те му] казали: „Ние не ползваме Златица, трябва да ни дадете Правец, Врачеш, Новачене“. Пашата се разсърдил и ни направил община (*нахия*) под [управлението на околия] Златица. Дойдоха от Златица за данъчните регистри и описите на населението, но турците и раята се опълчиха. Със софийския паша бяхме изправени един срещу друг. Ходиха три пъти до Русе при Мидхат паша и похарчиха до 3 хиляди гроша, но нищо не постигнаха. Пашата обаче им казал: „Ще дойда лично и ще разпоредя най-правилното.“ Сетне дойде до София и наши хора ходиха [при него], а [софийският] паша се присъединил. [Мидхат паша] възложил на Фехим паша да избере най-подходящото място [за околийски център]. Попитали нашите [хора]: „Щом не искате Златица, какво ще кажете за Самунджиево?“ А нашите рекли: „Вие заповядвате.“ И пашите се хванаха за това и нарекоха Самунджиево град (*касаба*) Орхание с 30 села. И [жителите на] Етрополе останаха под [управлението на околия] Орхание, искат не искат. На 11 март 1866 г., петък[1], се чете заповед.“ [2] (виж Приложение 1).

Така трансформацията на село Самунджиево в град Орхание започва през март 1866 г. и приключва до края на същата година. В броя от 2/14 март 1866 г. областният вестник „Дунав“ съобщава, че за управител (*мюдюр/мюдюрин*)[3] на новосъздадената околия (*каза*) Орхание е определен Мехмед ага[4]. Скоро, на 15/27 март 1866 г., е организирана т.

нар. „общополезна“ каса (menafi-i umumiye sandığı), която да осигурява нисколихвени кредити на производителното население (Atanasov 2017, 81; Koç 2021, 184 – 190)[5]. На 6/18 април 1865 г. „Дунав“ публикува статистика за броя на домашните животни в Софийски окръг, вкл. и във вече съществуващата Орханийска околия[6], а на 10/22 април вестникът съобщава, че се предвижда изграждането на телеграфни станции в „новосъздадените сега кази Орхание и Тутракан“[7]. На 20 април/2 май 1866 г. „Дунав“ публикува пространна дописка от София, според която окръжният управител (*каймакам*)[8] на София Фехим паша пребивавал десет дни в село Самунджиево във връзка с преобразуването му в град и в административен център. В негово присъствие и със старанията на околийския управител Мехмед ефенди (Мехмед ага) били извършени мероприятия по благоустрояване на селището и започнало строителството на правителствена сграда – конак. Предвиждало се да бъдат издигнати също нова джамия и хамам[9]. Според същия вестник, към 31 юли/12 август 1866 г. в Орхание вече били изградени двеста дюкяна и 36 къщи за преселници черкези[10]. В броя от 28 септември/10 октомври 1866 г. „Дунав“ прави своеобразна рекапитулация на процеса на трансформирането на село Самунджиево в град Орхание и съобщава, че била създадена нова околия с 30 селища, на които административен център е град Орхание. От март 1866 г., в рамките на шест месеца, били издигнати много нови здания, чаршия с павирана улица и дюкяни от двете ѝ страни, конак, часовникова кула (виж фиг. 6), два моста, няколко кафенета. Продължавало строителството и на новата джамия[11]. Изобщо селището било урбанизирано съобразно „геометрическите правила“, а коритото на преминаващата през селището река Бебреш било благоустроено с каменни зидове[12]. На 25 декември 1866/ 6 януари 1867 г. в дописка от София се съобщава, че „устройството и построението на новосъставената каза Орхание от ден на ден достига до изискуемата си степен.“ Градът бил разделен на седем махали – две мюсюлмански, четири немюсюлмански и една за преселниците черкези[13]. Френският географ и етнограф Гийом Лежан, посетил града през

1867 г., подчертава същото: „Орхание е напълно нов град с прави улици и правоъгълни пресечки… един от кварталите на Орхание е заселен изцяло с черкези емигранти.“ (Parvev, Bogdanov 1977, 245 – 246).

Цитирайки някои от тези дописки, краеведът Петър Ценов пише, че развитието на Орхание се дължи на реформите, предприети от „енергичен турски държавен мъж“ като управителя на Дунавския вилает Мидхат паша. Ценов свързва превръщането на село Самунджиево в град и околийски център Орхание с прокарването на важното търговско и стратегическо шосе между Русе и София. „Новият град, отбелязва Ценов, в скоро време изгубва своята селска физиономия и се обръща в модерен за времето си градец с хубави и големи нови постройки.“ Градът привлякъл и „пришълци от Македония, предимно цинцари[14]“, а старият път през Етрополе запустял, като самият Етрополе, „дотогава цветущ и богат, изгубва прежното си търговско и икономическо значение“ (Tsenov 1926, 8 – 9, 28, 34). От своя страна Александър Тацов, позовавайки се на цитираните летописни бележки от етрополеца Хаджи Цено Христов Куртанов, допълва, че появата на новия град Орхание „се дължи изключително на отказа на етрополци да приемат в пределите на старата Етрополска околия града Златица“, както и на отказа на етрополци главният път Русе–Плевен–София да мине през техния град (Tatsov 1934, 5 – 6).

Споменатата в летописните бележки дата 11/23 март 1866 г. се цитира и от Петър Романски, но в друг контекст. Той твърди, че през пролетта на 1866 г., на път за София, Мидхат паша отседнал в с. Самунджиево и като оценил стратегическото му местоположение, решил, че селището трябва да стане град и околийски център. Романски дори публикува, без да посочва източник, текст на български език на „специален ферман“ от управляващия по онова време султан Абдулазиз (1861 – 1876). Той бил прочетен пред жителите на новия град и гласял следното:

„До вас, първенци на с. Самунджиево. Като получите настоящия ми султански ферман, украсен с височайшите ми

официални знакове, бъдете уведомени за следното:

От 11 март 1866 год. обявявам с. Самунджиево за касаба, център на каза и му давам ново наименование – Орхание.

Щом тоя ми султански ферман пристигне при вас, щом публично и всегласно го прочетете и разберете добре смисъла и съдържанието му, повелявам ви да действате и се съобразявате, съгласно духа и смисъла на издадения ми височайши императорски акт…“ (Romanski 2001, 25).

Рени Лазарова допуска, че под „султански ферман“ Романски вероятно има предвид султански указ (*ираде*), чиято датировка би трябвало да е по-ранна предвид някои публикации в „Дунав“ от края на 1865 г., в които вече се говори за Орханийската околия и за които ще стане дума по-нататък в това изложение (Lazarova 2018).

Другите налични изследвания за историята на Орхание (Popivanov 1934; Popov 1966, 34 – 40; Vlaykova 2000, 59 – 66) също твърдят, че Самунджиево става град и околийски център през март 1866 г. Те се позовават предимно на информацията, съдържаща се в горецитираните публикации във вилаетския вестник „Дунав“ от 1866 г., както и в посочените изследвания.

Ботевградският краевед Иван Стаменов прави обзор на публикациите в „Дунав“ и от предходната 1865 г. и ревизира някои наложени в историографията становища, свързани с хронологията на преобразуването на някогашното село Самунджиево в град Орхание (Stamenov 2012).

Иван Стаменов посочва, че възникналото по османско време Самунджиево се превръща в „пътен възел (кръстопът)“, свързващ традиционните маршрути в региона – пътя (т. нар. Друм) от Видин до Цариград (през Враца, Етрополе, Септември и Пловдив), пътя през прохода Арабаконак (Сомунджийски дервент, днес Ботевградски проход) и главния път от София за Русе (през Плевен). От 1860 г. до реформите в административно-териториалната система в рамките на сформирания през 1864 г. Дунавски вилает повечето селища в региона са били в състава на Етрополската община (*нахия*), която е била част от Ловешката околия (*каза*). Другата по-

малка част от селищата, между които и Самунджиево, били към Златишката община като част от Софийската околия. Стаменов интерпретира информацията в летописните бележки на етрополеца Хаджи Цено Куртанов, като отбелязва, че след 5 януари 1865 г. вилаетското управление замислило да разформирова Златишката нахия, а селищата ѝ да включи в нова околия (*каза*) с административен център Етрополе, която да бъде в рамките на Софийския окръг (*санджак*). Заради омразата обаче между етрополските и златишките турци, първите настояли пред софийския окръжен управител Фехим паша новата околия да не включва Златица. Тяхното желание не само че не било одобрено, но разгневен от местните препирни, окръжният управител дори разпоредил Златица да стане административен център на новата околия. Тогава етрополските турци се обърнали за съдействие към вилаетското управление в Русе в лицето на Мидхат паша, който обещал лично да посети региона и да уреди неразборията. Както е отразено в „Дунав“, на 7/19 юли 1865 г. областният управител предприел пътуване от Русе до Ниш през София, „за да прегледа пътя, който се отвори през Плевен“ и „нареди по тях места някои важни работи“[15]. През лятото на 1865 г. участъкът от пътя от София до „Сомунджийския дервент“ (проход) бил готов и се правел участъкът между този проход и Плевен, както и участъкът между Русе и Търново, минаващ през Бяла[16]. Стаменов преразказва предание, според което по време на пътуването си Мидхат паша отседнал в село Видраре, а после в Самунджиево. Той предложил първо на видрарци тяхното село да стане околийски център, но те отклонили предложението, уплашени, че в населеното само с християни селище неизбежно ще се настанят и мюсюлмани. Затова видрарският чорбаджия Патьо насочил вниманието на пашата към Самунджиево като по-подходящо за тази цел, тъй като е с по-стратегическо и кръстопътно местоположение. Когато после отседнал в Самунджиево, Мидхат паша се убедил в предимствата на това селище, а чорбаджията Патьо дори обещал със собствени средства да издигне там обществена сграда. Според Иван Стаменов „навярно още тогава“, през юли 1865 г., Мидхат паша е взел решение да обяви Самун-

джиево за град и околийски център. Според летописните бележки на Хаджи Цено Куртанов, когато пашата вече бил в София, делегация на етрополските турци се срещнала с него. Именно тогава той им предложил Самунджиево да стане административен център на новата околия, щом не искат Златица, а те приели с неохота. От публикация в „Дунав“ от 27 октомври/8 ноември 1865 г. се разбира, че към тази дата идеята именно Самунджиево да стане околийски център вече е била окончателно възприета. Според публикацията жителите на селата, които „ще се присъединят на Самунджийската каза, която сега се установява“, са дарили 157 507 гроша за строителни материали и за работна ръка, свързани с изграждането на каменен мост с пет свода на р. Малък Искър (Малки Искър)[17]. В публикация от 15/27 декември 1865 г. „Дунав“ съобщава, че бил издигнат втори каменен мост с шест свода на р. Голям Искър (Искър), който се намирал по пътя, „който води от селото Враздина[18], [на] половин час разстояние от София, към Орханската каза“[19]. Взимайки предвид тези публикации, Иван Стаменов допуска, че въпросът с формирането на новата околия и определянето на село Самунджиево за околийски център е бил окончателно решен със „султанска заповед“ през декември 1865 г. по времето, когато самият Мидхат паша е бил на посещение в османската столица, за да разгледа „някои важни работи“[20], тоест да се отчете пред османското правителство за извършените до този момент реформи във вилаета (Bakardzhieva 2009, 65). Самото преобразуване на селището в околийски център обаче, подчертава Стаменов, е станало в края на февруари и през март 1866 г. заради зимния период и мудната османска бюрокрация (Stamenov 2012).

Както се вижда, историографията по въпроса за възникването на новия град и околийски център Орхание се основава на публикациите в областния вестник „Дунав“, на сведенията на Хаджи Цено Куртанов и някои местни предания. Най-подробно и систематично на този процес се спира местният краевед Иван Стаменов, според когото още през лятото на 1865 г., при посещението му в село Самунджиево (а не през пролетта на 1866 г., както твърди Петър Романски),

управителят на Дунавския вилает Мидхат паша възприел идеята селището да получи градски статут и да стане околийски център. Това предложение получило одобрение от централната османска власт през декември 1865 г., докато пашата е на посещение по „важни дела“ в османската столица. Впоследствие тезата на Стаменов, че още в края на 1865 г. Самунджиево е официално обявен за град и околийски център, се възприема и от други автори (Lazarova 2018; Tsenova 2006, 11). Убеден, че би трябвало да има османски документи, отразяващи хронологията на този процес, Иван Стаменов се обърна с молба към мен да издиря такива документи.

Новоиздирените османски документи

Досега не са били проучвани османски документи, които да разкрият в по-задълбочена степен процеса на преобразуване на някогашното село Самунджиево в град и околийски център Орхание. В османския архив в Истанбул обаче действително се съхраняват документи, свързани с този процес. Те в голяма степен потвърждават тезата на Иван Стаменов и в известна степен я коригират и прецизират по отношение на точната датировка на взетите от османските власти решения. Най-важният сред новоиздирените документи е султански указ (*ираде*) от 3/15 ноември 1865 г., с който се постановява две селища в Дунавския вилает – Тутракан и Самунджиево, да станат околийски центрове от март 1866 г.[21]

Основание за издаването на указа са протокол от Административния съвет (*идаре меджлиси*) на Дунавския вилает, протокол от заседание на Висшия съвет за съдебни решения (*меджлис-и валя*) и изложение от великия везир, в които се посочват мотивите за искането Тутракан и Самунджиево да станат околийски центрове. Протоколът от вилаетския административен съвет, подписан от валията Мидхат паша и другите му членове[22] и изпратен до великото везирство, е от 19 септември/1 октомври 1865 г. В него се посочват мотивите първо за Тутракан и след това за Самунджиево. За Тутракан се изтъква, че е голямо и благоустроено село на брега на река Дунав, което се използва като товарно пристанище за

износ на зърнената продукция от селата в околността. Значението му нараснало заради разположеното на отсрещния бряг румънско търговско средище Олтеница. Освен това на Тутраканското пристанище започнали да се отбиват и австрийски параходи. От друга страна, след като били премахнати прихождащите съдебни чиновници, които разглеждали съдебните дела на място, населението било принудено да отнася жалбите си към доста отдалечения административен център Русе и това затруднение можело да се преодолее чрез преобразуването на Тутракан в околийски център, в който освен околийски управител (*мюдюр*) и административен съвет да има също съдия (*наиб*) и съдебен съвет[23].

Що се отнася за Самунджиево, в протокола се разяснява, че преди това град Етрополе е бил център на околия (*каза*) в рамките на Ловешки окръг (*санджак*). Но понеже този окръг бил разформирован, било предвидено Етрополе да бъде понижен до център на община (*нахия*), която да бъде прикрепена към околията с център Златица. Но макар и да отстои само на четири часа път от Златица, жителите на Етрополе отказали градът им да мине под административното управление на Златица. Като мотиви те изтъкнали, че двата града са разделени от планина, а освен това между първенците на Етрополе и жителите на Златица съществувал неразрешен проблем. Затова те настояли Етрополе да бъде в границите или на Ловешкия окръг, както преди, или на Софийски окръг. Членовете на Административния съвет на Дунавския вилает обаче счели за неподходящо да има околия с център Етрополе, понеже разстоянието от Етрополе до Ловеч или до София е повече от 12 часа. Затова съветът решил, че поподходящ вариант е да се сформира нова околия, в която да бъдат включени както Етрополе с прилежащите му села, така и други села в региона, числящи се към Врачанска и Софийска околии, но отстоящи на голямо разстояние от административните им центрове – десет, 12 и дори 15 и повече часа. Ако обаче Етрополе станел център на новата околия, някои от селата, за които било предвидено да бъдат включени в нея, отново щели да бъдат доста отдалечени от административния център. Затова съветът предлага за център на новата

околия да бъде определено село Самунджиево (в документа Сомунджу), което отстои на еднакво разстояние от Враца, София, Ловеч и Златица. Изтъква се, че макар и със статут на село, това селище вече е с градски облик, защото в него имало над двеста мюсюлмански и немюсюлмански къщи, както и дюкяни. Посочва се, че и новото шосе, което се прокарвало между София и Плевен, минава точно през селото. При това, според протокола, ако селището им стане център на новата околия, жителите на Самунджиево изявили готовност не само да положат пътната настилка и да издигнат необходимите мостове, но да построят и правителствена сграда (*конак*). Отбелязва се също, че новите околийски началници на Тутракан и Самунджиево, както и другите служители в администрацията, ще започнат работа от началото на март 1866 г. В протокола подробно се описва по какъв начин ще се осигурят средствата за изплащане на заплатите на новата администрация, а именно чрез намаляване на възнагражденията на чиновниците в други околии в Дунавския вилает. Спестените по този начин средства обаче също били недостатъчни и затова се предвижда месечният дефицит от около 600 гроша да бъде покрит чрез постъпленията от данъци и такси в новосформираните околии. Накрая в протокола се предлага името на Самунджиево като бъдещ околийски център да бъде сменено. Изтъкнат е следният мотив: докато името Тутракан било „безобидно“ (zararsız), то името Сомунджу (Самунджиево) трябвало да се замени с името Орхание или Мурадие, или пък друго „подходящо“ (münasib) име[24] (виж Приложение 3, фиг. 3, 4). Към протокола е приложен списък със заплатите за чиновниците в администрацията на двете нови околии, предвидени да бъдат сформирани през март 1866 г., както и със сумите, които ще бъдат орязани от възнагражденията на служителите в другите съществуващи околии[25] (виж Приложение 2, фиг. 2).

Протоколът от 25 октомври/6 ноември 1865 г. от заседанието на Висшия съвет за съдебни решения показва, че той е приел без забележки и изменения тези предложения, като одобрява името Орхание. Не е посочена конкретна мотивировка за този избор[26]. На 2/14 ноември 1865 г. великият ве-

зир Кечеджизаде Мехмед Фуад паша (1863 – 1866) пише изложение до султан Абдулазиз. В него той резюмира изложените в двата протокола мотиви и предлага Тутракан и Самунджиево, но под ново име – Орхание, да станат околийски центрове[27]. На следващия ден, 3/15 ноември 1865 г., предложението е одобрено със султански указ[28] (виж Приложение 4, фиг. 5).

Няколко документа от май – юли 1868 г. се отнасят за строителството на новия конак в Орхание. В доклад от Административния съвет на Дунавския вилает до великото везирство от 15/27 май 1868 г. се посочва, че със султански указ преди две години в рамките на Софийския санджак е била сформирана нова околия с център Орхание, в която са включени 30 селища. С волния труд и средства от местното население в околийския център били издигнати конак и други сгради. 10 хиляди гроша от разходите за построяването им обаче не били покрити и се настоява те да бъдат поети от държавната хазна. Предлага се от държавната хазна да се отпуснат и други 25 хиляди гроша за нови разходи във връзка с предстоящото строителство на важни и необходими здания като казарма за жандармерията, полицейско арестантско отделение[29] и телеграфна станция[30], тъй като освен конака населението построило също пътища и мостове и вече нямало възможност да поеме издигането на посочените нови сгради[31]. В изложение от членовете на Държавния съвет (*шура-и девлет*) в Цариград от 15/27 юни 1868 г. до великия везир Мехмед Емин Али паша (1867 – 1871) се подкрепя предложението за отпускане на общо 35 хиляди гроша[32]. На 1/13 юли 1868 г. великият везир придвижва предложението до султанската канцелария, а на следващия ден, 2/14 юли 1868 г., е издаден указ, с който е одобрено отпускането на въпросната сума[33]. Важно е да се отбележи, че по инициатива на Мидхат паша не само конакът в Орхание, но редица правителствени сгради и в други административни центрове в Дунавския вилает са издигнати с волния труд и средствата на местното население (Bakardzhieva 2009, 61 – 62).

Има и още един интересен документ, който представлява колективна молба (*махзар*) от 31 август/12 септември 1870 г. от името на жителите мюсюлмани и немюсюлмани

на Етрополе. Те настояват административният център на Орханийската околия да се премести от Орхание в Етрополе, защото в техния град имало около 1200 къщи и 500 дюкяна, както и 32 еснафа, а по правило за административен център се определяло най-голямото и важно селище. Според тях село Самунджиево, в което имало около 70 мюсюлмански и 150 немюсюлмански къщи, несправедливо е било определено за административен център на околията под името Орхание. Вследствие на това решение населението на Етрополе търпяло вреди и стопанският и обществен живот в града западнали, защото повечето му жители го напускали и така къщите и дюкяните, храмовете и училищата му запустявали. Макар и градът да се намирал в проход, търговците вече не идвали тук. Затова жителите на Етрополе отправят молба градът им отново да стане административен център на околия, както е било и в миналото[34]. Минал оттук през 1873 г., Феликс Каниц също отбелязва, че прокарването на шосето между Русе и София и определянето на Орхание за административен център на новата околия води до упадъка на Етрополе. По думите му Мидхат паша „има голямо прегрешение пред цъфтящия някога град Етрополе.“ Отчаяно от тази „аномалия“, местното управление помолило Феликс Каниц да обясни на „пашата в София“, тоест управителя на Софийски окръг, че най-краткият път за Русе минава именно през Етрополе (Kanitz 1995, 211; Tsenov 1926, 32 – 33). Според Каниц в Етрополе имало „400–500 български къщи“, докато в създадения „изкуствено от Мидхад“ Орхание, който до 1871 г. бил едно „голямо село“, имало „370 български, 85 турски, 25 черкезки и 20 цигански къщи“, или общо 500 домакинства. Все пак Каниц отбелязва, че новопостроените сгради – конак, часовникова кула и джамия, са „доста хубави“ и в „цинцарски стил“, а „тъй като е разположен на шосето, Орхание бързо би трябвало да процъфти.“ (Kanitz 1995, 211, 218). Данните за броя на мюсюлманските и немюсюлманските къщи (домакинства) в Орхание, съдържащи се в молбата на етрополските жители и в пътеписа на Каниц, се разминават с официалните османски статистически данни. Според Годишника (*Салнаме*) на Дунавския вилает за 1873

– 1874 г. в Орхание е имало 88 мюсюлмански и 341 християнски, или общо 429 домакинства, а в Етрополе съответно 270 мюсюлмански и 403 немюсюлмански, или общо 673 домакинства[35] – значително по-малко от посочените в молбата на етрополчани 1200 къщи, но все пак с една трета повече от домакинствата в Орхание.

Въпреки това молбата на етрополчани не е била удовлетворена и Орхание остава околийски център до края на османския период в българските земи. Според Иван Иванов, прословутото неразбирателство между етрополчани и златичани има дълга предистория, свързана с функционирането на Етрополе ту като административен център на самостоятелна околия, ту като селище, влизащо в състава на Златишката околия. Иванов обяснява честата смяна на административния статут на Етрополе със значението му на железодобивно средище (Ivanov 2020, 174 – 175). От съобщения за съдебни присъди, публикувани на 30 май/11 юни 1866 г. във вестник „Дунав“, се разбира, че Етрополе не е бил присъединен веднага към сформираната по-рано през март Орханийска околия, а остава известно време със статут на нахия в рамките на Златишката околия. По същия начин като села в Златишка околия са посочени Осиковица (Сиковци) и Караш (Краш)[36], които впоследствие са част от Орханийската околия. Изглежда град Тетевен и село Новачене първоначално също са се числели към Златица (Ivanov 2020, 179). По-късно обаче градовете Етрополе и Тетевен и споменатите села са причислени към Орхание. Това означава, че окончателното оформяне на състава на Орханийската околия отнема известно време. В Годишника на Дунавския вилает за 1873 – 1874 г. се съдържа списък на 30-те селища, включени в Орханийската околия: околийският център Орхание, две селища със статут на град (*касаба*) – Етрополе и Тетевен, и 27 села. С най-многолюдно население е Тетевен, където живеят само немюсюлмани (или българи християни), следван от Етрополе. Изцяло християнски са още 24 села и само в пет селища има мюсюлмани – в градовете Етрополе и Орхание и в селата Гурково, Хубавене и Добревци (в последното са помаци)[37].

Таблица 1. Селища и население в Орханийска околия по данни от Годишник (Салнаме) на Дунавски вилает, номер 6, 1290/1873–1874 г., с. 234 – 237.

	Селище	Мюсюлм. къщи	Мъже мюсюлмани	Немюсюлм. къщи	Мъже немюсюлмани
1	Orhaniye kazası (Орхание)	88	222	341	1200
2	Etrepol kasabası (Етрополе)	270	547	403	1367
3	Teteven kasabası (Тетевен)			884	2182
4	İvraceş (Врачеш)			330	1330
5	Litako (Литаково)			280	650
6	Radotin (Радотина)			92	370
7	Raşkova (Рашково)			73	250
8	Krayova (Краево)			27	90
9	Yörükler (Уруците/Гурково)	84	271	86	244
10	Novaçan (Новачене)			230	648
11	İskravine (Скравена)			280	680
12	Bojeniçe (Боженица)			210	567
13	Lipniçe (Липница)			260	510
14	Kaligerova (Калугерово)			170	423
15	İsvode (Своде)			110	231
16	Karaş (Караш)			182	503
17	Kurnova (Курново)			120	264
18	Huyoven (Хуйовене/Хубавене)	25	72	136	349
19	Batofça (Батулци)			160	565
20	Zagarçı (Добревци)	253	1200	41	80
21	Şumlan (Шумнене)			130	312
22	Ablaniçe (Ябланица)			190	360
23	Vidrar (Видраре)			624	1110
24	Sikoviçe (Осиковица)			445	1252
25	İzvor-i kebir (Голям извор)			312	692
26	İzvor-i sagir (Малък извор)			146	271
27	Brusan (Брусен)			199	542
28	Liben (Лопян)			250	500
29	Brafça (Правец)			420	1050
30	Altuntaş (Лъжене/Трудовец)			280	1000
	Общо	710	2312	7511	19706
	Преизчислен брой	720	2312	7411	19592

Както се вижда от таблицата, през 1290/1873 – 1874 г. общият брой на домакинствата в околийския център Орхание е 429 и по население той отстъпва не само пред другите два града Тетевен (884 къщи) и Етрополе (673 къщи), но и пред селата Видраре (624 къщи) и Осиковица (445 къщи). Според първия Годишник на Дунавския вилает от 1285/1868 – 1869 г.

общото число на домакинствата в Орхание е 416, а дюкяните му набройват 117[38]. Данните остават непроменени и в следващите четири годишника до 1289/1872 – 1873 г.[39]

Защо Самунджиево става град и околийски център?

Новоиздирените османски документи показват, че идеята за преобразуването на село Самунджиево в град Орхание и в център на новосформирана околия в рамките на Дунавския вилает е с цел оптимизиране и облекчаване на връзката между селищата и обслужващия ги административен център, като за такъв се избира селище, което има средищно разположение в границите на съществуваща или новосформирана административна единица. В речта си, изнесена на първото заседание на Общия вилаетски съвет (*вилает умуми меджлиси*), проведено на 15/27 март 1866 г., Мидхат паша подчертава, че се е провела реорганизация на административните единици, за да може селата да отстоят на сравнително кратко разстояние от административните центрове[40]. В този смисъл не големината на селището е определяща (какъвто мотив изтъкват етрополчани) за придобиване на статут на административен център.

Кога село Самунджиево се превръща в град Орхание?

Идеята село Самунджиево да бъде преобразувано в околийски център се е зародила не през пролетта на 1866 г., когато областният управител Мидхат паша е бил отседнал в селището на път за София, както твърди Петър Романски, а още през лятото или ранната есен на предходната 1865 г., както основателно предполага Иван Стаменов. Към края на септември или в началото на октомври 1865 г. областната управа отправя такова предложение до централната османска власт. В предложението се съдържа и идеята селището да бъде преименувано на Орхание или Мурадие, или пък друго име, каквото в Цариград приемат за подходящо. Предстоящото сформиране на околия с център Самунджиево е оповестено от областния вестник „Дунав“ в края на октомври или в началото на ноември 1865 г. В началото или към средата на ноември великият везир придвижва предложението до султана, като от документите става ясно, че от няколкото

идеи за ново име е предпочетено наименованието Орхание. С указ от 3/15 ноември 1865 г. султанът утвърждава предложението. С този акт решението влиза в сила, но самото конституиране на новата административна единица и новия околийски център е предвидено за март 1866 г. Така новоиздирените османски документи коригират предположението на Иван Стаменов, че „султанската заповед“ за даване на статут на град и околийски център и за преименуване на Самунджиево в Орхание е издадена през декември 1865 г. Оказва се, че султанският указ е от 3/15 ноември 1865 г.

Според Иван Стаменов самото преобразуване на село Самунджиево в град и околийски център с новото име Орхание се е забавило заради зимата и мудната османска бюрокрация. Всъщност разгледаните тук османски документи свидетелстват, че още с подготовката на този процес през късната есен на 1865 г. се предвижда преобразуването да стане не веднага, а през март 1866 г. Тоест „забавянето“ е било планирано, а посоченият месец март не е случаен. Както се вижда и от цитираната по-долу документация, свързана със създаването на други административни единици в османските предели и която по принцип е датирана по мюсюлманския календар, като начало на фактическото им сформиране се посочва именно месец март по т. нар. календар *руми* (букв. „гръцки“ или „европейски“), който съвпада с използвания тогава в християнския свят Юлиански календар. Този календар е въведен в османската държава през втората половина на XVII век за финансови цели: за осчетоводяване на приходи и разходи в рамките на фискалната година, която е започвала от 1 март. Например според съобщение в „Дунав“ от 30 май/11 юни 1866 г. в „средоточието“ на Дунавския вилает – Русе, пристигнал султански ферман с указанието „от началото на март на тази година“ „народът“ да плаща данък „съобразно със стоката му и с печалбата“[41]. Затова неслучайно практическото начало на функциониране на новосформираните административни единици, в рамките на които са се събирали данъците от населението, е било предвидено именно за месец март. По същия начин е процедирано и с Орханийската околия.

Публикациите в областния вестник „Дунав“, датиращи от март – април 1866 г., свидетелстват, че решението за преобразуване на село Самунджиево в град със статут на околийски център с новото наименование Орхание е приведено в изпълнение съобразно поставените срокове. Засега не е открит османски документ, аналогичен на споменаваната в местните хроники и в краеведските изследвания заповед („боронтия“), с които местното население е било официално уведомено, че селището се преобразува в град и околийски център. В летописните си бележки Хаджи Цено Куртанов не уточнява къде в петък на 11/23 март 1866 г. е била прочетена заповедта – в родния му град Етрополе или в село Самунджиево. Във всеки случай, след издаване на султански указ с конкретно решение, великият везир е длъжен да предприеме необходимите стъпки по неговото изпълнение, като изпрати съответните последващи заповеди до по-низшестоящите органи, в случая управлението на Дунавския вилает. То от своя страна следва да даде разпореждания до Софийски окръг, в чиито граници е новата Орханийска околия, и неслучайно неговият управител Фехим паша отива на място и лично контролира процеса на преобразуване на село Самунджиево в град и околийски център с новото име Орхание. В летописните бележки на Хаджи Цено Куртанов е използван преиначеният вариант „боронтия“ на османския термин „буюрулду“ (buyuruldu), който в побългарен вид би звучал като „буюрултия“. Терминът произхожда от турския глагол „буюрмак“ (buyurmak) със значение „заповядвам“ и с него се обозначава заповед, издавана от великия везир, други висши представители на централната власт, както и управителите на вилаетите до по-низши чиновници. Тази заповед винаги е датирана (Velkov 1986, 88; Kütükoğlu 1994, 197 – 206). Така действително на 11/23 март 1866 г. софийският окръжен управител Фехим паша или назначеният към 2/14 март 1866 г. околийски управител Мехмед ага може да са прочели заповед от името на великия везир или на валията Мидхат паша, чрез която местните жители са били официално уведомени, че от този момент нататък село Самунджиево ще бъде град и околийски център с новото название Орхание.

Що се отнася до „султанския ферман“, „прочетен“ пред жителите на Самунджиево/Орхание и чието „съдържание“ Петър Романски цитира в български „превод“, текстът му вероятно е измислен за придаване на по-голяма образност и достоверност на събитието. Както беше споменато, Рени Лазарова допуска, че тук под „ферман“ вероятно се има предвид султанският указ, какъвто наистина е издаден, както видяхме, на 3/15 ноември 1865 г. Едва ли обаче именно този указ е бил прочетен пред събралото се множество. Подобно на другите укази, и този е адресиран формално до великия везир, тъй като е в отговор на изложението на последния, с което се представя за султанско одобрение определено предложение. От друга страна ферманите също се адресират до конкретни отговорни лица на централно и местно равнище, например до кадии. „Ферманът“ на Романски е с обръщение към „първенците“ на Самунджиево. В него се посочва, че считано от 11 март 1866 г. селото се обявява за град (*касаба*) и околийски център с новото наименование Орхание. Както беше посочено, въпросната дата се споменава в летописните бележки на Хаджи Цено Куртанов и очевидно просто е пренесена в измисления „ферман“. В действителност, на 11/23 март 1866 г., петък, докато софийският окръжен управител Фехим паша е пребивавал десет дни в Самунджиево, населението ще да е било официално уведомено за трансформацията на селището. Това може да е станало неслучайно в петъчен ден, когато в центъра на селището се е събрало по-голямо множество заради обичайното по-многолюдното петъчно мюсюлманско богослужение. Както се знае, важни актове на властта, които имат отношение към населението, се оповестяват или осъществяват обикновено в дни, в които по една или друга причина се събира по-голямо множество. Васил Левски е обесен на 6/18 февруари 1873 г., вторник – пазарният ден на София. Изглежда като бивше село в Орхание не е имало фиксиран традиционен пазарен ден, защото чак на 11/23 декември 1866 г. вестник „Дунав“ съобщава, че по решение на Общия вилаетски съвет съботата е била определена за пазарен ден в Орхание, както и други дни от седмицата за някои други селища, в които „не стават пазари“[42] (Koç 2021, 272). Що се отнася до

думата „ферман“, в разговорната реч тя има много по-широка употреба от канцеларското значение на термина в османската административна практика. Сред населението всяка султанска заповед се интерпретира като „ферман“. Народната песен за създаването на град Орхание „Заградила се нова касаба“ започва именно с думите: „Ферман дофтаса//от Цариграда//до Русчук града//до валията//Митхад паша…“ (Tsenova 2007, 11). Но дори и в песента, по-адекватно на османската административна практика, се пее, че „ферманът“ е изпратен от Цариград до валията Мидхат паша, а не е пряко адресиран до първенците на Самунджиево.

Защо Самунджиево е преименувано на Орхание?

Протоколът от заседанието на Областния административен съвет в Русе, изпратен до централната администрация в Цариград, разкрива и причината за смяната на наименованието на селището от Самунджиево в Орхание – въпрос, който досега не е коментиран в историографията поради липсата на конкретни податки. В протокола се изтъква, че тъй като за разлика от наименованието Тутракан, което било „безобидно“ (zararsız), името на другото селище, за което се предлага да стане град и околийски център – Сомунджу (или побългареният му вариант Самунджиево), трябва да се замени с по-подходящо. С други думи, настоящото име на селището не е било възприемано като „безобидно“.

Наименованието Сомунджу произхожда от турската дума „сомун“ (somun), която означава „питка“. В турския език тя е навлязла от гръцкия (на новогръцки ψωμίν и на старогръцки ψωμός), в който означава „хапка хляб“. В българския език думата е навлязла като турцизъм под формата „самун“ със значение на „пита хляб“. Формата „сомунджу“ обаче, образувана от „сомун“ и турската наставка „джу“, която обикновено се използва за наименования на професии, освен „майстор на питки, самуни“, както може да се предположи, означава и „готованец“, „авантаджия“ (Redhouse 1997, 1027). Изглежда именно заради това значение наименованието на селището не е било възприемано за „безобидно“ и било счетено за необходимо да бъде заменено с по-подходящо, особено щом ще е със

статут на град и околийски център. В доклада се предлага новото наименование да бъде Орхание или Мурадие или някакво друго, което властите в Цариград счетат за подходящо.

Това предложение е в духа на наложената през втората половина на XIX век практика новообразувани, благоустроени и урбанизирани селища в османските предели да бъдат кръщавани на османски султани. Така например през 1856 г. селището Карасу в Северна Добруджа е преименувано на Меджидие (днес Меджидия в Югоизточна Румъния) по името на управляващия тогава султан Абдулмеджид I (1839 – 1861). По този начин са отбелязани заслугите му за благоустрояването на селището, където след Кримската война (1853 – 1856) се заселва многобройна колония от бежанци кримски татари. По подобие на Самунджиево/Орхание преименуването на Карасу в Меджидие също става с нарочен султански указ (*ираде*), издаден на 2 мухаррем 1273/2 септември 1856 г. (Karpat 1984 – 1985). През март 1862 г. в източноанадолската провинция Сивас е основана нова околия с административен център Азизие (днес гр. Пънарбашъ в Източна Турция), кръстено на името на управляващия тогава султан Абдулазиз. Създаването на новата околия е свързано с масовото преселване в региона на черкези бежанци от Кавказ след завладяването на родните им територии от Русия. И в този случай решението е взето в края на 1861 г. или началото на 1862 г., а изпълнението му е предвидено за март 1862 г. (Tosun 2015). Османските власти преселват част от тези черкези от анадолските провинции в селища на Балканите, вкл. и в български земи. В резултат на това преселение, през 1865 г. в границите на Белоградчишката околия е създаден град (*касаба*) Османие (днес гр. Димово във Видинска област), наименувано на първия османски султан Осман I. Османски документи, съхранявани в Истанбулския архив и датиращи от август 1865[43], януари – февруари 1866[44] и юли – август 1866 г.[45], се отнасят за строителство на мост по пътя за Видин върху течащата в покрайнините на Османие/Димово река Арчар. Също от документи в Истанбулския архив, датиращи от август[46] и декември 1864 г.[47], както декември 1865[48] и май 1866 г.[49], се разбира, че село, заселено с черкези и също наимену-

вано Османие, е било основано и в Сливенски окръг в рамките на Одринския вилает. Както беше споменато, през 1866 г. черкези се заселват и в Самунджиево/Орхание. Пак документи от Истанбулския архив, датиращи от октомври 1865 г., свидетелстват, че отново във връзка с масово преселване на бежанци е създадена околия с името Османие в анадолския окръг Юзеир с център град Паяс (днес в Южна Турция), в границите на вилаета с център Алепо[50].

В случая със Самунджиево е предложено селището да бъде кръстено евентуално на втория османски султан Орхан или на третия султан Мурад I (1362 – 1389), или пък да се преименува с друго подходящо име, каквото централната власт в Цариград намери за удачно. Може да се предположи, че тъй като преди това няколко новосъздадени селища са били вече кръстени на първия османски султан, то вилаетското управление в Русе се спира на имената на втория и третия османски султани като варианти за ново име на Самунджиево. В протокола от заседанието на Висшия съвет за съдебни решения и в изложението на великия везир до султана вече фигурира единствено името Орхание. Това означава, че решението Самунджиево да бъде прекръстено на Орхание, е взето от членовете на Висшия съвет и след това е одобрено със султански указ.

Заключение

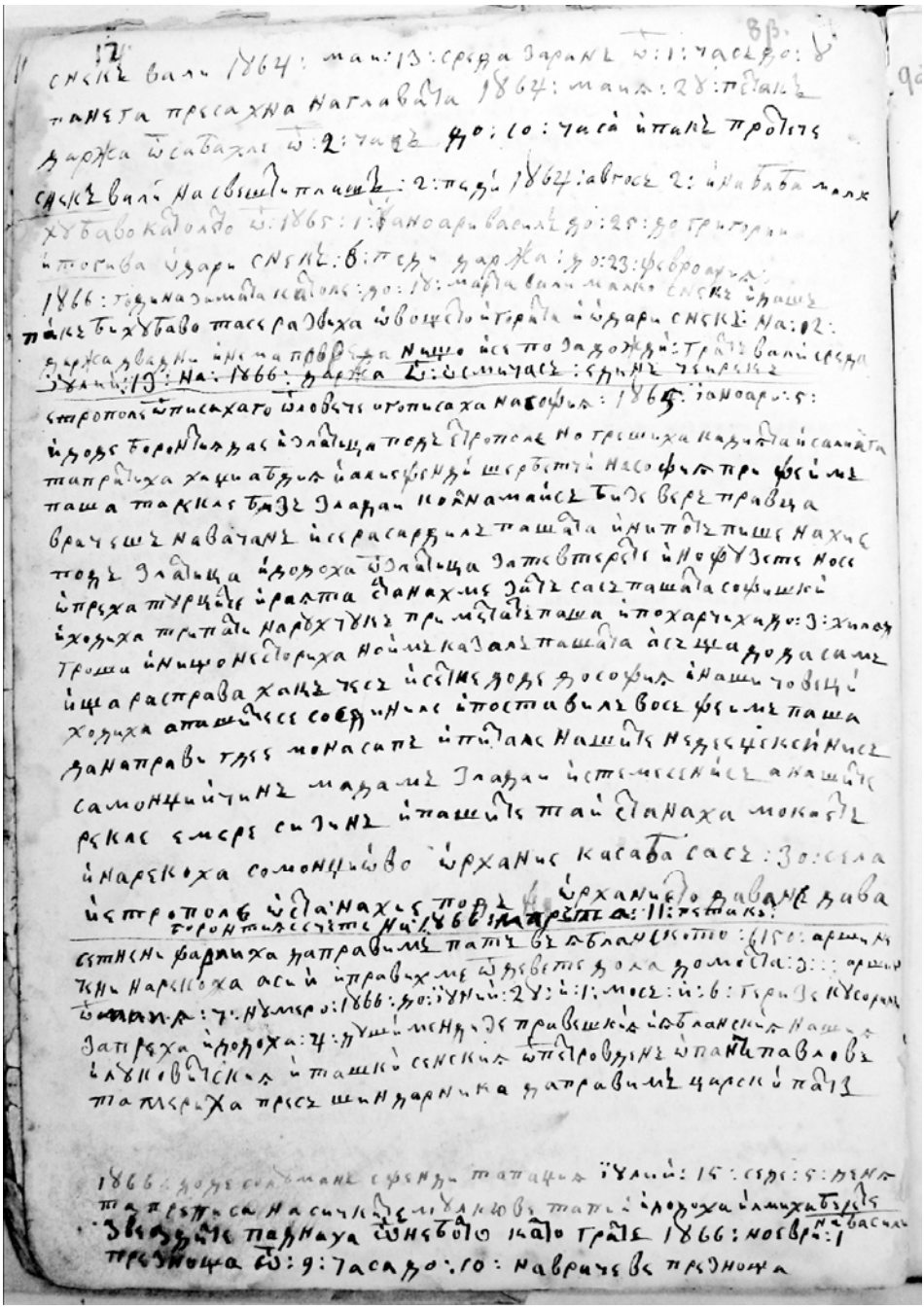
В заключение трябва да се подчертае, че създаването през 1865 – 1866 г. на един нов град – Орхание, е елемент от по-мащабен процес на осъществяване на структурни реформи в империята, известен като Танзимат. Той започва с т. нар. Гюлхански хатишериф от 1839 г. и формално приключва с приемането на османската конституция през 1876 г. Този проект за модернизация на империята включва реорганизация на централната и провинциална административна система, въвеждане на равнопоставеност между всички поданици на султана без разлика на език и религия, гарантиране на сигурност за техния живот и имотите им, подобряване на административното обслужване и осигуряване на справедливо съдопроизводство, облагородена среда за живот, стимулиране

на икономическия просперитет. С една дума, хоризонтът на тези реформи е напред в „светлото бъдеще“ на империята чрез запазване на нейната цялост и осигуряване на благоденствие за всички нейни поданици. От друга страна обаче, в идеологическо отношение този модернизационен проект обръща и поглед назад – към славното минало на първите османски султани, което според прогресивните представители на османския елит, между които и Мидхат паша, е елементът, който споява лансираната от тях османска „национална“ идентичност. Затова и през 1865 – 1866 г., подобно на други места в империята, едно село е издигнато до град и административен център, за да олицетвори османския модернизъм през XIX век, но е преименувано на името на втория османски султан, управлявал през XIV век, за да подчертае виталността на османската държавна традиция.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Летописни бележки на Хаджи Цено Куртанов (НБКМ, БИА, ф. 468, а. е. 1, л. 8б)

Етрополе отписаха го от Ловеч и го писаха на София: 1865, януари 5. И додe боронтия да е и Златица под Етрополе, но грешиха, кадията и Сали ага та пратиха Хаджи Абдия и Али ефенди Шербетчи на София при Феим паша, та рекли: „Биз Зладаи коланамаис, бизе вере Правца, Врачеш, Навачане“. И се разсърдил пашата и ни подпише нахия под Златица. И додоха от Златица за тефтерите и нофузите, но се опреха турците и раята. Станахме зът със пашата софийски. И ходиха три пъти на Русчук при Митат паша и похарчиха до 3 хиляди гроша и нищо не сториха. Но им казал пашата: „Аз ще дода сам и ще разправя хакчесъ.“ И сетне доде до София и наши човеци ходиха, а пашата се съединил. И поставил въз Феим паша да направи где е монасип. И питали нашите „Не деедженсинис Самонджи ичин мадам Зладаи истемезсенис“. А нашите рекли: „Емере сизин“. И пашите тъй станаха мокает. И нарекоха Самонджиево Орхание касаба с 30 села. И Етрополе останаха под Орханието, дава не дава. Боронтия се чете на 1866, март 11, петък.

Летописни бележки на Хаджи Цено Куртанов
НБКМ, БИА, ф. 468, а. е. 1, л. 8б

2. Списък на заплатите в новите околийски центрове Тутракан и Орхание (BOA, İ.MVL, 542/24356, док. 1, л. 1а).

Заплати, определени за околийските управители (*мюдюр*), съдиите (*наиб*) и други [служители] в околиите Тутракан и Сомунджу, за които е предвидено да бъдат сформирани, считано от март [12]81[51], и стойност на предвидената сума за покриване на тези заплати:

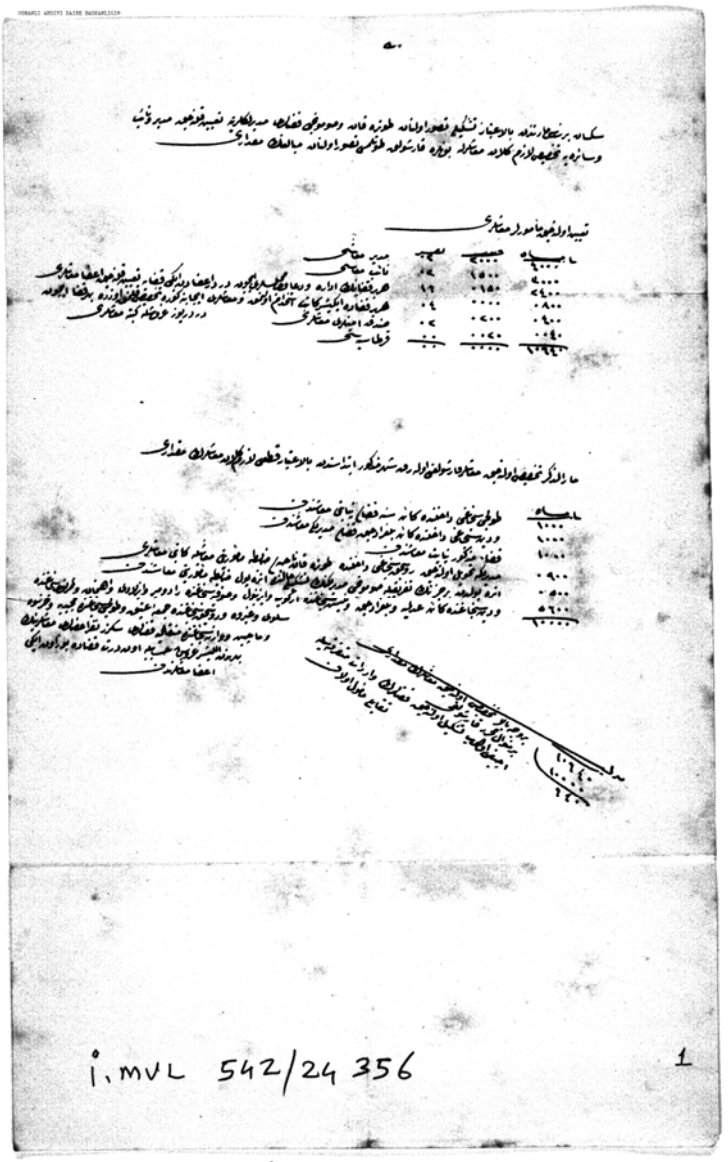
Заплати на служителите, които ще бъдат назначени:

	Брой служители	На служител в грошове	На месец в грошове
Заплата за околийски управител	2	2000	4000
Заплата за съдия	2	1500	3000
Заплати за членовете на административните и съдебните съвети в двете околии, които са по четирима във всеки съвет на съответните околии	16	150	2400
Във всяка околия ще бъдат наети по двама писари, като заплатата им ще бъде определена според нуждата; за всяка околия	4		800
Заплати за ковчежниците	2	200	400
Канцеларски материали		20	40
Общо			**10 640**

Стойност, с която трябва да бъдат намалени заплатите, считано от началото на споменатия месец, във връзка с покриването на посочените по-горе заплати, определени [за служители в двете нови околии]:

	На месец в грошове
От заплатата на съдията в околията Сулина в Тулчански окръг	1000
От заплатата на управителя на околията Белоградчик във Видински окръг	1000
От заплатата на съдията в споменатата околия	1000
Заплати на коменданта и писаря в община Тутракан в Русенски окръг, която ще бъде преобразувана в околия	900
Ако вместо Етрополе Сомунджу стане околийски център, от заплатата на коменданта на Етрополе	500
От заплатите на сто и дванадесет членове [на административни и съдебни съвети] в четиринадесет околии, като се намалят с по петдесет гроша заплатите на осемте членове във всяка от околиите Адлие и Белоградчик във Видински окръг, Юргюб (Прокуле) и Изнебол (Знеполе) в Нишки окръг, Радомир, Златица и Ихтиман в Софийски окръг, Севлиево и Габрово в Търновски окръг, Джума-и атик (Търговище) в Русенски окръг, Меджидия, Хърсово и Мачин в Тулчански окръг и Минкалия във Варненски окръг	5600
Общо	**10 000**

Рекапитулация	Грошове
Стойност на посочените по-горе заплати, определени [за околиите Тутракан и Сомунджу]	10 640
Сума за покриването им, както е описано	10 000
Недостиг, който ще бъде събран от различните приходи на околиите, които ще бъдат създадени	640

İ.MVL.00542

Списък на заплатите в новите околийски центрове Тутракан и Орхание
BOA, İ.MVL, 542/24356, док. 1, л. 1a

3. Протокол от заседание на Областния административен съвет в Русе, 1865 г. (BOA, İ.MVL, 542/24356, док. 2, л. 1б–2б)

До височайшето ведомство на великия везир

[Изх. №] 204

Градът (*касаба*) Тутракан е разположен на брега на река Дунав между Русенската и Силистренската околии (*каза*) и като част от Русенската околия той открай време е управляван от комендант (*забит*). Когато [Дунавският] вилает беше основан, това положение и [начин на] управление бяха запазени. Споменатият град, селище с вид на голямо и уредено село, е също така и пристанище, отдалечено на по дванадесет часа [път] от намиращите се от двете му страни градове Русе и Силистра. Зърното на много села в Русенската, Разградската и Силистренската околии се докарва [именно] там и се товари на кораби. И понеже на отсрещния [бряг на Дунава] се намира търговското средище Олтеница, значението на споменатото селище [Тутракан] постепенно нарасна, умножиха се търговците с местно и чуждестранно поданство и в тази връзка се увеличиха също къщите и дюкяните. Заедно с построените през тази година различни нови сгради числото на къщите достигна хиляда, а на дюкяните надхвърли двеста. Улиците му пък бяха вкарани в определена регулация. Там започнаха да се отбиват и австрийски параходи. Наред с всичко това, както беше посочено, [селището] е отдалечено на дванадесет часа разстояние от Русе и досега съдебните спорове [между жителите на] някои села, които се намират в близост и по-далеч от [Тутракан] и спадат към Русенската околия, се разглеждаха от съдии (*наиб*), наричани общински съдии (*нахие наиби*), които обикаляха по селата. Съгласно новото устройство на вилаета обаче практиката делата да се разглеждат [на място] от прихождащи [съдебни] чиновници, беше преустановена, а в района няма [съдебен] съвет или съдилище, в които да се разглеждат делата. Затова жителите на селата бяха принудени да ходят по всякакви въпроси

[чак] до Русе, който отстои на разстояние шестнадесет-осемнадесет часа. Заради тези затруднения се налага да се създаде [нова] околия, която да включи някои села около Тутракан, които да се отделят от Русенската околия.

Подобно на този казус, градът Етрополе, който преди това беше [център на] околия в [междувременно] закрития Ловешки окръг (*санджак*), беше преобразуван в [център] на община (*нахия*), придадена към Златишката околия, която е в Софийския окръг. Макар и да се намира само на четири часа разстояние от Златица, заради наличието на балкан [между тях] и на проблем между първенците [на Етрополе] и жителите на Златица, населението както на Етрополе, така и на придадените към него села настоятелно моли [селищата им] да бъдат придадени или към Ловеч, както е било преди, или към София. Но тъй като и двата [административни] центъра са на десет, дванадесет часа разстояние оттам, не е подходящо и възможно Етрополе да бъде присъединено към някой от двата окръжни центъра или пък да продължи да бъде [център на] околия, каквито искания също има. Наред с това, освен Етрополе и прилежащите му села, в този район и в балкана има и други големи и благоустроени села. Някои от тях са [административно] подчинени на Врачанската и Софийската околии, въпреки че са отдалечени на десет, дванадесет, петнадесет и повече часа разстояние. Това поражда проблеми както в уреждането на въпросите на населението, така и в административното управление. Ако се предпочете градът Етрополе да стане околийски център, какъвто е бил и преди, то достъпът от близките села до него ще е лесен, но другите села отново ще се намират на повече от десет часа разстояние и няма да имат лесен достъп. Затова е по-удачно в района да бъде създаден нов околийски център, към който да бъдат присъединени намиращите се в балкана села, които остават далеч от Враца, София, Ловеч и Златица, а Етрополе също да бъде придаден към него. Селото Сомунджу (Самунджиево) заема средищно положение между тези села и има градски облик с над двеста мюсюлмански и християнски къщи, както и определен брой дюкяни. [Освен това] шосейният път, който се прокарва

от София към Плевен, минава точно през средата на това село, а жителите му са отправили молба до окръжния управител (*каймакам*) на София, ако селото им стане околийски център, не само да положат пътната настилка и да изградят нужните мостове, но и да издигнат правителствена сграда (*конак*). Молбата им е одобрена и затова едно такова решение беше счетено за удачно и навременно.

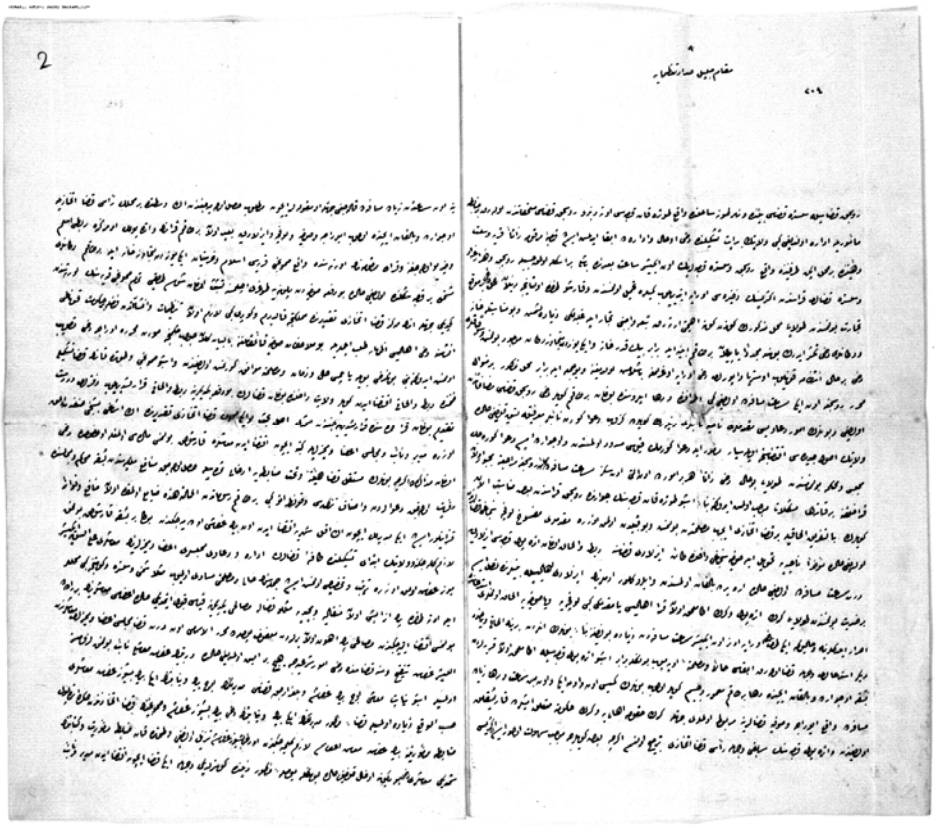
Решението кои от селата, описани в регистрите на сега съществуващите във вилаета околии, да бъдат придадени и присъединени към Сомунджу и Тутракан при създаването на [новите] околии, ще бъде взето впоследствие, а понастоящем по-важен е въпросът за осигуряване на източници, с които да се покрият заплатите на [околийската администрация, включваща] околийски управител (*мюдюр*), съдебен чиновник (*наиб*), членове (*аза*) на [Административния] съвет и заседатели (*мюмейиз*) на Съдебния съвет, както и писар, ако тези две селища станат околийски центрове. При обсъждането на този въпрос беше отчетено, че когато те станат отделни околии и започнат да събират приходи самостоятелно както от данъци, така и от такси от делата, разглеждани в съдилищата и в съветите, от разрешителните за еснафска дейност и от сключените договори, и когато тези приходи, които понастоящем липсват, са достатъчни, тогава и в двете околии пак няма да може да се плаща необходимата минимална месечна заплата от десет хиляди гроша за управителя. Затова е необходимо да се намери друг източник. При създаването на вилаета заплатите на членовете на административните съвети и на заседателите в съдебните съвети на всички околии бяха определени с по двеста гроша по-малко. Освен това работата им не е еднакво натоварена. Например, не може да се сравни натовареността на места като Шумен, Силистра и Кюстенджа с тази на Мангалия и Меджидие, които се намират от другата страна [на Дунава]. Затова и не се налага заплатите на чиновниците да бъдат еднакви. В приложения списък са описани по имена четиринадесет околии, където заплатата на членовете на [административните] съвети и на заседателите в съдебните съвети ще бъде намалена с по петдесет гроша. В околията с център

Сулина пък, понеже там не се разглеждат никакви съдебни дела, е безпредметно да има съдебен чиновник (*наиб*) със заплата от четири хиляди гроша, и затова тази заплата ще бъде намалена на три хиляди гроша. Заплатата на управителя на Белоградчишката околия пък е три хиляди гроша, а на съдебния чиновник две хиляди и петстотин гроша, но тъй като и тези заплати към този момент са прекалено големи, техните заплати също ще бъдат намалени съответно на две хиляди и на хиляда и петстотин гроша. А когато се създаде околия с център Сомунджу, няма да е нужно да се плаща заплата от хиляда гроша на коменданта в Етрополе и тя ще бъде намалена на петстотин гроша. Сегашните заплати на коменданта и на писаря в Тутракан също са включени в списъка. Въпреки това, както е показано в допълнението към този списък, за [изплащането на предвидените] месечни заплати за околийски управител, съдебен чиновник, членове и съдебни заседатели на съвети, писар и ковчежник в администрацията на двете [нови] околии се оформя недостиг от около шестстотин гроша месечно. Но тъй като, както беше посочено, впоследствие околийските приходи от различни данъци и такси ще се повишават, ако негово височество великият везир одобри гореизложеното, то назначението на управители на [двете околии] и другите подробности ще бъдат приведени в действие, считано от март на [12]82 г.[52] Понеже и понастоящем има чиновници като комендантите и бирници (*тахсилдар*), то се отправя молба още сега великото везирство да даде указания, като по отношение на съдебните чиновници да бъде уведомено Главното мюфтийство, а пък Финансовото ведомство да предприеме необходимите действия, засягащи държавната хазна.

[И последно], докато името Тутракан на един от тези [предвидени за създаване] околийски центрове е безобидно, то се налага името на другия център Сомунджу да бъде сменено, като бъде преименувано с имената Орхание или Мурадие, или пък с друго подходящо име, както се разпореди. Окончателното решение принадлежи на този, който е овластен да заповядва.

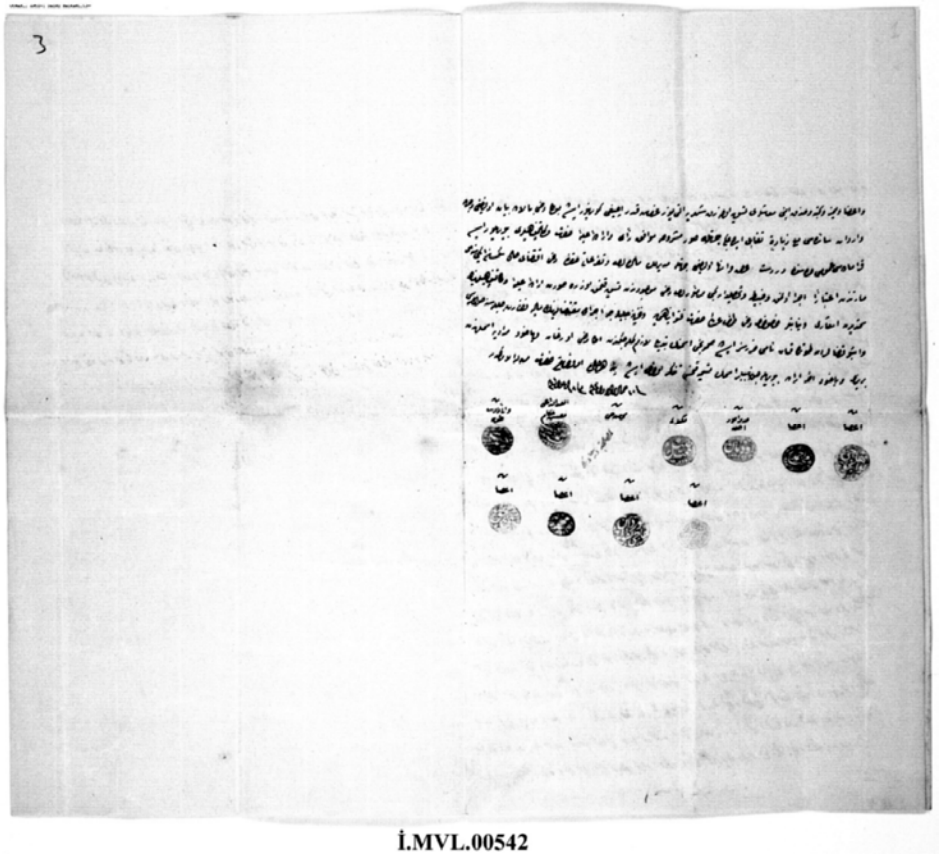
10 *джемазиюлеввел* [12]82 г. и 18 септември [12]81 г.[53]

Аз, раболепният Мидхат [паша], валия на Дунавския вилает (печат)
Молителят, съдебният инспектор Сейид Мехмед Неджиб (печат)
Аз, раболепният счетоводител – по работа в столицата
Аз, раболепният секретар Фуат Халил (печат)
Аз, раболепният отговорник за външните работи Одиян (печат)
Аз, раболепният член на съвета кмет (*мухтар*) Ахмед (печат)
Аз, раболепният член на съвета Хаджи Иванчо (печат)
Аз, раболепният член на съвета Али Намък (печат)
Аз, раболепният член на съвета Мехмед (печат)
Аз, раболепният член на съвета Хаджи Йордан Никола (печат)
Аз, раболепният член на съвета Атанас (печат)

İ.MVL.00542

Протокол от заседание на Областния административен съвет в Русе, 1865 г. BOA, İ.MVL, 542/24356, док. 2, л. 1б–2а

İ.MVL.00542

Протокол от заседание на Областния административен съвет в Русе, 1865 г. BOA, İ.MVL, 542/24356, док. 2, л. 2б

4. Изложение от великия везир до султанската канцелария и султански указ за преобразуването на село Самунджиево в град и околийски център Орхание, 1865 г. (BOA, İ.MVL, 542/24356, док. 4, л. 1а)

Високоуважаеми честити господарю,

Приложено [Ви] представям протокола, изготвен от Висшия съвет (*меджлис-и валя*) във връзка с протокола, получен от Административния съвет на Дунавския вилает относно необходимостта от преобразуването на селата Тутракан и Сомунджу в околийски [центрове]. Както се разбира от съдържанието му, споменатият град Тутракан се намира на

брега на река Дунав между Русенската и Силистренската околии. Макар че е голямо село, управлявано открай време от комендант, то е най-близкото и главно пристанище за селата, прилежащи към намиращите се от двете му страни градове Русе и Силистра, а заради разположеното на отсрещния бряг търговско средище Олтеница значението на споменатото селище [Тутракан] нараснало. Наред с това, то е отдалечено на дванадесет часа [път] от Русе, а близките и по-далечни села около него са към Русенската околия и по тези места няма съдилища и съвети, които да разглеждат съдебните дела и текущите въпроси, та жителите им, искат не искат, са принудени да отнасят жалбите си до центъра [Русе], който е отдалечен на петнадесет, шестнадесет часа разстояние от тях. Това поражда затруднения за населението и затова се предлага да се създаде една [нова] околия, която да включва селата около този [малък] град.

Жителите на града Етрополе пък не се разбират с жителите на околийския [център] Златица, към който то било приобщено. В района има и други големи и благоустроени села, които отстоят далеч от [административния им] център, и затова се предлага те също бъдат обединени в самостоятелна околия, а селото Сомунджу, което има средищно разположение, да стане техен [околийски] център. Наред с това, се предлага то да бъде преименувано на Орхание.

Що се отнася до предложението по какъв начин да бъдат покрити заплатите на околийските управители и другите [чиновници], които ще бъдат подбрани за тези нови околии, изпълнението му се възлага на уважаемия [Мидхат] паша, управител на споменатия вилает, съгласно правомощията, които е получил още при образуването на вилаета, както и на Финансовото ведомство, което да изпълни необходимите процедури, засягащи държавната хазна. Беше решено също да бъде уведомено Главното мюфтийство по въпроса за назначаването на съдебни чиновници, които са пожелани за тези [нови] околии.

Господарю, това раболепно изложение се написа в уверение на това, че ще се изпълнят каквито и да са заповедта и указанието от Ваше величество по този въпрос.

24 *джемазиюлахир* 1282 г.[54]

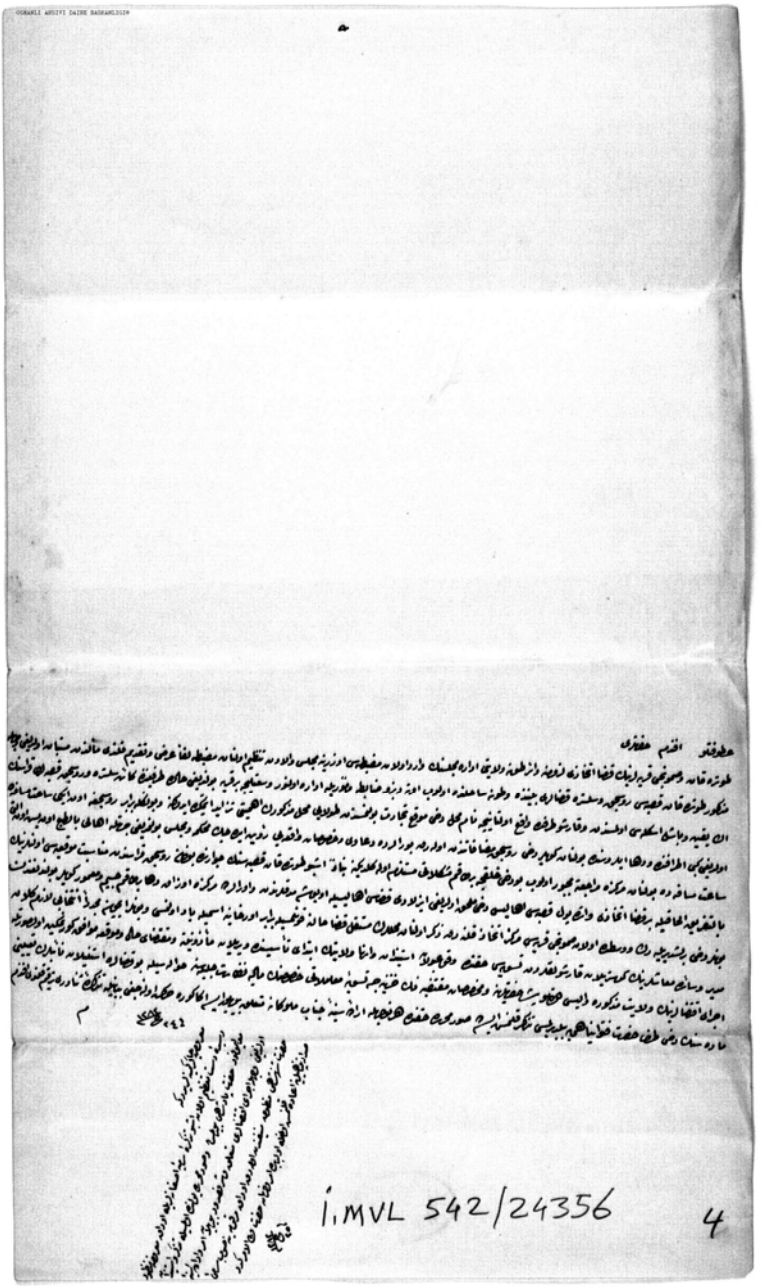
[Допълнително вписване под основния текст – *ираде*]:

Донесението на бедния раб е следното:

Настоящото изложение от великия везир и приложените документи бяха прегледани по височайше султанско разпореждане. От страна на владетеля беше изразено пълно съгласие с тази молба и беше издаден съответният султански указ (*ираде*) да се изпълни, каквото е необходимо. Въпросните документи се връщат в канцеларията на великия везир, който е овластен да издаде [последваща] заповед по този въпрос.

25 *джемазиюлахир* 1282 г.[55]

(гръб)
[Изх. №] 924
[Изх. №] 419, [изпратено на] Вътрешното ведомство (*Дахилие*), на 27 *джемазиюлахир* [12]82 г.[56]

İ.MVL.00542

Изложение от великия везир до султанската канцелария и султански указ за преобразуването на село Самунджиево в град и околийски център Орхание, 1865 г. BOA, İ.MVL, 542/24356, док. 4, л. 1а

Градският площад с часовниковата кула в Орхание (Ботевград)

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Датата е по Юлианския календар (стар стил) и съответства на 23 март 1866 г. по сега действащия Григориански календар (нов стил). По-нататък в настоящия текст датите са дадени паралелно (с коса черта) според двата календара.
2. НБКМ, БИА, ф. 468, а. е. 1, л. 8б.
3. До 1867 г. длъжността на околийски управител е обозначавана с термина *мюдюр*/*мюдюрин*, а след това с термина *каймакам*/*каймакамин*, вж. Koç 2021, с. 5.
4. Дунав, год. 2, бр. 53, 2 март 1866 г., с. 105.
5. Дунав, год. 3, бр. 180, 4 юни 1867 г., с. 359.
6. Дунав, год. 2, бр. 63, 6 април 1866 г., с. 125.
7. Дунав, год. 2, бр. 64, 10 април 1866 г., с. 127.
8. До 1867 г. длъжността на окръжен управител е обозначавана с термина *каймакам*/*каймакамин*, а след това с термина *мутасаръф*/*мютесариф*, вж. Koç 2021, с. 5.
9. Дунав, год. 2, бр. 66, 20 април 1866 г., с. 131.
10. Дунав, год. 2, бр. 95, 31 юли 1866 г., с. 189.
11. Макар, че първото издание на Годишника на Дунавския вилает от 1868–1869 г. посочва наличието на две джамии в града, новата джамия е била окончателно завършена към началото на 1872 г., вж. Salname-i Tuna, defa 1, Rusçuk, 1285/1868–1869, с. 110;

Дунав, год. 7, бр. 644, 19/31 януари 1872 г., с. 1287.
12. Дунав, год. 2, бр. 112, 28 септември 1866 г., с. 223.
13. Дунав, год. 2, бр. 137, 25 декември 1866 г., с. 273.
14. „Цинцари“ е едно от названията, употребявани за арумъните или власите (куцовласи), населявали територииte на днешните държави Гърция, Албания, Северна Македония и България. „Градските“ власи са се занимавали със занаяти, търговия, лихварство, ханджийство, а „селските“ власи се препитавали предимно като пастири.
15. Дунав, год. 1, бр. 19, 7 юли 1865 г., с. 37; Дунав, год. 1, бр. 23, 4 август 1865 г., с. 45.
16. Дунав, год. 1, бр. 23, 4 август 1865 г., с. 45.
17. Дунав, год. 1, бр. 35, 27 октомври 1865 г., с. 69.
18. Изглежда става дума за с. Враждебна, днес квартал на София.
19. Дунав, год. 1, бр. 42, 15 декември 1865 г., с. 84.
20. Дунав, год. 1, бр. 39, 24 ноември 1865 г., с. 75; Дунав, год. 1, бр. 46, 12 януари 1866 г., с. 91.
21. BOA, İ.MVL. 542/24356, док. 4.
22. Областният административен съвет е председателстван от валията, а негови членове са секретар (*мектубчу/мектуби*), съдебен инспектор (*мюфетиш-и хюкям*), мюфтия, счетоводител (*мухасебеджи/дефтердар*), отговорник за външните дела (*хариджие мюдюрю*) и още шест членове – по трима мюсюлмани и трима немюсюлмани. Вж. Koç 2021, с. 5.
23. На 28 април/9 май 1865 г. вестник „Дунав“ пише, че жителите на село Тутракан, което се намира на Дунава, и на околните села са направили на брега на това село пристанище („скеля“). Тъй като се намирало срещу румънското пристанище Олтеница, през април търговски кораби започнали да акостират и на новото пристанище. Макар и село, Тутракан се считал „като един град“ и „търговска скеля“ (Дунав, год. 1, бр. 9, 28 април 1865 г., с. 17). На 5/17 юни 1866 г. „Дунав“ отбелязва, че „Тутракан беше един малък градец от триста, четиристотин къщи, който по[ради] доброто си местоположение от ден на ден се разширяваше“ и затова от началото на март 1866 г. е станал център на околия с „четиридесет и няколко села“ (Дунав, год. 2, бр. 79, 5 юни 1866 г., с. 157). Към началото на август с. г. е завършен строежът на правителствената сграда (конак) в града (Дунав, год. 2, бр. 96, 3 август 1866 г., с. 191). На 14/26 септември 1866 г. „Дунав“ отразява урбанистичното и стопанско развитие на града, в който вече имало „повече от хиляда къщи и триста, четиристотин дюкяни“, благодарение на кое-

то „до няколко години той ще стане една от най-големите търговски скели на Дунавското крайбрежие“ (Дунав, год. 2, бр. 108, 14/26 септември 1866 г., с. 215). През 1869 г. в Тутракан е построено пристанище и за пътнически плавателни съдове (Дунав, год. 5, бр. 416, 5/17 октомври 1869 г., с. 832). Повече за Тутракан вж. Zmeev 1987, с. 32 – 33.
24. BOA, İ.MVL. 542/24356, док. 2.
25. BOA, İ.MVL. 542/24356, док. 1.
26. BOA, İ.MVL. 542/24356, док. 3.
27. BOA, İ.MVL. 542/24356, док. 4.
28. BOA, İ.MVL. 542/24356, док. 4.
29. Полицейското отделение е завършено към 1871 г., вж. Salname-i Tuna, defa 4, Rusçuk, 1288/1871–1872, с. 112.
30. Телеграфната станция е завършена в началото на 1869 г., вж. Дунав, год. 4, бр. 341, 1/13 януари 1869 г., с. 681; Salname-i Tuna, defa 1, Rusçuk, 1285/1868–1869, с. 82, 110.
31. BOA, İ.ŞD. 7/362, док. 2.
32. BOA, İ.ŞD. 7/362, док. 1.
33. BOA, İ.ŞD. 7/362, док. 3.
34. BOA, ŞD, 2866/25, док. 3.
35. Salname-i Tuna, defa 6, Rusçuk, 1290/1873–1874, с. 234 – 237.
36. Дунав, год. 2, бр. 77, 30 май 1866 г., с. 153.
37. Salname-i Tuna, defa 6, Rusçuk, 1290/1873–1874, с. 234 – 237.
38. Salname-i Tuna, defa 1, Rusçuk, 1285/1868–1869, с. 110.
39. Salname-i Tuna, defa 2, Rusçuk, 1286/1869–1870, с. 109; Salname-i Tuna, defa 3, Rusçuk, 1287/1870–1871, с. 112; Salname-i Tuna, defa 4, Rusçuk, 1288/1871–1872, с. 112; Salname-i Tuna, defa 5, Rusçuk, 1289/1872–1873, с. 110.
40. Дунав, год. 2, бр. 58, 20 март 1866 г., с. 116.
41. Дунав, год. 2, бр. 77, 30 май 1866 г., с. 153.
42. Дунав, год. 2, бр. 133, 11 декември 1866 г., с. 265.
43. BOA, İ.MVL, 559/25106, док. 1, 2.
44. BOA, MVL, 1072/77, док. 1; BOA, İ.MVL, 559/25106, док. 3, 4, 5.
45. BOA, İ.MVL, 559/25106, док. 5, 6, 7.
46. BOA, MVL, 997/36, док. 1.
47. BOA, MVL, 997/36, док. 2.
48. BOA, MVL, 1032/72, док. 1.
49. BOA, MVL, 1067/125, док. 1.
50. BOA, A.MKT.MHM, 344/29, док. 1.
51. Март 1866 г.
52. Март 1866 г.

53. 19 септември/1 октомври 1865 г.
54. 2/14 ноември 1865 г.
55. 3/15 ноември 1865 г.
56. 5/17 ноември 1865 г.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасов, Хр., 2017. *Развитие на земеделското кредитиране в Дунавския вилает: „общополезните“ каси през 60-те и 70-те години на XIX век (на базата на непубликувани информационни източници).* София: Фабер.

Бакърджиева, Т., 2009. *На крачка пред времето: държавникът реформатор Мидхат паша (1822 – 1884).* Русе: Авангард принт.

Велков, А., 1986. *Видове османотурски документи: принос към османотурската дипломатика.* София: НБКМ.

Влайкова, С., 2000. *Ботевград през годините*, ч. 1. Ботевград.

Змеев, Р., 1987. *Тутракан*. София: Издателство ОФ.

Дойнов, Д., Маджракова-Чавдарова, О., Митев, Пл., Тодоракова, М., Чаушева, Д. (съст.), 2020. *Левски пред съда на Портата: процесът в София (1872 – 1873) в османотурски, дипломатически и домашни извори, ново допълнено и преработено издание.* София: Златен змей.

Иванов, Ив., 2020. *Изследвания, т. 1: Златица и Пирдоп през Възраждането*. София: Златен змей.

Каниц, Ф., 1995. *Дунавска България и Балканът*, т. 2. София: Борина.

Лазарова, Р., 2018. Градско начало… или за един ферман под въпрос [viewed 23 October 2021]. Available from: https://botevgrad.com/news/72639/GRADSKO-NAChALO--ili-za-edin-ferman-pod-vapros/?compage=0

Мучинов, В., 2017. Урбанизационна политика на османската власт в Дунавския вилает през 60-те и 70-те години на XIX век. В: И. Тодев, Д. Георгиев (ред.). *Модернизационни процеси на Балканите под османска власт през 19 и началото на 20 век*. София – Скопје: ИИИ, БАН – МАНУ, 114 – 140.

Попиванов, Г., 1934. *Из миналото на Орханийска околия*. София: Орханийска община.

Попов, Г., 1966. *Ботевград*. София: Издателство на ОФ.

Първев, Г., Богданов, С., 1977. Пътните бележки на Гийом Лежан като извор за българската история. *Трудове на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Исторически факултет*. **14** (3), 217 – 265.

Романски, П., 2001. *От Зелин до Ботевград: исторически алманах*. София.

Стаменов, Ив., 2012. Пътищата са били най-важният фактор за възникването и развитието на селищата: някои бележки за исто-

рията на Ботевград. *Ботевградски вести плюс*. 5, 31 ян. 2012, 4; 6, 7 февр. 2012, 4; 7, 14 февр. 2012, 4.
Тафрова, М., 2010. *Танзиматът, вилаетската реформа и българите: администрацията на Дунавския вилает (1864 – 1876)*. София: Гутенберг.
Тацов, Ал., 1934. *Под стряхата на историческата истина: Етрополе–Златица–Орхание (1865 – 1866)*. София: Печатница Елисей Петков.
Ценов, П., 1926. *Орхание и Орханийско: исторически и географски изучавания*. София: Орханийска дружба в София.
Ценова, Ем., 2006. *Община Ботевград*. Ботевград: Ариадна 93.
Ценова, Ем., 2007. *Народни песни от Ботевград и Ботевградско*. Ботевград: Ариадна 93.
Karpat, K., 1984 – 1985. Ottoman urbanism: the Crimean Tatar emigration to Dobrudja and the founding of Mecidiye (1856 – 1878). *International Journal of Turkish Studies*. **3**(1), 1 – 25.
Koç, B., 2021. *Osmanlı modernleşmesi ve Midhat Paşa: Tuna Vilayeti meclisleri ve yeniden yapılanma çabaları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
Kütükoğlu, M., 1994. *Osmanlı belgelerinin dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı.
Redhouse, J., 1997. *Redhouse Türkçe-İngilizce Sözlük*. İstanbul: SEV Matbaacılık ve Yayıncılık.
Tosun, M., 2015. 1861'de Sivas sancağına bağlı Aziziye kazasının kurulması [viewed 24 October 2021]. Available from: https://muratdursuntosun.wordpress.com/2015/02/14/1861de-sivas-sancagina-bagli-aziziye-kazasinin-kurulmasi/

REFERENCES

Atanasov, Hr., 2017. *Razvitie na zemedelskoto kreditirane v Dunavskiya vilaet: "obshtopoleznite" kasi prez 60-te i 70-te godini na XIX vek (na bazata na nepublikuvani informatsionni iztochnitsi)*. Sofia: Faber [In Bulgarian].

Bakardzhieva, T., 2009. *Na krachka pred vremeto: darzhavnikat reformator Midhat pasha (1822 – 1884)*. Ruse: Avangard print [In Bulgarian].

Velkov, A., 1986. *Vidove osmanoturski dokumenti: prinos kam osmanoturskata diplomatika*. Sofia: NBKM [In Bulgarian].

Vlaykova, S., 2000. *Botevgrad prez godinite*, ch. 1. Botevgrad [In Bulgarian].

Zmeev, R., 1987. *Tutrakan*. Sofia: OF [In Bulgarian].

Doynov, D., Mazhdrakova-Chavdarova, O., Mitev, Pl., Todorakova, M., Chausheva, D. (ed.), 2020. *Levski pred sada na*

Portata: protsesat v Sofiya (1872 – 1873) v osmanoturski, diplomaticheski i domashni izvori, novo dopalneno i preraboteno izdanie. Sofia: Zlaten zmey [In Bulgarian].

Ivanov, Iv., 2020. *Izsledvaniya*, t. 1: Zlatitsa i Pirdop prez Vazrazhdaneto. Sofia: Zlaten zmey [In Bulgarian].

Kanitz, F., 1995. *Dunavska Balgariya i Balkanat*, t. 2. Sofia: Borina [In Bulgarian].

Lazarova, R., 2018. Gradsko nachalo… ili za edin ferman pod vapros [viewed 23 October 2021]. Available from: https://botevgrad.com/news/72639/GRADSKO-NAChALO--ili-za-edin-ferman-pod-vapros/?compage=0 [In Bulgarian].

Muchinov, V., 2017. Urbanizatsionnata politika na osmanskata vlast v Dunavskiya vilaet prez 60-te i 70-te godini na XIX vek. In: I. Todev, D. Georgiev (ed.). *Modernizatsionni protsesi na Balkanite pod osmanska vlast prez 19 i nachaloto na 20 vek*. Sofia – Skopje: III, BAN – MANU, 114 – 140 [In Bulgarian].

Popivanov, G., 1934. *Iz minaloto na Orhaniyska okoliya*. Sofia: Orhamiyska obshtina [In Bulgarian].

Popov, G., 1966. *Botevgrad*. Sofia: OF [In Bulgarian].

Parvev, G., Bogdanov, S., 1977. Patnite belezhki na Giyom Lezhan kato izvor za balgarskata istoriya. *Trudove na VTU "Sv. Sv. Kiril i Metodiy", Istoricheski fakultet.* **14**(3), 217 – 265 [In Bulgarian].

Romanski, P., 2001. *Ot Zelin do Botevgrad: istoricheski almanah*. Sofia [In Bulgarian].

Stamenov, Iv., 2012. Patishtata sa bili nay-vazhniat factor za vaznikvaneto i razvitieto na selishtata: nyakoi belezhki za istoriata na Botebgrad. *Botevgradski vesti plyus*. 5, 31.01.2012, 4; 6, 7.02.2012, 4; 7, 14.02.2012, 4 [In Bulgarian].

Tafrova, M., 2010. *Tanzimatat, vilaetskata reforma i balgarite: administratsiyata na Dunavskiya vilaet (1864 – 1876)*. Sofia: Gutenberg [In Bulgarian].

Tatsov, Al., 1934. *Pod stryahata na istoricheskata istina: Etropole–Zlatitsa–Orhanie (1865 – 1866)*. Sofia: Pechatnitsa Elisey Petkov [In Bulgarian].

Tsenov, P., 1926. *Orhanie i Orhaniysko: istoricheski i geografski izuchavaniya*. Sofia: Orhaniyska drujba v Sofia [In Bulgarian].

Tsenova, Em., 2006. *Obshtina Botevgrad*. Botevgrad: Ariadna 93 [In Bulgarian].

Tsenova, Em., 2007. *Narodni pesni ot Botevgrad i Botevgradsko*. Botevgrad: Ariadna 93 [In Bulgarian].

Karpat, K., 1984 – 1985. Ottoman urbanism: the Crimean Tatar

emigration to Dobrudja and the founding of Mecidiye (1856 – 1878). *International Journal of Turkish Studies*. **3**(1), 1 – 25.

Koç, B., 2021. *Osmanlı modernleşmesi ve Midhat Paşa: Tuna Vilayeti meclisleri ve yeniden yapılanma çabaları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kütükoğlu, M., 1994. *Osmanlı belgelerinin dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı.

Redhouse, J., 1997. *Redhouse Türkçe-İngilizce Sözlük*. İstanbul: SEV Matbaacılık ve Yayıncılık.

Tosun, M., 2015. 1861'de Sivas sancağına bağlı Aziziye kazasının kurulması [viewed 24 October 2021]. Available from: https://muratdursuntosun.wordpress.com/2015/02/14/1861de-sivas-sancagina-bagli-aziziye-kazasinin-kurulmasi/

OTTOMAN DOCUMENTS ABOUT THE ESTABLISHMENT OF A NEW CITY IN 1865 – 1866: ORHANIYE (BOTEVGRAD)

Abstract: The study presents and analyses newly discovered Ottoman documents related to the transformation of the village of Somuncu/Samundjievo into a town and district centre with the new name Orhaniye (Botevgrad as of 1934). These documents reveal the motives of the Ottoman authorities for this transformation as well as its chronology, carried out in two stages – a formal decision by sultan's decree (*irade*) of November 15, 1865 and the actual beginning of the transformation as of March 1866. The author concludes that the case of Orhaniye reflects the pro-European modernization process in the 19th-century Ottoman Empire, as well as the ideological influence of Ottomanism.

Keywords: Orhaniye, *irade*, 19th century, urbanization, Ottomanism.

Correspondence address:
Prof. DSc Orlin Sabev
Institute for Balkan Studies and Centre of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences
45, Moskovska Str., 1000 Sofia
Tel.: (+ 359) 886 764 457
E-mail address: orlin_vtu@yahoo.com
Web of Science Researcher ID: DPZ-2878-2022
Scopus ID: 41762583800

НЕИЗВЕСТЕН ДОКУМЕНТ ЗА ТРЪН И САМОКОВСКИЯ ЗОГРАФ КОСТАДИН ВАЛЬОВ

Проф. д-р Надя Манолова-Николова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: В статията се публикува документ – писмо от митрополита на Нишавската епархия Антим I, с дата 26 август 1854 г., което се отнася до самоковския зограф Костадин Петрович Вальов. Съдържанието на писмото позволява да се формулира хипотезата, че художникът е работил във вътрешната украса на църквата „Св. Петка“ в гр. Трън, вероятно през 1853 или през първата половина на 1854 г. Документът дава информация, според която К. Вальов е пребивавал в гр. Пирот през 1854 г., допълвайки биографията му, в която за времето от 1845 до 1856 г. досега нямаше никакви сведения.

Ключови думи: Костадин Петрович Вальов, Трън, Пирот, Нишавска епархия, пиротски митрополит Антим I.

Зографът Костадин Петрович Вальов (кр. XVIII в. – 1863), или по-кратко Коста Вальов, е сред най-изтъкнатите имена на Самоковската художествената школа, основана от Христо Димитров в края на XVIII век. К. Вальов е ученик на Димитров, същевременно негов зет, тъй като е женен за дъщерята му Сусана/Суси. Зографът работи предимно в районите на Западна България. Често заедно с други ученици на Хр. Димитров – неговия голям син Димитър Зограф (1794/5? – 19.10.1860) и Йоан Иконописец (1795 – 6.07.1854). През последните години върху творчеството на тримата художници Д. Зограф, Й. Иконописец и К. Вальов проф. Елена Генова публикува най-детайлното си изследване, в което ги определя като второ поколение от Самоковската живописна школа (Genova 2015). Авторката изтъква известното обстоятелство, че документалната база за изучаване живота на художниците от Възраждането е твърде ограничена. За живота и рабо-

тата на К. Вальов например липсват сведения през сравнително дълъг времеви период – от 1845 до към 1856 г. няма информация за делата на художника (Genova 2015, 206).

Разглежданият тук документ е именно от този неизвестен период в живота на Вальов. Това е писмо, съхранявано в Държавен архив – Перник, във фонда на т.н. Знеполски Пеев архив[1]. Писмото произлиза от канцеларията на Пиротския владика, управляващ Нишавската епархия, по това време митрополит Антим I. Адресирано е до чорбаджи Пея Степанов в Трън. Пея Степанов (1768 – 1869) е родоначалник на големия трънски Пеев род, чиито наследници опазват неговия богат и разнообразен архив, допълвайки го с документи от XIX и XX век. Архивът се състои главно от писма, чиято значителна част са именно от Пиротската митрополия, към която през тези векове принадлежи районът на Знеполе и гр. Трън. Причината е обстоятелството, че П. Степанов е векил, сиреч представител на нишавския владика в Знеполе и поддържа дългогодишна кореспонденция с митрополията по най-различни въпроси.

Връзките на П. Степанов с Пирот датират още от 30-те години на века, когато той предприема строителство на църквата „Св. Вмк Димитър“ в родното му село Ярловци, Трънско. За нуждите на храма неговият брат Ангелко приема свещенически сан от тогавашния Нишавски митрополит Йероним (Manolova-Nikolova 2014, 152). Църквата, построена през зимните и пролетните месеци на 1835 г., вероятно като „отговор“ на чумна епидемия в района, е художествено оформена с чудесен иконостас и стенописи. Според запазения документ – сметка за похарчените суми, обаче даскалът художник остава анонимен (Manolova-Nikolova 2014, 168). Десет години покъсно, през 1845 г. К. Вальов извършва ново стенописване, с изображение в притвора на двамата ктитори на храма – чорбаджи П. Степанов и неговия брат поп Ангелко (1779 – 1859). Научаваме го от подробния ктиторски надпис:

„Изволение Wца Нспопешеніе Стаго Дха wбновленіе Стаго Храма: 1835: А на изображеніе: 1845: Nастоятелн же Бисть Кьтиторн Нприложніци w/т/благороднни Господарн ГосподнNь Пея Недино оутробни Брать Его ГосподнNь Попь

Ангелко Степановичь Нпрочия Нихь. Да поменеть Гдь Бгь Вовеки Вековь. Мць Октомврій: 12: День Конець. Рукою Костадинь:“ (Vasiliev 1960, 150).

Портретът предизвиква известни съмнения и питания. Елена Генова поставя справедливо въпроса защо ктиторите са нарисувани сравнително млади, съпоставено с данните за тяхната възраст. Към 1845 г., годината от надписа на ктиторския портрет, поп Ангелко е на 65 г., а Пея – на 76 г. Наистина засега няма приемливо обяснение, но е известно, че Пея Степанов е столетник. Той доживява 101 г. и на 76 е изглеждал очевидно добре. За неговата издръжливост и добро физическо състояние говори фактът, че през януари 1860 г., вече на 92 г., той пътува заедно с голяма делегация от 46 души знеполци до Ниш, за да бъде предаден протест срещу данъчната политика и митрополит Антим I (Manolova-Nikolova, Zeleva 1999, 41, 137). Впрочем, няма точност и в изобразения макет на църквата, която поддържат двамата дарители на портрета. На макета личи храм с купол, какъвто на практика не съществува (Vasiliev 1960, 150).

Друг, по мое мнение по-интересен, е въпросът защо на ктиторския портрет П. Степанов не носи характерното за района бяло традиционно облекло. В района на Знеполе традицията на т.н. белодрешковци се запазва и след Освобождението (Transki krai 1940, 275, 276). П. Степанов, според Ас. Василиев, е облечен в тъмносива горна дреха, с широки ръкави и широка изправена яка, отдолу с червен елек, сива риза с шевици, препасан с бял пояс, украсен с тъмни успоредни черти. Василиев обобщава, че желанието на майстора е да се добере до вярна характеристика на двамата одухотворени дейци от Трънския край (Vasiliev 1960, 153). Типът облекло обаче е крайно нехарактерен за района и може да се предположи, че става дума за влияние на градската култура и предпочитано облекло, чиито паралели могат да се потърсят в Самоков (Semerdjiev 2014, 227). Разглеждайки неговите елементи, прави впечатление белият пояс, с който е опасана горната му дреха. Поясът в традиционното българско облекло има определено символно значение. Белият цвят на мъжкия пояс е символ на възрастния

човек, вдовец, човек без полово активен живот, в този смисъл „чист“ човек (Ganeva 2003, 217). От семейните предания за П. Степанов се знае, че неизвестно кога той губи съпругата и децата си, или пък е бил бездетен, поради което осиновява сина на своя брат поп Ангелко и остава сам до края на живота си (Iordanov 1935, 23; Manolova-Nikolova 2014, 163).

Анализът на портрета на Пея – младоликото лице, градския вид на облеклото, но с бял пояс, подкрепя описанията на неговата личност като строг пазител на семейството и общността, покровител, водач на местното население пред властите (Iordanov 1935, 16). Типаж, твърде характерен за чорбаджийското българско съсловие през Възраждането. Ето защо смятам, придържайки се към мнението на Василиев, че портретът от Ярловската църква е правен от художника по натура, той се е стремял да изобрази действителността такава, каквато я е видял. По подобен начин през 1844 г. К. Вальов рисува портрета на дядо Вуче в църквата „Св. Никола“ на с. Горни Пасарел (Genova 2015, 202).

Детайлите от ктиторските портрети в църквата „Св. Вмк Димитър“ в с. Ярловци не оставят съмнение, че К. Вальов е познавал много добре П. Степанов. Допустимо е това познанство да датира още от 1835 г., когато храмът е изписван, както личи от запазената сметка по строежа. Според Ел. Генова възможно е днес съществуващите стенописи да са именно от 1835 г., а не от по-късната 1845 г. (Genova 2015, p. 202). Същевременно трябва да се изтъкнат дългогодишните стопански връзки между Трънския край и родния за Вальов Самоков. Днес макар да изглеждат далечни райони, през XIX в. обменът между селищата от Знеполе и Самоков е твърде интензивен. През Самоков е минавал пътят на търговците, джелепите и войнуците от Западна България към големите центрове в Тракия – Пазарджик, Пловдив, Одрин и за Цариград. Много са, например, заповедите към управителя на Самоков Хюсрев паша с указание населението на Знеполе, Радомирско, Софийско да изпраща желязна руда към самоковите на града (Dorev 1940, 73, 106, 118). Въпросът не е достатъчно проучен, но документите ясно показват връзките на Самоков със западните български земи – връзки с разностранен характер, включително духовен и културен[2].

След работата в църквата на с. Ярловци през 1845 г. следите на К. Вальов се губят докъм 1856 г. Документът, публикуван тук, е от 26 август 1854 г. (стар стил). Негов автор е Нишавският митрополит Антим I, който идва в Пирот през януари 1853 г. (Manolova-Nikolova 2014, 152). Още същата година той установява контакти с чорбаджи Пея, както личи от неговия архив. При посочените обстоятелства не е изненадващо писмото на Антим до Пея, с което отправя молба за съдействие и решаване проблема на зографа К. Вальов.

Писмото съдържа следното:

„Его нашему епитрому и екзарху кирь Пею, молитвено
Вь Трынь
Екзархе Кирь Пея архиерейско ти молитвуем
Той человекь Коста Петровичь беше тука у хапсану[3] за борць[4] а міе се фанахми кефиль[5] и га искарахми по слово оти има за зиманіа от Тринь неколко пари сось темесуците[6] и ти да станете мукаеть[7] за да му и[з]вадите тіе парите за да си куртулисами[8] и ніе оть кефиликь, и да му казись на Махмуть бего нашега селами[9] и потомь после да му казись и онь нека си чине[10] мукаеть на тая работа, така чине и буди здравь.

1854 августа 26

[следва подписът на митрополита] Nишавски молетникь твон[и][11].

Според писмото художникът се е намирал в затвора на Пирот за неплатени дългове (борчове). Митрополитът е станал негов гарант и той е бил освободен. Митрополитът умолява чорбаджи Пейо да се изплатят дължимите на зографа пари, за да може на свой ред и митрополитът да се освободи от поетото задължение да бъде гарант.

Документът дава сведения, които са твърде показателни. На първо място доказва, че К. Вальов е извършил някаква работа в Трън, която е трябвало да бъде заплатена по договорка с местните първенци. Тъй като е известно, че през 1853 г. трънски обществеици предприемат строителство на храма „Св. Петка“, най-естествено е да предположим, че престоят му в Трън е бил свързан с този факт. Ясно е също, че зографът продължава да пребивава/работи? в Нишавска-

та епархия, тъй като през 1854 г. е в гр. Пирот.

Според запазените каменни надписи от храма „Св. Петка“, както и от други сведения, главни инициатори на строителството са чорбаджи П. Степанов от с. Ярловци, хаджи Никодим от с. Насалевци и архимандрит Мисаил Байкушев от Трън. Хаджи Никодим е известен със своята дарителска дейност за църквите и килийните училища в трънските села (Atanasov 1987, 112 – 113). Архимандрит Мисаил е също един от най-дейните ратници на духовното възраждане в Трънско. През 30-те години на века, той възстановява манастира „Св. Успение Богородично“ в с. Мисловщица. Следователно тези активни дейци на духовното и религиозното възраждане в Трънския район са обединили усилия, а вероятно и финансови средства за построяване на храм в гр. Трън (Transki krai 1940, 515 – 517).

В Пеевия архив е запазено писмо на пиротския владика Антим от 30 май 1853 г., в което личи обаче, че има проблеми с финансирането на строежа. Според писмото далече не всички от местното население го подкрепят, а владиката изтъква задължението да се участва или да се подпомага църковния градеж кой с каквото може. Антим заплашва с наказание отказващите да съдействат с помощ (вж. Приложение 1). Очевидно финансовото обезпечаване на строителството не е понесено само от известните трънски първенци, а дял в него трябва да има и местното население. Това е широко използвана практика през Възраждането, когато най-заможните люде на общността поемат инициативата за строителството, с най-голяма част от средствата, но участието на останалите християни е задължително (Manolova-Nikolova 2016, 170 – 193).

Навярно средства за църковното строителство са осигурявани твърде трудно и е имало сериозни пречки, които са неизвестни днес. Това вероятно е довело до неизплащане на парите за зографа през 1854 г. и работата на К. Вальов е останала неплатена. По тази причина той е натрупал дългове и е затворен, а владиката Антим, според неговото писмо, е дал своята дума и гаранция за художника, който е бил освободен от властите. Впрочем в писмото е намекнато още, че местният бей, когото владиката поздравява, трябва да подпомогне, очевидно с натиск, изплащането на тези пари за

зографа от трънското общество.

Работата на К. Вальов в трънската църква може да се ситуира във времето след нейното построяване. Ктиторските надписи фиксират строителството на храма в няколко етапа. Първият етап от строителството вероятно е завършен към 20 юни 1853 г. (стар стил), когато са поставени три фасадни строителни каменни надписи: един до западната врата на църквата с дата 20 юни 1853 г.[12], друг над северната врата – със същата дата[13]; трети над южната врата, но без дата[14]. Първите два надписа съобщават имената на най-важните дарители – чорбаджи Пея от с. Ярловци, хаджи Никодим от с. Насалевци и архм. Мисаил Байкушев от Трън. Последният надпис ни информира за строителите, които са сред най-известните в Западна България. Това е майстор Миленко Стефанов Велев от Блатешница, заедно със своя брат Дамян и техните синове.

Майстор Миленко е един от основните строители на южното крило на Рилския манастир през 1847 – 1848 г. През 50-те години той строи няколко църкви, които имат изключителна прилика по архитектурно устройство и външна украса. През 1851 г. майстор Миленко изгражда църквата „Св. Богородица“ в Бобошево, а след построяването на трънския храм през 1853 г., през 1856 – 1857 г. той строи църквата „Св. Илия“ в с. Граница, Кюстендилско. Трите църкви са стабилни сгради с разкошен външен вид, който впечатлява и днес. Макар да няма преки сведения, градежът им със сигурност не е бил никак евтин.

Вторият етап от съграждането на трънската църква „Св. Петка“ по вътрешната украса на храма, е завършил към октомври 1856 г. Доказателство за това е надписът в долния десен ъгъл на голямата икона „Успение Богородично“ от т.н. царски ред в иконостаса, който носи дата 15 октомври 1856 г. (стар стил)[15]. Следователно вероятно през лятото или есента на 1853 г., или пък през пролетта и лятото на 1854 г., за К. Вальов е било възможно да пристъпи към вътрешното художествено оформяне на църквата, към изработване на иконостаса и/или зографисването на стените му.

Има ли следи от негова работа днес?

Теренният оглед на църквата „Св. Петка“ в Трън направен през октомври 2021 г. с разрешението на отец Спиридон,

отговарящ за храма, показа следните резултати.

Иконостасът е запазил в голяма степен оригиналната си начална визия. Много икони в т.н. царски ред на иконостаса са запазени и действително са красиво дело на самоковски майстор или майстори. Изключение са няколко икони, за които може да се посочи, че са по-различни и вероятно плод на други творци. Сред тях за съжаление е тази на патрона на църквата „Св. Петка“.

Засега обаче иконите от трънската църква „Св. Петка“ не са атрибутирани. Авторът или авторите им не са конкретизирани. Според съставителите на сборника „Трънски край“ от 1940 г. върху по-старите икони от иконостаса е имало надпис „Рука Георги Христов – Самоков“ (Transki krai, 1940, 212). Самоковският майстор Георги Христов Клинков наистина е рисувал в Западна България, но в по-късен период (Vasiliev, 1965, 468).

Съществуващите сега стенописи са късни. Върху южната стена се чете ктиторски надпис от 1877 г. Проличава обаче, че има по-ранен стенописен слой, който вероятно е унищожен от горния.

За работата на К. Вальов в Пиротската епархия около 1853 – 1854 г. има още податки. Според сведение от с. Петърлаш (дн. в Сърбия), църквата „Св. Троица“ е строена към 1853 г., по същото време както трънската църква (Stavrov 2000, 199). Ел. Попова открива следи от работата на К. Вальов в църквата чрез запазените фрагменти от нейния иконостас, съхранявани днес в селото[16]. Авторството тя определя като най-вероятно на К. Вальов (Popova 2004, 26).

Документът на Нишавската митрополия от 30 август 1854 г. (стар стил) поставя въпроса за работата на К. Вальов в Трън или евентуално в селската околност. Надявам се с компетентната намеса на специалистите изкуствоведи да бъде решен въпросът дали има днес запазени творби във вътрешната украса на трънската църква „Св. Петка“ от самоковския зограф Костадин Петрович Вальов.

ПРИЛОЖЕНИЕ[17]

Благоговьнихь сщеници добріи и почтени терговци и трудо любиви земле делци малим же и велики що се wбретаете бго хранимую епархию знеполску буди же мир и милость G̃ да бга вседържителя w нас же молитва и благословение, чада моя возлюбленая научихсе ради вашу церкву сту петку каквотосте почели сась бжие име дагю правите нову и ясъмсе возрадуваль попремного, него слишаеки некои люди добре раду задасе поскоро направи, а неки несакаю нито дазнаю, того ради wтечески поучавам вас дави били сваки мукаеть дапомогне кой сось паре кой сась рукоделие задабисе поскоро направила едань саать понапред, и да знаете кой не би послушал каквото заповедуем тай човекь че буде кащигуван[18], ави щоче дасе потрудите ради стй храмь бжи и щоче да се wарчите, гдь бгь дави возврати стократно и дави благослови якоже авраама и исаака и якова и дави сподоби царствие небеснем. Амин! 1853 маіа 30: у Пироть

NНШАВЦКИ АНТИМ ВАШIО МОЛНТВЕNНКЬ

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Държавен архиви (ДА) – Перник, ф. 349К, оп. 1, а. е. 5, л. 44.
2. Според предание от с. Рани луг, Трънско, първото училище в селото е създадено от самоковски занаятчии, обучили местен килиен даскал (Atanasov, 1987, 132).
3. Хапсана – затвор.
4. Борц – борч, дълг.
5. Кефил – гарант.
6. Темесук, темес/у/юци – разписки, документи, полици.
7. Мукает – да се съгласи.
8. Куртулисам – освобождавам се.
9. Селами – поздрави.
10. Чине – чини – прави.
11. ДА – Перник, ф. 349К, оп. 1, а.е. 5, л. 44. Писмото е написано върху бяла, груба хартия, сгънато, затворено с печат, който липсва. Текстът му е силно повлиян от говора на гръцкия митрополит Антим, който е общувал с П. Степанов на български език.
12. Текстът гласи: „Изволением Отца Совершен Сина, споспешением Свети Дух. Сей храм созидатся трудом иждивлением иеромонаха Мисаила Цветков от Байкушеви, възпомощванимем кти-

торов хаджи Никодим от Насалевци и чорбаджи Пия от Ярловци, м. Юний 20.1853 год.“ (Transki krai, 1940, 519).
13. Текстът гласи: „Изволеніем Отца, Совершен Сина, Споспешеніем Свети Дух: Сей храм созідася трудом изждивленіем иеромонаха Мисаила Цветков от Байкушев и възпомогусвовонием ктиторов хаджи Никодим от Насалевци и чорбаджи Пея от Ярловци м. Юни 20 1853“ (Transki krai, 1940, 212).
14. Текстът гласи: „ Сему храм біет майстор Міленко с братом Дамяном от Блатешніцу – чадах Стефан – Веле“ (Transki krai, 1940, 212).
15. Текстът гласи: „ Сей образ ест – Архимандрит Мисаил от рода Байкушев що до две църкви ктитор биет перво во обнови монастира Мисловщички 1830, и второ обнови сей храм – светая преподобна Параскева: 15 октомври 1856 г.“ (Transki krai, 1940, 212).
16. Църквата „Св. Троица“ на с. Петърлаш е в руини и иконостасът не е съхранен, с изключение на две части от апостолския и пророческия ред, пазени в кметството (Popova, 2004, 26).
17. ДА – Перник, ф. 349К, оп. 1, а.е. 4, л. 14.
18. Кащигуван – наказан.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасов, Сл., 1987. *Насалевци*. София: Издателство на ОФ.

Василиев, Ас., 1960. *Ктиторски потрети*. София: Издателство БАН.

Василиев, Ас., 1965. *Български възрожденски майстори. Живописци, резбари*, *строители*. София: Наука и изкуство.

Ганева, Р., 2003. *Знаците на българското традиционно облекло*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски.

Генова, Е., 2015. *Второто поколение зографи от Самоковската живописна школа. Димитър Христов Зограф, Йоан Николов Иконописец, Костадин Петрович Вальов*. София: Фондация „Покров Богородичен“.

Дорев, П., 1940. *Документи за българската история, т. III. Документи из турските държавни архиви (1564 – 1908)*. София: Издава БАН.

Йорданов, Св., 1935. *Стогодишнината на храма „Св. Вмк Димитрий“ в с. Ярловци, Трънска околия*. София.

Манолова-Николова, Н. П. Желева, 1999. *Летописни бележки от Средна Западна България XVI – XIX в*. София: ЛИК.

Манолова-Николова, Н., 2014. Нишавските владици през XIX в. В: Манолова-Николова Н. Желева П. *Исторически изследвания за Средна Западна България XVI – XIX в*. София: Университетско

издателство „Св. Климент Охридски“, 151 – 154.
Манолова-Николова, Н., 2014. „Знано буди кой прави цркву...“ (Църквата „Св. вмк. Димитрий“ на с. Ярловци в Трънския край). В: Манолова-Николова, Н. Желева П. *Исторически изследвания за Средна Западна България XVI – XIX в.* София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, 155 – 168.
Манолова-Николова, Н., 2016. *Българите, църковното строителство и религиозната литература (30-те – 40-те години на XIX век).* София: Унивеситетско издателство Св. Климент Охридски.
Попова, Ел., 2004. Икони от Йоан Николов-Иконописец в Царибродско. *Паметници, реставрация, музеи*. Бр. 3, VI, 21 – 26.
1940. *Трънски край: Принос към изучаване на Западните български краища.* Сборник/Уредник Р. Тодоров. София: Одеон.
Семерджиев, Хр., 2014. *Самоков и околностите му. Принос към историята им от турските завоевания до Балканската война.* Самоков: ИМ – Самоков.
Ставров, Ст., 2000. *Петрлаш – село које нестаје*. Димитровград.

REFERENCES

Atanasov, Sl., 1987. *Nasalevtsi.* Sofia: Izdatelstvo OF. [in Bulgarian].
Vasiliev, As., 1960. *Ktitorski portreti*. Sofia: Izdatelstvo BAN. [in Bulgarian].
Vasiliev, As., 1965. *Balgarski vazrozhdenski maistori. Zhivoposci, rezbari, stroiteli*. Sofia: Nauka I izkustvo. [in Bulgarian].
Ganeva, R., 2003. *Znatsite na balgarskoto tradicionno obleklo*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski. [in Bulgarian].
Genova, E., 2015. *Vtoroto pokolenie zografi ot Samokovskata zhivopisna shkola. Dilitar Hristov Zograf, Ioan Nikolov Ikonopisets, Kostadin Petrovich Valiov*. Sofia: Fondatsia “Pokrov Bogorodichen”. [in Bulgarian].
Dorev, P., 1940. *Documenti za balgarskata istoria, t. III. Dokumenti iz turskite darzhavni arhivi (1564 – 1908).* Sofia: Izdava BAN. [in Bulgarian].
Iordanov, Sv., 1935. *Stogodishninata na hrama Sv. Vmk Dimitrii” v s. Iarlovtsi, Transka okolia.* Sofia. [in Bulgarian].
Manolova-Nikolova, N., Zheleva P., 1999. *Letopisni belezhki ot Sredna Zapadna Balgaria XVI – XIX v*. Sofia: LIK. [in Bulgarian].
Manolova-Nikolova, N., 2014. Nishavskite vladitsi prez XIX v. V: Manolova-Nikolova N., Zheleva P. *Istoricheski izsledvania za Sredna Zapadna Balgaria XVI – XIX v.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski, 151 – 154. [in Bulgarian].
Manolova-Nikolova, N., 2014. “Znano budi koi pravi tsrkvu…” (Tsarkvata “Sv. Dimitrii” na s. Iarlovtsi v Transkia krai). V:

Manolova-Nikolova N., Zheleva P. *Istoricheski izsledvania za Sredna Zapadna Balgaria XVI – XIX v.* Sofia: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski, 155 – 168. [in Bulgarian].
Manolova-Nikolova, N., 2016. *Balgarite, tsarkovnoto stroitelstvo i religioznata literatura (30-te – 40-te godini na XIX vek).* Sofia: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski. [in Bulgarian].
Popova, El., 2004. Ikoni ot Ioan Nikolov-Ikonopisets. *Pametnici, restavracia, muzei.* Br. 3, **VI**, 21 – 26. [in Bulgarian].
1940. *Transki krai: Prinos kam izuchavane na Zapadnite balgarski kraista.* Sbornik/Urednik R. Tododrov. Sofia: Odeon. [in Bulgarian].
Semerdjiev, Hr., 2014. *Samokov i okolnostite mu. Prinos kam istoriata im ot turskite zavoevania do Balkanskata voina.* Samokov: IM – Samokov. [in Bulgarian].
Stavrov St. *Petrlash – selo koje nestaje.* Dimitrovgrad, 2000.

UNKNOWN DOCUMENT ABOUT TRAN AND THE PAINTER KOSTADIN VALIOV FROM SAMOKOV

Abstract: The article dwells on a letter written by the Metropolitan of Nishava Antim I, and dated 26 August 1854. It refers to the painter Kostadin Petrovich Valiov from Samokov. The content of the letter allows us to develop the hypothesis that the artist worked in the interior decoration of the church "St. Petka" in the town of Tran, probably in 1853 or in the first half of 1854. The document reveals that K. Valiov resided in the town of Pirot in 1854 – an unknown fact in his biography, which lacks information about the period from 1845 through 1856.

Keywords: Kostadin Petrovich Valiov, Tran, Pirot, Diocese of Nishava, Metropolitan Antim I of Pirot.

Correspondence address:
Prof. Nadya Manolova-Nikolova, PhD
Faculty of History
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
"Tzar Osvoboditel" Blvd. 15/ kab. 28
E-mail address: manolova@uni-sofia.bg
Web of Science ID: AAL-1475-2021
Scopus ID: 37761856900

ДНЕВНИК НА ЧИТАЛИЩЕ „АРХАНГЕЛ МИХАИЛ“ КАТО ИЗВОР ЗА КУЛТУРНАТА МОДЕРНИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ОБЩНОСТ В ГРАД ШУМЕН ПРЕЗ 60-те И 70-те ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Проф. д.и.н., д.н.к. Вера Бонева

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Статията има за изследователски обект дейността на българското читалище в град Шумен от края на 60-те до средата на 70-те години на XIX век. Откроена е националната роля на местните културни институции във връзка с тяхната ранна поява. Описан е контекстът на влиянието им в региона. Представени са важни детайли от функционирането на споменатия културен център на базата на наскоро дигитализирани и публикувани в Интернет архивни документи. Статутът и управлението на читалището са анализирани в логиката на модернизационните процеси. Детайлно са подчертани персоналните приноси и финансовите аспекти в работата на институцията. Авторът посочва необходимостта от повече дигитализирани архивни документи, чрез което да се облекчи достъпът до тях и да се разширят възможностите за прочит и препрочит на българската история. Към статията има три приложения. Те представляват откъси от документи, имащи отношение към историята на изследваната културна институция.

Ключови думи: читалище, Шумен, култура, модернизация, архив, дигитализация.

Д-р Петър Кърджиев (1868 – 1963) е един от най-влиятелните шуменски интелектуалци от края на XIX и началото на XX век (Ignatovski 2011, 423 – 433), който участва както в културния живот на града, така и в административното му управление. В спомените си за читалище „Архангел Михаил“[1], отпечатани през 1958 г., той отбелязва следното: „Като ученик в началното училище слушах разговори или

четения на вестник в нашия дом от моите по-големи братя, чичовци и братовчеди, между имената, които чувах да се произнасят като Бонапарте, Гарибалди, Инглетера, Франца и пр., най-често се споменаваха думите Русия, Дядо Иван и читалище. Те бяха станали най-обаятелните имена за българите в предосвободителната епоха. А за читалището се говореше много често у дома, тъй като моят най-голям брат Васил беше един от неговите възобновители, а братовчед ми Теодосий беше член на настоятелството и един от активните участници в театралните представления." (Stanchev 1958, 257). Подредбата на думата *читалище* до натовареното с големи политически очаквания държавно и символно име на Руската империя в представите на възрожденското семейство е повече от показателно. Това обстоятелство е съществено и с оглед на пряката ангажираност на по-възрастните членове на фамилията на д-р Петър Кърджиев[2] с текущите дела на най-представителната културна институция в Шумен до Освобождението – читалище „Архангел Михаил".

Поради значимостта на дейностите, развивани от читалището, неговата история е обстоятелствено проучена от местни и национални историци, филолози, културолози (Chilingirov 1930, 621 – 641; Stanchev 1958; Kondarev 1978, 122, 314 – 315; Tsvetkov 2001; Avramov 2006). Публикувани са редица документални първоизточници и справочни издания, посветени и на мястото на институцията в градското културно пространство, и на личностите, обвързали творческата си енергия и градивните си усилия с утвърждаването на читалището (Avramov 2006, 340 – 343). Сравнително добре познати са и архивните материали за читалище „Архангел Михаил" / „Добри Войников", съхранени в неговия ведомствен архив, в Регионалния исторически музей – Шумен и в поделението на Държавна агенция „Архиви" – Шумен. Въпреки това си позволявам отново да обърна изследователски поглед към поредицата от факти, свързани с ролята на културното средище в модернизацията на българската общност в града в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX век. Повод за настоящия (пре)прочит на част от ранната история на читалище „Архангел Михаил" е публикуваният

наскоро в дигиталното пространство „Дневник“ на институцията, съдържащ първични записи с висока степен на важност, отнасящи се до периода 1 септември 1869 – 25 юли 1872 г.[3] Общодостъпният ръкопис ми осигури възможност за по-задълбочен анализ на документа, който преди това познавах бегло, и който разкрива изключително важни подробности за развоя на читалищното дело в Шумен. Допълнителният анализ на втората протоколна книга от доосвобожденския период, която (поради късното си предаване в системата на държавните архиви) също не е много добре позната на специалистите, е допълнителна предпоставка за надграждане на предосвобожденската история на институцията. Разглеждайки тези подробности в контекста на информацията, извлечена от останалите източници (наративни, визуални, административни), внасям нови уточнения в знанието за възрожденския културен развой на българската общност в многоетничния град[4]. Успоредно с това, бих искала да подчертая за пореден път, че пълнотекстовото публикуване на ключови архивни документи от Възраждането е предпоставка за повече и по-задълбочени научни интерпретации, както и за популяризиране на близки до епохата и надеждни артефакти, чрез което се разширява приложното поле на историческата истина, изтласквана често от свободни интерпретации и откровени фалшификации на миналото.

Прието е да се счита, че шуменското читалище „Архангел Михаил“ е една от първите структури от своята категория, създадена в българските земи преди Освобождението, наред с читалищата в Лом и Свищов (Kondarev 1972, 17 – 41). Без съмнение началото на читалищната дейност в града е свързано с дейността на учителя Сава Доброплодни (1820 – 1898)[5], който пристига за втори път в Шумен през април 1856 г., приемайки поканата на местната община да оглави училищното дело в града (Tsvetkov 2001, 22 – 34). Усвоил редица модерни идеи и практики в хода на преподавателската си работа в гимназията в Сремски Карловци (1853 – 1856), амбициозният сливенец преустройва програмите на мъжкото и на девическото училища, организира първото в града светско честване на св. св. Кирил и Методий (11 май 1856), създа-

ва общоучилищна каса и др. Под влияние на аналогични практики в Австрия и Сърбия, той инициира създаването на публична общодостъпна библиотека – читалище. Учредяването на първото шуменско читалище се отнася към ранното лято на 1856 г. – вероятно м. юни. За това свидетелстват спомените на съвременниците Васил Стоянов, Никола Желязков (Stanchev 1958, 11, 247), както и мемоарите на самия Сава Доброплодни. „Като бях видял и посещавал белградското читалище, по [негово] подражание отворихме едно казино, доста сгодно и високо, с десетина вестника и периодически списания – български, руски, чешки, полски, далматински, хърватски, сръбски, френски и немски, за което старание приех благодарително и похвалително писмо от немския консул в Русе." (Dobroplodni 1893, 54). По отношение на хронологията на създаване на институцията единствената безспорна дата е 15 август 1856 г., когато неговите членове организират първата театрална постановка в града – комедията „Михал". В логиката на представените факти са съществени колкото „първостта"[6] на описаните инициативи в национален план, толкова и въздействието на читалищните дела върху местното християнско общество, включващо по това време не само българи, но и все още ненапуснали земите (след приключилата през м. март 1856 г. война) френски и английски военни. За отбелязване е и фактът, че първата идея на учредителите е да създадат интелигентска общност около една читалня[7] (откъдето идва и думата *читалище*), която постепенно разширява функциите си с театрални, музикални, училищни и други инициативи.

В интерес на историческата истина трябва да се подчертае, че първоначалният тласък за създаването на това читалище в Шумен е резултат и от контактите на местните българи с френските и английски военни, пребивавали в града в продължение на две пълни години – от пролетта на 1854 до пролетта на 1856 г. Споменатата връзка е отразена еднозначно в автобиографията на Сава Доброплодни. „Помня добре, – свидетелства той – че докато още се намираха англичани, французи и прочее подир Кримската война, показа се желание да се представи в Шумен комедията „Михал".

Приготви се сцена привременно, доколкото беше възможно, упражниха се също актьорите – мои същи ученици: Добри Войников, Симеон Янчев, Васил Друмев (сега митрополит Търновски), Васил Стоянов и прочее. Представлението излезе много сполучливо с ръкопляскания. Това беше първото театрално представление в България на 1856 г.“ (Dobroplodni 1893, 50).

За пряка връзка между културните интереси на западноевропейските офицери и войници и началото на читалищния живот в Шумен през лятото на 1856 г. има данни и в спомените на Васил Стоянов – пряк участник в споменатите събития и ярък книжовен деец през следващите десетилетия. Той твърди категорично, че читалище „Архангел Михаил“ е създадено по инициатива на Сава Доброплодни „със съгласието и одобрението на училищното настоятелство, както и на първенците, особено и с горещото съчувствие и готовност на младата шуменска интелигенция“ (Stanchev 1958, 246). По-нататък в цитирания мемоарен откъс Васил Стоянов подчертава, че „по примера на такива учреждения в славянските земи из Австрия“, се решава читалището да се установи в някое „прилично кафене, казино или гостилница“, за да се събират свободно членовете и да има достъп на външни лица, които биха могли да се приобщят към културното средище. Водени от споменатите мотиви, първоорганизаторите настаняват читалището в кафене на централната улица „Араста“. По време на Кримската война въпросното кафене е служило за гостилница и място за срещи на английските и френски офицери. В него има много добра мебелировка и се получават вестниците, за които са били абонирани западноевропейците, оттеглили се от града през лятото на 1856 г. Така, на мястото на тяхното кафене е оборудвана читалищна зала, в която продължават да се получават част от абонаментните издания, в съчетание с нови постъпления на вестници, издавани в османската столица, сред които и българският „Цариградски вестник“. На фасадата откъм улицата е поставена табела на три езика – български, френски и турски. Така, под тласъка на просвещенското си любопитство и под прякото въздействие на модерни-

зационните веяния, донесени от западните страни чрез Сава Доброплодни и чрез френските и английски поданици, през повратното за балканската история лято на 1856 г. шуменските българи полагат крайъгълния камък на читалищното дело в националната ни история.

В най-ранния период от дейността му читалището в Шумен е преди всичко средище за четене и обсъждане на текуща периодика, както и за организиране на театрални постановки. Според спомените на учредителите, по това време то е имало около стотина членове, които са заплащали членски внос, но достъпът до читалнята е бил безплатен и за нечленовете. През следващите години броят на членовете достига 200 души – грамотни мъже с по-високо обществено положение. От благото на прочитането са се ползвали и петимните за знания неуки и неграмотни граждани, на които по-голям ученик или учител е четял вечер вестници и книги „на всеуслишание“. Учителите превеждали устно и разяснявали статиите от вестниците и списанията на чужди езици. Така в рамките на няколко години се създала устойчива общност, обединена около модерната ценност на четенето и осмислянето на печатното слово (Stanchev 1958, 11 – 12). За съжаление, от този период не са останали административни или финансови документи, които да разкрият повече детайли за първопрохождането на читалищното дело в България.

Разширилата се читалищна дейност създава необходимост от промяна на седалището на културното средище. За кратко време, към края на 1856 г., то е преместено в Кавръковото кафене, а от началото на 1857 г. вече се помещава в една от стаите на училището, названо от Сава Доброплодни с високия титул „Шуменска полугимназия“. Последното обстоятелство е регистрирано в дописка, публикувана в тогавашния периодичен печат: „Наши[те] граждани – пише дописникът – показаха своята ревност и в образование[то] и с туй, що[то] на първо предложение [на] управителя Доброплоднаго за шуменското читалище, в пространному смислу, помогнаха щедро. И ето, вече имаме за читалище нашата гимназиална зала и добиваме 15 различни листове[8] от разни езици“[9]. Описаната ситуация продължава докъм средата

на 1859 г., когато Сава Доброплодни напуска Шумен и поради липса на добро управление читалището запада. Дейността му е възстановена през 1860 г., но не в предходните мащаби. През този период начело на читалищната дейност застава Добри Войников (1833 – 1878), който отново обединява младежите около публичната читалня, устроена по това време в сградата на митрополията. В началото на 60-те години на XIX век шуменското читалище популяризира не само четенето, но и изкуствата – предимно театър и музика. След напускането на Добри Войников през лятото на 1864 г. отново настъпва период на застой, в рамките на който читалището реално спира съществуването си (Blaskov 1895, 16 – 20; Stanchev 1958, 16 – 18). До есента на 1869 г. шуменското читалище остава само добър спомен за активна и смислена културна дейност на българската общност в града[10].

Западането на читалищната дейност намира израз в подробна критична статия за нивото на образованието и дезорганизацията на обществените дела в града, писана очевидно от местен българин, подписан с акроним Б. Текстът е публикуван в два поредни броя на в. „Право“ и съдържа редица обвинения към местния елит, изневерил на апостолския дух от преди години, който е обединил местната православна общност за прогонването на патриаршеския владика Вениамин. След критиките за упадъка на училищата е посочено, че и читалищното дело е в дълбока криза: „При тия [обстоятелства] не е от малка полза, ако се заемехте да възкресите умершето читалище, когато гледате, че [и] в селата [вече] почти се основават [читалища]. Срамота е наистина град като Шумен да няма едно уредено читалище, а този срам тежи повече вам[11], защото вам праведно надлежи да се заемете за подновяването му и това твърда лесно можете го стори.“[12]

Много скоро след публикуването на критичната статия описаното в нея състояние се променя. На 15 август 1869 г. българите в т.нар. „Долна махала“ учредяват читалище „Напредък“. Негов инициатор и председател е учителят Илия Рашков Блъсков. То е обявено като просветно средище за по-бедните и необразовани граждани – „простите хорица“. Още през следващата година читалище „Напредък“ се сдо-

бива със своя сграда, библиотека и читалня (Blaskov 1907, 247 – 248; Kondarev 1972, 315). Към читалището е организирано и неделно училище, което дава грамотност и първоначални знания на чираците, калфите и други младежи, които не могат да посещават общинското училище[13]. Макар и считано за по-второстепенен културен център, работещ в кварталата на „еснафите и чобаните“, читалище „Напредък“ изпълнява успешно просветните си функции не само до Освобождението от османска власт, но и след създаването на Третото българско царство и дори до наши дни.

Предмет на настоящия наратив обаче е другото шуменско читалище – „Архангел Михаил“ – *приемник на първото българско читалище в Шумен*, което е създадено през лятото на 1856 г. Почти по същото време, когато се създава „долномахленското“ читалище „Напредък“, горномахленци, считани за по-издигнати в социално и образователно отношение (в сравнение с долномахленци), предприемат инициатива за възстановяване на заличеното от културното лице на града бивше българско читалище. Чрез специален документ, наречен „Призовавание“, група обществени се обръщат към съгражданите си с апел „за възобновение на старото читалище“. Документът носи дата 1 септември 1869 г. и е поставен в ръкопис в началото на „Дневника“ на институцията (Приложение 1). По спомени на съвременници той е бил разпространен из града чрез преписи (Stanchev 1958, 19 – 20). Разпратени са и покани за учредително събрание. Самото събрание се провежда на 8 ноември с.г. – на празника на архангел Михаил, който е посочен за патрон на обновената институция. В хода на форума е избрано ръководство на читалището в състав от осем членове, определени с тайно гласуване от учредителите, които (според списъка за събран членски внос са 119 мъже)[14]. Начело на читалището застава инициаторът за възстановяването му – учителят Димитър Константинов (1839 – 1913) (Ignatovski 2011, 397), който държи пламенно слово пред съмишлениците си. В съхранения и отпечатан по-късно текст възобновяването на читалището е мотивирано с „усърдието на нашите млади към ученето, към общото добро“. В по-конкретен порядък роля-

та на институцията е провидяна така: „Целта на нашето читалище, както ще види почтеното събрание от устава му, ще бъде да се даде едно място на младежите ни, отдето да черпят полезни знания за обогатяване на умовете си и за улучшение на техните нрави и обноски; и същевременно да намерят в него полезно преминуване на празното време, да намерят забавления, но забавления полезни, поучителни, а не вредителни и убиточни“[15] (Blaskov 1907, 252).

„Дневникът“ на читалище „Архангел Михаил“[16] съдържа поименен списък на учредителите, всеки от които е внесъл в касата полагащия се членски внос от 42 гроша. Протоколирано е решението за избор на ръководство. Вписан е и утвърденият устав (Приложение 2). Извън членския внос е регистриран и още един неголям моментен приходоизточник – направени дарения в размер на 399 гроша. Протоколната книга на читалището е съхранила ценни записи за направените първи разходи по устрояването на институцията. На л. 4 е вписан списък на изданията, за които е платен абонамент – вестниците „Македония“, „Право“, „Турция“, „Дунав“, „Босна“, „Едирне“, „Солун“, едно френско, едно гръцко и едно столично турско издание. Общата сума на парите, дадени за абонамент е 1080 гроша – около 1/4 от първоначалния членски внос. 840 гроша са похарчени за обзавеждане – маси, столове, лампи, постелки и др. В края на първата отчетна година касиерът е регистрирал още текущи разходи на стойност 1404 гроша – за дърва, кюмюр, гвоздеи, кафе, газ, метли, наем, „водосвет на попа“. Детайлната отчетност показва строг вътрешен ред, режим на спестовност и отговорност към общите пари. Макар и неголям (около 5000 гроша), първият годишен бюджет не само посреща разходите на читалището, но осигурява и преходна сума, която да бъде прехвърлена за следващата финансова година. Като цяло подробните записи около учредяването и първоначалната дейност на читалище „Архангел Михаил“ са показателни за вече формираната институционална култура на учредителите, за ясна мисия и за разумни стъпки в реализацията на набелязаната програма.

Регистрираното в протоколната книга (пре)учредяване на основното шуменско читалище е представено и в тогавашния

печат като важно културно събитие: „Градът ни са сдоби вече с онова свято заведение, което наричаме читалище – нещо, което отваря нова епоха в наший град и което още ми дава голяма надежда занапред, защото гледам, че всички младежи на радо сърце вземат участие в него, като се записват [за] членове. Уверявам Ви, г-н редакторе, че никак не се надеях, щото нашите младежи тъй скоро да се съгласят духом и делом. Читалищното настоятелство предложи на членовете да стават от време на време представления в полза на касата. И тъй, според одобрението им, тука станаха две таквизи представления, на които се стече твърде много народ. Сега пък готвим да представим трагедията „[Многострадална] Геновева“, която се надеем да сполучи добре“[17]. Цитираната дописка е съставена буквално два месеца след официалното (пре)учредяване на читалището. Тя е ясно свидетелство, че въпреки краткия срок, подновеното културно средище вече е събрало много голяма популярност, реализирало е две театрални постановки и има значими планове за бъдеща работа.

В Държавен архив – Шумен е запазена още една протоколна книга от ранния етап на читалищното развитие[18]. В нея са вписани някои протоколи от работата на настоятелството през 70-те години на XIX век. Налични са и официални преписи от устава, преработен през 1870 г., както и от правилника за вътрешния ред на институцията. Устройствените документи са създадени с вещина и старание. В тях са забранени „политическите и религиозни разисквания“, позволено е безплатно ползване на библиотеката от ученици, забранява се пиенето на алкохол и допускането на лица в нетрезво състояние. Строги са предписанията относно необходимостта дебатите да се водят възпитано и без лични обиди. Зададени са ясни правила на библиотечната дейност (Avramov 2006, 180 – 191). Предвидени са и някои от регламентите за организация на читалищния бюджет.

Сравнително доброто финансово състояние на институцията в периода 1871 – 1877 г. дава възможност да се отпускат заеми на граждански лица, да се подпомага градската община и да се изпратят пари на Македонската дружина в Цариград, чрез които се подпомага образованието на бълга-

рите в югозападната част на тогавашната ни етническа територия. През есента на 1876 г. са предоставени 5550 гроша на женското дружество в Шумен, което организира обличането и изхранването на деца, пострадали от насилията след Априлското въстание. Сериозни са инвестициите в театралната дейност, вкл. реквизит и популяризиране на постановки. Впрочем, през визирания период именно театърът осигурява най-значимите приходи на читалище „Архангел Михаил“. Цялостният поглед върху регистрираните в споменатата протоколна книга данни показва, че от възстановяването му през 1869 г. до освобождението на града от османска власт през 1878 г. шуменското читалище „Архангел Михаил“ е водеща културна структура сред българите, развивала дейност като библиотека и читалня, организирала почти всички театрални и музикални постановки, осигурявала възможност за огрaмотяване на работещи юноши и на възрастни чрез неделното си училище.

Документът, обект на настоящата статия, съдържа подробни списъци на читалищните членове за 1870, 1871 и 1872 г. От тях става ясно, че до края на посочения период членовете на читалището достигат до 230 души. Те са само мъже и само българи. Открояват се имената на Димитър Константинов, Тодор Джабаров, Тодор Байчев, Никола Патоев, Матю Рачев, Харалан Марков, Харалан Ангелов, Жечко Попов, Тодор Попов и др. По данни на местните изследователи, водещите дейци на читалището са млади мъже от средното и заможно съсловие – учители, търговци, лекари, занаятчии. Част от тях са приобщени към революционния комитет, създаден и утвърден в Шумен през 1870 – 1871 г. Практически всички предходни изследователи на националноревлюционното движение в града от първата половина на 70-те години на XIX век са категорични, че читалище „Архангел Михаил“ е и прикритие на местния революционен комитет (Nedev 2004, 202; Ignatovski 2011, 198). Нерядко то е използвано за конспиративни срещи, а част от лидерите му използват театралната и библиотечна дейност, за да поддържат и разширяват контактите си с реални и потенциални привърженици на революционното действие (Станев 1858, 27).

Освен списъци на членове, протоколирани решения за състава на избираното всяка година настоятелство, „Дневник“-ът на читалището пази информация за печата на институцията, който е положен на няколко места. Той е кръгъл с надпис „Българско читалище в Шумен“ около символно изображение на архангел Михаил. Самият печат не е запазен, но отпечатъците са свидетелство за институционална култура на ръководството. В документа са налични и няколко списъка на книги, които са дарявани на читалищната библиотека. Писарите изрично са посочили името на дарителя, като отбелязват и броя на екземплярите от едно или друго издание. Наличието на повече от един екземпляр от учебни книги подсказва, че изданията са ползвани за училищни нужди – евентуално на бедните деца. Отделно от дарителския списък е направен и списък, наречен „Каталог на читалищните книги“ (л. 23 – 27). В каталога са регистрирани 394 „книги“, някои от които представляват единични броеве на излизащи по това време български списания. Те са основно на български език и са разнообразни по тематика и съдържание – преводни романи, учебна литература, периодика, литература с религиозно съдържание, научнопопулярни очерци и др. Кратките описания са пречка да се направи цялостна възстановка на съдържанието на читалищната библиотека, но в най-общ план може да се приеме, че тези библиотека е била предимно българоезична, разнообразна и основно ориентирана към образователните нужди на младото поколение. Наличието на значим брой книги в читалището е и една от предпоставките за съхраняването до наши дни на една от най-представителните колекции от възрожденски книги, обгрижвани от шуменските институции на паметта – библиотеката, читалищата, музея, архива, университета. Сред надлежно описаните и проучени от експертите издания са налични и такива, които носят печата на читалище „Архангел Михаил“ от предосвобожденския период, което ще рече че тези книги са част от най-ранния библиотечен фонд на просветното средище (Borisova 2005).

Както всяка обществена работа в нашенски условия, читалищната дейност на „горномахленци“ не преминава безп-

роблемно. Част от мемоарните източници свидетелстват за напрежения сред ръководството по управленски въпроси. Моментните затруднения в хода на училищните дела също дават косвено отражение върху иначе спокойната читалищна дейност. Споменатите обстоятелства са интерпретирани в дописка от града, публикувана през лятото на 1871 г. в столичния вестник „Турция“. Написан очевидно от добре запознат с шуменските дела местен българин, текстът говори за „несъгласия“ и крамоли сред ръководствата на общината и на училищата. Не са подминати и читалищата. Посочено е, че „горното читалище има за себе си по-висока идея, тъй като в него са струпани интелигенцията и младежта на града“. То обаче е овладяно от „безредност и анархия“. Настоятелството и редовите членове си разменят обвинения за причините, довели до това състояние. Според автора, отговорността е на всички, които са ангажирани с високата културна мисия[19]. При все че разкрива познаване на делата в града, цитираната статия не конкретизира обвиненията срещу читалищните деятели. Не дава и примери за неуспехи в работата им. По тази причина я приемам като частно мнение на местен деец – ревнител на просветата и културата, но склонен към преувеличаване на естествените вътрешни противоречия, налични във всяко значимо начинание, организирано от големи групи съмишленици.

Фактът, че в конкретния случай става дума за субективно мнение, намира израз в безспорните от историческа гледна точка данни за благотворителната дейност на читалището след Априлското въстание, когато са отделени значителни суми за подпомагане на деца от други населени места, чиито родители са загинали или изчезнали в периода на размириците. Също така са налични безспорни свидетелства за социалната дейност на читалището в помощ на бедни ученици, за които са закупувани учебници, дрехи и помагала (Stanchev 1958, 26). Особено ярка и самоотвержена е дейността на читалищните членове в началото на 1878 г., когато те отделят значителна парична сума, както и много усилия, за да подпомогнат бежанците от Омуртаг и Търговище (Приложение 3). Тези обстоятелства разширяват чита-

лищната дейност далеч отвъд просветителството, демонстрирайки по убедителен начин, че модерните български институции, структурирани около значими обществени идеали, имат силата и жизнеността да творят нови конструктивни форми на социален интегритет.

Обзорът на историческите обстоятелства, при които през 1869 г. едно от първите български читалища възстановява дейността си, за да разшири влиянието на книжовността, театъра, музиката и знанието в тогавашното шуменско всекидневие, показва по недвусмислен начин, че през последното предосвобожденско десетилетие в българското общество са налични елементите на модерната организационна култура, създаващи условия за открито и демократично управление на институцията. Успоредно с това, доброволното приобщаване на стотици младежи към начинанието е сигнал за повишения престиж на науката и изкуството в едно общество, което допреди десетилетия е било изцяло потопено в традиционното битие, в което обскурантизмът (без да е норма) присъства силно.

Докосването до очертаната картина би било невъзможно в настоящата обхватност, ако не бяха се запазили до наши дни двете протоколни книги – „дневници“ на читалище „Архангел Михаил“, обхващащи периодите 1869 – 1872 г. и 1869 – 1881 г. Приобщаването на данните от тези безценни архивни регистри към спомените, дописките и другите източници с първичен характер, уплътнява картината на проучвания феномен. Също така от особено значение е дигитализирането на едната от двете протоколни книги и предоставянето ѝ за свободно ползване от изследователи и почитатели на историята. Отвореният достъп би трябвало да обхване и още части от богатото архивно наследство на читалище „Архангел Михаил“ / „Добри Войников“, за да се разшири достъпът до културното наследство на Възраждането, особено по отношение на такъв важен за българската история образователен и културен център като град Шумен.

Вместо заключение се връщам към думите на един от най-авторитетните шуменски педагози, приемници на възрожденците Иван Моллов (1868 – 1953) (Ignatovski 2011, 486). В спомените си по темата, записани през 1898 г., той обобщава:

„Читалището „Архангел Михаил“ е било едничкото място, от което гражданите са могле да почерпят духовна култура. Неговата читалня в празнични дни е служила за многобройни научни, възпитателни, стопански и други събрания, вечеринки, представления и др. През Освободителната война читалището организирало помощ на забегналите българи от Еска Джумая (Търговище) и околните села. То събирало и давало помощи на добри и способни бедни ученици. Читалището винаги е обединявало интелигенцията в града и твърде много е допринесло за културното му издигане“ (Stanchev 1958, 264).

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. „Призоваване“ – обръщение от инициативния комитет за възстановяване на читалището, Шумен, 1 септември 1869

Призоваване

Господа граждани,

Нуждата, за да се устрои изново читалището ни (което съществуваше преди, когато почти из България никак не съществуваха [читалища]), усеща се с ентусиазъм у всякого от нас; и това се доказва от разпаленото желание на всяк[ой] – млад и стар. Прочее, за да се постигне желанието ни, то се нуждаем от материал (пари), а за да ся сдобием с материал, неизбежно нужни са нашите спомоществования. Това като е тъй, господа, благоволете да се запишете член и възобновител на туй читалище.

Годишната плата, мястото, гдето ще бъде читалището и уставът му ще бъдат грижа на господа членовете на Читалищната комисия, която ще се избере от господа членовете на читалището.

Шумен, 1 септември 1869 г.

[Добавка от авторите]: Засега годишната плата се определя по две бели меджидиета, а доброволните спомоществования са неограничени и затуй платата ще се добива по един билет с надпис от касиерина Н[икола] Патоев и от писарина А[ндон] Янев.

ДА – Шумен, ф. 33К, оп. 4, а.е. 1, л. 1.

2. Устав за устройството на българското читалище
в Шумен,
утвърден от учредителното събрание, Шумен
[8 ноември 1869]

Устав за устройството на Народното българско читалище в Шумен

Спомоществователите на туй заведение се съгласяват да изпълняват точно устава.

1-во. [В]сякой е спомоществовател на народното българско читалище, който предплати годишното си спомоществование [от] две бели меджидиета (42) [гроша], като си вземе билет, подписан от касиера и писаря.

2-ро. Читалището ще гляда според обстоятелствата си да се разпростира.

3-то. Понеже читалището има потреба от надзирател, касиер, писар и [от] някои отбрани членове, които ще имат грижа за потребностите му.

4-то. Според белязаната програма за вестниците, [както] и другите потребности на читалището, ще се издивяват от касата.

5-то. Засега читалището ще бъде отворено в неделни и празнични дни; при туй всякой е длъжен да оставя на чит[алищната] кутия по ½ пара, [за] да има за кафе; и от събраните пари ще се купуват дърва и други такива потребности.

6-то. [В]сякой е длъжен от спомоществователите да се труди за напредъка на читалището и да подканя другите да [в]земат съучастие, за да ся [за]писват спомоществователи.

7-мо. Запрещава ся строго на всякого от туй събрание да критикува отвън нещо против читалището.

8-мо. Също са запретява и вътре в чита[лището] да пазят тишина от извънредно карание и крамоли. [Тези], дето причиняват също такива, след един два съвета и на третия [получават] глоба от 1 бяло м[еджидие]. И най-после са изключват.

9-то. Ако би да стават някакви критики в читалището, то [в]сякой е свободен да си подава гласа.

10-то. Никому не е позволено да изнася навън читалищните вещи, сир[еч] вестници, книги и пр[очее].

11-то. Забранява се да се употребяват тук в читалището питиета като вино, ракия; а колкото за духан (тютюн), може да е свободно.

12-то. Също не [се] възприема в читалището да влизат някои кефлие (пияници), а ако би да се случи такава постъпка, ако е спомоществовател се съветова (точка 8), ако ли не е, ся изтиква навън.

13-то. За отвъншни хора, сиреч [такива], които не са спомогнали нищо, за един-два пъти им е дозволено, но за третий път не е простено.

14-то. С общо съгласие по някогаш ще става лотария за полза на читалището.

15-то. Касиера и писаря ще държат сметка за всичко и без дозволението на събранието нищо не ще вършат, но ще предлагат за нуждите му.

16-то. Свободно е за [в]сякого от спомоществователите да пита за нещо, що не знае, а оня, който знае, е длъжен за му прикаже и разправи.

17-то. Никому не е дозволено, ако би му са наумило, да [в]зема назад помощта си.

18-то. Най-сетне, читалището ще работи с цел, дето да събере (направи) едно количество капитал, с когото после да спомага на някои бедни ученици, после – печатанието на някои книги, грижата за училищата [в града] и по околиите селските училища и пр[очее], и пр[очее].

ДА – Шумен, ф. 33К, оп. 4, а.е. 1, л. 3.

3. Мемоарен разказ на Илия Блъсков за дейността
на читалище „Архангел Михаил“
по време на Руско-турската война 1877 – 1878 г.

Един достопохвален и достопаметен пример от най-висока благотворителност на читалището „Св. Архангел Михаил“

През годината 1877-ма[20], януари, 16-и ден, българското население от градовете Осман Пазар [Омуртаг] и Джумая [Търговище] го постигна голямо нещастие. Турските редовни и нередовни войски, пред вида на наближаването на руските войски, от които бягаха, запалиха от четирите страни тия два града. Времето бе сред най-лютата зима. Подпалванията са станали нощя. В градовете са били натрупани по причина на войната и множество българи от съседните села. Опасността е била обща. Всички, за да спасят поне живота си, ударили на бяг сред пищенията на куршуми и сред обгърнатите от пламъци здания. Бяганието е било сърцераздирателно – плач, олелия, вик до Бога. Без да се видят един с друг – мъж с жена си или баща с децата си, те потеглили на права посока – през снежни преспи, през непроходими горища, долища, за в град Шумен. Уви! Каква печална картина. Мъжете, както и да е, но жени, деца, момичета, кои боси, кои по чорапи, без обуща, кои полуголи с нощното си облекло, с[ъс] скоченени крака и ръце, премръзнали, падащи, ставащи, борили се за спасение! На всяка крачка опасност, страх, а този страх още повече е бил усилен, когато се чували пушки на башибозуци, които са гледали да ги предварят и да довършат с тях. Благодарение на съдействието на първенците в гр. Шумен пред турския военен комендант, е била изпратена войска да пресрещне и запази бежанците.

На същия ден (17 януари) читалищното настоятелство, заедно със своите членове, се разпорежда, щото на тия бежанци, които са се упътили към града им Шумен за спасение, да им се окаже приличното човеколюбиво гостоприемство.

А българските къщи в Шумен бяха препълнени с турски бежанци, които всеки ден приждаха дотолкова, щото и улиците не ги побираха, но пак всеки прие, по разпореждането на читалищните членове, да смести, макар и в същата си стая, по едно домочадие от известните ни бежанци, които вече пристигваха в града.

Мястото, в което трябваше по-напред да слязат бежанците, да се позатоплят и подкрепят с храна, и оттам насетне да се настаняват по къщята, бе училищното здание. Рев и писък се повдигна тук от клетите бежанци! Едни [от тях] плачат и се късат за умрелите си родители, други – за изгубените си рожби, трети – за оставаните си пеленачета из пътя под снега; то да имаш сърце от камък, пак не би се стърпял да не заплачеш. На читалищните членове предстоеше голям подвиг. Едни утешаваха плачущите, други се разтичаха да търсят изгубените, трети – да настаняват по къщята спасените; а други тръгнаха по просия по къщи и по дюгени, за да облекат полуголите бежанци. Но това не беше достатъчно. Трябваше хляб, а гражданите, които бяха почти като в обсада, едва имаха колкото за себе си. Читалището накупи чували с брашно; разпореди се, щото всяко домочадие от бежанците да дохожда в читалищния дом, отдето му се даваше нужната порция от брашно и пари. Това трая цели четири месеца.

Освен волните пожертвования на гражданите в пари и дрехи, които се събираха от читалищните членове (които още ден и нощ ходеха по къщята да наглядват бежанците), читалищната каса иждиви повече от 40000 гроша от капитала си.

Илия Р. Блъсков. Материал по историята на нашето възраждане. Шумен. Издава Шуменското градско общинско управление, 1907, 249 – 251.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Шуменското читалище е основано през 1856 г. При подновяването си през 1869 г. то придобива наименованието „Архангел Михаил“. С това име институцията остава до 1946 г., когато (по атеистични съображения) е преименувано в читалище „Добри Вой-

ников“ (Stanchev 1958, 48). В хода на настоящото изложение ползвам предимно старото име на читалището, тъй като интерпретирам обстоятелства от епохата, когато то е носело това име. В отделни случаи се позовавам и на съвременното име, но това е само, когато става дума за обстоятелства от втората половина на XX век или за архива на читалището.

2. Данни за тази фамилия, както и други материали за д-р Петър Кърджиев, са налични в колекцията документи, съхранена в Държавен архив – Шумен. Вж.: Архивни материали от и за д-р Петър Кърджиев, Шумен и Лом, 1868 – 1962. – Държавен архив – Шумен, ф. 637К, опис 1, а.е. 1–6.

3. Дневник на читалище „Архангел Михаил“, Шумен, 1 септември 1869 – 25 юли 1872. – Държавен архив – Шумен, ф. 33К, оп. 4, а.е. 1, л. 1–45. Достъпен чрез дигитални копия на сайта на Държавна агенция „Архиви“ – https://www.archives.government.bg/63-%D0%A8%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD [11.11.2021]

4. Квалификацията многоетничен е подходяща за град Шумен преди Освобождението, тъй като голямото за времето селище е обитавано от българи (около 8000 души), турци (около 10000 души), арменци (около 500 души), евреи (около 500 души), татари, цигани и единични представители на други нации – чехи, унгарци, сърби, германци и др. Общият брой на жителите възлиза на около 30000 души, от които между 6000 и 8000 са военните и обслужващия персонал към местния гарнизон (Georgiev 2019, 93 – 98).

5. В Държавен архив – Сливен е формиран архивен фонд от типа „Частично постъпление“, съдържащ данни за Сава Доброплодни. В другите архивохранилища на България има само единични материали за възрожденеца, което е пречка за съставяне на съвременна научна биография. Вж.: Биографични щрихи, родословно дърво и др. за Сава Доброплодни, Сливен 1860 – 1989. – Държавен архив – Сливен, ЧП № 449, а.е. 1–10.

6. Тук не вземам отношение по въпроса кое точно читалище е създадено най-рано – ломското, шуменското или свищовското. Както е добре известно, учредяването на подобна институция не е еднократен акт, а процес, който продължава най-малко месец. Освен това, историята не е бягане на къси разстояния, та първопоявата на едно или друго явление да дава свръхголеми предимства на конкретната общност пред останалите. Съществено при социалните процеси е откроимото присъствие на институцията сред българите, приносът ѝ за просветните процеси и устойчивостта ѝ. По отношение на последния параметър шуменското читалище се оказва не особе-

но жилаво, тъй като след напускането на най-активните си радетели – Сава Доброплодни (1859) и Добри Войников (1864), то временно запада. Вж. повече за тезата ми относно „първостта“ на един или друг модерен феномен във възрожденското общество в статията „Възрожденски първосказания“ (Boneva 2000).

7. Обективна предпоставка за създаването на първите читалища са и цените на книгите, както и на другите печатни продукти, които не са по джоба дори и на средния по имущество гражданин. Обединявайки финансовите си усилия чрез членския внос, учредителите и новите членове купуват книги, поддържат абонаменти на списания и вестници, които се ползват в устроената за нуждите на организацията читалня. За сравнение давам следния пример. През 1869/1870 г. читалище „Архангел Михаил“ плаща само за абонамента на 11 периодични издания 1080 гроша. По думите на Йоаким Груев, „при тогавашните условия за живеене, при тогавашните цени на храната и на други потреби, годишен приход от 1000–1500 гроша беше достатъчен за охолен живот на едно семейство от средна ръка“ (Gruev 1906, 11).

8. *Лист* е възрожденска дума, използвана като синоним на *вестник*.

9. От Шумен, Преславска епархия, 9 март 1857. – Цариградски вестник, г. VII, 6 апр. 1857.

10. По правило, местните изследователи леко завоалират двата периода на прекъсване на дейността на читалището – 1859 – 1860 г. и 1864 – 1869 г., поддържайки теорията за непрекъснатото функциониране на културната институция от създаването ѝ през лятото на 1856 г. до наши дни. Фактите обаче са еднозначни. През очертаните периоди читалището е в „увехнало състояние“ (Stanchev 1958, 14) или не действа като самостойна организация. Дори и повърхностният преглед на дописките в тогавашния печат показва, че и през 1860, и през 1869 г. се говори за създаване на ново читалище, а не за продължаване работата на предходното. Описаната ситуация е нормална за тогавашните обществени обстоятелства, при които дори и в големите просветни центрове като Шумен, Търново, Стара Загора, Плевен, има периоди на пълен упадък на училищната и читалищната дейности. Това не намалява нито ролята на съответните общини и институции, нито значимостта на делата на първостроителите на възрожденската просвета и култура.

11. Обръщението е към местните интелектуалци и общински лидери.

12. Б. Шумен, 12 август 1869. – В. „Право“, г. IV, бр. 29 от 13 септ. 1869 и бр. 30 от 20 септ. 1869, с. 115 и 120.

13. Шумен, 1 септември 1869. – В. „Македония“, г. III, бр. 41 от 30 септ. 1869.
14. Всички обстоятелства около възстановяването на читалището са надлежно регистрирани в документа, обект на настоящия анализ – „Дневник на читалище „Архангел Михаил“. – Държавен архив – Шумен, ф. 33К, оп. 4, а.е. 1, л. 16. Вж. и копието на документа на сайта на Държавна агенция „Архиви“ – https://www.archives.government.bg [11.11.2021]
15. *Убиточен* (прилагателно) е старинна дума, излязла от езика ни. Означава *опасен, вреден*.
16. В хода на изложението ползвам като синоним на името на този документ и термина *протоколна книга*.
17. Шумен, 2 януари 1870. – В. „Македония“, г. IV, бр. 16 от 13 ян. 1870.
18. Въпросната книга не е дигитализирана и е достъпна само в читалнята на Държавен архив – Шумен. Тя е предадена в системата на националните архиви през 1991 г., заедно с още 16 архивни единици, отнасящи се до периода 1869 – 1955 г. от председателя на читалището Юрий Аврамов. Това последно постъпление в колекцията на читалището е регистрирано в опис 4. Вж.: Протоколна книга на читалище „Архангел Михаил“, Шумен, 1869 – 1881. – Държавен архив – Шумен, ф. 33К, оп. 4, а.е. 2, л. 1–45.
19. Шумен. – В. „Турция“, г. VII, бр. 25, 7 авг. 1871.
20. Тук е допусната печатна грешка. Става дума за събития от януари 1878 г.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов, Ю. и др., 2006. *150 години читалище „Добри Войников“ – Шумен 1856 – 2006: Юбилеен сборник*. Велико Търново: Издателство Фабер.
Блъсков, И., 1907. *Материал по историята на нашето възраждане. Град Шумен. Шумен:* Издава Шуменското градско общинско управление. Печатница „Сп. Попов“.
Блъсков, И., 1895. *Трима народни учители. Из починалите достопаметни труженици по нашето Възраждане, а именно Сава Филаретов, Сава Доброплодни и Добри Войников, год[ини] 1846 – 1870.* Шумен: Типография „Ст. Попов“.
Бонева, В., 2000. Възрожденски първосказания. *Литературна мисъл*, кн. 2, 5 – 11.
Борисова, В. и др., 2005. *Старопечатни издания: Българска възрожденска книжнина 1806 – 1878: Своден каталог на Регионал-*

на библиотека „Стилиян Чилингиров“ – Шумен, библиотека при Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ и библиотека при Народно читалище „Добри Войников“ – Шумен. Шумен: [Университетско издателство Епископ Константин Преславски].
Георгиев, Б. и др., 2019. *История на Шумен*. Шумен: Издателство Ивис.
Груев, Й., 1906. *Моите спомени*. Пловдив: Печатница „Христо Г. Данов“.
Доброплодни, С., 1893. *Кратка автобиография на С. И. Доброплодни, извлечена от пространната му, който описва частния, обществения и политическия живот на България от 1827 г. до днес, заедно със своя си, за прочит на любознателните*. София: Книгопечатница „Вълков“.
Игнатовски, Д. (Ред)., 2011. *Шуменска област. Енциклопедия*. София: Издателство Захарий Стоянов.
Кондарев, Н., Ст. Сираков и П. Чолов, 1972. *Народните читалища преди Освобождението*. София: Издателство на ОФ.
Недев, Н. (Ред.) 2004. *Шепот в корените. Книга за стария Шумен: Кн. 1 – 2*. Шумен: Издателска къща „Славчо Николов и сие“.
Станчев, Ст. (Ред.), 1958. *Сто години народно читалище „Добри Войников“ [в] Коларовград [Шумен] 1856 – 1956*. София: Издателство на ОФ.
Цветков, Г. и др., 2001. *Читалището в духовното битие на Шумен: Доклади и съобщения от научната сесия, посветена на 140-годишнина на Народно читалище „Добри Войников“*. Шумен: ЕТ „Снежанка Петкова – АР“.
Чилингиров, Ст., 1930. *Български читалища преди Освобождението. Принос към историята на Българското възраждане*. София: Министерство на народното просвещение.

REFERENCES

Avramov, Yu. i dr., 2006. *150 godini chitalishte "Dobri Voynikov" – Shumen 1856 – 2006: Yubileen sbornik*. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo Faber.
Blaskov, I., 1907, *Material po istoriyata na nasheto vazrazhdane. Grad Shumen*. Shumen: Izdava Shumenskoto gradsko obshtinsko upravlenie. Pechatnitsa "Sp. Popov".
Blaskov, I., 1895. *Trima narodni uchiteli. Iz pochinalite dostopametni truzhenitsi po nasheto Vazrazhdane, a imenno Sava Filaretov, Sava Dobroplodni i Dobri Voynikov, god[ini] 1846 – 1870*. Shumen: Tipografia "St. Popov".

Boneva, V., 2000. Vazrozhdenski parvoskazania. *Literaturna misal,* kn. 2, 5 – 11.
Borisova, V. i dr., 2005. *Staropechatni izdania: Balgargarska vazrozhdenska knizhnina 1806 – 1878: Svoden katalog na Regionalna biblioteka "Stiliyan Chilingirov" – Shumen, biblioteka pri Shumenskia universitet „Episkop Konstantin Preslavski" i biblioteka pri Narodno chitalishte "Dobri Voynikov" – Shumen.* Shumen: [Universitetsko izdatelstvo Episkop Konstantin Preslavski].
Chilingirov, St., 1930. *Balgarski chitalishta predi Osvobozhdenieto. Prinos kam istoriyata na Balgarskoto vazrazhdane.* Sofia: Ministerstvo na narodnoto prosveshtenie.
Georgiev, B. i dr., 2019. *Istoria na Shumen.* Shumen: Izdatelstvo Ivis.
Gruev, Y., 1906. *Moite spomeni.* Plovdiv: Pechatnitsa "Hristo G. Danov".
Dobroplodni, S., 1893. *Kratka avtobiografia na S. I. Dobroplodni, izvlechena ot prostrannata mu, koyto opisva chastnia, obshtestvenia i politicheskia zhivot na Bulgaria ot 1827 g. do dnes, zaedno sas svoya si, za prochit na lyuboznatelnite.* Sofia: Knigopechatnitsa "Valkov".
Ignatovski, D. (Red). 2011. *Shumenska oblast.* Entsiklopedia. Sofia: Izdatelstvo Zahariy Stoyanov.
Kondarev, N., St. Sirakov i P. Cholov, 1972. *Narodnite chitalishta predi Osvobozhdenieto.* Sofia: Izdatelstvo na OF.
Nedev, N. (Red.) 2004. *Shepot v korenite. Kniga za staria Shumen: Kn. 1 – 2.* Shumen: Izdatelska kashta "Slavcho Nikolov i sie".
Stanchev, St. (red.)., 1958. *Sto godini narodno chitalishte "Dobri Voynikov" [v] Kolarovgrad [Shumen] 1856 – 1956.* Sofia: Izdatelstvo na OF.
Tsvetkov, G. i dr., 2001. *Chitalishteto v duhovnoto bitie na Shumen: Dokladi i saobshtenia ot nauchnata sesia, posvetena na 140-godishnina na Narodno chitalishte "Dobri Voynikov".* Shumen: ET "Snezhanka Petkova – AR".

A REGISTER OF THE READING ROOM (*CHITALISHTE*) "ARKHANGEL MIHAIL" AS A SOURCE FOR THE CULTURAL MODERNIZATION OF THE BULGARIAN COMMUNITY IN THE TOWN OF SHUMEN IN THE 1860s AND 1870s

Abstract: The article studies the functioning of one of the Bulgarian reading rooms (*chitalishte*) in the town of Shumen between the late 1860s and the mid-1870s. The role of the local cultural institution is highlighted in connection with its early appearance and in the context of its influence in the region. Based on a recently digitized archival document important details of the work of this cultural center have been specified. The statutes and regulations are analyzed at the backdrop of the modernization processes. The personal contributions and financial aspects of the institutional activity are also outlined in detail. The author underlines the need of more digitized archival documents since the facilitated access to them would expand the opportunities for new readings and re-readings of Bulgarian history. The article is supplied with three appendices. They are extracts from documents related to the history of the studied cultural institution.

Keywords: chitalishte, Shumen, culture, modernization, archive, digitization.

Correspondence address:
Prof. DSc Vera Boneva
University of Library Studies and Information Technologies
Sofia, 119 Tsarigradsko shose Blvd, Sofia – 1784
Historical Heritage and Tourism Department
E-mail address: v.boneva@unibit.bg
Web of Science ID: AAG-6292-2021

ОСМАНСКИЯТ ПРЕВОД НА ЕДИН ПРИЗИВ НА МИТРОПОЛИТ ГРИГОРИЙ ДОРОСТОЛСКИ И ЧЕРВЕНСКИ

Проф. д-р Ирина Саръиванова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Фокусът в този текст е поставен върху някои особености на преведен документ на османски език. Документът представлява превод на призив от митрополит Григорий Доростолски и Червенски към християните от Русенската епархия за преданост към нововъзкачилия се на османския престол султан Мурад V през 1876 г. Името на митрополита се свързва с дейността на Българската екзархия, с подкрепата му за училищно-просветителското дело в поверената му епархия, но и с реформистките му нагласи. Във време, в което се установява практиката Екзархията и част от архиереите да отправят благодарствени адреси към султана и послания към християните в своите епархии за вярност към османската власт, наличието на този документ в превод на османски език е доказателство за важността и значението, които османската власт отдава на ролята и влиянието на българската църква сред българското християнско население.

Ключови думи: османски език, превод, призив, Доростолски и Червенски митрополит Григорий.

Настоящият текст е провокиран от спецификите на преведен документ на османски език, които го открояват сред останалите подобни извори. Документът представлява превод на призив на Григорий, митрополит Доростолски и Червенски, към християнското население. Историята на живота на митрополит Григорий (1828 – 1898) го представя като една противоречива личност. Архиерейт оглавява Доростоло-Червенската епархия в продължение на двадесет и шест години, дългогодишен член е и на Светия синод (Nikolov 2010, 9, 98). Радетел за просвещение, той подкрепя и активно подпомага осъществяването на училищно-просветителската

дейност в поверената му епархия. Името му се свързва и с дейността на Българската екзархия и с неговата роля във възстановяването на независимата българска църква. Добрите административни и дипломатически способности на митрополит Григорий дават повод на екзархийското ръководство да му възлага „отговорни и тежки мисии“ (Markova 2008, 351). Влиянието му пред вилаетските власти често е използвано за застъпничество по отношение на българското население, включително и „по въпроси, излизащи извън рамките на „духовните“ дела“ (Markova 1989, 167, 178). Представител на реформистки настроените български духовници, той обаче е противник на въоръжената борба и често отправя напътствия към своето паство за преданост към султана. Нещо повече, тези прояви на архиерея дават основание на негови съвременници, а по-късно също и на някои изследователи да го определят дори като туркофил и конформист (Sabev 1977, 39 – 40). Особено обществено внимание предизвикват неговите прояви след избирането му за митрополит през 1872 г. Редица периодични издания отразяват не само неговата дейност като духовник и общественик, появяват се също и публикации, които се фокусират върху моралния облик на владиката[1].

Преведеният на османски език документ е свързан с дейността на Григорий след обявяването на независима българска църква и след избирането му за митрополит на Доростоло-Червенската епархия. Апелът на митрополита е с дата 19/31 май, 1876 г., един ден след възкачването на султан Мурад V (18/30 май 1876 г.). Тодор Събев подробно се спира върху предизвикателствата, пред които е изправена Българската екзархия в последващите години, особено около Априлското въстание. Според него признаването на Екзархията от османското правителство задължава българския екзарх като църковно-народен водач „да не излиза от рамките на законната дейност за защита правата на народа не само в духовно и просветно, но и в политическо отношение“ (Sabev 1977, 35). Посредническият статут на Екзархията – от една страна представител и застъпник на българското население пред османската държава, а от друга – „проводник на

правителствената воля“ (Markova 2008, 366 – 367), я поставя в много сложна позиция. Нещо повече, според Т. Събев „Екзархията била принудена от правителството да отправи послания (…) със съвети към християните да са покорни и да живеят в любов с мюсюлманите, защото всички са братя. В тоя дух, заставени от властта, издавали послания и епархийските владици, а и казалийските смесени съвети изпращали до свещениците и населението увещателни писма“. Той ги нарича „благодарствени адреси“, еднообразни и сходни „по съдържание, тон и форма“ послания, които се позовават на „принципното библейско учение за властта“ и отправят „призив към свещениците, българските първенци и останалите християни за благоразумие; да бъдат добри поданици; да се грижат за запазването на мира в тия смутни времена и да не се увличат в революционния кипеж“ (Sabev 1977, 40 – 42).

Изпращането на благодарствени адреси, засвидетелстващи верноподаничество към османската държава, е „резултат и от създадените през предходното десетилетие практики на делова комуникация между българските самоуправленски органи и светската власт по места“ (Boneva 2010, 822) и съпътства борбата за църковна независимост в средата на XIX век. Според З. Маркова Екзархията и нейните епархийски органи като „официални представители на българския народ пред султанската власт“ са „отговорни за неговото верноподаничество“ (Markova 2008, 366 – 367). Тази практика обаче предизвиква реакциите на патриотично настроените българи. През 1870 г. благодарствена телеграма до великия везир Али Паша, изпратена от членове на Българското книжовно дружество, става повод Л. Каравелов да напише: „Отдавна вече мрежите на мнимите български патриоти бяха разпростени като паяжина между народът; но сега явно тие захванаха да употребяват и най-низките коварства и чрез фалшиви турскофилски вестници днес те вече пеят химни на султанът и пишат му адреси…“ (Goncharova 2018, 113). Според Ст. Заимов именно благодарствените адреси, които „черковниците“ поднасят на султана след издаването на фермана за екзархията от 1870 г., до такава степен въз-

мущават бунтовниците, че те издигат знамето „Свобода или смърт“ и се превръщат в основен „подтик за изнасянето на тайните комитети от чужда на родна земя“ (Goncharova 2018, 209 – 210).

Митрополит Григорий активно отправя напътстващи послания към своето паство. Част от тези послания отразяват неговия стремеж за запазване на Българската екзархия, за „стабилизиране и издигане“ на нейния авторитет, а други – „с цел да се повдигне равнището на църковно-религиозния живот на православните“; най-често неговите послания обаче съдържат призиви за „духовно-нравствено усъвършенстване и повдигане равнището на образованието“ (Markova 2008, 351, 362 – 363). В този дух е изготвено и първото т.нар. окръжно писмо на митрополит Григорий Доростолски и Червенски. Написано е на 17 септември 1872 г., скоро след избирането му начело на Доростоло-Червенската епархия, и е публикувано във вестниците „Слава“[2] и „Право“[3]. Текстът е озаглавен „Първо окръжно писмо на Н. В. Пр-ство Г-на Григория Доростолочервенскаго“. Съдържа напътствия и увещания към населението за благочестие, призиви да бъдат добри християни, да полагат грижи за своите училища. Новоизбраният митрополит ги призовава и да са „верни и предани към трона на Негово Императорско Величество Султанът, и към неговото Високославно правителство, и послушливи и покорни към определените местни началства“.

Запазени са и други подобни възвания от митрополит Григорий към християните от поверената му епархия. С дата 26 август 1875 г. са напътствията за преданост към султанската власт, запазени в Държавен архив – Русе[4]. Един от призивите следва окръжното писмо от „Светия Синод към българския народ в окръга на Екзархията“ от 1 май 1877 г., подписано от Панарет Филипополски, Григорий Доростолски и Червенски и Доситей Самоковски, в което архиереите призовават българското население да търси „условия за добър и мирен живот във верността си към османския престол и повинувението си на установените власти и така да можем да се покажем достойни още повече за многоценното благоволение на милостивейшето Царско Правителство“[5]. В съ-

щия брой на вестник „Напредък“, непосредствено след горната публикация, е поместено и изготвеното близо месец и половина по-рано (15 април 1877 г.) от митрополит Григорий Доростолски и Червенски окръжно писмо до християните от поверената му епархия за преданост и подкрепа на турските войски. Писмото е публикувано и във вестник „Дунав“[6].

Преводният документ, който провокира написването на този текст, е от 1876 г. На 14 май 1876 г. Антим, „митрополит Видински и екзарх български“, отправя апел към свещениците от българските епархии да бъдат „покорни, верни и предани“ на правителството, да обичат ближния, в т.ч. и мюсюлманите, освен християните, и „да поучават другите на това, защото те са служителите и проповедниците на Божието слово“[7]. На 18 май 1876 г. мястото на султан Абдул Азиз заема султан Мурад V. На 19 май 1876 г. митрополит Григорий изготвя призив към свещениците и останалите християни на Търновска, Доростолска и Червенска епархия за „изпълнение на верноподаническите си длъжности“ чрез покорност и вярност към новия султан, за да „привлекат върху си“ неговата милост[8]. В архивите е запазено и писмо от архимандрит Константин до митрополит Григорий с дата 25 май 1876 г., в което изразява съжаление, че със своите неконтролирани от никого грабителски действия черкезите и башибозуците не позволявали на християнското население да „манифестира“ своята вярност към новия султан Мурад, възкачил се на престола през месец май 1876 г. (Nikolov 2010, 202 – 203). Според изследователи като Т. Събев и З. Маркова тези послания са по-скоро формални, с шаблонен и стереотипен вид, и не достигат до своите адресати (Sabev 1977, 44; Markova 2008, 369).

Османският документ, който е предмет на внимание в този текст, е част от т.нар. Ориенталска архивна колекция (ОАК) в Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“[9]. Документът започва с изричното уточнение, че представлява „буквален превод на обръщението от 19 май [12]92[10] година на господин митрополита под формата на циркулярно писмо към българското население от търновската и русенската епархия“. Не се посочва кой е извършил превода.

Текстът завършва с уточнението, че е „написан на 19 май [12]92 година от Русе“, следва „подпис митрополит Григори[й] молитствовател“, последното вероятно непълен превод на „Ваш о Христе молитствовател“. От горното става ясно също, че оригиналният призив на архиерея е изготвен в писмен вид.

Във фонда на Българския исторически архив е запазено печатно копие на призива[11]. Сравнението между съдържанието на османския превод и на български текст на обръщението на митрополит Григорий потвърждава предположението, че това е превод именно на въпросния апел, но с една важна уговорка: под българския текст е поставен личният печат на митрополита, без подпис, а в превода изрично е упоменат неговият подпис, но не и печат, което дава основание за предположението, че преводът най-вероятно не е направен от печатния призив, а от оригинала.

Преводният документ още от пръв поглед впечатлява с една формална специфика, която може да бъде определена като отклонение от нормата – използването на препинателни знаци и обособяването на отделни параграфи. Независимо от скоростта на реформите в Османската империя, влиянието на западната цивилизация, промените в нагласите и мисленето, видими в литературата и в печата, в някои сфери все още се наблюдава превес на консервативното и побавното осъществяване на тези промени. Към последното можем да причислим официалната документация от различни нива на османската администрация и правилата за изготвяне на различните типове документи. И по-конкретно – пунктуацията, въпросът за която плахо се повдига през първата половина на XIX век. До този момент препинателните знаци не се използват в османската писмена традиция. За основен двигател на тази промяна се приема Муаллим Наджи (1849 – 1893) – поет, критик и лексикограф, който предлага въвеждането на пунктуация по френски модел (Kızılkaya & Çiftli 2020, 362). В последващия период в периодичните издания на османски език вече е въведена такава, а текстът е структуриран на отделни параграфи. В литературата препинателните знаци също се появяват в периода

на Танзимата (1839 – 1876), първо в драматически текстове, разкази, романи, а по-късно и в поезията (Durukoğlu & Büyükelçi, 2018, 17).

В османските документи от същия период, запазени до днес и съхранявани в различни фондове, препинателните знаци са по-скоро изключение. За отделяне на изреченията в текста не се използват препинателни знаци, а най-често съюзи; подобна функция изпълняват и деепричастните форми. Сред изворите, които представляват преводни документи на османски език, по-специално онези, в които изрично е отбелязано, че представляват превод, се откриват документи, уреждащи търговско-правни отношения, лична кореспонденция, дипломатическа и друга документация. Към някои от тези преводи са приложени и оригиналните документи на различни езици. Независимо от различията в стила, структурата и оформлението им, преводите са изготвени по османските правила, т.е. за разлика от оригиналния документ, преводният текст не е разделен на отделни параграфи и няма препинателни знаци, отклоненията са по-скоро изключение и се срещат най-вече в неформална документация.

От оформлението на преводния текст на призива на митрополит Григорий е видно, че е разделен на параграфи, които завършват с точка, а вътре в параграфа изреченията също са отделени с препинателен знак (точка). Използвано е и двоеточие (редове 6, 18). На няколко места в текста се срещат и скоби, чието предназначение се различава от съвременната им употреба. В края на XIX век в османската книжнина те се използват основно за акцентиране върху определена част от текста, в някои случаи техен еквивалент се явяват кавичките (Atasoy 2010, 848). При споменаването на новия султан в призива в скоби е поставено „султан Мурад“ (ред 4) и „султан Мурад V“ (редове 9, 14, 25). Със скоби е отделен и „благословеният ден“ на възкачването му на престола (ред 7). Справка с печатния призив показва, че подобен похват е използван веднъж, като текстът не е отделен със скоби, а е изписан с главни букви: „НЕГОВО ИМПЕРАТОРСКО ВЕЛИЧЕСТВО СУЛТАНЪ МУРАТЪ V“. Липсата на подобно разграничение – малки–главни букви – в осман-

ската графика обаче предопределя необходимостта от друг подход и обяснява използването на скоби. Не бе открит превод на друг подобен апел нито във фонда на отдел „Ориенталски сбирки“ на НБКМ, нито в дигиталната колекция на Държавния османски архив на Република Турция[12], за да бъдат потвърдени или отхвърлени направените констатации по отношение на конкретния формат.

Освен формални отклонения и несъответствия в текста се открояват и някои специфики на езика на документа:

– Непоследователност при избора на лексикални и граматични средства, напр. титулуването на османския владетел – султан Мурад V. На три места (редове 4, 5, 9, 14) фигурира с персийски изафет и числително редно, заето от арабски език – Sultan Murad-ı Hamis, а в края (ред 25) е използван турският еквивалент – Beşinci Sultan Murad;

– Отклонение от граматичните норми – напр. в посесивната конструкция tahrirat-ı umumi(nin) (ред 2) няма съгласуване по род/число;

– Предпочитание към производни и сложни думи (прилагателни имена, наречия и др.) по персийски образец, синонимни двойки и други с нетипична или по-ограничена употреба в османските документи – müsaadet-makrun, saadet-hal и др.

Следва да бъдат отбелязани някои пропуски и отклонения и при превода. Формално липсва превод на въвеждащото обръщение на архиерея към паството, както и мястото (институцията) на издаване на призива, посочено в края на българския печатен текст. Няма основания да се предполага, че горното не фигурира в оригиналното възвание. Може да се приеме обаче, че тези два текста са обобщени в първото, въвеждащо изречение на превода. Не е преведен и текстът „чада наша о Христе возлюбленная“, което може да бъде обяснено със затруднението да бъде намерен точен превод на този специфичен за християнската религия израз.

Не е необичайно в османската канцеларска практика в преводни текстове да фигурира и името на преводача. В разглеждания документ обаче такова не е посочено. Допълнителната информация, свързана с данни за преводача, би

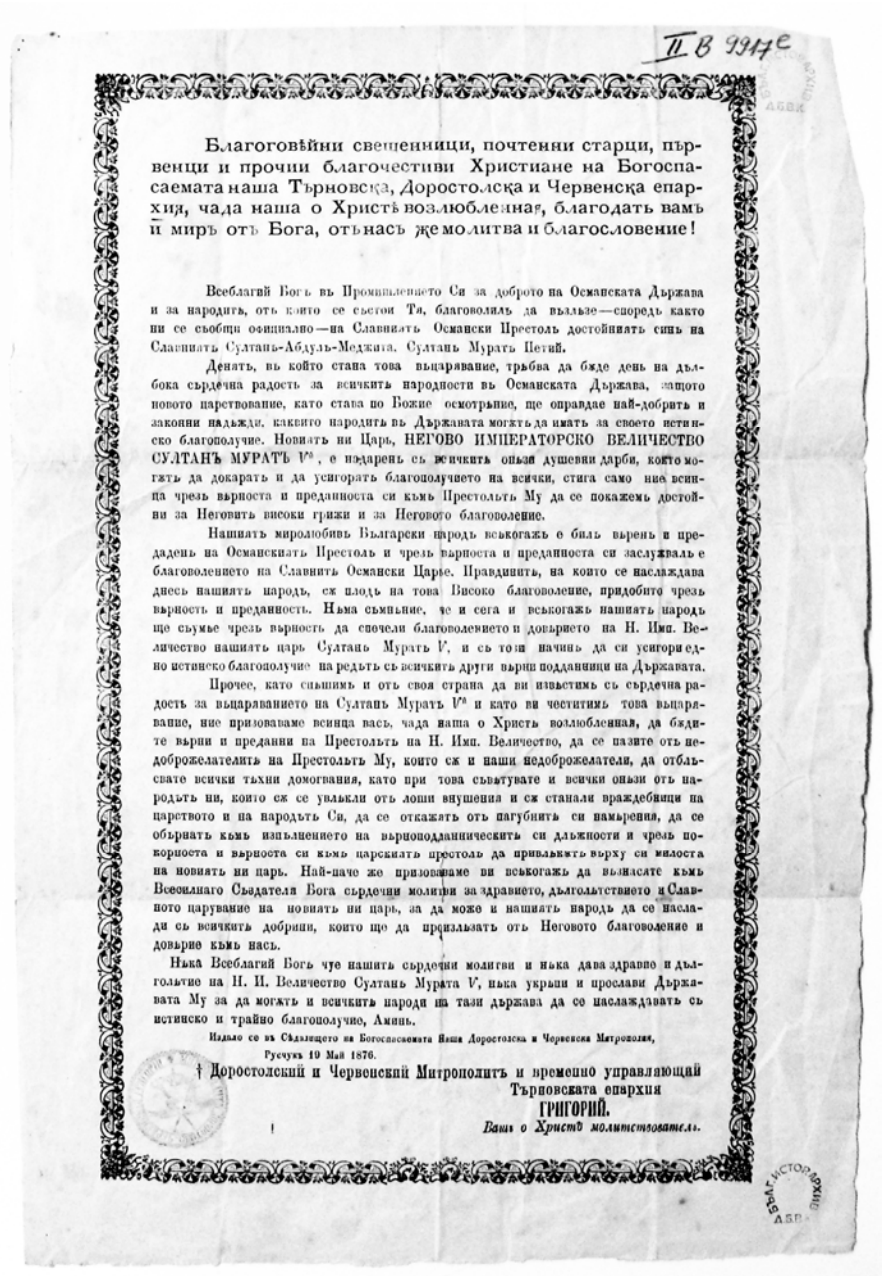
помогнала както за изясняване на някои от поставените погоре проблеми и несъответствия, така и за осветляването на адресата на превода.

Написаното дотук дава основание да бъдат направени следните заключения. Този апел е само един от поредицата подобни, изготвени както от архиереите, така и от самия екзарх Антим I в периода след учредяването на Българската екзархия. Въпреки нетипичния стил и оформление на представения документ, няма съмнение, че представлява превод именно на призива на митрополит Григорий от 19 май 1876 г.

Наличието на този документ в превод на османски език е доказателство за важността и значението, които османската власт отдава на ролята и влиянието на българската църква – и в частност на Екзархията – сред българското християнско население, но също и за важността на явно и категорично заявено верноподаничество, подкрепено със съответните доказателства. Не е случайна и датата на изготвяне на призива – само няколко дни след възванието на екзарх Антим I към българските свещеници. Преводът на апела на митрополит Григорий потвърждава и тезата, изказана от изследователи на тази проблематика, че от Екзархията се изисква лоялност, особено в революционната обстановка, засвидетелствана именно чрез подобни благодарствени адреси и призиви за вярност и покорство, макар и с относително формален характер и независимо от подбудите на българските свещеници при изготвянето им.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

II В 9917е

Благоговѣйни свещеници, почтенни старци, първенци и прочии благочестиви Христиане на Богоспасаемата наша Търновска, Доростолска и Червенска епархия, чада наша о Христѣ возлюбленная, благодать вамъ и миръ отъ Бога, отънасъ же молитва и благословение!

Всеблагий Богъ въ Промишлението Си за доброто на Османската Държава и за народитѣ, отъ които се състои Тя, благоволилъ да възлѣзе—споредъ както ни се съобщи официално—на Славнитѣ Османски Престолъ достойнитѣ синъ на Славнитѣ Султанъ-Абдулъ-Меджита, Султанъ Мурат Петий.

Денятъ, въ който стана това възцаряване, трѣбва да бѫде день на дълбока сърдечна радость за всичкитѣ народности въ Османската Държава, защото новото царствование, като става по Божие осмотрѣние, ще оправдае най-добритѣ и законни надѣжди, какеито народитѣ въ Държавата могатъ да имать за своето истинско благополучие. Новиятъ ни Царь, НЕГОВО ИМПЕРАТОРСКО ВЕЛИЧЕСТВО СУЛТАНЪ МУРАТЪ V^, е надаренъ съ всичкитѣ онѣзи душевни дарби, които могатъ да докарать и да усигурать благополучието на всички, стига само ние всинца чрезъ вѣрността и преданността си къмъ Престолътъ Му да се покажемъ достойни за Неговитѣ високи грижи и за Неговото благоволение.

Нашиятъ миролюбивъ Български народъ всѣкогажъ е билъ вѣренъ и предаденъ на Османскиятъ Престолъ и чрезъ вѣрността и преданността си заслужавалъ е благоволението на Славнитѣ Османски Царье. Правднитѣ, на които се наслаждава днесъ нашиятъ народъ, сѫ плодъ на това Високо благоволение, придобито чрезъ вѣрность и преданность. Нѣма съмнѣние, че и сега и всѣкогажъ нашиятъ народъ ще съумѣе чрезъ вѣрность да спечели благоволението и довѣрието на Н. Имп. Величество нашиятъ царь Султанъ Мурат V, и съ това начинъ да си усигури едно истинско благополучие на редъть съ всичкитѣ други вѣрни поданници на Държавата.

Прочее, като сѫщимъ и отъ своя страна да ви извѣстимъ съ сърдечна радость за възцаряването на Султанъ Мурат V^ и като ви честитимъ това възцаряване, ние призоваваме всинца васъ, чада наша о Христѣ возлюбленная, да бѫдите вѣрни и предани на Престолътъ на Н. Имп. Величество, да се пазите отъ недоброжелателитѣ на Престолътъ Му, които сѫ и наши недоброжелатели, да отбѣгвате всички тѣхни домогвания, като при това съвѣтувате и всички онѣзи отъ народътъ ни, които сѫ се увлекли отъ лоши внушения и сѫ станали враждебници на царството и на народътъ Си, да се откажатъ отъ пагубнитѣ си намѣрения, да се обърнатъ къмъ изпълнението на вѣрноподданническитѣ си дължности и чрезъ покорността и вѣрността си къмъ царскиятъ престолъ да привлѣкатъ върху си милостта на новиятъ ни царь. Най-паче же призоваваме ви всѣкогажъ да възнасате къмъ Всесилнаго Съдателя Бога сърдечни молитви за здравието, дългодѣтствието и Славното царуване на новиятъ ни царь, за да може и нашиятъ народъ да се наслади съ всичкитѣ добрини, които ще да произлѣзатъ отъ Неговото благоволение и довѣрие къмъ насъ.

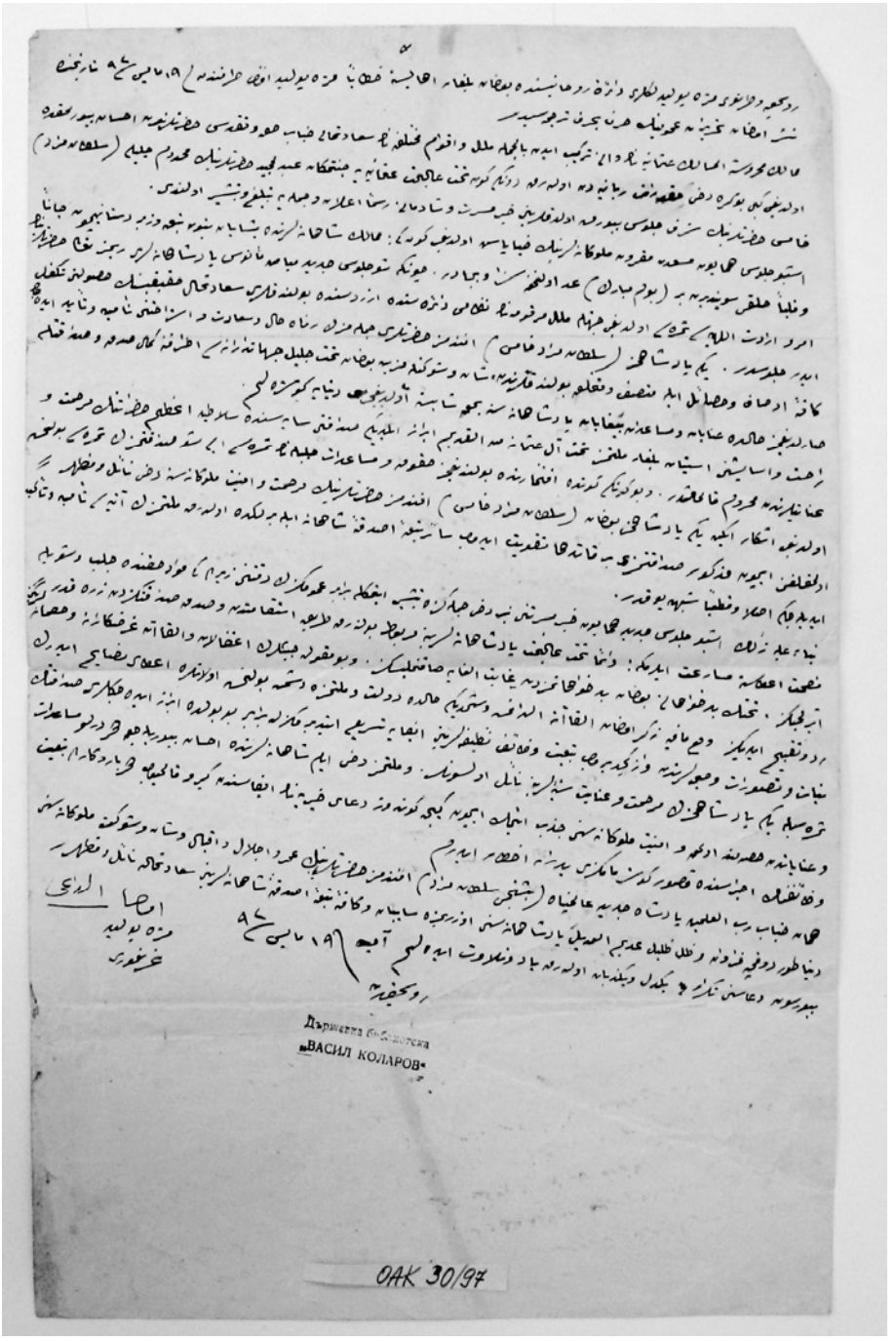
Нѣка Всеблагий Богъ чуе нашитѣ сърдечни молитви и нѣка дава здравие и дълголѣтие на Н. И. Величество Султанъ Мурата V, нѣка укрѣпи и прослави Държавата Му за да могатъ и всичкитѣ народи на тази държава да се наслаждаватъ съ истинско и трайно благополучие, Аминь.

Издало се въ Свѧщеното на Богоспасаемата Наша Доростолска и Червенска Митрополия, Русчукъ 10 Май 1876.

† Доростолский и Червенский Митрополитъ и временно управляющий Търновската епархия
ГРИГОРИЙ.
Ваш о Христѣ молитствователь.

НБКМ, БИА, II В 9917е

Приложение 2

НБКМ, Ориенталски сбирки, ОАК 30/97

Приложение 3

Hüve

Rusçuk ve Tırnovi Metrepolidlikleri Daire-i Ruhaniyesinde bulunan Bulgar ahalisine hitaben Metrepolid efendi tarafından fi 19 Mayıs sene [12]92 tarihinde [2] neşr olunan tahrirat-ı umuminin harf-be-harf tercümesidir

[3] Memalik-i mahruse el-mesalik-i Osmaniyenin ve anı terkib eden bilcümle milel ve akvam-ı muhtelifenin saadet-hali cenab-ı Hak ve takaddüs hazretlerinden ihsan buyurulmakda [4] olduğu gibi bu kere dahi mukadderat-ı rabbaniyeden olarak dünkü gün taht-ı alinimet-i Osmaniyeye cennet-mekan Abdülmecid hazretlerinin mahdum-ı celili Sultan Murad [5] Hamis hazretlerinin şeref-i cülus buyruk olduklarını haber-i meserret ve şad-man resmen ilan ve cümleye tebliğ ve tebşir olundu. [6] İşbu cülus-ü hümayun müsaadet-makrun mülukanelerinin ziya-paş olduğu gün ki: memalik-i şahanelerinde yaşayan bütün tebaa ve zir-destaniçün canen [7] ve kalben halkı sevindiren bir yevm-i mübarek ad olunmağa seza ve bahadır. Çünkü şu cülus-ı cedid meyamin-i me'nus padişahaneleri rabbimiz Teala hazretlerinin [8] emr ü iradet-i Allahiyesi semeresi olduğu cihetle milel-i merkumenin nizamı dairesinde arzusunda bulundukları saadet-hal hakikinin husulünü tekeffül [9] eder cülustur. Yeni padişahımız Sultan Murad-ı Hamis efendimiz hazretleri cümlemizin refah-ı hal ve saadet ve istirahatını te'min ve te'yid edecek [10] kaffe-i evsaf ve hasail ile muttasıf ve mütehallik bulunduklarından şan ü şevketle müzeyyen bulunan temmet-i celil cihandaranesi etrafına kemal-i sıdk ve sadakatla [11] sarıldığımız halde inayat ve müsaadat bi-gayat-ı padişahanesine bi-hakk-ı şayeste olduğu dünyaya gösterelim.

[12] Rahat ve asayişini istiyan Bulgar milletimiz taht-ı Al-i Osman'a mine'l-kadim ibraz eylediği sadakatı sayesinde selatin-i azam huzeratının merhamet ve [13] inayetlerinden mahrum kalmamıştır. Ve bugünkü günde iftiharında bulunduğumuz hukuk ve müsaadat-ı celilenin semeresi ise şu sadakatımızın semeresi bulunmuş [14] olduğu eşkar iken yeni padişahımız bulunan sultan Murad-ı Hamis efendimiz hazretlerinin merhamet ve emniyet mülukanesine dahi nail ve maz-

har [15] olmaklığı[mı]z için mezkür sadakatımızı bir kat daha takviyet idüp sair tebaa-i asdika-yı şahane ile birlikte olarak milletimizin atiyyesi te'min ve te'kid [16] edileceği aslen ve katiyen şüphe yoktur.

[17] Binaenaleyh zikr işbu cülus-ı cedid-i hümayun haber meserretini biz dahi cümlenize tebşir etmekle beraber umumunuzun dikkatini zirdeki mevat hakkında celb ve şöyle [18] füshat itasına müsaraat eylemeğe: daima taht-ı alinimet-i padişahanelerine merbut bulunarak tarik-i istikametden ve sıdk-ı sadakatınızdan zerre kadar [19] ayrılmayınız. Tahtın bedhahane bulunan bedhahanemizden gayet ilgaya sakınmalısınız. Ve bu makule ceyşlerin iğfalan ve ilkaata garaz-karane ve hasmanelerini [20] red ve takbih ediniz ve ma'a mafih zikr olunan ilgaata aldanmış ve şimdiki halde devlet ve milletimize düşmüş bulunmuş olanlara i'ta-yı nasayih ederek [21] niyyat ve tasavvurat veca'alarından vazgeçtirub tabiet ve za'if nazifelerini ifaya tesri' ettirmenizle beraber bu yolda ibraz edecekleri sadakatın [22] semeresiyle yeni padişahımızın merhamet ve inayet-i seniyelerine nail olsunlar. Ve milletimiz dahi eyyam-ı şahanelerinde ihsan buyurulacak her türlü müsaadat [23] ve inayattan hisse-mend olmak ve emniyet-i mülukanesini cezb etmek için gece gündüz dua-i hayriyenin ifasından girü kalmıyub her bar ü karda tabiyet [24] ve zayıfının icrasında kusur göstermemenizi yedden ihzar ederim.

[25] Hemen cenab-ı rabbü'l-alemin padişah-ı cedid alempenah Beşinci Sultan Murad Efendimiz hazretlerinin ömür ve iclal ve ikbal ve şan ve şevket-i mülükanesini [26] dünya durdukça firavan ve zıll-i zalil adimü'l-adil padişahanesini üzerimize sayeban ve kaffe-i tebaa-i asdika-yı şahanelerini saadethale nail ve mazharı [27] buyursun duasını tekrar yekdil ve yekzeban olarak yad ve tilavet edelim amin

Fi 19 Mayıs sene [12]92
İmza ed-da'i
Metrepolid
Grigori[y]
Rusçuk'dan

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Свобода, III, 8, 19 авг.1872 г., с. 61, Независимост, III, 33, 5 май 1873 г., с. 262 и др. Периодичните издания, ползвани в текста, са достъпни в интернет страницата на НБКМ в периода 1 – 15.08.2021 г. (http://digital.nationallibrary.bg/DWWebClient/IntegrationSearch.aspx?DWSubSession=7424&v=1796)
2. Слава, I, бр. 3, 01 окт. 1872 г., с. 34.
3. Право, VIII, 36, 13 ноем. 1872 г.
4. Ф. 43К, оп. 1, а.е. 6, л. 57 – 58, по Markova 1989, 209.
5. Напредък, XI, бр. 133, 27 май 1877 г., с. 519.
6. Дунав, XIII, бр. 1162, 27 апр. 1877 г.
7. НБКМ, БИА, II В 9917д.
8. НБКМ, БИА, II В 9917е. Вж. Приложение 1.
9. Сигн. ОАК 30/97. Вж. Приложение 2. В Приложение 3 е представена транскрипция на текста.
10. 31.05.1876 г. или 19.05.1876 г. по стар стил.
11. НБКМ, БИА, II В 9917е.
12. https://www.devletarsivleri.gov.tr/, достъпен на 03.09.2021 г.

ЛИТЕРАТУРА

Бонева, В., 2010. *Българското църковнонационално движение 1856 – 1870*. София: За буквите – О писменехъ.

Гончарова, Г., 2018. *Политики на „поколението“: генерационни деления в България през втората половина на XIX и началото на XX век*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски.

Маркова, З., 1989. *Българската екзархия 1870 – 1879*. София: БАН.

Маркова, З., 2008. Диоцез и управление на Доростоло-Червенската епархия през 70-те години на XIX век. *Избрани съчинения*, т. 2. София: Академично издателство Марин Дринов, 338 – 391.

Николов, Н., 2010. *Митрополит Григорий Доростоло-Червенски: живот и дейност до 1878 г.* Добрич: Аве факта.

Събев, Т., 1977. Българската православна църква и национално-освободителното движение. *Априлското въстание и българската православна църква*. София: Синодално издателство, 7 – 74.

Atasoy, F. O., 2010. Noktalama İşaretlerinin Tarihi. *Turkish Studies*, 5/2, 823 – 861.

Durukoğlu, S., & Büyükelçi, B., 2018. Türk Dilinde Noktalama İşaretlerinin Kullanımı ve Tarihi Gelişimi. *AKRA Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi*, S. 14, c. 6, 2018, 11 – 26.

Kızılkaya, Y. & Çiftli, M., 2020. Noktalama İşaretlerinin Türkçe ve Arapçadaki İşlev Farklılıklarının Dil Öğretimi Açısından Analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (1), 2020, 359 – 383.

REFERENCES

Atasoy, F. O., 2010. Noktalama İşaretlerinin Tarihi. *Turkish Studies*, 5/2, 823 – 861.

Boneva, V., 2010. *Balgarskoto tsarkovnonatsionalno dvizhenie 1856 – 1870*. Sofia: Za bukvite – O pismeneh.

Durukoğlu, S., & Büyükelçi, B., 2018. Türk Dilinde Noktalama İşaretlerinin Kullanımı ve Tarihi Gelişimi. *AKRA Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi*, S. 14, c. 6, 2018, 11 – 26.

Goncharova, G., 2018. *Politiki na 'pokolenieto': generatsionni delenia v Balgaria prez vtorata polovina na XIX I nachaloto na XX vek*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo 'Sv. Kliment Ohridski'.

Kızılkaya, Y. & Çiftli, M., 2020. Noktalama İşaretlerinin Türkçe ve Arapçadaki İşlev Farklılıklarının Dil Öğretimi Açısından Analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (1), 2020, 359 – 383.

Markova, Z., 1989. *Balgarskata ekzarhia 1870 – 1879*. Sofia: BAN.

Markowa, Z., 2008. Diotsez i upravlenie na Dorostolo-Chervenskata eparhia prez 70-te godini na XIX vek. Izbrani sachinenia, t. 2. Sofia: Akademichno izdatelstvo Marin Drinov, 338 – 391.

Nikolov, N., 2010. *Mitropolit Grigoriy Dorostolsko-Chervenski: zhivot i deynost do 1878 g*. Dobrich: Ave fakta.

Sabev, T., 1977. Balgarskata pravoslavna tsarkva i natsionalnoosvoboditelnoto dvizhenie. *Aprilskoto vastanie i balgarskata pravoslavna tsarkva*. Sofia: Sinodalno izdatelstvo, 7 – 74.

A TRANSLATION IN OTTOMAN TURKISH OF AN APPEAL FROM THE METROPOLITAN BISHOP GREGORY OF DOROSTOL AND CHERVEN

Abstract: This text is focused on some specific features of a translation in Ottoman Turkish of an appeal from the Metropolitan Bishop Gregory of Dorostol and Cherven to the Christians of the eparchy of Ruse for loyalty to the new sultan Murad V, who ascended the throne in 1876. Metropolitan Bishop Gregory was associated with the Bulgarian Exarchate, with the support to the educational activi-

ties in his eparchy, but he is also known for his reformist views. In a time when the Exarchate and some of the Metropolitan bishops established the practice of sending gratitude letters to the sultans and appeals to the Christians in their eparchies for loyalty to the state, this translation is an acknowledgement from the Ottoman authorities of the influence of the Bulgarian church.

Keywords: Ottoman Turkish language, translation, appeal, Metropolitan Bishop Gregory of Dorostol and Cherven.

Correspondence address:
Prof. Irina Saraivanova, PhD
Faculty of Classical and Modern Languages
Department of Turkic and Altaic Studies
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Mailing address: 79 Todor Aleksandrov Blvd., 1303 Sofia
E-mail address: i.saraivanova@uni-sofia.bg
Web of Science ID: ABD-6140-2021

WERE THERE BULGARIANS IN THE OTTOMAN GENDARMERIE? NEW EVIDENCE FROM THE 1860s

Assoc. Prof. Hristiyan Atanasov, PhD

University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: This article includes translation of four documents which provide evidence that Bulgarians were recruited to the Vidin branch of the Ottoman gendarmerie in the 1860s. The documents shed light on the complex relations between the Bulgarians and the local Ottoman administration in the Tanzimat period. There is implicit and direct evidence supporting the suggestion that there was Bulgarian presence in the Ottoman internal security services. It is assumed that, along with meeting practical needs, such a recruit was due to Sublime Porte's attempt to gain the loyalty of the local population and diminish the influence of the Bulgarian revolutionary committees.

Keywords: Bulgarians, Ottoman gendarmerie (*asakir-i zaptiye*), reforms, Vilayet of Tuna, Vidin.

This article presents and analyses four documents that shed light on a rather controversial issue – the recruit of Bulgarian Christians in the security services of the Ottoman Empire. The documents in question include three surety bonds (*kefalet senedi*) issued between 13 and 25 May 1867 and a communication note (*tezkere*) dated 18 May 1867. All of them are written in *rıka* script, which was the most popular type of script of the lower Ottoman administrative service in the 19th century[1], and were issued in Vidin. They are preserved in the Oriental Archival Collection (OAC, in Cyrillic ОАК) of the Oriental Collections Department at the National Library "Sts. Cyril and Methodius" (NLCM) in Sofia. They deal with the recruit of three Bulgarians to the local Vidin gendarmerie (*askeri zaptiyesi*). A full translation of the documents is provided in the Appendix to this article[2].

These documents raise the following important questions: why were Bulgarians recruited to Ottoman gendarmerie; were these recruits isolated cases or a widespread practice; did this recruitment really take place (since these documents can still be only considered as statements of intent); what was the local gendarmerie like?

The Bulgarians and the Ottoman armed forces

The participation of Bulgarian Christians in the Ottoman army is not a new and unfamiliar topic. On the contrary, it has already accumulated a significant amount of research by professional historians. As a matter of fact, even during the period of the conquest, the Ottomans used the military potential of the local Balkan peoples. There are known many Christian cavalry soldiers (*sipahi*) who were obliged to join the Ottoman army during military campaigns (Kil 2002, 50 – 53).

Besides them, there were several other groups of Christian subjects with paramilitary obligations. Suffice to mention the so-called *voynuk*s, who served as paramilitary units even before the Ottoman invasion. In the 1370s these units were incorporated into the Ottoman military organization. By doing so, the conquerors managed to make use of the experience of the local population, especially in the early years of the conquest when they felt a shortage of Muslim fighters. According to the existing studies, until the early 16th century the *voynuk*s *took part in the military campaigns along with the sipahi on equal terms* (Yordanov 2012, 33 – 34; see also: Yordanov 2013; Yordanov 2015). In the following centuries, they were used by the Ottoman army as auxiliary formations. In peacetime they took care of the horses at the state stables. Over the next centuries this category underwent many transformations and survived until the very end of the Ottoman Empire (Yordanov 2012, 34 – 35).

After the proclamation of the 19th-century reforms, the so-called Tanzimat (1839), the Ottoman elite shared conflicting opinions about the inclusion of the Christian subjects in the imperial army. Several examples of recruit of non-Muslims in the Ottoman naval and land forces are known. However, the Sublime Porte remained quite cautious with regard to such practice and

its initiatives were inconsistent and contradictory. For example, in 1848 it was decided to recruit Christians to the army, but with regard to the European revolutions of the same year, this idea was abandoned (Gülsoy 2000, 176; Gülsoy 2010). Bulgarian volunteers, in particular, were included in the Cossacks regiment (*kazak alayı*), established by the Polish emigrant Czajkowski in late 1853 and early 1854 in Edirne and Istanbul. According to Alexander Zlatanov, when this military unit took the oath in Edirne on 23 January 1854, out of six squadrons in total three were composed entirely of Bulgarians (Zlatanov 2015, 70).

In addition to the major political, economic and social changes, the Tanzimat led to the transformation of the imperial internal security. A Gendarmerie Office (*Zaptıye Müşiriyeti*) was established in the 1840s by the enactment of special regulations (1846 *Tarihli İlk Zaptiye Nizamnamesi*). They reorganized the security services of the Ottoman state at both central and provincial level (Sönmez 2006, 201 – 205).

New gendarmerie regulations (*1861 Tarihli Zaptiye Nizamnamesi*) were enacted on 24 April 1861. According to them the policemen (*asakir-i zaptiye*) were divided into two divisions: cavalry (*süvari*) and infantry (*piyade*), with salaries of 200 and 100 *kuruş*, respectively. There was a strict hierarchy of divisions and ranks. The conditions that had to be met by the candidates for police service were also determined, along with other provisions[3].

A subdivision of the gendarmerie was also established in Vidin as a centre of a province (*sanjak*). The 1868/69 (1285) Ottoman yearbook (*salname*) contains information about the Council of the gendarmerie battalion (*meclis-i zaptiye taburu*) in Vidin: it was chaired (*re'is*) by Mahmud Efendi, who was commander of the battalion (*tabur ağası*); Suleyman Agha, Osman Agha, and Ibrahim Agha were members (*a'za*) of the council as commanders of the respective subdivisions (*bölük ağası*); Abdil Agha and Mehmed Agha were also members as adjutants (*bölük ağası muavini*)[4]. This battalion must have had been established much earlier and one may assume that the said Bulgarians from Vidin were to enrol the same military unit.

In this article I will focus on the preliminary analysis of the abovementioned four documents dealing with the recruit of

Bulgarians to the local Vidin gendarmery battalion. This analysis could be helpful for the future studies of the history of Vidin in the 1860s and 1870s[5]. These studies would be facilitated by the rich collections of documents preserved in the local archives and museums. Some of these documents are already available for scholarly work (Lachev & Novakova 2010).

Who were the Bulgarians who were to be recruited to the gendarmerie battalion in Vidin?

The three surety bonds mention the following Bulgarian candidates for police service in Vidin: Vasil, son of Stoycho, from the neighbourhood (*mahalle*) "Hadji Spas", who was 40 years old and had average height, blond moustaches, and hazel eyes; Mihail, son of Alekso, also from the neighbourhood "Hadji Spas", who was tall and 22 years old, with blond moustaches and grey-blue eyes; Doncho, son of Chefo, from the neighbourhood "Bayno", who was also tall and 22 years old, without moustaches and beard, with hazel eyes. Apart from their names, neighbourhoods and physical description, we know nothing about their personalities. However, it seems that they were trustworthy persons since their fellow countrymen guaranteed that they will perform the police service devotedly. The fourth document reveal that Mihail, son of Alekso, was in good health condition. The three Bulgarians were candidates for the infantry division (*piyade*), but different subdivisions (*kol*).

The person who requested the surety bonds

The communication note (*tezkere*) issued by the deputy (*vekil*) of the battalion commander (*tabur ağası*) is stamped with the stamp of a certain Süleyman. One may assume that he was probably identical with Süleyman Agha, whose name appears in the 1868/69 *salname* as one of the members of the Council of the gendarmerie battalion (*meclis-i zaptiye taburu*).

The persons who issued the documents

The seven persons who signed and stamped the surety bonds as bondsmen are rather interesting. At first glance, almost all of them were artisans included in the local guilds. Three of them

were grocers: Renule (?), son of Stan; Nikola, son of Ivan; and Ilia, son of Pavle. The others were as follows: the butcher Petko, son of Savo; the tailor Mitre, son of Petre; the innkeeper Stayko, son of Petre; and Spas, son of Georgi, whose occupation is not mentioned. Their presence in the said surety bonds speaks for itself about their status of trustworthy persons. The Ottoman administration relied usually on such "known and trusted people" and made use of them as bondsmen in the management of communal affairs (Atanasov 2008). One may probably find out the names of the seven bondsmen in question in the various diaries of the Vidin guilds dating from the 1860s and 1870s.

Besides the three candidates for police service and the seven bondsmen of Bulgarian origin there was also another Bulgarian whose stamp appears in the studied documents. His name Dimitar, who was a military doctor (*tabib kaymakam*) and accordingly gave his opinion on the health condition of the candidates for police service. It seems that the said Dimitar was already a servant in the local Ottoman military units.

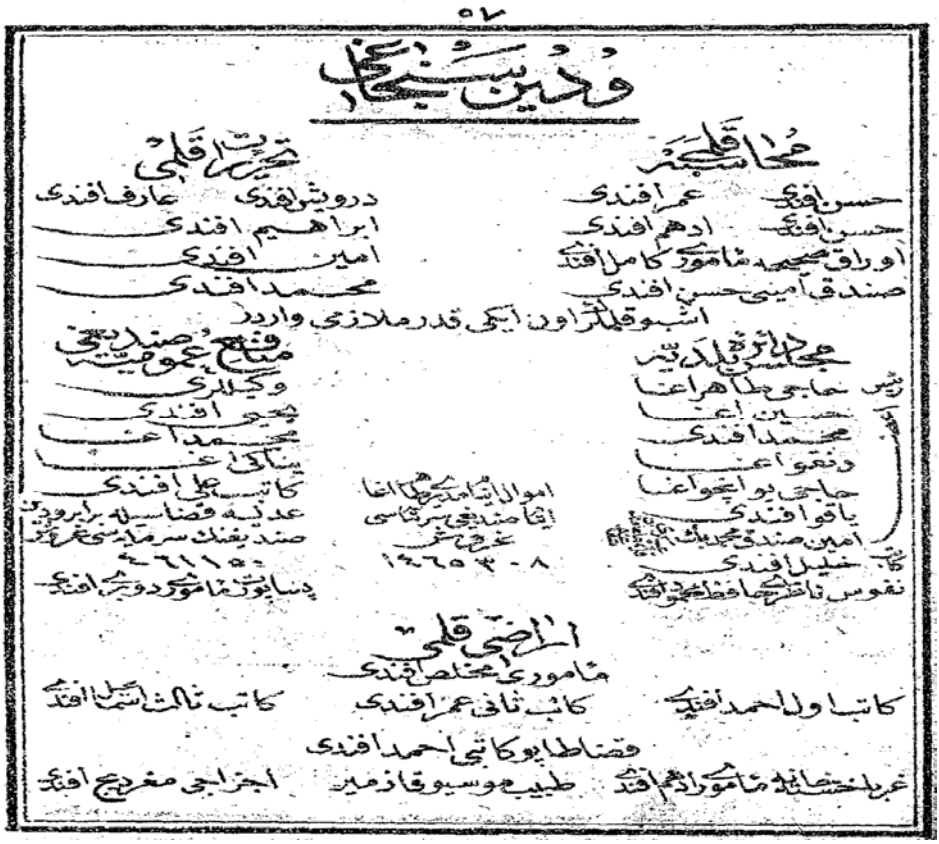
The studied documents reveal also the procedure for recruitment in the provincial Ottoman gendarmerie units. One may assume that the candidates first applied to the commander of the respective unit – in this case the aforementioned Süleyman or a commander of higher rank, who in turn send them to a military doctor for medical exam in order to reveal if they were physically fit for service. In addition to the doctor's examination there were requested surety bonds from reliable countrymen who confirmed their trustworthiness. The short interval between the dates of the documents related to Mihail, son of Alekso, confirms this conclusion. The communication note sending him to the military doctor Dimitar for medical exam is dated 18 May 1867. On the next day the candidate received a confirmation from the doctor that he was fit for military service, as well as surety bonds stamped and signed by reliable countrymen. One may assume that both types of documents were prepared simultaneously. Otherwise, the interval between the dates of the two documents would be longer. The next stage of the recruitment procedure is unclear. However, one may reasonably assume that the candidates took an oath and only then they were officially accepted in the gendarmerie units.

Did Bulgarians really become Ottoman police officers?

The future tense of some of the verbs used in the document – "will be recruited" to the gendarmerie – makes one wonder if the recruitment of Bulgarian Christians to the Ottoman security services actually took place. The studied documents reveal only the intention and the trustworthiness of the candidates to become gendarmerie officers. One should not exclude the option that these candidatures were eventually rejected. The opinion of the bondsmen that the candidates "will serve devotedly" (*hizmet edeceğine*) did not provide any certainty that the Ottoman authorities took their surety bonds for granted. Nevertheless, the option of their being eventually accepted seems much more plausible. However, one needs other documentary evidence about their real service at the gendarmerie units such as lists of police officers, appointment or dismissal orders, etc.

I would like to provide some other logical and factual arguments supporting the assumption that Bulgarians were indeed recruited to the Ottoman security gendarmerie units. The studied documents were issued in the time when Midhat Pasha (November 1864 – beginning of 1868) was governor of the Danube vilayet, of which the Vidin sanjak was part (Türkiya 2005, 8). He initiated significant reforms, allowing the inclusion of Bulgarians in the provincial administration. There is plenty of data and information about Bulgarians' participation in the local councils, in the management of public funds and other institutions (Tafrova 2010, 107 – 201). The names of the leading administrative servants in the Vidin sanjak are recorded in the abovementioned Ottoman yearbook and it is worth mentioning that the Muslims occupied the highest levels of the administrative hierarchy, while the Bulgarians as well as representatives of other non-Muslim communities such as Armenians and Jews occupied the lower levels. For example, Hadji Zahari Agha was chairman (*re'is*) of the "Council of the City (Municipal) Administration" (*meclis-i daire-i belediye*), while Hussein Agha, Mehmed Efendi, Denko Agha, Hadji Ivancho Agha and Yako Efendi were members (*a'za*) of this council. As a cashier (*emin-i sandık*) is recorded a certain Mehmed Bey, and as a clerk (*katib*) – Halil Efendi[6]. It is apparent that the Bulgarians were

included in the local administration of Vidin[7]. Therefore, there is no reason to doubt that this has happened in the gendarmerie units as well.

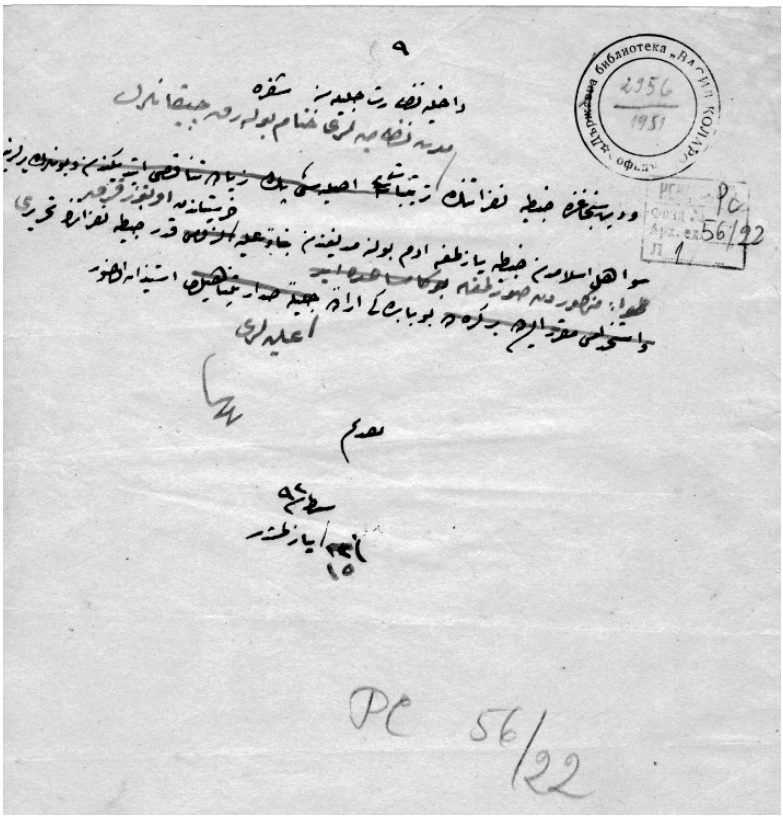

"Council of the town (municipal) government" of Vidin.
Source: Salname-i Vilayet-i Tuna. Def'a 1,
Rusçuk: Matba'a-i Vilayet-i Tuna, 1868 (1285), s. 57

Moreover, given the fact that revolutionary detachments began to infiltrate Bulgaria from April 1867 (Genchev 1999, 500 – 502), it is likely that the enrolment of Bulgarians into the police service was intended to achieve a political effect too. Thus, the Sublime Porte intended to attract Bulgarians and to guarantee their loyalty.

In addition, local Ottoman police force appear to have needed Bulgarian policemen – on the one hand because of the nearby border with Serbia, which is a prerequisite for insecu-

rity, and on the other hand – due to the ethnic composition of the sanjak, in which the Bulgarians were predominant. The fact is that there were no Muslim candidates for the gendarmerie, specifically in the Vidin region, and this is documented in a draft of a letter dated 27 February 1877 (15 February 1292). In it the Ottoman Ministry of the Interior (*Dahiliye Nezareti*) was enquired if 30 – 40 Christians could be enrolled as police officers because there were no willing Muslims in the Vidin sanjak[8]. The letter was drafted ten years after the documents discussed here, and the answer to it is unknown. It was delivered in a new political situation in the Balkans – after the 1876 April Uprising, the following 1876 Serbian-Ottoman war and on the eve of the 1877 – 1878 Russian-Ottoman war, when the distrust of the Bulgarian population must have reached its peak.

Библиотека „Васил Коларов" София
2956
1951
PC 56/22

Draft of a letter to the Ministry of the Interior dated 27 February 1877. Source: NLCM, Oriental Collections, PC 56/22, sh. 1

In fact, there is evidence that since the 1850s Bulgarian Christians served in the Ottoman gendarmerie units located in other places. A well-known report from the town of Lozengrad (Kırk Kilise) unequivocally proves this. The full text of the report is as follows: *They are writing from Kırk Kilise that the local müdür[9] gathered, by order of Mehmed Pasha, the governor of Edirne, all the members of the meclis[10], the town and village mayors, to look for strict measures to eradicate the villains who had multiplied so much that the inhabitants go out about their work in fear and danger. Then, after deliberating, they decided and enrolled many Christians, to whom they also gave weapons, to follow the command of a bölükbaşı[11] Turk to chase the villains and hunt them down alive or dead. This measure, worthy of an example, will surely exterminate the villains, and the loyal subjects of the Sultan in Kırk Kilise after blessing the name of Mehmed Pasha will look after their work in peace and prosperity. These Christian guards were divided into two parts: cavalry and infantry. The former are awarded a salary of 120 kuruş per month, and the latter – 60 kuruş*[12].

Therefore, I can confidently assert that in Vidin and the Vidin region in the 1860s Bulgarians were really recruited to the local gendarmerie. Similar cases from other regions such as the town of Razlog in 1907 are also known[13]. It is clear that Bulgarian Christians were included in the local Ottoman administration, as well as in the Ottoman units of internal security.

цы-те и совѣмъ сѧ убраха. Но оный, кой-то сѧ приструваше че е турчинъ, познаса, и сѧдиный-атъ отъ разбойницы-те, затечѣся да го обере. Христіанинъ-атъ познѣе цяше пушка замѣри го, но другъ единъ отъ разбойницы-те, преварио и хвърли та го варвани твердѣ люто надъ уста-та. Като го соблекоха, четыри-те разбойницы взеха му коня и оружія-та, и сѧ отдалечиха, послѣ като взеха 45,000 гр. отъ шестина-та тыя търговцы, кои-то, като стигнаха въ Ѣдрене приказаха бѣда-та сѝ и тотъ часъ паша-та изпрати десятина запти-та на конь кадѣ Сазлъ-дере.

— Солунъ. Редифи-те Вардарски до 800 души хванаха да плизатъ въ тойзи градъ и душе сѧ злѣзли до 300 души; тоя войска ще иде послѣ по сухо на Ларисса. Послѣ нѣколко дни довольно количество отъ барутъ сѧ изпрати за Босна.

— Тевтерь сѧ отвориха презъ тыя дни въ Цариградъ, за да сѧ написуватъ самоволны войницы, (волинтиры), и сѧ написаха повече отъ 6000 души.

— Презъ тыя дни восначалникатъ Махмудъ паша тръгна, чрезъ Едренѣ, за да иде на Софія да соберe и да устрои тамошны-те редифы и да ги заведе споредъ обстоятелства-та, или кадѣ Дунава, или кадѣ Стара Планина.

БЪЛГАРСКИ ВѢСТИ.

Търново 16 7-врія.

На 7 Септемврія дойде въ Търново, и на десять замина, за Шуменъ Испанскій Генералъ Примъ, и Англійскій Консулъ Г. Нилъ, като пригледа воздингаты-те табіи около града, и на сущій день дойде и Г. Боре, французинъ, кой-то за нѣкоя причина престоя нѣколко дни въ Търново, и вчера на 15 замина за Свищовъ.

Той въ негово-то тукъ пребываніе посѣти Болгаро-Славянско-то училище, ходи да пригледа отъ высоко мѣстоположеніе-то на Търново, както ходи да пригледа и други отличны мѣста около града. Вше первообразіе-то на разны селски болгарски, мужки и женски облекла, образатъ (портретатъ), на селски Болгары, нѣкои стары монеты, кои-то сполучи да намѣри.

Тука табіи-те сѧ совершиватъ; една-та на ржъ-атъ Гарванецъ, а друга-та е ветха-та, Айджикъ-паша-табіясѣ, и трета друга при нея. Завчера на первa-та като работяха работницы-те, кога-то хвърляха съ барутъ великы-те камыне, въ табя-та, една часть пристигна побѣгнали-то хора, и сполучи единого злощастнаго по глава-та и я строши, отъ гдѣто малко знацы на живоътъ показува. Той человѣкъ сѧ зове Колю, е 60 годишенъ старецъ, отецъ на една многочесленна фамилія.

— Презъ дни-те 10 7-врія, дойдоха тука до 300 души самоволны арнауты, и послѣ два дена като пресѣдѣха заминаха за Шуменъ.

— И по преди мина презъ тука и самоволны както и царски войски, тѣй спокойно и тихо безъ да повредятъ спокойствіе-то на жители-те, 300-та обаче самоволны арнауты, като забораваха царски-те заповѣды, направиха разны безчинія.

Габрово, 10 7-врія.

Тыи дни дойдоха сѝ двама старцы отъ Шуменъ, кои-то бѣха салахоры отъ Трявна: като да тръгнатъ отъ Шуменъ, омилостивиха сѧ за нихъ Н. С. Омеръ паша, и имъ даде билетъ мюхюрь и харшлыкъ, и ги испратилъ да сѝ дойдатъ; но въ путь-атъ кодѣ Османъ пазаръ пристигнали ги злодѣйцы нападнуватъ на тѣхъ и имъ взематъ харшлыкатъ, и мюхюрать, щото Омеръ паша бѣше имъ далъ. Единый отъ старцы-те поисква сѝ мюхюрать, но тѣ го удрявать съ ножъ въ сердце-то, и щѣха да го убіятъ, ако по благополучію стареця-атъ не имаше въ полсъ-атъ сѝ нѣкои кремены, кои-то по Шуменъ бѣше собралъ.

— Пишатъ отъ Кърк-клиссія, че тамошный мюдиръ собралъ, по заповѣдь на Мехметъ паша, Едренешкій управитель, всы-те членове на мелишъ-атъ, граждански-те и селски-те кметове, за да намѣрятъ строги мѣрки, какъ да искоренятъ злодѣйцы-те, кои-то до толко сѧ бѣха умножили, щото жителя-те сосъ страхъ и спасность излизаха по работа-та сѝ. Послѣ убо като сѧ совѣтуваха, рѣшиха и опредѣлиха мюдина христіяне, на кои-то додоха и оружія, да ходятъ подъ направленіе-то едного бюлюкъ-башія турчина да гонятъ злодѣйцы-те и да ги ловятъ живы или умрѣли. Тая спасителна мѣрка, достойна за примѣръ, непремѣнно ще истреби злодѣйцы-те, и Царски-те Кърк-клисійски вѣрны поданницы като благословятъ име-то Мехмедъ пашово и на мюдиръ-атъ сѧ ще сѝ гледатъ работы-те въ спокойствіе и благоденствіе. Тыя христіяне стражары сѧ раздѣлиха на двѣ части: на конницы и на пѣшы. Первы-те имать заплата по 120 гр. на мѣсецъ, а вторы-те по 60 гр.

ВОЕНАШНИ НОВИНЫ.

АВСТРІЯ. Пишатъ отъ Віена, 10 7-

бра-та говоримъ, честь, или душевный-атъ покой!

Осма-та запрещава убійство-то. Милость-та на божіе-то промышленіе запази ны отъ крови и человѣкоубійство, но да ли не сме убійцы отъ внутрешный-атъ человѣкъ? Евангеліе-то говори нареченно "всякой, кой-то ненавижда брата сѝ, человѣкоубійць е", нека сѣдѣваме испытаніе-то на десатословіе-то, и наша-та совѣть.

Девата-та заповѣдь, говори, не струвай лажливо свидѣтелство, и така запрещава всякаква лажа, всякакво дѣло, и всякой рѣчь не согласна съ истина-та. Спроти тая рѣчь не ли сме всички лажливы свидѣтелы? потжкваме истина-та, подвизаемы изъ перво отъ страсть, или отъ свой прибытокъ, но отъ лажа-та до лажливо-то свидѣтелство една стѫпка, едно плакно, раздѣлява разстояніе-то, и така струваме повиненъ сосѣда сѝ, за да извинимe себе сѝ, доходя най послѣ десята-та заповѣдь, кои-то заключава всички-те други, и носи сѣкира-та верху корень-атъ на това безаконство, и разврещеніе, да чие пожелешъ колко-то са нѣща на сосѣда ти. Его неврія, въ Франко-турскій Нѣмскій Вѣстникъ, че презъ тыя дни Н. В. Императоръ-атъ сѧ избавилъ отъ голѣма опасность. Коне-те на кола-та, съ кои-то Н. В. отхождаше на Шенбруиъ наедно съ младаго своего брата, навадиха юздм-те сѝ и хванаха да тичатъ така, щото една сполучиха да ги запрятъ, и тогава Н. В. излѣзе съ брата своего и сѧ качиха на особна една кола, съ кои-то отидоха на Шенбруиъ.

ГОЛЛАДА. — Пишатъ отъ Ротердамъ на 13 7-врія че отъ 15 дена насамъ Азіатската холера владѣе въ тойзи градъ, и повече не бѣше только силна начальство-то вище не назви за да не бы да улишни жителы-те и Вѣстницы-те по неговъ примѣръ молчахо. Послѣ обаче официяльный Вѣстникъ Ротердамше Куранъ, извѣстичевечера на 27-врія удрячася 51 человѣцы отъ холера-та, че 27 умрѣха и 10 сѧ исцѣрика.

ФРАНЦІЯ. Прочитася въ Вѣстникъ Монитеръ отъ 18 7-врія:

Единъ важный случай быде въ недѣля сутриня-та на 4 и половина часа на единственный желѣзенъ путь между Парижъ и Бордо. Колня, натоварены съ стока отъ Бордо и други натоварены съ человѣцы, кои-то тръгнаха отъ Парижъ, срѣщнахася близъ Поатье и 5 человѣка сѧ убиха и други путешественицы сѧ нараниха твердѣ злѣ.

— Много корабы натоварены съ жито учекуватъ въ Тулонъ презъ 7-врія, 8-врія и 9-врія. Всадѣ хамбары предготовлявать и страхуватсѧ че мѣсто не ще да има гдѣ да турятъ всыте тыя жита. Въ Тулонъ ще сѧ поиудятъ да растварятъ една часть на търговско-то пристанище, защо-то всы-те корабы, кои-то сѧ учекуватъ не ще можатъ да сѧ собератъ въ долно-то мѣсто на пристанище-то.

АНГЛІЯ. — Прочитася въ англійски-те Вѣстницы, че въ Ило-Кастель, на 12 7-врія 86 человѣцы сѧ удряха отъ холера-та и че 31 умрѣха. Въ Гатесхидъ умрѣли 44 души до вчера. Разслабліе-то (сюргіона) много владѣе и спецаріи-те сѧ обладаны отъ человѣцы, кои-то искатъ цѣрове противъ тая болѣсть, която ужасно преуспѣва.

Общи направленія сѧ испратиха до жители-те, съ кои-то гы совѣтуватъ да не пренебрѣжаватъ припадоцы-те (симптомы-те) на болѣста. Расположиха цѣрове да сѧ даватъ безъ заплата и принудиха ученицы-те, кои-то на лѣкарство-то сѧ преуспѣли за да бдятъ по веччи-те махалы и ходятъ по вкаци-те да цѣрятъ.

По благополучію холера-та сѧ появяла въ начало-то на зима-та и надѣвамеся че умчата на совершенство-то, 'що иска Богъ, защало-то на всякое служеніе сердечно, и духовно, и най совершенно-то учлиніе на това божественно ученіе, да возлюбишъ ближнаго своего като себе сѝ. Трѣбаше божій законъ да запрѣти на человѣка що сѧ создаде по образъ и по подобіе Божіе, всякакво неправедно пожеланіе, кое-то е като корень на всячки-те прегрѣшенія.

Съ таковъ образъ кога пригледа нѣкой десятословіе-то, тогава чувствова скорбь нареченна какъ сѣди въ сердце-то му. Тогава внимава сердцто и съ скорбь въ Давидовы-те рѣчи, и въ Евангелски-те речения, и въ апостолъ Павловы-те поучения "нема праведникъ ни единъ, ни единъ не ще да сѧ оправдае отъ дѣла-та сѝ, ни единъ може да исполни законъ-атъ.. Увѣреніе-то сѝ тыя, като смирява гордость-та, возирыца ны въ нужда-та на избавленіе-то, и ны влага въ палуха-та, да рочеме тана, на спасителя, кой-то дойде да предаде душа-та сѝ за да искупи много человѣцы, и да призове, неправедны, но трѣпны на покаяніе.

(Слѣдува.)

Report from Lozengrad. Source: Tsarigradski vestnik, III, 140, 26 September 1853

Conclusion

Apparently, the Bulgarians had long term and diverse relations with the Ottoman army and the internal security services. During the invasion, they fought against the Ottomans, but after that they took part in the conquests of other Balkan and Central European states.

During the Tanzimat, the situation remained unchanged. There are known cases of Christians, and especially Bulgarians, who served in the Ottoman army. In the Bulgarian lands one such example was Czajkowski's *kazak alayı*, and in general for the empire – mainly Greek sailors who were enlisted in the Ottoman navy. Overall, the policy of enlisting Christians in the army was inconsistent. The Sublime Porte undertook encouraging initiatives, but often, in view of the international or domestic situation, abandoned them. After all, Christians were never able to fully gain the empire's trust and, consequently, to be integrated further into its armed forces.

This can be also said of the service of Bulgarians in the internal security units of the Ottoman state, which were created during the Tanzimat. The law did not prohibit, but also did not explicitly allow this either. In view of the specific situation in the Danube vilayet and Vidin, Bulgarians did join the gendarmerie, but it is not clear whether this was a common practice. Probably through this act the Sublime Porte attempted to attract the local population on its side and to use it more adequately for the defence of its interests. Especially in the Vidin region, this probably happened during the time of Midhat Pasha, who provided the local Bulgarians with the opportunity not only to be recruited to the gendarmerie, but also to take part in the provincial administration. In Lozengrad's region this took place much earlier, and in Razlog's region it was practiced much later. Undoubtedly, the inclusion of Bulgarians in the Ottoman police service was on purpose and served as a propaganda as well, especially when the Bulgarian revolutionary emigration in Romania and Serbia intensified its activity by sending to Bulgaria the detachments of Filip Totyu, Panayot Hitov, Stefan Karadzha and Hadji Dimitar. In any case, the facts presented here enrich our knowledge and nuance the complex picture of the interaction between the Bulgarians and the Ottoman authorities during the Tanzimat period.

APPENDICES
Appendix 1

[Top right corner] Damaged stamp

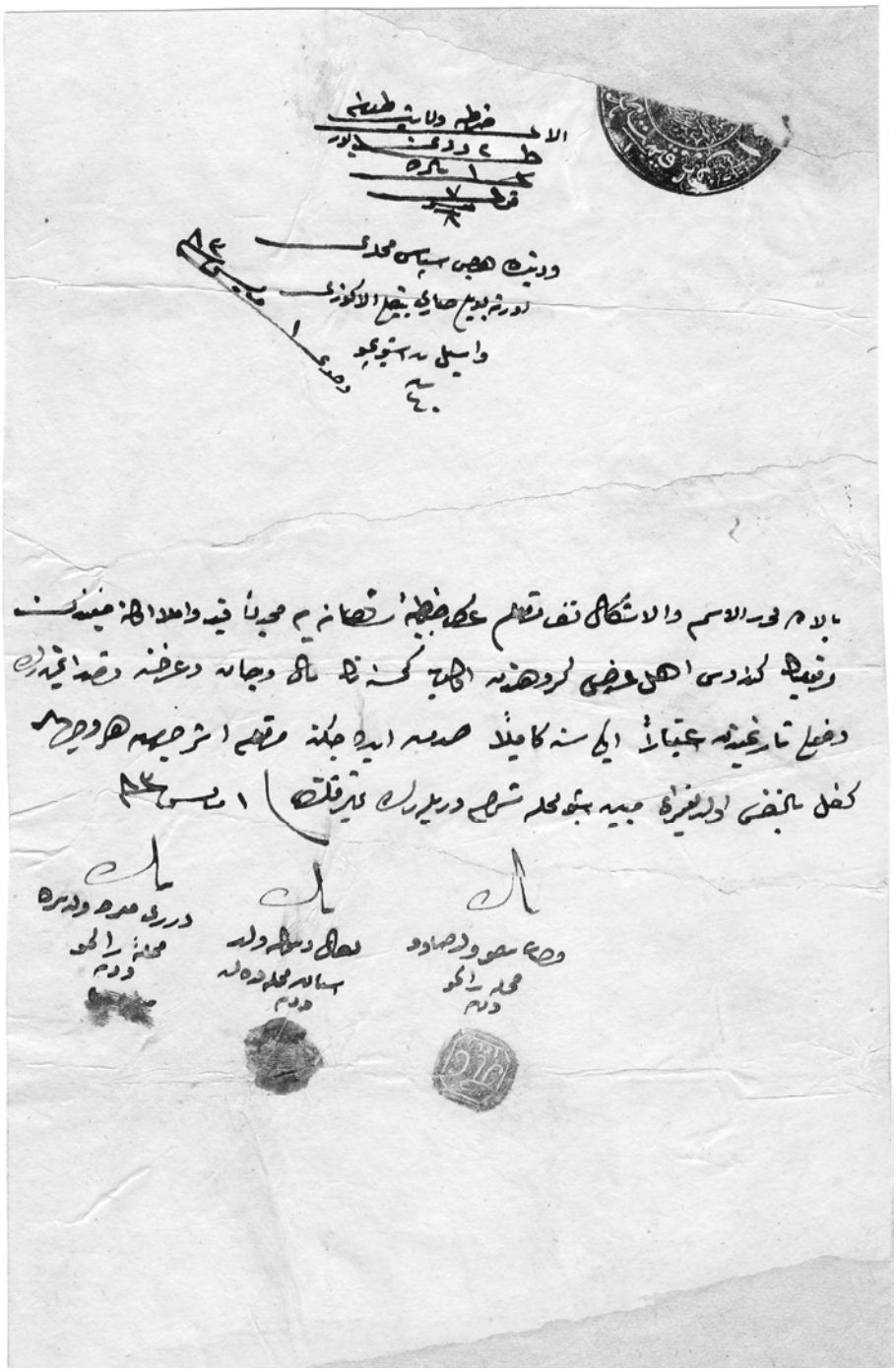
Regiment: Gendarmerie of the Danube vilayet
Battalion: 2nd Vidin Battalion
Company: 1st Infantry Company
Police station: 7
Personnel: 8 people

Vasil, son of Stoycho, [from] the neighbourhood
of Hadji Spas in Vidin,
average height, blond moustaches, hazel (light brown) eyes
40 years [of age]

Entry on 1 May [12]83 (13 May 1867)

On account of enlisting the person whose name and distinctive features are described above in the [ranks] of the said Imperial Gendarmerie [we assure] you that he belongs to the group of [people] of good reputation. He will not encroach on anyone's property, life and honour, and from the beginning of the year (i.e. from today) he will serve devotedly [in the gendarmerie] for two years. 1 May, [12]83 (13 May 1867).

[Sureties] tailor Mitre, son of Petre, from the neighbourhood of Ralcho in Vidin, [illegible signature]; grocer Renule (?), son of Stan, from the neighbourhood of Meden (?) in Vidin, [illegible seal]; butcher Petko, son of Savo, from neighbourhood of Ralcho in Vidin, seal [with initials]: P.S. [from] 1862.

Source: NLCM, Oriental collections, Oriental Archival Collection (OAK) 16/31, Inv. No 13 from 1950

Appendix 2

Regiment: Gendarmerie of the Danube vilayet
Company: 1st Infantry Company
Police station: 6
Personnel: 8 people

Mihail, son of Alekso, [from] the neighbourhood
of Hadji Spas in Vidin,
tall, blond moustaches, grey-blue eyes
22 years [of age]

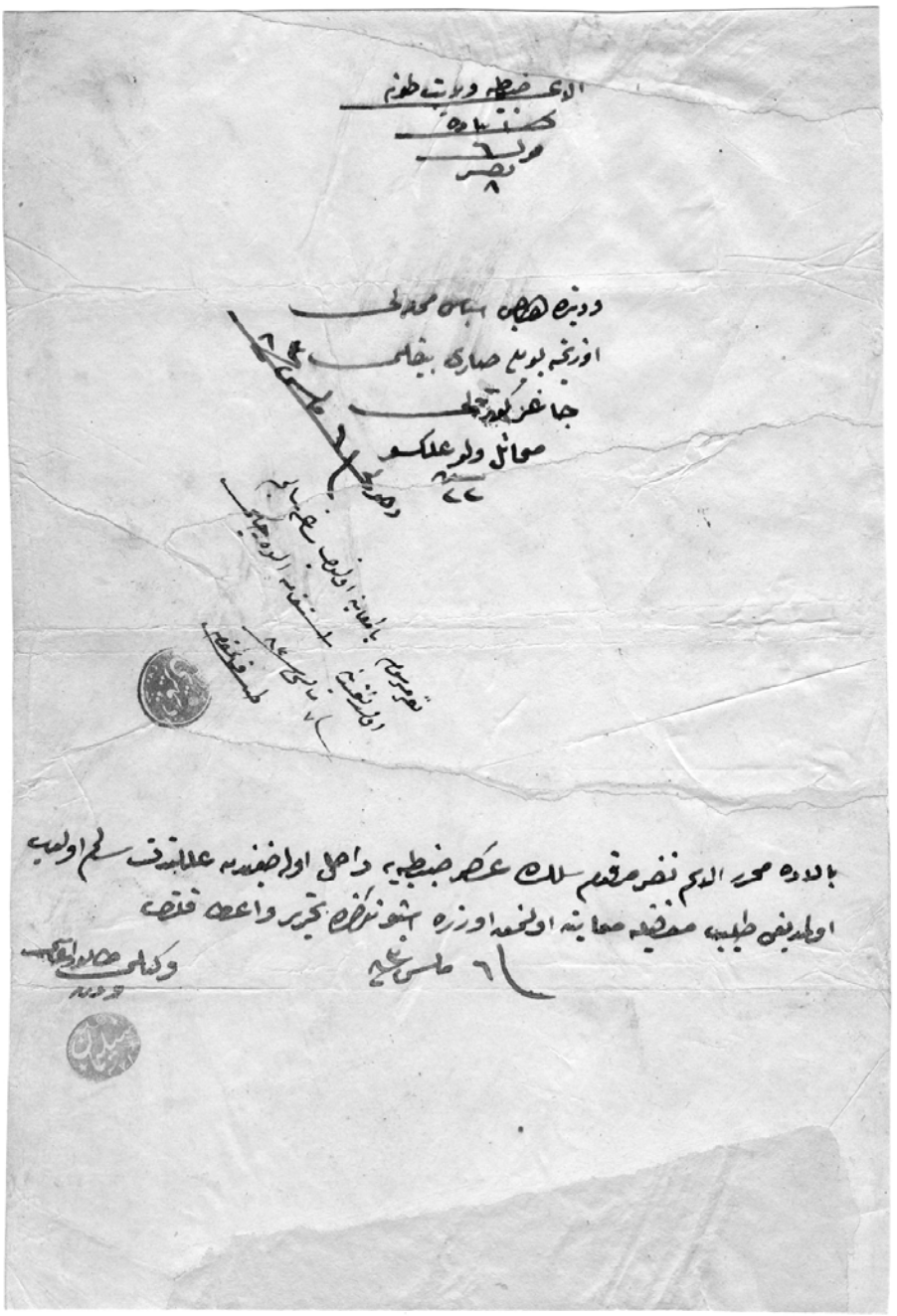
Entry on 6 May [12]83 (18 May 1867)

This note is written and provided because the one whose name is written above is about to enrol [at the service] of the said company of the gendarmerie and must therefore be examined by a doctor and ascertained whether he is healthy or ill! 6 May [12]83 (18 May 1867).

Deputy chief (agha) of the Vidin battalion. Seal: Süleyman

[Entry]: The said man was examined and found to be in perfect health and fit [for duty]. 7 May [12]83 (19 May 1867).

Military doctor. Seal: Dimitar

Source: NLCM, Oriental collections,
OAK 16/30, Inv. No. 12 from 1950

Appendix 3

[Top right corner] Damaged stamp

[…]
Battalion: 2nd Vidin Battalion
Company: 1st Infantry Company
Police station: 6
Personnel: 8 people

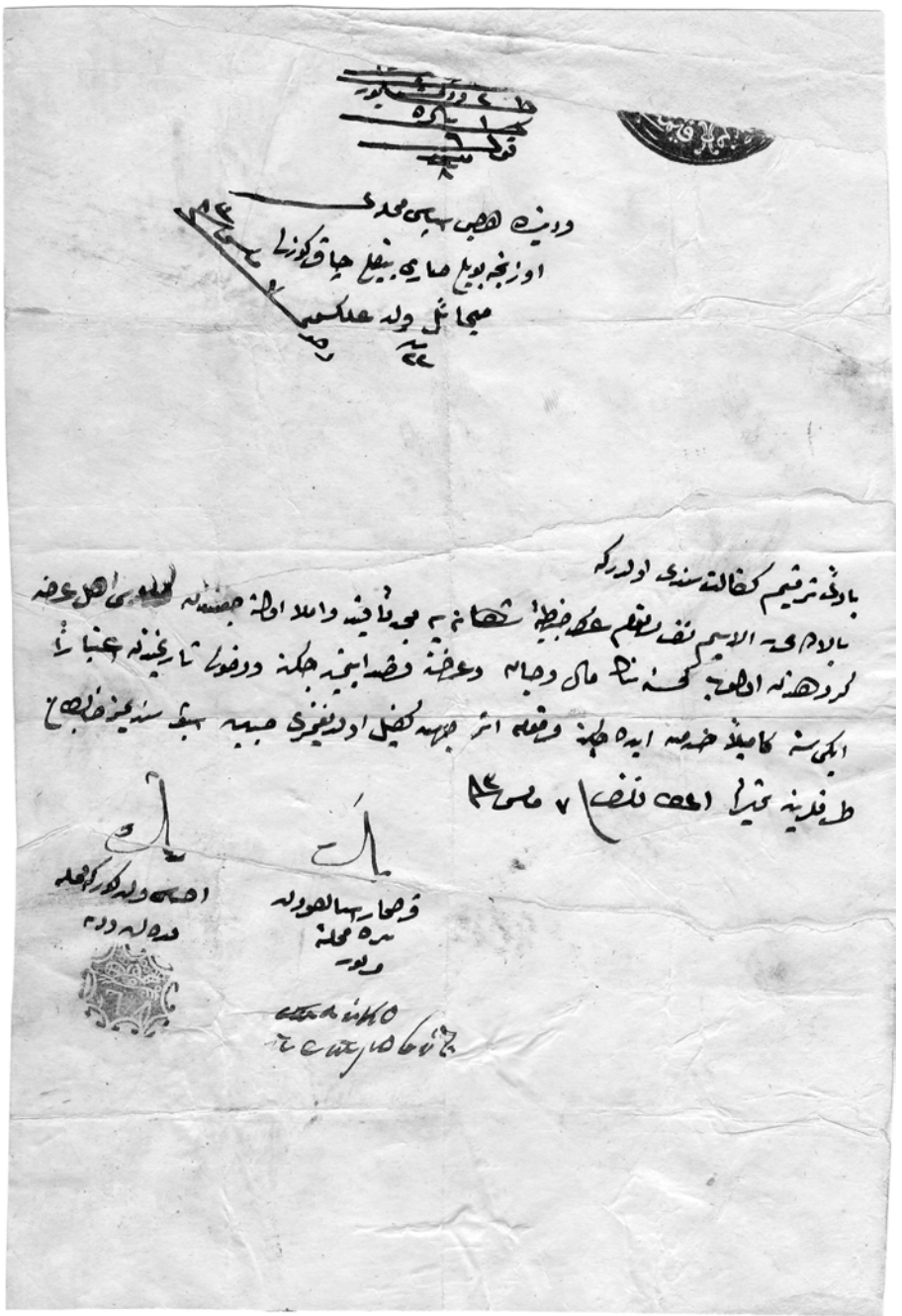
Mihail, son of Alekso, [from] the neighbourhood
of Hadji Spas in Vidin,
tall, blond moustaches, grey-blue eyes
22 years [of age]

Entry on 7 May [12]83 (18 May 1867)

[This] proof of surety is provided on the following occasion:

On account of enlisting the person whose name and distinctive features are described above in the [ranks] of the said Imperial Gendarmerie we assure you and guarantee this with our seals, that he belongs to the group of people of good reputation. He will not encroach on anyone's property, life and honour, and from the beginning of the year (i.e. from today) he will serve devotedly [in the gendarmerie] for two years. [This document] is submitted to the gendarmerie. 7 May, [12]83 (19 May 1867).

[Sureties] Spas, son of Georgi, from neighbourhood of Meden (?) in Vidin, seal: V.L.; innkeeper Stayko, son of Petre, [from] the said neighbourhood, [signature in Cyrillic alphabet]: Стайко Петрович (Stayko Petrovich).

Source: NLCM, Oriental collections,
OAK 16/27. Inv. No. 9 from 1950

Appendix 4

[Top right corner] Damaged stamp

Regiment: Gendarmerie of the Danube vilayet
Battalion: 2nd Vidin Battalion
Company: 1st Infantry Company
Police station: 1
Personnel: 8 people

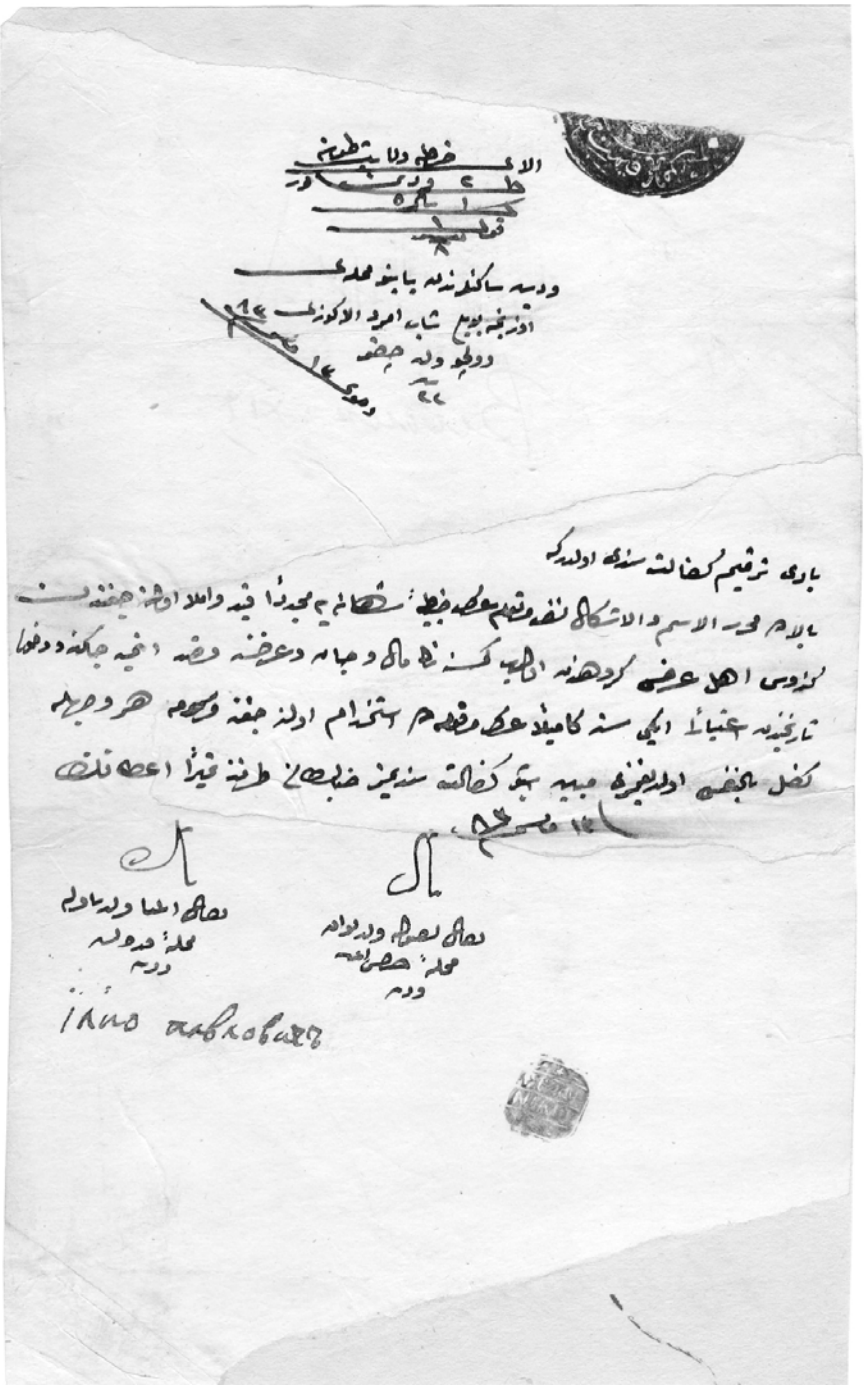
Doncho, son of Chefo, from the neighbourhood of Bayno
in Vidin,
tall, no moustaches or beard, hazel eyes
22 years [of age]

Entry on 13 May [12]83 (25 May 1867)

[This] proof of surety is provided on the following occasion:

On account of enlisting the person whose name is written above in the [ranks] of the said Imperial Gendarmerie we assure you and guarantee this with our seals, that he belongs to the group of people of good reputation. He will not encroach on anyone's property, life and honour, and from the beginning of the year (i.e. from today) he will serve devotedly [in the gendarmerie] [for a period of] two years. [This document] is submitted to the gendarmerie. 13 May, [12]83 (25 May 1867).

[Sureties] grocer Ilia, son of Pavle, from the neighbourhood of Meden (?) in Vidin, [seal in Cyrillic]: Илио Павлович [Ilio Pavlovich]; grocer Nikola, son of Ivan, from the neighbourhood of Hadji Ibish in Vidin [illegible seal in Latin script].

Source: NLCM, Oriental collections,
OAK 16/29. Inv. No. 11 from 1950

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. For this type of script, see: Nedkov 1966, 104 – 105.
2. I would like to express my gratitude to Prof. Orlin Sabev for editing the translation of the documents and to Sevdiye Ali and Prof. Stoyanka Kenderova from the "Oriental Collections" Department at the National Library for their assistance in transcribing some of the entries.
3. For example, to be between the age of 25 and 50 years, etc. (Sönmez 2006, 210 – 213).
4. Salname-i Vilayet-i Tuna. Def'a 1, Rusçuk: Matba'a-i Vilayet-i Tuna, 1868 (1285), 56 – 58.
5. The town of Vidin and the region are an appealing study object. The proof of this are the new two volumes with scientific materials on the Vidin region, published in 2018. See: Mitev & Racheva 2018.
6. Salname-i Vilayet-i Tuna. Def'a 1, Rusçuk: Matba'a-i Vilayet-i Tuna, 1868 (1285), 56 – 58.
7. See the members of the Vidin council over the years in: Saracoglu 2007, 215. Also in the publication dedicated to local government: Saracoglu 2018. For the Vidin neighbourhoods, see: Işık, 2019.
8. National Library "St. St. Cyril and Methodius" (NLCM), Oriental Collections, PC 56/22, sheet 1.
9. I.e. governor.
10. *Meclis* – council.
11. Company commander.
12. Tsarigradski vestnik, III, 140, 26 September 1853. The original copy of the newspaper is preserved at the NLCM.
13. It appears that even after the Liberation, in the areas that remained under the control of the Sultan, Bulgarians continued to serve as part of the Ottoman gendarmerie. Recently, similar data from a register for the city of Razlog from 1907 was published, see: Kenderova 2020, 39.

BIBLIOGRAPHY/ЛИТЕРАТУРА

Атанасов, Хр., 2008. Тевзи дефтер на видинските вилаетски разходи от 7 май – 4 юни 1788 г. В: С. Иванова (ред). *Етнически и културни пространства на Балканите, Сборник в чест на проф. д.и.н. Цветана Георгиева*. Том 1, София: Университетско издателство Св. Климент Охридски, 516 – 548.

Генчев, Н. 1999. *История на България*. *Том 2*, София: Издателска къща Анубис.

Златанов, Ал., 2015. Казак-алаят на Садък паша. *Известия на Института за исторически изследвания*, 32, 66 – 78.

Йорданов, Кр., 2012. Командно-управленски апарат на войнушката институция в българските земи под османска власт през XV – XVI век: йерархична структура, функции и кадрови състав. *Исторически преглед*, **68**(3 – 4), 33 – 85.
Йорданов, Кр., 2013. Войнушката институция и селищата с войнушко население в ливата (санджака) София през XV–XVI век. *Историческо бъдеще*, **17**(1 – 2), 108 – 165.
Йорданов, Кр., 2015. Общи наблюдения за устройството на войнушката институция в Румелия и естеството на войнушката служба в държавните конюшни през XVI век според информацията на един османски войнушки регистър от 1528/29 г. *Дриновський збірник*, *Том 8*, Харков-София: Академично издателство Марин Дринов, 111 – 123.
Кендерова, С. 2020. Населението на Разлог в началото на XX век (превод и анализ на два регистъра на османотурски език). В: Хр. Манова (ред). *Някогашният град Мехомия. Известия на Исторически музей – гр. Разлог, Том 1*. Благоевград: РИК „Ивин-Пирин“, 33 – 294.
Кил, М., 2002. *Изкуство и общество в България през турския период: Преглед на икономическите, юридическите и художествените предпоставки за българското поствизантийско изкуство и неговото място в развитието на изкуството на християнските Балкани 1360/70 – 1700 г.*, София: Любомъдрие.
Лачев, М. & Новакова, М., (съст). 2010. *Тефтер на делата: протоколна книга на Видинската църковно-народна община 1870 – 1880*. Видин: Издание на Държавен архив – Видин.
Митев, П. & Рачева, В., (съст). 2018. *Изследвания и материали за Видин и региона, Том 2 – 3*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски.
Недков, Б., 1966. *Османотурска дипломатика и палеография, Том 1*, София: Наука и изкуство.
Тафрова, М., 2010. *Танзиматът, вилаетската реформа и българите: администрацията на Дунавския вилает (1864 – 1876)*. София: ИК „Гутенберг“.
Gülsoy, U., 2000. *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*. Istanbul: Simurg.
Gülsoy, U., 2010. *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*. Istanbul: Timas.
Işık, A., 2019. Tanzimat Döneminde Vidin'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1844 – 1845). Unpublished Master's Thesis. Istanbul: Istanbul Üniversitesi.
Saracoglu, M. 2007. *Letters from Vidin: a Study of Ottoman Governmentality and Politics of Local Administration, 1864 – 1877*.

The Ohio State University: Unpublished PhD Dissertation.
Saracoglu, M. 2018. *Nineteenth-Century Local Governance in Ottoman Bulgaria: Politics in Provincial Councils*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
Sönmez, Al., 2006. Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840 – 1869). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, **25**(39), 199 – 219.
Türkiya 2005. Türkiya Diyanet Vakfı Islâm Ansiklopedisi, Istanbul [viewed 20 November 2021]. Available from: https://islamans iklopedisi.org.tr/midhat-pasa.

REFERENCES

Atanasov, Hr., 2008. Tevzi defter na vidinskite vilaetski razhodi ot 7 may – 4 yuni 1788 g. V: S. Ivanova (red). *Etnicheski i kulturni prostranstva na Balkanite, Sbornik v chest na prof. d.i.n. Tsvetana Georgieva. Tom 1*, Sofiya: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski 516 – 548.
Genchev, N. 1999. *Istoriya na Balgariya. Tom 2*, Sofiya: Izdatelska kashta "Anubis".
Gülsoy, U., 2000. *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*. Istanbul: Simurg.
Gülsoy, U., 2010. *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*. Istanbul: Timas.
Işık, A., 2019. Tanzimat Döneminde Vidin'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1844 – 1845). Unpublished Master's Thesis. Istanbul: Istanbul Üniversitesi.
Kenderova, S. 2020. Naselenieto na Razlog v nachaloto na XX vek (prevod i analiz na dva registara na osmanoturski ezik). V: Hr. Manova (red). *Nyakogashniyat grad Mehomiya. Izvestiya na Istoricheski muzey – gr. Razlog, Tom 1.* Blagoevgrad: RIK "Ivin-Pirin", 33 – 294.
Kil, M., 2002. *Izkustvo i obshtestvo v Balgariya prez turskiya period: Pregled na ikonomicheskite, yuridicheskite i hudozhestvenite predpostavki za balgarskoto postvizantiysko izkustvo i negovoto myasto v razvitieto na izkustvoto na hristiyanskite Balkani 1360/70 – 1700 g.*, Sofiya: Lyubomadrie.
Lachev, M. & Novakova, M., (sast). 2010. *Tefter na delata: protokolna kniga na Vidinskata tsarkovno-narodna obshtina 1870 – 1880*. Vidin: Izdanie na "Darzhaven arhiv – Vidin".
Mitev, P. & Racheva, V., (sast). 2018. *Izsledvaniya i materiali za Vidin i regiona, Tom 2 – 3*. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo Sv.

Kliment Ohridski.
Nedkov, B., 1966. *Osmanoturska diplomatika i paleografiya, Tom 1*, Sofiya: Nauka i izkustvo.
Saracoglu, M. 2007. *Letters from Vidin: a Study of Ottoman Governmentality and Politics of Local Administration, 1864 – 1877.* The Ohio State University: Unpublished PhD Dissertation.
Saracoglu, M. 2018. *Nineteenth-Century Local Governance in Ottoman Bulgaria: Politics in Provincial Councils*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
Sönmez, Al., 2006. Zaptiye Teşkilatı'nın Düzenlenmesi (1840 – 1869). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, **25**(39), 199 – 219.
Tafrova, M., 2010. *Tanzimatat, vilaetskata reforma i balgarite: administratsiyata na Dunavskiya vilaet (1864 – 1876).* Sofiya: IK "Gutenberg".
Türkiya 2005. Türkiya Diyanet Vakfı Islâm Ansiklopedisi, Istanbul [viewed 20 November 2021]. Available from: https://islamansiklopedisi.org.tr/midhat-pasa
Yordanov, Kr., 2012. Komandno-upravlenski aparat na voynushkata institutsiya v balgarskite zemi pod osmanska vlast prez XV – XVI vek: yerarhichna struktura, funktsii i kadrovi sastav. *Istoricheski pregled*, **68**(3 – 4), 33 – 85.
Yordanov, Kr., 2013. Voynushkata institutsiya i selishtata s voynushko naselenie v livata (sandzhaka) Sofiya prez XV – XVI vek. *Istorichesko badeshte*, **17**(1 – 2), 108 – 165.
Yordanov, Kr., 2015. Obshti nablyudeniya za ustroystvoto na voynushkata institutsiya v Rumeliya i estestvoto na voynushkata sluzhba v darzhavnite konyushni prez XVI vek spored informatsiyata na edin osmanski voynushki registar ot 1528/29 g. *Drinovsykiy zbirnik, Tom 8,* Harkov-Sofiya: Akademichno izdatelstvo Marin Drinov, 111 – 123.
Zlatanov, Al., 2015. Kazak-alayat na Sadak pasha. *Izvestiya na Instituta za istoricheski izsledvaniya*, **32**, 66 – 78.

БЪЛГАРИ В ОСМАНСКАТА ЖАНДАРМЕРИЯ? НОВИ ДАННИ ОТ 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Резюме: Настоящият текст представя в пълен превод четири документа, които свидетелстват, че българи ще постъпят в редовете на османската жандармерия през 60-те години на XIX век. Документите хвърлят нова светлина върху сложните взаимоотношения между българите и местната османска администрация в

периода на Танзимата. Представени са косвени и преки доказателства, че българско участие в османските служби за вътрешна сигурност наистина е имало. Вероятно, наред с практическите нужди, то е било и част от идеологическата борба срещу революционните български комитети, чрез която Високата порта се е опитвала да спечели лоялността на жителите в Дунавския вилает и конкретно във Видин.

Ключови думи: българи, османска жандармерия (asakir-i zaptiye), реформи, Дунавски вилает, Видин.

Correspondence address:
Assoc. Prof. Hristiyan Atanasov, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Department of Library Management and Archives
119, Tsarigradsko Shose Blvd. 1784 Sofia
Tel.: (+ 359) 897 886 371
E-mail address: h.atanasov@unibit.bg
Web of Science ID: AAW-6367-2020
https://orcid.org/0000-0003-3701-0387
Scopus ID: 57214897461

ТЕКЕТО МУСА БАБА ПРИ СЕЛО ИЗБУЛ, НОВОПАЗАРСКО, В РАЗКАЗА „ДЯДО ДОБРИ“ НА ИЛИЯ РАШКОВ БЛЪСКОВ

Гл. ас. д-р Мемиш Мердан

Шуменски университет „Еп. Константин Преславски“

Резюме: В статията се разглежда разказът на възрожденския писател и общественик Илия Р. Блъсков, озаглавен „Дядо Добри“. Той е публикуван през 1886 г. и е един от най-старите известни текстове на български език, в който е дадена информация за текето Муса баба. Използвайки наличната документална информация и сведенията, съдържащи се в историческите изследвания, в съпоставителен план с информацията, дадена от Илия Блъсков, разглеждаме проблеми, свързани с текето Муса баба край с. Избул. Неяснотата около името на текето в трудовете на И. Блъсков, К. Шкорпил и В. Маринов води до „обезличаване“ на „патрона“ му Муса баба. Опитахме се да преодолеем тази неяснота, използвайки документи, съхранявани в турските архиви, както и трудовете на български и чуждестранни изследователи. Белетристичното произведение „Дядо Добри“ на Илия Рашков Блъсков има по-скоро характер на документ, който трябва да бъде изследван по-обстойно.

Ключови думи: българска възрожденска книжнина, ислям, Бекташийски орден, текета.

В настоящата публикация сме се спрели на едно останало встрани от вниманието на изследователите на бекташизма художествено произведение на възрожденския писател и общественик Илия Рашков Блъсков, озаглавено „Дядо Добри“. Интересът ни към този разказ на Блъсков се породи във връзка с работата върху една по-обширна публикация, посветена на историята и съвременността на култовите места (тек(к)ета, тюрбета) в Североизточна България и в частност – текето (завието) Муса баба в с. Избул, Новопазарско. Въпросният разказ

на Блъсков е публикуван през 1886 г. (Blaskov 1886) и е един от най-старите текстове на български език, в който е дадена информация за текето Муса баба. Освен това художествените произведения, респективно разказите, на Илия Блъсков са използвани като източници в някои научни изследвания, засягащи косвено (Grozdev & Zlatkov 1983) или директно разглеждащи историята и културата на турското (мюсюлманското) население в България (Karahanova 2000).

Темата за текето Муса баба край с. Избул е засегната в изследванията на Карел Шкорпил (Shkorpil 1905), Васил Маринов (Marinov 1943), Георги Гроздев и Георги Златков (Grozdev & Zlatkov 1983), Красимира Мутафова (Mutafova 2000, 2003), Венета Янкова (Yankova 2007, 2015), Невена Граматикова (Gramatikova 2011), Катерина Венедикова (Venedikova 2014), в труда с краеведски характер на Иван Минев (Minev 1997). Кратка, но ценна информация за него дават Любомир Миков и Божидар Алексиев (Mikov & Aleksiev 2003), както и Диана Радионова (Radionova 1994). Важни сведения по отношение на с. Избул съдържа книгата с преведени на български език научни публикации на холандския изследовател Махиел Кийл, свързани с историята на България през османския период (Kiyl/Kiel 2017).

На въпросното теке са обръщали внимание и някои турски автори като Дамла Аджар (Acar 1999), Джошкун Кьокел (Kökel 2007), Хаккъ Сайгъ (Saygı 2013), Ахмет Ташгън (Taşğın 2016), Айше Дегерли и Юсуф Кючюкдаг (Değerli & Küçükdağ 2017) и др. Текето Муса баба край с. Избул е засегнато и в разработки, посветени на отделни проблеми от османската история (Maden 2013). Любопитно е, че в мащабната публикация на Екрем Айверди за архитектурните паметници на Балканите от османско време (Ayverdi 2000) липсва информация за това теке.

Важен източник за историята на текето Муса баба край с. Избул представляват документите, съхранявани в османските архиви. Архивните документи, които привлякохме тук, обхващат периода от последните десетилетия на XVIII до първите години на XIX век.

Във фонда на д-р Вичо Панов в Шуменския държавен архив се пазят документи, свързани с текущите разходи на чиф-

лика му в с. Теке Козлуджа (Избул) за периода 1879 – 1883 г.[1] Бегла информация за текето Муса баба се съдържа в „Книга на Вичо Панов за разходите на слугите в чифлика му в Теке-Козлуджа“, започната през „ноември 1879 и завършена на февруари 1881 г.“ В бележка от 19 май 1880 г. между другото е отбелязано, че „текето“ е било нападнато от разбойници[2].

Без да имат пряко отношение към текето Муса баба, важни от гледна точка на настоящата разработка са пътеписите на Евлия Челеби и на Руджер Бошкович. Тук използваме онези части от пътеписа на Евлия Челеби, които са преведени на български и публикувани от Страшимир Димитров (Evliya Chelebi 1972) и отделни публикации на турски език на том 8 от Пътеписа (Evliya Çelebi 1928; Evliya Çelebi 2011; Evliya Çelebi – Transkript).

През 1762 г. през тази част от българските земи, която е обект на настоящото изложение, е минал дубровничанинът Руджер Йосип Бошкович. Дневникът от пътуването му е публикуван десет години по-късно. Макар и оригиналът да е на италиански език, първото му издание е осъществено през 1772 г. в Лозана на френски език. Няколко години по-късно, през 1779 г., в Лайпциг излиза немският му превод (Todorova 1975, 9). За първи път на български език са обнародвани през 1891 г. само някои части от дневника на Бошкович, отнасящи се до България. Преводът е направен от Любомир Милетич (Miletich1891, 138 – 167) и има за основа немското издание (Todorova 1975, 10). През 1975 г. Мария Тодорова предлага на българския читател нов и пълен превод на дневника на Бошкович (Boshkovich 1975). За основа на този превод Тодорова е използвала френското издание, но в съпоставка с италианския текст (Todorova 1975, 10). При сравнението на преводите на Л. Милетич и М. Тодорова установихме, че между тях няма съществени различия по отношение на частта от дневника на Бошкович, която използваме тук (Miletich 1891, 155 – 156; Boshkovich 1975, 53).

Обобщено може да се каже, че информацията, с която разполагаме по отношение на текето Муса баба край днешното село Избул е откъслечна, често пъти е противоречива, което допълнително усложнява работата по нейното синте-

зиране и обобщаване. Именно поради тази причина се насочихме към един нетрадиционен източник на информация, синтез между художествен текст и автентични свидетелства за епохата на Българското възраждане, какъвто представлява текстът на разказа на Илия Блъсков „Дядо Добри“.

* * *

Възрожденският учител и книжовник Илия Рашков Блъсков (1839 – 1913) е роден в Клисура. През 1860 г. идва в Шумен, където учи при Добри Войников и Атанас Гранитски, а по-късно е назначен и за учител (Igov 1996, 252). Известно време е пътуващ книжар и успява да обиколи градовете и селата на Добруджа. По време на пътуванията си събира фолклорни материали, част от които по-късно обнародва в своите съчинения (Todev 2000, 41). Благодарение на усилията на Блъсков, в българската литература се появяват първите описания на Добруджа и Лудогорието (Radev, Rusinov, Aretov, Petkov, Radev & Nalbantova 1996, 62). След Освобождението продължава да работи в Шумен като учител, инспектор, преподавател в Учителския институт и в Девическата гимназия (Todev 2000, 41). Творчеството на Илия Блъсков е обект на изследване от редица авторитетни български учени, чиито мнения се отличават с взискателност и обективност. Доколко предаденото от него в разказа му по отношение на текето в с. Избул е достоверно и доколко е плод на авторовото въображение, би трябвало да бъде отсъдено от други. Факт е обаче, че художественото му творчество често е сочено като автентичен източник в някои научни трудове. Нашата цел в настоящата публикация е да предадем написаното за текето Муса баба от Блъсков, но в съпоставка с документалните източници и с изследванията, посветени на текетата в България. По този начин смятаме, че ще хвърлим допълнителна светлина по отношение на проблематиката.

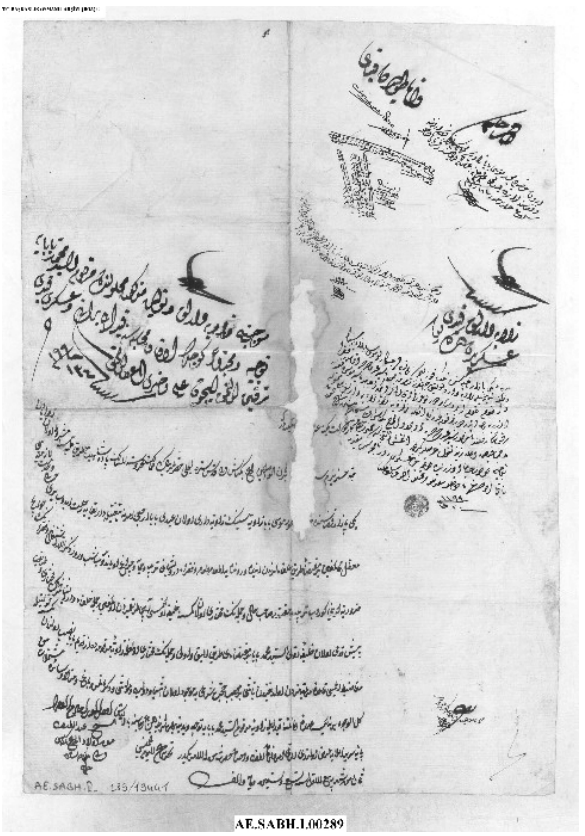
Използвали сме изданието на разказа „Дядо Добри“ от тома с избрана проза от Илия Рашков Блъсков, публикуван от издателството на БЗНС през 1985 г. (Blaskov, 1985). В предговора Тончо Жечев отбелязва, че „последното издание

на прозата на Илия Р. Блъсков е някъде от началото на Втората световна война (1940)“ и е осъществено компетентно, в резултат на изследователската работа на Иван Богданов в издателство „Хемус“. Жечев подчертава, че съставителят на това ново издание, Иван Радев, се е опрял преди всичко на постиженията и резултатите от текстологичната и изследователската работа на Богданов (Zhechev 1985, 7).

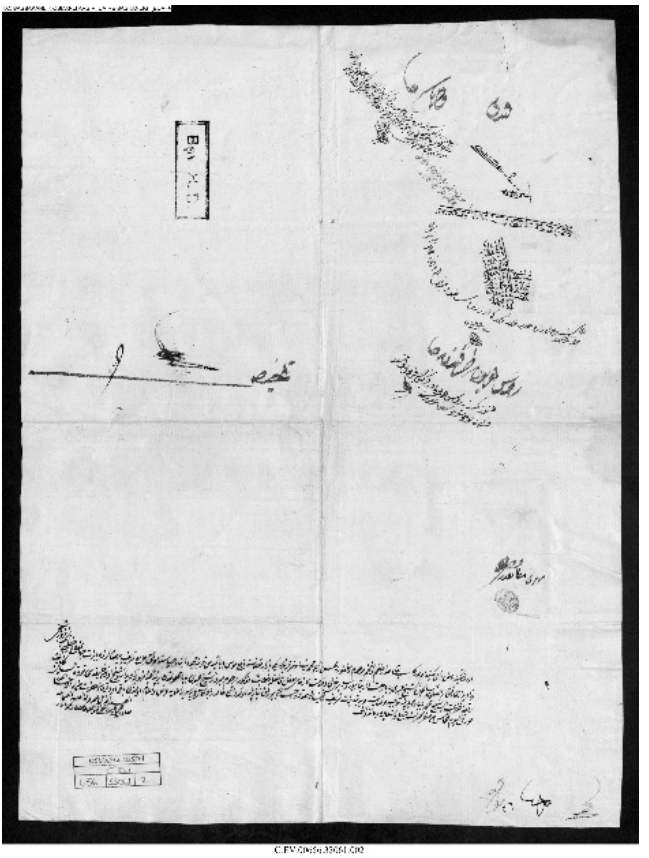
Село Избул се намира в община Нови пазар, област Шумен. В османските извори името на това село е записано като Козлуджа, Текйе-и Козлуджа, Текйе Козлуджасъ. В официалните български документи до 1934 г. името на селото е регистрирано в два варианта: Козлуджа-Теке и Теке-Козлуджа[3]. През 1934 г. с указ селото е преименувано на Избул (Michev & Koledarov 1989, 129). Местното турскоезично население назовава това село и като „Ко́лджа“. Махиел Кийл отбелязва, че през 1516 г. в Новопазарския регион има 17 села с турски имена и жители мюсюлмани. Те са много малки – средно по девет домакинства, като околните български села са над четири пъти по-големи. Повечето от тези турски села, включително и с. Теке Козлуджа (Текке Козлуджа), имат след името си допълнение, указващо за насилствено депортирани хора – *сюргюн*, което означава, че са напълно или почти изцяло заселени с такива лица или техните преки потомци (Kiyl 2017, 199 – 202, 212 – 214; виж и Kiel 2005, 31). В приложената за казата Йенипазар таблица М. Кийл е посочил конкретни регистрови данни за Текке Козлуджа само за 1641 г. Според данните, дадени от Кийл, селището се състои от 30 мюсюлмански домакинства (Kiyl 2017, 208).

Най-старият документ, с който в момента разполагаме за текето Муса баба е от декември 1784 г. Според този документ (*тевджих*), след смъртта на шейх Абди баба, с управлението на вакъфа на текето Муса баба в с. Козлуджа се натоварва ессейид Мехмед баба. Същият е определен да отговаря и за една воденица, намираща се в с. Калгъорефче (вероятно с. Калугерица, днес квартал на град Каспичан), каза Йенипазар, приходите от която са предназначени за осигуряване на храна за дервишите от текето[4]. Друг документ от януари 1785 г. съобщава, че гореспоменатият Мехмед баба заема мястото на

покойния шейх Абди баба и като завиедар на бекташийското завие Муса баба, тъй като той е посочен за най-подходящ[5] (Фиг. 1). В трети документ, изготвен през февруари 1797 г., е отбелязано, че на мястото на починалия ес-сейид Мехмед баба за мютевелия (т.е. управител на вакъфа) и завиедар на завието Муса баба в с. Козлуджа, каза Йенипазар, е избран ес-сейид Ахмед баба[6]. От два други документа[7] става ясно, че въпросните шейхове на текето Муса баба – Абди баба, Мехмед баба и Ахмед баба, са изпълнявали и длъжността хатиб на намиращата се близо до текето джамия, „обновената и достроена“ (“müceddeden binâ ve ihyâsına muvaffak”)[8] (Фиг. 2) от бившия велик везир Мухсинзаде Мехмед паша (1765 – 1768; 1771 – 1774). Днес в района на текето Муса баба няма видими останки от джамия (Вж. и Yankova 2007, 64).

1. TC Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, BOA AE.SABH.I/289-19441

2. TC Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi,
BOA C.EV/656-33061, л. 2

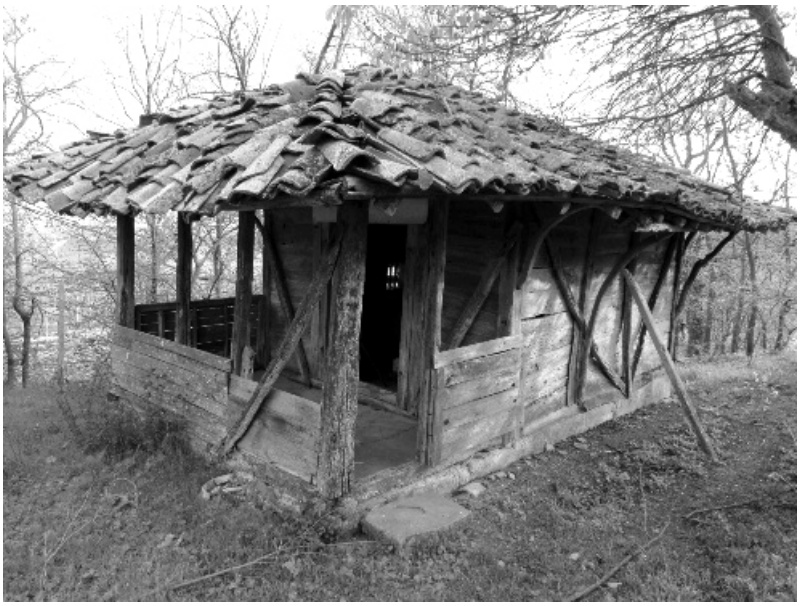
През 1826 г., когато по инициатива на султан Махмуд II (1808 – 1839) влиятелният Бекташийски орден е закрит, а повечето му текета са унищожени, текето Муса баба също е разрушено, имотите му са конфискувани от държавата, но тюрбето (гробницата) и джамията са запазени (Maden 2013, 114 – 118, 122; Değerli & Küçükdağ 2017, 125). Според турския изследовател Ф. Маден, след 1832 г. текето Муса баба, заедно с други разрушени през 1826 г. текета, е възстановено (Maden 2013, 253). В периода около Освобождението имотите на текето вече се стопанисват от д-р Вичо Панов. След смъртта му през 1916 г. те се управляват от съпругата му Руска Севова, двете им дъщери Елена и Емилия, и зет им Иван Багрянов. „Чифликът на Багрянов“, както е известен,

се превръща във важен стопански център, осигуряващ препитание на населението не само от района.

Тюрбето Муса баба (Фиг. 3) се намира в пределите на местността „Чифлика“, северно от селото, в границите на частен имот. На около 800 – 1000 метра североизточно от тюрбето на Муса баба се намира второ тюрбе (Фиг. 4). То е назовано от авторите като „Ахатлъ баба“ (Yankova 2007, 67), „Ал атлъ/Алатлъ баба“ (Yankova 2007, 69 – 70; Gramatikova 2011, 470), „Иса баба“ (Kökel 2007, 15), „Ахлатлъ баба“ (Venedikova 2014, 826), „Ахлятлъ баба“ (Taşğın 2016, 109). След извършен ремонт на тюрбето (през 2021 г.) над входа му е поставена табела, на която е записано и името „Гюбюрлю баба“. Тук няма да се спираме на архитектурните особености на двете тюрбета. Това е направено от турската изследователка Дамла Аджар (представила архитектурен план и скица на тюрбето Муса баба) (Acar 1999, 63 – 68) и от Венета Янкова (описала и двете тюрбета) (Yankova 2007, 60 – 67). Ще отбележим само, че според Кр. Мутафова двете тюрбета най-вероятно са построени в началото на XX век (Mutafova 2000, 258).

3. Тюрбето Муса баба

4. Тюрбето Ахлятлъ баба
(фотографията е заснета в края на април 2021)

В литературата е отбелязано също, че сред местното християнско население тюрбетата Муса баба и Ахлятлъ баба са известни и като параклис „Св. Илия“ и параклис „Св. Иван“ (Marinov 1943; Minev 1997; Mutafova 2000; 2003; Yankova 2007; Gramatikova 2011;Venedikova 2014).

Първата и сравнително подробна информация за разглежданите от нас текета на Муса баба и Ахлятлъ баба дава Васил Маринов. Авторът е описал текето Муса баба („Али боба“), дал е и следните легенди:

> „Безспорно, историята на текето не е съвсем ясна. Преданието разправя, че тук е имало двама братя Илия и Иван. Илия убива Ивана, понеже последният се помохамеданчил. Когато научили това приятелите на убития, идват и убиват Илия, но още не умрял от раните си, обрязали го и го направили турчин, за да кажели, че е умрял турчин, а не българин. Друга версия разправя, че те са били 12 братя, които се борили „за вяра“ да се разшири християнството, били против насилничеството над религията и пр. Когато се сражавали, турците убили Иван близо до текето. Илия се сражавал до текето „Свети Илия“ (Али боба), където бил убит Илия. Другите се

сражавали и отстъпвали до Букурещ, докато са били избити всички. Явно е, пък и преданието разправя, че тук е имало български манастир с български калугери, които са били прогонени и избити от турците. Те обсебват манастира и построяват джамия, като обръщат мястото в турско теке. […] Гората е обърната вече на ниви [...]. Източно от параклиса „св. Илия“ е параклисът или текето „Св. Иван Лястовичий“, наречено така, понеже там се събирали много лястовички. Около него има стари гробници, много по-дълги от ония при „Св. Илия“ (2 км). Всяка година тук идват много поклонници, като носят големи подаръци – християните на Илинден, а къзълбашите на Петковден.“ (Marinov 1943, 172)

На това изследване на В. Маринов ще се спрем по-обстойно в друга разработка. Все пак ще отбележим, че Красимира Мутафова приема с известна резервираност подобни легенди (Mutafova 2000, 257 – 259; Mutafova 2003, 331 – 332). От своя страна Венета Янкова пише, че днешната популярност на горецитираните християнски версии се дължи на разпространението им чрез публикациите на В. Маринов, Ив. Минев и Гроздев и Златков (Yankova 2007, 69).

Освен тези две тюрбета, между селата Избул и Войвода се е намирало още едно тюрбе. То е регистрирано на карта от 1879 г. само като „Курт баба“ (Grozdev & Zlatkov 1983, 13) и е локализирано в подножието на Войводската могила (Фиг. 5). Въпросното тюрбе („гробница“) е описано от Карел Шкорпил във връзка с провежданите от него археологически проучвания в Абобската (Плисковската) равнина. Шкорпил споменава, че „Войводакьойската могила“ е обозначена на руските карти с името „Табия тепе“ и сред местното население е известна като „Каба-юк“ и е висока 414 м. Според „преданието“, пише К. Шкорпил, името на с. Войвода идвало от времето на покоряването на българската държава, когато тук един български войвода се е борил срещу турците. След това авторът дава и самото описание на тюрбето (гробницата): „На югозапад, недалече от подножието на хълма се намира уединената гробница на Курт-боба или Кюрд-боба, състояща се от 4 камъка, разположени във форма на правоъгълник, с дължина 2,9 м. Ориентацията на правоъгълника

е на изток. Около гробницата, във формата на квадрат (6,9 х 6,9), са разположени изсечени камъни [квадри]; квадратът е ограден с квадратен изкоп (16 х 16 м); от външната му страна е имало насип, който сега почти е изчезнал. Казват, че в тази гробница е погребан някой си войвода Курт-боба, загинал в някакво сражение близо до описаното място.“ (Shkorpil 1905a, 151).

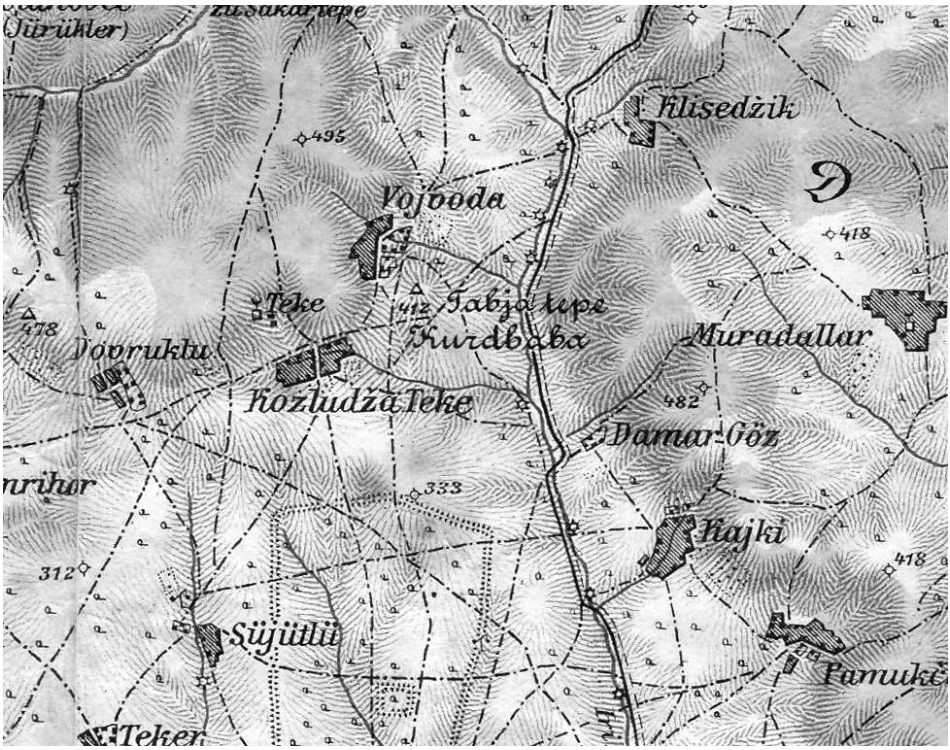

5. Войводската могила

Информацията за въпросната „гробница“ на Курт баба се подкрепя и от местната топонимия. Така В. Янкова, позовавайки се на В. Маринов, отбелязва, че в землището на с. Войвода съществува местност „Курт баба“, която се назовава по този начин във връзка с гроб, който се е намирал тук в миналото (Yankova 2007, 75). Твърде възможно е Маринов да е заимствал тази информация от горецитираното изследване на Карел Шкорпил. Но за такова местно название свидетелства и възрастна жителка на с. Войвода, която споменава за земеделски имот, който се е намирал в местност, известна като „Ǖk altı [Höyük Altı], Kūt buba [Kurt Baba], Ōta bālık [Orta Bağlık]“ (Miziyska 1997, 170), на български, съответно: „Под (в подножието на) могилата, Курт баба, Средно

лозе“. При направената от мен справка в документите на ТКЗС – с. Войвода, съхранявани в Държавен архив – Шумен, информацията за наличие на местност „Курт баба“ в землището на Войвода се препотвърди. Във въпросната местност, вписана в документите като „Курт буба“, през 50-те години на XX век са съществували ниви, овощни градини, лозя, за повечето от които е отбелязано, че граничат с „шосе“[9], т.е. с пътя, който свързва селата Избул и Войвода, намиращ се недалеч (в посока запад-югозапад) от Войводската могила, което от своя страна съвпада с описанието, дадено от Карел Шкорпил. Понастоящем в същата местност се намира мюсюлманското гробище на с. Войвода.

Идентична с тази от картата от 1879 г. информация, дава и карта от 1913 г., издание на Института за военна география във Виена (K.u.k. Militärgeographisches Institut), с автори W. Kocour и O. Mach (Фиг. 6).

6. Фрагмент от карта (1913)

Привеждаме доказателствения материал за тази гробница (тюрбе) на Курт (Курд) баба, която някога е съществувала тук, тъй като сведенията за въпросния Курт баба в нашата литература, пък и в турската, са доста оскъдни (вж. по въпроса Radionova 1994, 68 – 69; Değerli, Küçükdağ 2017, 121).

Но да се върнем към разказа на Илия Блъсков, чието пълно заглавие е „Дядо Добри. Един от старите наши истински народни мъже“. Според литературоведа Николай Димков, присъща черта на творчеството на белетриста Илия Блъсков е документалното. Той не може да го преодолее. Изобщо възрожденецът книжовник търси въздействието преди всичко чрез факта и действителната случка. Художественият елемент е „прикрепен“ към факта и случката, а не случката към художествения елемент (Dimkov, 2013, 316). От своя страна Дочо Леков пише, че за Блъсков, както и за останалите възрожденски писатели, от особено значение е общественият и литературен ефект на творбата върху читателя. Той, отбелязва Леков, държи изключително много на вярата на читателя в писателя. В зависимост от това се старае да поддържа чувството за достоверност на сюжет и герои с различни похвати във всички звена на произведенията си (Lekov 1988, 308). С оглед на това прави впечатление, че както и в други свои разкази, така и в „Дядо Добри“, И. Блъсков е рамкирал разказа не в измислени, а в реални граници – описал е местоположението на текето Муса баба, отбелязал е, че то е близо до едно турско село, наречено Теке Козлуджа, споменато е близкото до него с. Войводово (Войвода) и това, ако трябва да използваме израза на Николай Димков, „прави нещата още по-предметни“. Изхождайки от казаното дотук, за нас не е особено трудно да се досетим, че населеното място, доскоро село, „днес градец“, дадено в разказа „Дядо Добри“ със съкращенията „Н.“, „Н-р“ и т.н., е Нови пазар, който през 1883 г. с княжески указ е обявен за град (Michev & Koledarov 1989, 197). Действието на разказа се развива основно през 40-те години на XIX век.

В структурно отношение разказът „Дядо Добри“ се състои от пролог, същинска част, разделена на девет части, и епилог. Тук в цитиран или резюмиран вид ще дадем само

онези части от разказа (Blaskov 1985, 446 – 453), които са свързани с настоящото изследване. Поясненията, поставени в квадратни скоби,са наши:

„Селото Н. (днес градец) преди 40 години броеше до 80 къщи християни. Не казвам българи, защото тук в то време, освен трима души мъже, които говореха български, и то завалено – размес с турски, всички други, с жените си, с децата си, говореха турски [...]

Когато попитах един 90-годишен старец на име дядо Иван (родом из селото Войводово, където също приказват и до днес мало и голямо по турски) как тъй се заместил помежду тях българският език с турския, отговори:

„Сега, както виждаш, лека полека българската махала се е отделила от турската, а кога аз зазнаих селото си, тогава нашите къщи бяха кармакаръшък с турските. Нашите турци бяха твърде лоши, освен друго, те не искаха да чуят ни думица да се проговори българска помежду ни [...]." [...]

И чудното е това, че Н-ци, както и от околията им, каквото е Войводово, за което по-горе споменахме, дотолкова са били яки във вярата си, дотолкова са се придържали о старите български обичаи, щото малко отдалечените от тях чисто български села трябва да се позасрамят от тях по слабата си вяра, по старото зачитане на старите си прадядови обичаи. [...]

Ами какво ще кажете за Н-ските обичаи? Вам ще ви дойде още по-чудно, даже и невероятно това, що ще ви разкажа откъсо за техните обичаи.

Като хора християни, разбира се, и те са имали и годи, и сватби, и венчание, освен това и хорà, и седенки. Всичко тука над тия обреди се е извършвало по старому. [...]

Обичаите по вярата се изпълнявали и тук също както навред по другите села по това време. Поп са виждали в годината еднаж или два пъти. Умре ли някой, ще го заровят без поп, без опеяло. [...] Роденото дете, ако има добрината да трае и да живее, когато намине попът, ще го кръсти, но ако ли го видят, че ще мре, то ще бабата да го кръсти. Нафора и причастие се намираше постоянно у екзарха. Екзарх се казва този, у когото е кондисвал[отсядал] попът. Причастието тогава се предавало по особен начин. Попът ще влее капка винце и трошица – частица от приготвеното причастие в няколко гроздени зърна, тези зърна е спазвал и пипал екзархът с го-

ляма набожност; щом някой ще мре, бутат му в устата едно зърно, и на тебе причастие.

Общо богослужение се е извършвало на годината един път и то до наскоро, в едно турско теке, което е близо до едно турско село, наречено Теке козлуджа. Тоя турски манастир, който е построен в дъното на един дълбок боаз, е богат с много нивя, ливади, воденици, пространни пасбища, по които е пасал многочислен рогат добитък: овце, кози, крави, волове; всички тия са били подарени от турци, а повечето от християните. В текето гробът на светият, но кой е тоя светия – никой не знаял. Нито даже и самият заим, притежател на текето, е знаял положително на какъв светец се той кланя и прекланя. Турците явно са говорили, че той е техен светия, а християните тайно си тълкуваха, че това е гробът на Св. Илия. Както и да е, но тука освен на турците, които принасяха на гроба по няколко лоени свещи, бе позволено, и то с всичките му добри приеми, и на християните да посещават гроба на пророк Илия. През годината все капваше от християните по нещичко за текето, за телесно здраве, но на Илинден – то течеше: кой овен, кой агне, кой ока вощени свещи, кой ока дървено масло, всеки ще принос да донесе според силата си и тоя ден е бил тържествен, като всеки селски тезоименит на черковния им светия – събор.

Такова е било горе-долу религиозното утешение на тъдявашните съвсем непознати преди 1830 г. наши уж българи. […]“.

През „Кьор-Везировото муарабе“ Дядо Добри избягва в близкия град, за да се спаси. Тук, освен че се научил да говори български, той „видял и познал какво нещо е християнията, захванал да гледа на службите на пророк Илия в текето като еретически. Като се завърнал в Н-р, нему дохождало мъчно, кога неделен ден е нямало де да си припали свещица, да се прекръсти, да чуе черковно четмо, да види и да целува светица както в града. […]“.

Интересен от наша гледна точка е един друг герой в разказа Дядо Добри. Това е „Поп Иван, старец 50-годишен, … родом от Търновско“. Поп Иван „не беше от ония свещеници, които мразеха всяка книга, която не беше печатана с черковни и червени букви и която нямаше в началото обръ-

щение към Бога.“ Той се заселва в „Н*“, запознава се с хората, с техните нрави и обичаи. „Тежко му идеше на душата да гледа до такава степен дебела простота в тая злочеста страна, смушкана в един от делиорманските кътове. Като на идолопоклонничество погледна той службата на християните, която струваха в текето. Да захване явно да проповядва срещу това суеверие, ще докачи интереса на стопанина му турчин, и тогава пък турците кой знае що би направили с него. [...]“.

Ще обърнем внимание върху някои важни според нас моменти от горецитираните части от разказа на Илия Блъсков:

За разлика от турците, в това число и самия заим, които не знаят почти нищо за погребания в текето „светия“, то в паметта на българите (християните), по някакъв начин се е запазил спомен, макар и под формата на предположение, че тук е гробът на „свети Илия“. Тук искаме да отворим скоба и да разгледаме въпроса за името на текето.

От изследванията на Кр. Мутафова става ясно, че тя приема тюрбето, което се намира в двора на чифлика, за тюрбе на Али баба, а тюрбето, което ние приемаме за тюрбе на Ахлятлъ баба, тя назовава Муса баба (Mutafova 2000, 257 – 258; Mutafova 2003, 335 – 336). Имайки предвид противоречивата информация относно имената на двете тюрбета, Невена Граматикова приема, че едното със сигурност е това на Муса баба, споменато във Веляетнамето (т.е. житие) на Демир (Тимур) баба (Gramatikova 2011, 469). От своя страна Венета Янкова пише, че под влияние на устната локална традиция и съпътстващата я двуобредност се пораждат различни варианти в назоваването на текето Муса баба. От средата на XX век, според нея, се регистрират вторично възникнали имена като „Али боба“ („Хазрет Али“), с които се нарича тюрбето Муса баба. Влияние върху избора на името на патрона на текето край село Избул вероятно е оказала и популярността на култа към „шиитския дервиш Али боба/Али боба Гъозджу“ в Североизточна България, „чиито християнски двойник се счита св. Илия“. Възможно е, пише Янкова, и влияние на името на погребания в гробището пред тюрбето дервиш – „Али ефенди“ (Yankova 2007, 67 – 69).

Всъщност най-старото регистрирано назоваване (поточно, най-старото, на което се натъкнахме ние) на текето Муса баба като теке „Али баба“ е от началото на XX век. В своето изследване, посветено на старите поселища в Абобската равнина, публикувано през 1905 г. в том 10 на Известията на Руския археологически институт в Константинопол, Карел Шкорпил е отбелязал, че античното поселище „в Козлуджа теке“ се намира „между с. Козлуджа теке и фермата „Али боба теке“ в живописната котловина при източниците на р. Теке в южното подножие на Стана“ (Shkorpil 1905, 27). Възможно е обаче възникването на това вторично име на текето, регистрирано от Шкорпил, да е свързано с Али баба, един от последните постнишини (ръководители, шейхове) на текето Муса баба, споменат в изложението (рисале), посветено на мюсюлманите – къзълбаши, бабаи и бекташи в Добруджа и публикувано през 2016 г. в Русе от Ахмет Ташгън (Taşğın 2016, 106 – 108).

Тук е мястото да отбележим, че руската дума, която К. Шкорпил е употребил за „ферма“, е „хутор“. В руско-българския речник, съставен от Сава Чукалов, „хутор“ е преведена на български като „малък чифлик, ферма“ (Chukalov 1981, 870). А в руския речник на Сергей Ожегов е посочено, че освен чифлик/ферма, в Украйна, Дон и Кубан с „хутор“ се назовава „поселище на селяни, обикновено неголямо“ (Ozhegov 1977, 800). От своя страна В. Маринов пише, че (към 1943 г.) чифликът на Багрянов и д-р Вигов (т.е. д-р Вичо Панов) при с. Избул представлява особена форма на „чифликчийско селище-чифлик“ (Marinov 1943, 119).

В разказа си „Дядо Добри“ Блъсков не споменава за съществуването на джамия, така също не дава информация за другите постройки от комплекса на текето. Авторът не споменава за наличие на второ тюрбе Ахлятлъ баба, известно сред християните като „Св. Иван“ – възможно е да не му отдава значение, така както и на „Курт баба“; възможно е също самото тюрбе Ахлятлъ баба да не е било все още построено, както допуска Кр. Мутафова. В разказа „Дядо Добри“ не са упоменати и т.нар. „къзълбаши“. Не се споменават и вариантите на легендите за двамата братя Илия и Иван.

Дочо Леков отбелязва, че конкретизацията, достоверността на сюжетни ситуации и герои в творчеството на Илия Блъсков се аргументира не чрез изнесени и описани събития и факти в периодичния печат или в отделни печатни издания, а изключително чрез фолклора (Lekov 1988, 308). В такъв случай, ако действително по това време битуваха такива легенди сред местното християнско население, то би трябвало да бъдат поместени с цел да подкрепят думите на Блъсков, че християните приемат тюрбето Муса баба за гроб на Св. Илия. Но твърде вероятно е и въпросните легенди все още да не са били „сътворени“ или „изобретени“.

Разказът описва как новопазарските християни, с цел извършване на „общо богослужение“ (вероятно се има предвид литургия), ходят чак до текето в с. Избул. Посещават го през годината за здраве, както и по време на ежегодния събор. Прави впечатление, че макар и да са извършвали „общо богослужение“ в това „турско теке“, те са останали верни на своята религия. С други думи, посредством контакта със съседите си турци те са загубили българския си език, но същевременно въпреки честите си посещения на текето, християнската им вяра е останала твърда – това е подчинено на идеята, залегнала в сюжета на разказа.

Възниква въпросът защо новопазарските християни ходят чак до с. Избул (Теке козлуджа). Според превода на пътеписа на Евлия Челеби, извършен от Страшимир Димитров, в Нови пазар през XVII век съществува „едно теке“ (Evliya Chelebi 1972, 78). От своя страна турският изследовател Ф. Маден е отбелязал, че през XVII – XIX век, заедно с теке Муса баба при с. Козлуджа, в Йенипазар, област Силистра, съществува теке „Азаби Ахмед баба“ (Maden 2013, 365 – 367). То вероятно се е намирало в самото населено място или в околността му. За това „теке“ обаче не успяхме да намерим никаква друга информация, включително и в каталога на Айверди. Заинтригувани, ние се насочихме към том 8 от пътеписа на Евлия Челеби, публикуван през 1928 г. на арабица от Турското историческо дружество (Türk Tarih Encümeni) и използван от Страшимир Димитров при превода на български език (Dimitrov 1972, 9, 17). Вероятно при превода Димит-

ров ще да е допуснал грешка, тъй като в оригинала от 1928 г. не се споменава за „теке“, което да е съществувало в Нови пазар (Evliya Çelebi, 1928, 58 – 59). За теке в Нови пазар не се споменава и в другите печатни издания (на латиница) на т. 8 от Пътеписа на Евлия Челеби, с които успяхме да се сдобием (Evliya Çelebi 2011, 54; Evliya Çelebi – Transkript, 5782).

В разказа „Дядо Добри“ не става много ясно защо на християните е „позволено, и то с всичките му добри приеми“ да „посещават гроба на пророк Илия“ – дали за да бъдат приобщени към ислямската вяра, или просто заради материалния интерес на заима, предвид „течащите“ към текето техни дарове на Илинден. Ясно е обаче, че текето е било богато и това му богатство се дължи най-вече на поклонниците християни.

В своето изследване върху историята на Нови пазар Гроздев и Златков отбелязват, че от запазените стари регистри и описи, се вижда, че през периода на османското владичество тук на 20 – 30 селища се падат по един-двама свещеници (Grozdev & Zlatkov 1983, 69). От друга страна, в своя пътепис Руджер Бошкович сочи, че през 1762 г. в Нови пазар свещеник няма, а при нужда такъв идва от съседното село. По думите на Бошкович, „тукашните християни бяха християни само по име и кръщение. Те можеха само да се кръстят, а не знаеха даже „Отче наш“. „Това грубо невежество – според дубровнишкия йезуит Руджер Бошкович – е всеобщо за всички тези страни“ (Boshkovich 1975, 53).

Посочените в предходния абзац сведения се покриват с написаното от Блъсков. Противно на констатацията на Дочо Леков, че „творчеството на Илия Блъсков се аргументира“ не чрез „описани събития и факти“, публикувани в „отделни печатни издания“, Блъсков сякаш е преразказал написаното от Руджер Бошкович. Има обаче нещо друго, което той не е засегнал. Отбелязвайки, че дори и през първата половина на XIX век новопазарци нямат църква, Гроздев и Златков пишат, че те извършват своите обреди пред един камък с вдълбани в него кръст и място за поставяне на свещи. Камбана няма, а се ползва дървено клепало. Авторите уточняват, че въпросният камък и днес (т.е. към 1983 г.) е запазен в дома на Илия Вълчев, на ул. Добруджа, № 7 (Grozdev & Zlatkov 1983, 69; 114 – 117).

* * *

Използвайки наличната информация, в съпоставителен план с информацията, дадена от Илия Блъсков, се опитахме да разгледаме въпроса за текето Муса баба край с. Избул. Неяснотата около името на текето, фиксирано в трудовете на И. Блъсков, К. Шкорпил и В. Маринов, без значение дали това е направено умишлено или не, в същността си е довело до едно „обезличаване“ на „патрона“ му Муса баба. Тази неопределеност се опитахме да преодолеем, използвайки документи, съхранявани в турските архиви, но и трудовете на нашите и чуждите изследователи.

Твърде възможно е неяснотите в написаното от Блъсков в този разказ да се дължат и на характерната за някои от произведенията на автора уязвимост в „идейно и художествено“ отношение (Zhechev 1985, 9 – 10; Lekov 1988, 308; Radev, Rusinov, Aretov, Petkov, Radev & Nalbantova 1996, 60). Но ако се вгледаме внимателно в написаното, то би ни направило впечатление, че „идеите“, залегнали в разказа имат подълбоки корени, което, според нас, трудно може да се обясни само с Българското възраждане и балканската география. Произведението „Дядо Добри“ има по-скоро характер на документ, който трябва да бъде изследван по-обстойно.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Държавен архив – Шумен, ф. 642К, оп. 1 (Д-р Вичо Панов, IV Материали за имуществено състояние), а. е. 52, 53, 55, 56, 57.
2. Държавен архив – Шумен, ф. 642К, оп. 1, а. е. 52, л. 7.
3. Царство България – Главна дирекция на статистиката (1921). *Списък на населените места в Царство България от Освобождението (1879) до 1910 година*. София: Държавна печатница, 470; Царство България – Главна дирекция на статистиката (1924). *Списък на населените места в Царство България според преброяването на 31 декември 1920 г.* София: Държавна печатница, 88.
4. TC Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (оттук нататък в бележките BOA), C.EV, 328-16657 – *Тевджих* с дата 5 *сафер* 1199/18 декември 1784 г.
5. BOA, AE.SABH.I, 289-19441 – *Тевджих* с дата 8 *ребиюлеввел* 1199/19 януари 1785 г. Документът е използван и от Değerli,

Küçükdağ 2017, 125.
6. BOA, C.EV, 74-3660 – *Тевджих* с дата 5 *шабан* 1211/ 3 февруари 1797 г.
7. BOA, C.EV, 656-33061, л. 1-2. – *Тевджих* с дата 5 *сафер* 1199/18 декември 1784 г.; HAT, 1500-86 – Към анотацията на документа (*хатт-ъ хюмаюн*) е посочена датата 29 *зилхидже* 1222/27 февруари 1808 г.
8. BOA, C.EV, 656-33061, л. 2.
9. Държавен архив – Шумен, ф. 383, оп. 3, а.е. 18 (Трудово кооперативно земеделско стопанство с. Войвода – Новопазарско, Шуменски окръг. Заявления-декларации за членство в ТКЗС и описи за внесен инвентар, 17 март 1951 – 24 април 1956), л. 46, 68, 70, 113, 141, 151.

ЛИТЕРАТУРА

Блъсков, И. Р., 1886. *Криво-лале. С съдържание само на един разказ Дядо Добри*. Ред съвременни книжки за прочитане на секиго. Книжка дванадесета. Китка IV. Стрък III. Издава Ил. Р. Блъсков. Русе: Скоропечатница на Ст. Ив. Роглев.
Блъсков, И. Р., 1940. *Избрани произведения*. Том I. С увод, бележки и под уредбата на Иван Богданов. София: Хемус.
Блъсков, И. Р., 1985. *Повествования за възрожденското време. Избрани творби*. София: Издателство на БЗНС.
Богданов, И., 1940. *Илия Р. Блъсков (1839 – 1913). Народен просветител и писател. Литературно-историчен очерт*. София: Хемус.
Бошкович, Р. Й., 1975. *Дневник на едно пътуване*. София: Издателство на ОФ.
Венедикова, К. 2014. Няколко надписа от село Сини вир. *България в световното културно наследство. Материали от третата национална конференция по история, археология и културен туризъм Пътуване към България – Шумен, 17 – 19. 05. 2012 г.* Шумен, 825 – 846.
Граматикова, Н., 2001. Ислямски неортодоксални течения в българските земи. *История на мсюлманската култура по българските земи. Изследвания. Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите*, 7. Съставител и отговорен редактор Росица Градева. София: IMIR, 192 – 284.
Граматикова, Н., 2011. *Неортодоксалният ислям в българските земи. Минало и съвременност*. София: ИК „Гутенберг".
Гроздев, Г. & Златков, Г., 1983. *Нови пазар*. София: Издателство на ОФ.
Димитров, С., 1972. Евлия Челеби и неговият пътепис. – В: Евлия

Челеби, 1972. *Пътепис*. Превод от османотурски, съставителство и редакция на Страшимир Димитров. София: Издателство на ОФ, 5 – 20.
Димков, Н., 2003. Поглед върху творчеството на Илия Блъсков. *Сборник с доклади от научна конференция „Двамата Блъсковци“ (Рашко и Илия)*, 96 – 116.
Димков, Н., 2003. *Възраждане. Литературни студии и портрети*. Габрово.
Евлия Челеби, 1972. *Пътепис*. Превод от османотурски, съставителство и редакция на Страшимир Димитров. София: Издателство на ОФ.
Жечев, Т., 1985. Илия Р. Блъсков – отново сред нас. – В: Блъсков, И. Р., 1985. *Повествования за възрожденското време. Избрани творби*. София: Издателство на БЗНС, 7 – 11.
Игов, С., 1996. Кратка история на българската литература, София: Просвета.
Караханова, Е., 2000. *Лудогорските алиани. Опит за характеристиката им като етнокултурна общност*. София: Полиграфическа база на МВР.
Кийл, М. 2017, *България под османска власт. Събрани съчинения*. Съставители: Мария Баръмова, Григор Бойков, Мария Кипровска. София: Издателска къща „Тендрил“.
Леков, Д., 1988. *Българска възрожденска литература. Проблеми, жанрове, творци*. Том 1. София: Наука и изкуство.
Маринов, В., 1943. *Плисковско (Абобско) поле. Поселищногеографско изучаване*. София: Печатница С. М. Стайков.
Маринов, Д., 2003. *Религиозни народни обичаи. Избрани произведения в 5 тома*. Том I (2). София: Изток-Запад.
Мизийска, Е., 1997. *Бит, култура и диалект на турското население в село Войвода, Новопазарско*. Непубл. дипломна работа. Научен ръководител: проф. Емил Боев. Шумен: ШУ „Еп. К. Преславски“.
Миков, Л. & Алексиев, Б., 2003. Свещена топография на село Ябланово, Котленско. *Български фолклор*, 2 – 3, 70 – 87.
Милетич, Л., 1891. Стари пътувания по България. II. Руджиер Йосиф Бошкович (1762). *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*. Книга VI, 138 – 167.
Милетич, Л., 1902. *Старото българско население в Североизточна България*. Издава Българското книжовно дружество в София от фонда „Напредък“, София: Държавна печатница.
Минев, И., 1997. *Избулски истории*. Варна: Славена.

Мичев, Н. & Коледаров, П., 1989. *Речник на селищата и селищните имена в България 1878 – 1989*. София: Наука и изкуство.
Мутафова, Кр., 2000. Култът към светците в народния ислям и утраквистичните светилища. *Етнографията на границата на два века. Изследвания и материали, посветени на 60-годишния юбилей на доц. д-р Николай Колев*, Велико Търново: Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, 324 – 353.
Мутафова, Кр., 2003. Култът към светците в алианските села Ябланово, Малко село и Могилец. *Град Омуртаг и Омуртагският край. История и култура*. Т. 2, Велико Търново, 324 – 355.
Мутафова, Кр., 2008, Утраквистичните светилища, посветени на Саръ Салтък на Балканите и кодът на конфесионалното съжителство. *Балканите – език, история, култура. Материали от международната научна конференция (2007)*. Велико Търново, 280 – 290.
Ожегов, С. И., 1977. *Словарь русского языка*. Издание одиннадцатое, стереотипное. Москва: Изд. „Русский язык“.
Радев, И., Аретов, Н., Петков, Г., Радев, Р. & Налбантова, Е., 1996. *Енциклопедия на българската възрожденска литература*. Велико Търново: Издателство Абагар.
Радионова, Д., 1994. Текето Ак Язълъ баба при село Оброчище, Балчишко. *Добруджа,* 11, 61 – 75.
Тодев, И. (ред.). 2000. *Кой кой е сред българите XV – XIX в.* София: Издателска къща „Анубис“.
Тодорова, М., 1975. Руджер Йосип Бошкович и неговият дневник. – В: Божкович, Р. *Дневник на едно пътуване*. София: Издателство на ОФ, 5 – 11.
Чукалов, С., 1981. *Русско-болгарский словарь*. Издание шестое, стереотипное. Москва: Изд. „Русский язык“.
Шкорпил, К., 1905. Географический обзор: Абобская равнина и горы ее окружающия. Старыя поселения на Абобской равнине. *Известия Русскаго археологическаго института в Константинополь*. Том X. София: Държавна печатница, 16 – 29.
Шкорпил, К., 1905а. Постройки в Абобском укреплении. *Известия Русскаго археологическаго института в Константинополь*. Том X. София: Държавна печатница, 62 – 152.
Янкова, В., 2007. *Топоси, памет, идентичности (Към фолклора на мюсюлманите и християните в Шуменско)*. Велико Търново: Фабер.
Янкова, В., 2015. Утраквистичните светилища като общи места на паметта. *Религии: Култури и политики*. Съст. Цв. Георгиева. София: Ан-Ди, 61 – 73.
Acar (Sezer), D., 1999. *Bulgaristan'da Deliorman Bölgesi'ndeki Babai*

ve Bektaşi Tekkeleri. Yüksek Lisans Tezi. Tez Danışmanı: Prof. Dr. Günkut Akın. İstanbul Teknik Üniversitesi.
Ayverdi, E. H., 2000. *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, IV* (4., 5., 6. kitap), 2. Basım. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
Değerli, A. & Küçükdağ, Y., 2017. Vesaik-ı Bektaşiyan'da Yer Almayan Rumeli'deki Bektaşi Yapıları (1400 – 1826). *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 13, 105 – 135.
Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zilli. (Transkript). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. 8. Kitap. Hazırlayanlar: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. Yapı Kredi Yayınları.
Evliya Çelebi, 1928. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Sekizinci Cild. Türk Tarih Encümeni Külliyatı, 13, İstanbul: Orhaniye Matbaası.
Evliya Çelebi, 2011. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Kitap, 1. Cilt, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, 1. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Kiel, M., 2005. The Heart of Bulgaria. Population and settlement history of the districts of Provadia, Novi Pazar and Shoumen from the Late-Middle Ages till the end of Ottoman Period. In: *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu 11 – 13 Mayıs 2005. Bildiriler Kitabı*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,15 – 38.
Kökel, C., 2007. Bulgaristan'da Yaşayan Alevilik ve Bektaşilik Üzerine. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 43, 9 – 27.
Maden, F., 2013. *Bektaşi Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşiliğin Yasaklı Yılları*. Ankara: TTK Yayınları.
Saygı, H., 2013. *Türklerin Balkanlara Geçişi ve Alevi – Bektaşi Zümreler*. 2. Basım. İstanbul: Cem Vakfı Yayınları.
Taşğın, A., 2016. *Dobruca Müslümanları Arasında Kızılbaşlar, Babalılar, Bektaşiler İsimli Risale Üzerine*. Ruse: Avangard print.

REFERENCES

Acar (Sezer), D., 1999. *Bulgaristan'da Deliorman Bölgesi'ndeki Babai ve Bektaşi Tekkeleri*. Yüksek Lisans Tezi. Tez Danışmanı: Prof. Dr. Günkut Akın. İstanbul Teknik Ü.
Ayverdi, E. H., 2000.*Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, IV* (4., 5., 6. kitap), 2. Basım. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
Blaskov, I. R., 1886. *Krivo-lale. S sadarzhanie samo edin razkaz Diado Dobri*. Red savremenni kizhki za prochitane na sekigo. Knizhka dvanadeseta. Kitka IV. Strak III. Izdava Il. R. Blaskov. Ruse: Skoropechatnitsa na St. Iv. Roglev.
Blaskov, I. R., 1940. *Izbrani proizvedeniya*. Tom I. S uvod, belezhki i

pod uredbata na Ivan Bogdanov. Sofia: Hemus.
Blaskov, I. R., 1985. *Povestvovaniya za vazrozhdenskoto vreme. İzbrani tvorbi*. Sofiya: İzdatelstvo na BZNS.
Bogdanov, I., 1940. Iliya *R. Blaskov (1839 – 1913). Naroden prosvetitel i pisatel. Literaturno-istorichen ochert*. Sofia: Hemus.
Boshkovich, R.Y.,1975. *Dnevnik na edno patuvane*. Sofiya: İzdatelstvo na OF.
Chukalov, S., 1981. *Russko-bolgarskiy slovary*. İzdanie shestoe, stereotipnoe. Moskva: İzd. "Russkiy yazyk".
Değerli, A. &Küçükdağ, Y., 2017. Vesaik-ı Bektaşiyan'da Yer Almayan Rumeli'deki Bektaşi Yapıları (1400 – 1826).*Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 13, 105 – 135.
Dimitrov, Str.,1972. Evliya Chelebi i negoviyat patepis. – V: Evliya Chelebi. *Patepis*. Prevod ot osmanoturski, sastavitelstvo i redaktsiya na Strashimir Dimitrov. Sofiya: İzdatelstvo na OF, 5 – 20.
Dimkov, N., 2013. Pogled varhu tvorchestvoto na İliya Blaskov. *Sbornik s dokladi ot nauchna konferentsiya "Dvamata Blaskovtsi" (Rashko i İliya)*, 96 – 116.
Dimkov, N., 2003. *Vazrajdane. Literaturni studii i portreti*. Gabrovo.
Evliya Çelebi b. Derviş Mehemmed Zilli. (Transkript). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. 8. Kitap. Hazırlayanlar: Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. Yapı Kredi Yayınları.
Evliya Çelebi, 1928. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Sekizinci Cild. Türk Tarih Encümeni Külliyatı, 13, İstanbul: Orhaniye Matbaası.
Evliya Chelebi, 1972. *Patepis*. Prevod ot osmanoturski, sastavitelstvo i redaktsiya na Strashimir Dimitrov. Sofiya: İzdatelstvo na OF.
Evliya Çelebi, 2011. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8. Kitap, 1. Cilt, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, 1. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Gramatikova, N., 2001. İslyamski neortodoksalni techeniya v balgarskite zemi. *İstoriya na myusyulmanskata kultura po balgarskite zemi. İzsledvaniya. Sadbata na myusyulmanskite obshtnosti na Balkanite – 7*. Sastavitel i otgovoren redaktor Rositsa Gradeva. Sofiya: IMIR, 192 – 284.
Gramatikova, N., 2011. *Neortodoksalniyat islam v balgarskite zemi. Minalo i savremennost*. Sofiya: İK "Gutenberg".
Grozdev, G. & Zlatkov, G., 1983. *Novi Pazar*. Sofiya: İzdatelstvo na OF.
Igov, S., 1996. *Kratka istoriya na bılgarskata literatura*. Sofiya: Prosveta.
Karahanova, E., 2000. *Ludogorskite aliani. Opit za harakteristikata im kato etnokulturna obshtnost*, Sofiya: Poligraficheska baza na MVR.

Kiel, M., 2005. The Heart of Bulgaria. Population and settlement history of the districts of Provadia, Novi Pazar and Shoumen from the Late-Middle Ages till the end of Ottoman Period. In:*Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu 11–13 Mayıs 2005. Bildiriler Kitabı*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 15 – 38.
Kiyl, M., 2017. *Balgariya pod osmanska vlast. Sabrani sachineniya*. Sastaviteli: Mariya Baramova, Grigor Boykov, Mariya Kiprovska, Sofiya: İzdatelska kaşta Tendril.
Kökel, C., 2007. Bulgaristan'da Yaşayan Alevilik ve Bektaşilik Üzerine. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 43, 9 – 27.
Lekov, D., 1988. *Balgarska vazrojdenska literatura. Problemi, zhanrove, tvortsi*. Tom 1. Sofiya: Nauka i izkustvo.
Maden, F., 2013. *Bektaşi Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşiliğin Yasaklı Yılları*. Ankara: TTK Yayınları.
Marinov, D., 2003. Religiozni narodni obichai. İzbrani proizvedeniya v 5 toma. Tom I (2). Sofiya: İztok-Zapad.
Marinov, V., 1943. Pliskovsko (Abobsko) pole. Poselishtno – geografsko izuchavane. Sofiya: Pchatnitsa S. M. Staykov.
Michev, N. & Koledarov, P., 1989. *Rechnik na selishtata i selishtnite imena v Balgariya 1878 – 1987*. Sofiya: Nauka i izkustvo.
Mikov, L. & Aleksiev, B., 2003. Sveshtena topografiya na selo Yablanovo, Kotlensko. *Balgarski folklor – Bulgarian Folklore*, 2–3. Sofiya, 70 – 87.
Miletich, L., 1891. Stari patuvaniya po Balgariya. II. Rudzhier İosif Boshkovich (1762). *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*, VI. Sofiya: Darzhavna pechatnitsa, 138 – 167.
Miletich, L., 1902. *Staroto balgarsko naselenie v Severoiztochna Balgariya*. İzdava Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Sofiya ot fonda "Napredak". Sofiya: Darzhavna pechatnitsa.
Minev, İ. 1997. *İzbulski istorii*. Varna: Slavena.
Miziyska, E., 1997. *Bit, kultura i dialekt na turskoto naselenie v selo Voyvoda, Novopazarsko*. Nepubl. diplomna rabota. Nauchen rakovoditel: Prof. Emil Boev. Shumen: Shumenski universitet Episkop Konstantin Preslavski.
Mutafova, Kr., 2000. Kultat kam svettsite v narodniya islyam i utrakvistichnite svetilishta. *Etnologiyata na granitsata na dva veka. İzsledvaniya i materiali, posveteni na 60-godishniya yubiley na dots. D-r Nikolay Kolev*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo Sv. Sv. Kiril i Metodiy, 324 – 353.
Mutafova, Kr., 2003. Kultat kam svettsite v alianskite sela

Yablanovo, Malko selo i Mogilets.*Grad Omurtag i Omurtagskiyat kray. İstoriya i kultura*. T. 2, Veliko Tarnovo, 324 – 355.
Mutafova, Kr., 2008. Utrakvistichnite svetilishta, posveteni na Sara Saltak na Balkanite i kodat na konfesionalnoto sazhitelstvo.*Balkanite – ezik, istoriya, kultura. Materiali ot mezhdunarodnata nauchna konferentsiya (2007)*. Veliko Tarnovo, 280 – 290.
Ozhegov, S. İ., 1977. *Slovary russkovo yazyka*. İzdanie odinnadsatoe, stereotipnoe. Moskva: İzd. "Russkiy yazyk".
Radev, İ., Rusinov, R., Aretov, N.,Petkov, G., Radev, R. & Nalbantova, E., 1996. *Entsiklopediya na balgarskata vazrojdenska literatura*. Veliko Tarnovo: İzdatelstvo Abagar.
Radionova, D., 1994. Teketo Ak Yazala baba pri selo Obrochishte, Balchishko. *Dobruca* 11, 61 – 75.
Saygı, H. 2013. *Türklerin Balkanlara Geçişi ve Alevi – Bektaşi Zümreler*. 2. Basım. İstanbul: Cem Vakfı Yayınları.
Shkorpil, K., 1905. Geograficheskiy obzor: Abobskaya ravnina i gory ego okruzhayushtiya. Staryya poseleniya na Abobskoy ravninyy". *İzvestiya Russkago arheologicheskago instituta v Konstantinopol*. Tom. X. Sofiya: Darjavna pechatnitsa, 16 – 29.
Shkorpil, K., 1905a. Postroyki v Abobskom ukreplenii. *İzvestiya Russkago arheologicheskago instituta v Konstantinopol*. Tom. X. Sofiya: Darjavna pechatnitsa, 62 – 152.
Taşğın, A., 2016. *Dobruca Müslümanları Arasında Kızılbaşlar, Babalılar, Bektaşiler İsimli Risale Üzerine*. Ruse: Avangard print.
Todev, İ. (Red.), 2000. *Koy koy e sred balgarite XV – XIX v*. Sofiya: İzd. kashta "Anubis".
Todorova, M., 1975. Rudzher Yosip Boshkovich i negoviyat dnevinik. – V: Boshkovich, R.,1975. *Dnevnik na edno patuvane*. Sofiya: İzdatelstvo na OF, 5 – 11.
Venedikova, K., 2014. Nyakolko nadpisa ot selo Sini vir. Balgariya v svetovnoto kulturno nasledstvo. *Materiali ot tretata natsionalna konferentsiya po istoriya, arheologiya i kulturen turizım Patuvane kam Balgariya – Shumen, 17 – 19.05.2012 g*. Shumen, 825 – 846.
Yankova, V., 2007. *Toposi, pamet, identichnosti (Kam folklora na myusyulmanite i hristiyanite v Shumensko)*. Veliko Tarnovo: Faber.
Yankova, V., 2015. Utrakvistichnite svetilishta kato obshti mesta na pametta.*Religii: Kulturi i politiki*. Sast. i red. Tsv. Georgieva. Sofiya: An-Di, 61 – 73.
Zhechev, T., 1985. İliya R. Blaskov – otnovo sred nas. – V: Blaskov, İ. R., 1985. *Povestvovaniya za vazrozhdenskoto vreme. İzbrani tvorbi*. Sofiya: İzdatelstvo na BZNS, 7 – 11.

THE TÜRBE OF MUSA BABA NEAR THE VILLAGE OF IZBUL, NOVI PAZAR MUNICIPALITY, IN ILIYA RASHKOV BLASKOV'S SHORT STORY "DIADO DOBRI"

Abstract: The article focuses on the short story "Diado Dobri" written by the prominent Bulgarian Revival Period writer and social figure Iliya R. Blaskov. The story was published in 1886 and it is one of the oldest Bulgarian texts providing information about the *türbe* of Musa Baba. Using the available information in documents and accounts from historical researches, compared to the information, supplied by Iliya Blaskov, we investigate the problems, related to the *türbe* of Musa Baba near the village of Izbul. The vagueness of the *türbe*'s name in the works of I. Blaskov, K. Škorpil and V. Marinov leads to the "depersonalization" of its "patron" – Musa Baba. We tried to overcome this ambiguity by reviewing documents, kept in Turkish archives and also in the works of Bulgarian and foreign researchers. The fiction work "Diado Dobri" written by Iliya Rashkov Blaskov is more of a document that needs to be studied in detail.

Keywords: Bulgarian Revival literature, Islam, Bektashi order, *türbes*.

Correspondence address:
Assist. Prof. Memish Merdan, PhD
Department of Humanities
University of Shumen "Ep. K. Preslavski"
9700 Shumen, Bulgaria
E-mail address: m.merdan@shu.bg
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-1236-2477

Дял Втори/Part Two

АРХИВИ, ИЗСЛЕДВАНИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ

ARCHIVES, STUDIES AND PERSPECTIVES

ЕДИН ОСМАНСКИ РЕГИСТЪР ОТ СРЕДАТА НА XVIII ВЕК КАТО ИЗВОР ЗА ДЕМОГРАФСКАТА И КОНФЕСИОНАЛНА ИСТОРИЯ НА СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Д-р Невена Неделчева

Исторически музей – гр. Попово

Резюме: В изследването се представя един неизползван досега османски документ – подробен авариз дефтер, съставен през 1751 г. и съхраняван в Османския архив в Истанбул. Коментираният регистър е един от немногобройните от този тип извори, датиращи от XVIII век, и това го прави ценен извор за историята на Централна северна и Североизточна България. Тук не само представям подробно съдържанието на документа, но се опитвам да разкрия и основните изследователски полета, за работа в които той предоставя възможност. Тези полета са свързани със селищната мрежа и административната организация, социалната, демографска и етно-религиозна структура, както и антропонимията на населението. За онагледяване на всичко това привеждам примери, които маркират едни от най-съществените промени в този регион. Те се изразяват в рязкото свиване на населението, което може да се определи като демографска криза, и промяна в конфесионалната ситуация, а тези промени имат отражение и през следващото столетие.

Ключови думи: авариз дефтер, XVIII век, население, демография, религиозни групи, Североизточна България.

Без да се използва османски регистров материал, периодът XV – XVIII век не би могъл да бъде изследван в цялост с оглед както на широката територия на Османската империя, така и на един по-продължителен период от време. Богатата и разнородна информация, която се съдържа в османските регистри, в съчетание с коригиращата функция на други типове извори, дава възможност за проследяване на

социално-икономическата, демографска, поселищна и етноконфесионална ситуация в българските земи след османското нашествие и във вековете на иноверна власт. През годините бяха обнародвани редица документи, съхранявани в Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София и в Османския архив в Истанбул[1]. Установените договорни отношения между архивохранилищата на България и Турция през 90-те години на XX век дадоха така нужния тласък в работата с нов масив важни за нашата история документи (Kovachev 2019, 303 – 324; Radushev & Kovachev 1996; Kovachev 1996, 215 – 240; Mutafova 2008). Днес достъпът до този архив е значително улеснен с дигитализацията на голяма част от неговите фондове, както и с по-бързия и достъпен начин за ползване на съхраняваните в него документи (Mutafova 2008, 141 – 155).

Поради своя ограничен обхват настоящото изследване няма за цел да представи всички видове документи, излезли изпод перото на османските писари в периода XV – XVIII век. Ще спра вниманието си върху определен тип документи, които съхраняват важни сведения за демографското и религиозно състояние на населението в империята. Това са вид регистри, известни като *авариз дефтери*. Съдържащата се в тях богата статистическа информация позволява систематичното изследване на отделни селища или цели региони. Този тип извори са изключително ценни за проследяване на демографските и религиозните процеси и явления през XVII – XVIII век. Те съдържат детайлни сведения за административното устройство, селищната мрежа, топонимията, градската квартална и социална структура. Благодарение на съдържащата се в тях антропонимична информация изследователят би могъл да реконструира именната система сред българското общество от този период.

Целенасоченото и постоянно обнародване на изворов материал, съхраняван в богатите колекции на Истанбулския архив, ще въведе в научно обращение нови данни и респективно ще допринесе за по-доброто и коректно представяне на случващото се в империята и сред населението, живеещо в нея. В контекста на това наблюденията ми ще се ограни-

чат до представянето на един малко познат османски регистър, съставен в средата на XVIII век.[2] Това е непубликуван поименен опис на пълнолетното мъжко население, изготвен по повод събирането на данъка *авариз*. Дефтерът е съставен през 1164 г. от Хиджра (1751 г.). Заведен е във фонд Kamil Kepeci (Mevkufat Kalemi[3]) под номер 2913 и включва 591 пагинирани страници. Въз основа на този дефтер е съставен и съкратен (*иджмал*) вариант със сигнатура КК.d. 2915. Той включва 116 пагинирани страници. Регистърът обхваща казите с центрове Никопол, Свищов, Севлиево, Разград, Русе, Търново, Шумен и Плевен и нахиите, които ги съставляват. Сравнително големият му териториален обхват го прави подходящ за проследяване на поселищните, демографски, религиозни и социални процеси в Централните и Североизточните български земи.

Обнародването на подобен тип извори, както и включването им в изследвания не е нещо ново. Това, което прави ценен този дефтер и го откроява сред останалите, е времето на неговото създаване. Ако до края на XVII век е налице сравнително плътен набор от подобни османски регистри (*муфассал, авариз* и *джизие дефтери*), които отразяват сравнително добре поселищната и демографска картина в българските земи през този период, то наличието на такива описи от XVIII век е по-рядко, особено за някои региони.

Преди да представя възможностите, които дава документът, е нужно да поясня неговия характер. Той е съставен с оглед облагането на населението с данъка авариз (*авариз-и дивание*)[4]. Той е от групата на извънредните данъци и е въведен в средата на XV век. Първоначално е бил събиран веднъж на 4 – 5 години, а впоследствие се превръща в ежегоден данък. Поради спецификата в начина на събирането му, свързаните с него регистри затрудняват изследователя при изясняване на съотношението между данъчната единица, позната като *авариз домакинство* (*авариз хане*), и данъчно задължените лица (*нефер*). Освен това те пораждат известно недоверие относно коректността на съдържащите се в тях данни за броя на вписаните данъчни домакинства по населени места. Както отбелязва М. Кийл, недоразуме-

нието се създава тогава, когато изследователят използва само съкратените варианти на авариз дефтерите, които отразяват единствено числото на данъчните единици, но не и реалния брой на домакинствата (Kiyl 2017, 111). От информацията, съдържаща се в съкратения вариант на изследвания регистър, става ясно, че в конкретния случай едно авариз хане се равнява на 5 данъчно задължени лица. Само от подробния вариант на авариз дефтера е възможно да се добие представа за реалния брой на мъжете глави на домакинства, които плащат или пък са освободени да плащат този данък. Затова подробните авариз дефтери са много понадеждни източници за изследване на демографски и религиозни процеси и промени сред населението, както и за наблюдения върху социалните прослойки сред местното общество и принципите на освобождаване от този налог. С оглед на това обстоятелство може да се допусне, че информацията, съдържаща се в подробния авариз дефтер от 1751 г., е с много по-голяма степен на достоверност в сравнение със съкратения му вариант. Независимо за кой от двата варианта става дума обаче, не бива да се пренебрегва и вероятността от наличието на грешки и неточности при вписванията на данните.

Подробният авариз дефтер от 1751 г. е структуриран по селища, всяко от които е представено с поименно изброените си жители. Към голяма част от мюсюлманските имена, както и в рекапитулацията след всяко селище, има допълнителни бележки, които посочват дали съответното лице заема религиозен, военен или военнопомощен пост. Тези вписвания ни помагат да очертаем структурата на мюсюлманското общество и неговите привилегировани прослойки в средата на XVIII век. В края на регистъра цялата информация е сумирана в табличен вид.

Както посочих вече, информацията в този регистър дава възможност за изследвания в различни направления и аспекти. Без да навлизам в детайли, в следващите редове ще се опитам да очертая, макар и схематично, основните информационни ядра в регистъра. За да онагледя и подплатя представените изследователски направления, ще приведа

примери от някои градски центрове, и най-вече от нахия Кара Лом в каза Разград в североизточните български земи.

Подробният авариз дефтер от 1751 г. дава възможност да бъде възстановен обликът на **селищната мрежа** в отделните **административни единици**. Тези данни биха могли да ни покажат нивото на усвоеност на тези територии. В същото време броят на селища и сравнението с техната численост през предходните две столетия биха могли да бъдат показателни за динамиката в поселищния живот в централните северни и североизточните български земи. Много честа практика е при изследване на отделни региони или конкретни османски административни единици поселищната мрежа в тях да се извежда на ретроспективен принцип, чиято база обикновено са населените места, които влизат в конкретната единица през XIX век. Благодарение на този регистър това може да се направи на много по-ранен етап, тъй като в регистъра много ясно е маркирана административната единица, към която спадат отделните селища. Пример за това може да бъде каза Разград и прилежащите към нея нахии – Кара Лом, Диване орман и Иврана. В този дефтер за пръв път границите на тези нахии с прилежащите към тях села са ясно обозначени и може с голяма точност да се очертае техният териториален обхват.

В контекста на селищната мрежа и нейната динамика регистърът може да бъде много ценен източник на демографска информация. Изследваният документ не би могъл да ни представи демографски промени и процеси, а по-скоро дава моментна снимка на демографската ситуация във включените в него административни региони. От тази гледна точка документът се явява онова толкова нужно на изследователя звено между предходния XVII век и добре подплатения с изворов материал XIX век. В най-общ план може да се изтъкне, че представеният извор дава възможност за проследяване на динамиката на населението, големината на селищата в отделните административни единици и групирането им според тяхната големина: много малки, средно малки, средни села, средно големи и големи[5].

Нагледен пример за това е нахия Кара Лом в голямата

по територия каза Разград. Данните от едно подобно изследване показват състоянието и плътността на селищната мрежа в конкретен период или в развитие, при сравняването ѝ с информацията от други периоди. Данните за нахия Кара Лом свидетелстват за развита селищна мрежа, чиито жители обаче намаляват за период от сто години. Това се вижда от силно изразеното увеличение на средно малките села и респективно намаление на групата на средно големите селища.

Таблица 1. Големина и брой на селищата в нахия Кара Лом през XVII – XVIII век

Година	I група	II група	III група	IV група	V група
	До 5 дом.	От 6 до 20	От 21 до 40	От 41 до 80	Над 80
1640 – 1660 г.[6]	-	9	26	15	2
1751 г.	1	16	29	10	2

I група *– много малки села;* ***II група*** *– средно малки села;*
III група *– средни села;* ***IV група*** *– средно големи села;*
V група *– много големи села*

Макар и ограничено, дефтерът дава представа за миграционните процеси в тези части на империята чрез обозначаване на пришълците към всяко селище или посредством пояснителен етноним като влах, рум, татар и пр. Тези анализи биха били много по-пълни и обосновани, ако се съпоставят с предходни регистри на населението или такива от следващия XIX век.

От втората половина на XVII век е налице повсеместен процес на значително намаляване на населението, което изследователите регистрират в много региони на българските земи (Kiyl 2017). В контекста на това дефтерът от 1751 г. дава възможност да добием представа за реалните последици от този демографски срив. За да онагледя този процес, ще дам пример с каза Разград. Подобно на населението в кази като Търново и Шумен, тя също изживява значими демографски и религиозни сътресения през XVII век (Grozdanova 1989; Kiyl 2017, 356 и сл.). Налице са процеси, които дестабилизират нормалния живот на населението и водят до обезлюдяване на цели селища и региони. Империята изпада в политическа и икономическа криза, която рефлектира върху данъчния на-

тиск и процеса на ислямизация. Заедно с това втората половина на XVII век е време на климатични катаклизми и серия от чумни епидемии, които продължават до началото на XVIII век (Manolova-Nikolova & Petkova-Encheva 2015, 166 – 171). В резултат се наблюдава рязко намаляване на населението, масова миграция и съществена промяна в съотношението между различните религиозни общности. Поголовното разпръсване на раята и обезлюдяването на цели селища е повсеместно явление. Следващите налични регистри, които представят състоянието на населението след тези значими демографски катаклизми, датират едва от началото на XIX век. След повече от сто години ситуацията в много кази и особено в Разград е коренно променена, както в демографско, така и в религиозно отношение. Налице е повсеместна промяна в конфесионалната характеристика на селищата. Досега беше почти невъзможно да се проследи как настъпва и протича тази промяна, но изследваният регистър запълва тази празнина. От една страна той ясно откроява последиците след тази демографска криза и дава актуална информация за състоянието на селищната мрежа и демографските и религиозните ѝ измерения. От друга страна той е звеното, което позволява да се уплътни представата и да се обясни демографската и религиозна ситуация, особено в източните предели на каза Разград, където конфесионалните общности в селищата са разпределени по коренно различен начин.

От казаното дотук става ясно, че авариз дефтерът от 1751 г. е подходящ не само за демографски проучвания. Той дават възможност за проследяване на **етнорелигиозните промени**, които се случват сред това население. Връщайки се към гореизказаните съждения за каза Разград и нахия Кара Лом, ще отбележа, че именно там динамиката на тези процеси е особенно видима. Ако през 1555 – 1556 г. в нахия Кара Лом има 73 % християнско и 27 % мюсюлманско население, то в средата на осемнадесетото столетие там вече живее 89 % мюсюлманско и едва 11 % християнско население. Тези числа ясно показват преобърнатия конфесионален модел в този регион. Нещо повече, още от средата на XVII век мюсюлманският елемент навлиза трайно в изконно христи-

янски селища и така постепенно техният етнорелигиозен профил се променя. Демографските процеси в нахията са толкова динамични, че довеждат до необратимо свиване на християнското население тук. От 1503 християнски домакинства в средата на XVI век те намаляват до 201 авариз домакинства през 1751 г. Ако в предходните столетия тенденцията е по-скоро за намаляване на броя на чисто християнските селища и за увеличаване на смесените селища в тази нахия, то през XVIII век християнското население тук е изключително малобройно. През това столетие не може да се говори за „чисти“ от конфесионална гледна точка села. През 1751 г. християнско население е налице едва в 12 села, в преобладаващата част от които то е малцинство.

И тук идва мястото и значението на дефтера от 1751 г. Той дава възможност да проследим в по-големи детайли времето, в което село като Крепча (в нахия Кара Лом), което през XVII век е изцяло християнско, а през XIX век вече е изцяло мюсюлманско, преобръща конфесионалния си модел толкова радикално. Между последния известен досега регистър (началото на XVIII век)[7], който дава частична представа за характера на населението му през XVII век, и първият, който фиксира промяна в конфесионалния му профил през 30-те години на XIX век, са минали повече от 100 години. Благодарение на авариз дефтера 1751 г. обаче може да се види началният етап на етнорелигиозните изменения в селото. Според дефтера село Крепча е населено изцяло с мюсюлмани – 16 мюсюлмански домакинства, сред които две домакинства на спахии и три на новоприели исляма мюсюлмани[8].

Когато става дума за етноконфесионални промени, в повечето случаи те биват свързвани с **ислямизационния процес**. Основен маркер за разпознаването му е вписването в документите на лица, които носят бащиното име „син на Абдуллах“ или „син на Абиддин“. От 60 регистрирани селища в нахия Кара Лом в 43 се откриват имената на 134-ма мъже, вписани с бащиното име „Абдуллах“. Това, което е възможно да бъде изведено от базовия материал, който ни предлага документът, са процентният дял на конвертитите спрямо общото население и тенденциите в динамиката на ислямизационния процес: дали

се развива в градска или селска среда, в селища с компактно християнско население или в смесени селища и пр.

Известно е, че поименното изброяване на мъжете, глави на домакинства, дава възможност за проследяване на **именната система** сред отделните конфесионални общности в империята. Подробният авариз дефтер от 1751 г. е в състояние да разшири и обогати известния до този момент антропонимичен фонд сред мюсюлманското и християнското общество. Изследователски интерес биха провокирали мюсюлмански имена от различен произход – арабски (коранични), персийски и тюркски. По същия начин обект на анализ биха могли да бъдат и немюсюлманските имена, в зависимост от техния произход (общохристиянски, славянски, тюркски), честотата на разпространението им и тенденциите в начина на именуване в определени региони. Изхождайки от информацията, залегнала в изследвания регистър, ще си позволя да представя именната система в две от махалите на Търново – Папа Герги (Поп Георги) и Марне Поли (Марно поле). Прави впечатление, че и в двете преобладават имена с общохристиянски произход като Тодор, Никола, Васил, Димитър, Герги/Георги, Иван и пр. С по-малка честотност са типично славянските имена, като от тях се срещат единствено произхождащите от глагола „стоя“, въз основа на който се съставят редица пожелателни имена, носещи смисъла на „стоя, оставам, живея“: Стоян, Стайко, Станко, Стойко. Сходна е ситуацията и в махала Килиса на каза Шумен, но тук броят на общохристиянските имена и тези със славянски произход е по-скоро изравнен, а последните са с много по-широк спектър на вариации.

Разгледаният тук регистър разкрива нови детайли и дава възможност за изследване на **социалната структура на мюсюлманското и християнското общество** през XVIII век. В съпоставителен план с предходните документи би могло да се проследи уплътняването на състава на управляващата мюсюлманска прослойка в централните северни и североизточните български предели на империята. Авариз дефтерът позволява да надникнем в състава на това общество и да проследим неговите вариации в отделните региони. Нап-

ример в 12-те махали на град Шумен живеят 714 домакинства мюсюлманско и 172 домакинства християнско население. От тях 198 са на население с определен статут. Най-голяма е групата на еничарите – 249 домакинства, следвана от сейидите – 104 домакинства, спахии – 79, шахинджии – 78, представители на ислямския култ – 29 и пр. В друг център на каза, какъвто е Русе, живеят 933 домакинства мюсюлманско и 112 домакинства християнско население. От мюсюлманско население на Русе 485 домакинства са с определен статут и положение – 269 еничари, 82 сейиди, 20 спахии и пр.

Сред ислямска общност на първо място се откроява групата на военните или т. нар. *аскери*. Прави впечатление големият брой еничари, живеещи в редица селища, включени в регистъра. Най-висока е концентрацията им в Разград – 374 домакинства, Русе – 269 домакинства, Плевен – 264 домакинства, Севлиево – 186 домакинства. Изследванията на Евг. Радушев върху т.нар. „селски“ еничари водят автора до заключението, че голяма част от тях не са набирани посредством данъка девширме, а са резултат от т.нар „босненско изключение“[9]. Принудена от военните си нужди, властта е прибягвала до рекрутирането на бойци за еничарска служба от определени земеделски райони, сред които, както посочва и Евг. Радушев, е също районът на днешна Североизточна България. Нещо повече, авторът изтъква, че произтичащата от службата в корпуса социална прекатегоризация е един от водещите мотиви на много християни да влязат в неговите редове и да се ислямизират (Radushev 2008, 316 – 317). Масовото им заселване се подчертава от значителния им процент спрямо останалото население в редица селища. Без съмнение високата им честотност в средата на XVIII век в регионите, обхванати в регистъра, заслужава самостоятелно обстойно изследване и специален коментар.

Авариз дефтерът дава представа за наличието по места на представители на знатни родове, считани за потомци от фамилията на Пророка, каквито са сейидите[10]. Най-голям е техният брой отново в Разград – 374 домакинства, следван от градски центрове като Шумен – 104 домакинства, Русе – 82 домакинства, Търново – 19 домакинства и пр. Фактът, че

този почетен статут се е предавал по бащина и майчина линия, предполага наличието на огромен брой лица, претендиращи за далечна роднинска връзка с Пророка. Като негови почетни потомци, те са се ползвали с редица привилегии и са били обединени в корпорация със своя йерархия, оглавявана от т.нар. *накиб юл-ешраф* (Parveva 1998, 164). Изследвайки потомците на Пророка в Османската империя, Х. Джанбакал обособява четири периода в държавната политика към сейидите (Canbakal 2009, 546). Всеки период е белязан от различна степен на контрол и сертифициране, което се отразява на броя лица, които са официално признати за потомци на Пророка или пък са обявени за измамници. Без съмнение обаче, въпреки оказвания контрол, XVII и особено XVIII век са столетията, през които те добиват най-голяма масовост. Това до голяма степен е обусловено от юридическите изисквания за доказване на подобно благородно потекло, даващи голяма свобода и правомощия на местния елит. Фактът, че свидетелите и признанието на общността, включително и устната традиция, винаги заемат много важно място в процеса на доказване на произхода, обяснява донякъде тяхната масовост (Canbakal 2009, 551).

Към отделните селища ясно е обозначено и наличието на лица, които са ангажирани с обслужването на мюсюлманския култ – имами[11], хатиби[12] и мюезини[13]. Техният брой и разпространение са сигурни показатели за организацията на ислямския култ по места. Изследваният регистър ясно показва по-добрата осигуреност с религиозни служители в градските центрове, отколкото в селата. От всички тях изпъкват Разград, където служителите на ислямския култ възлизат на 86 домакинства, и Русе със 77 домакинства.

Разгледаните тук въпроси не изчерпват многообразието от теми и проблеми, които могат да бъдат изследвани. Съпоставянето им с различни по вид документи от периода или от предходни и последващи столетия е особено необходимо, за да могат да се направят многоаспектни анализи и да се проследят в развитие демографските, конфесионалните и социални процеси както в Османската империя като цяло, така и в отделни нейни региони.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. През последните години бяха издадени няколко тематични сборника, които систематизират информацията за отделни региони в българските земи: (Andreev, Kalitsin & Mutafova 2009); (Kalitsin & Mutafova 2012); (Andreev & Temelski 2018); (Andreev, Kalitsin & Mutafova 2019); (Kovachev 2016), (Kovachev 1997) и пр.

2. Фрагментарна информация върху този регистър е публикувана от Фикрет Хатипоглу (Hatipoğlu 2016, 41 – 55), както и в изследванията на М. Кийл (Kiyl 2017).

3. Мевкуфат калеми е служба в Дефтерхането, която управлявала приходите от освободените тимари, от вакъфите и от извънредните данъци.

4. По-подробно за данъка авариз вж. Bowen 1986, 760 – 761.

5. Възприетата от нас петчленна схема е заимствана от използваната схема от Цв. Георгиева в изследването на селищната мрежа на Никополски санджак (Georgieva 1999, 71), както и от Кр. Мутафова в сборника с документи за Търново и Търновска каза (Kalitsin & Mutafova 2012, 35). Тя е приложена и в изследването на селищната мрежа на „ловчанските помаци“ (Mutafova 2013).

6. Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul, TT.d 771.

7. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Ориенталски отдел, ОАК 13/60.

8. BOA – İstanbul, TT.d 2913, c. 129.

9. Босненското изключение се състои в това, че султан Мехмед II (1451 – 1481) позволява на синовете на обръщенците в Босна да бъдат включени в корпуса на еничарите.

10. Сейид е титла, употребявана за потомци от фамилията на пророка, които принадлежали към клана Hashimid. Наследниците на Мохамедовия внук Хасан се наричали шерифи, а потомците на внука му Хюсеин – сейиди (ессейиди). Те били организирани в корпорация, в която влизали само при условие, че могат да докажат по законов път произхода си. Специално лице (*накиб-юл ешраф*) следяло за спазването на техните права и издавало необходимите сертификати (Radushev, Ivanova & Kovachev 2003, 334). Въпросите относно произхода и разпространението на сейидите в Османската империя са подробно изследвани в книгата на Р. Кълъч (Kılıç 2005).

11. Имамът е върховен носител на духовната и светската власт в мюсюлманската общност; духовен служител в джамия, който ръководи религиозните ритуали.

12. Хатиб – лице, ръководещо петъчната молитва, произнасящо две публични речи, наречени „хутба“, с които се възхвалява Ал-

лах, благославя се пророкът Мохамед, семейството и сподвижниците му и накрая и всички мюсюлмани, начело с техния суверен (хялиф, султан). По този начин хатибът се превръща в официален представител на властващия султан и единствено той е назначаван с декрет – "хат-и хумаюн", подписан лично от него.

13. Мюеззин – духовно лице, призоваващо от минарето на джамията мюсюлманите за молитва в определени часове от деня. Той също така произнася молитви и изпълнява и други помощни функции по време на петъчното богослужение.

ЛИТЕРАТУРА

Андреев, Ст., Калицин, М. & Мутафова, Кр., 2009. *Извори за историята на град Омуртаг*. **1**. Велико Търново: Фабер.

Андреев, Ст., Калицин, М. & Мутафова, Кр., 2019. *Православни структури на Балканите през XVII – XVIII век*. Велико Търново: Абагар.

Андреев, Ст. & Темелски, Хр., 2018. *Подбрани османски документи за Севлиево и Севлиевска каза*. Севлиево: М-Прес.

Георгиева, Цв., 1999. *Пространство и пространства на българите XV – XVII век*. София – Лик.

Грозданова, Ел., 1989. *Българската народност през XVII век. Демографско изследване*. София: Наука и изкуство.

Калицин, М. & Мутафова, Кр., 2012. *Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза (второ преработено и допълнено издание)*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий".

Кийл, М., 2017. Османските имперски регистри. Централна Гърция и Северна България през XV – XIX в. *България под османска власт. Събрани съчинения*. София: Тендрил.

Кийл, М., 2017. *България под османска власт. Събрани съчинения*. София: Тендрил.

Ковачев, Р., 1997. *Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в. Превод и коментар на новооткрит тимарски опис от последната четвърт на XV в., съхраняван в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий"*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий".

Ковачев, Р., 2016. *Опис на Видинския санджак от първата четвърт на XVI в.* София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий".

Ковачев, Р., 1996. Новопостъпили османотурски описи като извор за социално-икономическото, историко-демографското, военноад-

министративното и поселищно развитие на Никополски санджак през XVI в. *Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в. София, 17 – 20. X. 1994.* София, 215 – 240.
Ковачев, Р., 2019. За резултатите от обработката на едно ново постъпление от османски регистри – решителен тласък в развитието на българската османистика. *Годишник на Историческия факултет, 2018.* **2** (1). Велико Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий", 303 – 324.
Манолова-Николова, Н. & Петкова-Енчева, М., 2015. За чумната епидемия на Балканите в края на XVII – началото на XVIII век. *Културна и медицинска антропология. Сб. В чест на проф. Минчо Георгиев*. София, 166 – 171.
Мутафова, Кр., 2008. Възможности за изследване на българската история през XV – XVII в. в Истанбулския османски архив. *България, българите и Европа – мит, история, съвремие*. Велико Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий".
Мутафова, Кр., 2013. *Религия и идентичност (християнство и ислям) по българските земи в османската документация от XV – XVIII век*. Велико Търново: Фабер.
Първева, Ст. 1998. Представители на мюсюлманската религиозна институция в града по българските земи през XVII в. *Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания*. **2**. София: IMIR, 127 – 210.
Радушев, Е. & Ковачев, Р., 1996. *Опис на регистри от Истанбулския османски архив към Генерална дирекция на държавните архиви на Република Турция*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий".
Радушев, Е., 2008. „Селските" еничери. *Етнически и културни пространства на Балканите. Сборник в чест на проф. д.и.н. Цв. Георгиева*. **1**. София: Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий".
Bowen, H., 1986. Avarid. *Encyclopaedia of Islam, New Edition*. **1**. Leiden: E. J. Brill, 760 – 761.
Canbakal, H., 2009. The Ottoman state and descendants of the prophet in Anatolia and the Balkans (c. 1500 – 1700). *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. **52** (3), 542 – 578.
Hatipoğlu, F., 2016. *Arşiv belgeleri ışığında Popova ve Gagova özelinde. Bulgaristan türklerinin osmamlı tarihi*. Istanbul.
Kılıç, R. 2005. *Osmanlıda seyyidler ve şerifler*. Istanbul.
Radushev, Evg., Ivanova, Sv. & Kovachev, R., 2003. *Inventory of Ottoman Turkish Dokuments about Wakf Preserved in the Oriental De-*

partment at the St St Cyril and Methodius National Library. Part I – Registers. Sofia.

REFERENCES

Andreev, St., Kalitsin, M. & Mutafova, Kr., 2009. *Izvori za istoriyata na grad Omurtag*. 1. Veliko Tarnovo: Faber.

Andreev, St., Kalitsin, M. & Mutafova, Kr., 2019. *Pravoslavni strukturi na Balkanite prez XVII – XVIII vek*. Veliko Tarnovo: Abagar.

Andreev, St. & Temelski, Hr., 2018. *Podbrani osmanski dokumenti za Sevlievo i Sevlievska kaza*. Sevlievo: M-Pres.

Bowen, H., 1986. Avarid. *Encyclopaedia of Islam, New Edition*. **1**. Leiden: E. J. Brill, 760 – 761.

Canbakal, H., 2009. The Ottoman state and descendants of the prophet in Anatolia and the Balkans (c. 1500 – 1700). *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. **52** (3), 542 – 578.

Hatipoğlu, F., 2016. *Arşiv belgeleri ışığında Popova ve Gagova özelinde. Bulgaristan türklerinin osmamlı tarihi*. Istanbul.

Georgieva, Tsv., 1999. *Prostranstvo i prostranstva na balgarite XV – XVII vek*. Sofiya – Lik.

Grozdanova, El., 1989. *Balgarskata narodnost prez XVII vek. Demografsko izsledvane*. Sofiya: Nauka i izkustvo.

Kalitsin, M. & Mutafova, Kr., 2012. *Podbrani osmanski dokumenti za Tarnovo i Tarnovska kaza (vtoro preraboteno i dopalneno izdanie)*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo Sv. Sv. Kiril i Metodiy.

Kiyl, M., 2017. Osmanskite imperski registri. Tsentralna Gartsiya i Severna Balgariya prez XV – XIX v. *Balgariya pod osmanska vlast. Sabrani sachineniya*. Sofiya: Tendril.

Kiyl, M., 2017. *Balgariya pod osmanska vlast. Sabrani sachineniya*. Sofiya: Tendril.

Kılıç, R. 2005. *Osmanlıda seyyidler ve şerifler*. Istanbul.

Kovachev, R., 1997. *Opis na Nikopolskiya sandzhak ot 80-te godini na XV v. Prevod i komentar na novootkrit timarski opis ot poslednata chetvart na XV v., sahranyavan v Narodnata biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“*. Sofiya: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.

Kovachev, R., 2016. *Opis na Vidinskiya sandzhak ot parvata chetvart na XVI v*. Sofiya: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.

Kovachev, R., 1996. Novopostapili osmanoturski opisi kato izvor za sotsialno-ikonomicheskoto, istoriko-demografskoto, voennoadministrativnoto i poselishtno razvitie na Nikopolski sandzhak prez XVI v. *Balgarskiyat shestnadeseti vek. Sbornik s dokladi za balgarskata obshta i kulturna istoriya*

prez XVI v. Sofiya, 17 – 20. X. 1994. Sofiya, 215 – 240.
Kovachev, R., 2019. Za rezultatite ot obrabotkata na edno novo postaplenie ot osmanski registri – reshitelen tlasak v razvitieto na balgarskata osmanistika. *Godishnik na Istoricheskiya fakultet.* **2** (1). Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo Sv. Sv. Kiril i Metodiy, 303 – 324.
Manolova-Nikolova, N. & Petkova-Encheva, M,. 2015. Za chumnata epidemiya na Balkanite v kraya na XVII – nachaloto na XVIII vek. *Kulturna i meditsinska antropologiya. Sb. V chest na prof. Mincho Georgiev*. Sofiya, 166 – 171.
Mutafova, Kr., 2008. Vazmozhnosti za izsledvane na balgarskata istoriya prez XV – XVII v. v Istanbulskiya osmanski arhiv. *Balgariya, balgarite i Evropa – mit, istoriya, savremie*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo Sv. Sv. Kiril i Metodiy.
Mutafova, Kr., 2013. *Religiya i identichnost (hristiyanstvo i islyam) po balgarskite zemi v osmanskata dokumentatsiya ot XV – XVIII vek*. Veliko Tarnovo: Faber.
Parveva, St. 1998. Predstaviteli na myusyulmanskata religiozna institutsiya v grada po balgarskite zemi prez XVII v. *Myusyulmanskata kultura po balgarskite zemi. Izsledvaniya*. **2**. Sofiya: IMIR, 127 – 210.
Radushev, E. & Kovachev, R., 1996. *Opis na registri ot Istanbulskiya osmanski arhiv kam Generalna direktsiya na darzhavnite arhivi na Republika Turtsiya*. Sofiya: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy".
Radushev, E., 2008. „Selskite" enicheri. *Etnicheski i kulturni prostranstva na Balkanite. Sbornik v chest na prof. d.i.n. Tsv. Georgieva.*1. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo Sv. Sv. Kiril i Metodiy.
Radushev, Evg., Ivanova, Sv. & Kovachev, R., 2003. *Inventory of Ottoman Turkish Dokuments about Wakf Preserved in the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library*. Part I – Registers. Sofia.

AN OTTOMAN REGISTER FROM THE MID-18TH CENTURY AS A SOURCE FOR THE DEMOGRAPHIC AND CONFESSIONAL HISTORY OF NORTHEASTERN BULGARIA

Abstract: The paper aims to present an unpublished Ottoman document: detailed *avariz defter*, compiled in 1751 and preserved in the Ottoman archive in Istanbul. It is one of the few such registers, dating from the 18th century and this makes it a valuable source for

the history of Central North and Northeast Bulgaria. In addition the paper deals with the main topics that the said register allows to be studied. These are the settlement network and administrative organization, the social structure of the population, etc. The author provides examples which reveal some of the most significant changes in this region: the change in the confessional structure and the population decline.

Keywords: avariz defter, 18th century, demography, religion, Northeastern Bulgaria.

Correspondence address:
Nevena Nedelcheva, PhD, chief curator
History Museum of Popovo, 97 Bulgaria str.
E-mail address: nedelceva.nst@gmail.com

ДА ПОТЪРСИШ ПРЕПИТАНИЕ В ДОБРУДЖА ПРЕЗ XIX ВЕК

Проф. д-р Стоянка Кендерова

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме: В изследването се анализира информацията за град Бабадаг/Бабадаъ (Северна Добруджа, Румъния), която ни предоставят архивни документи на османотурски език, съхранявани в отдел „Ориенталски сбирки“ на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. Документите са от 60-те и 70-те години на XIX век и се отнасят за 148 души (градинари, овчари, занаятчии, лица, заети в търговията, и общи работници) от различни краища на Балканите, които търсят препитание в Бабадаг. Обърнато е внимание и на тяхното местопроизхождение, народност, годишен доход и размер на платения данък *темету*ат.

Ключови думи: Бабадаг, Добруджа, Yabancı esnaf ruhsatiye tezkiresi, данък темету*ат*.

Войните между Русия и Османската империя през първата половина на XIX век, особено тази от 1828 – 1829 г., предизвикват масова емиграция на българско население към териториите на север и североизток от р. Дунав, които се намират в пределите на Дунавските княжества (Влахия/Влашко и Молдова; на османотурски: Ефляк и Богдан) и Южна Русия (главно Бесарабия). По причини предимно от обществено-политически характер българските земи са напуснати от 130 000 – 140 000 души, а според някои изследвания цифрата достига до 150 000 души (Muchinov 2013, 99)[1]. В тази ситуация османската власт предприема политика, ориентирана не само към връщане по родните им места на емигриралите, но и на заселване на обезлюдените и слабо обитавани части на Дунавската равнина, Добруджа и Тракия с преселници от по-гъсто населените региони, като Старопланинския. В резултат на това постепенно се постига възстановяване на демографския баланс, засилва се българ-

ското етническо присъствие на тези територии и се допринася за икономическото им развитие (Muchinov 2013, 62).

Навлизането на пазарно ориентираното едро земевладение, развитието на водния транспорт, строежът на пристанища, пътища, жп линии, военни крепости, частни и други сгради пораждат необходимостта от допълнителна работна ръка в Добруджа и разкриват възможности за материално благополучие. През 60-те – 80-те години на XIX век от различни части на Балканите към този регион се отправят хиляди занаятчии, търговци, селскостопански работници, слуги, общи и наемни работници и други категории хора, за да търсят там препитание. Земеделците са привлечени от наличието на свободна обработваема площ и от качеството на земята. За животновъдите от значение са обширните пасища по северното българско крайбрежие и близостта до големите пристанищни центрове като Тулча, Варна и Балчик, които осигуряват по-добър пласмент на животни и животинска продукция (Tonev 1973, 23; Dimitrov, Jechev & Tonev 1988, 116 – 117; Angelova 2013, 119 – 120).

Не съвсем пълните данни за периода 1868 – 1870 г. показват, че процентът на новодошлите спрямо заварените местни жители е различен: по-значителен е в Кюстенджа (Констанца), където той е 33 %, в Хаджиоглу Пазарджък (Добрич) е 14,5 %, в Силистра – 5,6 %, в Бабадаг – 3 % и т.н. (Todorov 1972, 349). Основната част от тях идва от Старопланинската област – Великотърновско, Котленско, Сливенско, Габровско и Омуртагско (Осман пазар). Значителен е броят и на пристигналите от Тракия – Пловдивско, Одринско, Лозенградско (Кърк Килиса, Кърклареli). На трето място се нареждат дошлите от Македония и от различни селища на Североизточна България и Добруджа, които търсят препитание на нови места и са записвани като външни лица (*ябанджии*) (Dimitrov, Jechev & Tonev 1988, 189).

Основни извори за тези процеси са съхранените до днес документи на османотурски език, които установяваме във фонда на отдел „Ориенталски сбирки“ при Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (НБКМ). Това са удостоверения (tezkire) за практикувани занаяти и изплатен

данък *темету*, удостоверения/разписки (ilmühaber), писма (mektub), молби (arzuhal), регистри (defter) и годишници на Дунавския вилает (Salname-i Vilayet-i Tuna). Сериозно внимание на тях обръща Николай Тодоров в труда си „Балканският град“, което му позволява да направи обобщаващи изводи за демографията на Дунавски вилает (Todorov 1972). Обстоен анализ на българската общност в Тулча, основан също на османотурски документи от фонда на НБКМ, предлага неговият съименник колегата Николай Тодоров (Todorov 2021). Конкретно на разрешителните за упражняване на занаят, предоставени на лица в околията (*каза*) Пазарджък (Добрич) през втората половина на XIX век, се спира специализантът от Скопие в катедра „Тюркология и алтаистика“ към СУ „Св. Климент Охридски“ Неджат Мехмедович (Mehmedovich 2017).

След основаването на Дунавски вилает през 1864 г. Тулча става център на окръг (*санджак*), в който влизат околиите Тулча, Кюстенджа, Сулина, Мачин, Бабадаг, Хърсово, Меджидие и общините (*нахия*) Махмудие, Исакча и Килия (Todorov 1972, 325; Todorov 2021, 57). Освен за град Тулча, по-голям брой османски документи във фонда на отдел „Ориенталски сбирки“ по темата се установиха и за **Бабадаг** (Бабадаъ; Babadağı), поради което в настоящото изследване се фокусираме върху ситуацията в този град, като в няколко случая съпоставяме информацията за него с тази за Тулча.

Бабадаг през вековете

Евлия Челеби съобщава, че градът е завладян от султан Баязид I (1389 – 1402). Според по-точните данни обаче регионът на Бабадаг е окупиран от него, а крайното присъединяване на селището към османската държава се извършва най-вероятно след 1416 – 1417 г. (Lewis 1986, 842; Aktepe 1991, 371 – 372). За да предпази града от грабежите и нападенията на казаците, в резултат на което голяма част от турското население го напуска и мигрира на юг, султан Мурад IV (1623 – 1640) заповядва да се построи крепост на удобно високо място. Когато обаче Евлия Челеби я посещава (ок. 1652 г.), установява, че са издигнати само основите и

кулите ѝ. През XVII век в Бабадаг се концентрира османската армия, насочила се на север към Полша и Русия, като през войните градът се превръща в зимен лагер на великия везир. През 1809 г., по време на Руско-турската война от 1806 – 1812 г., той е окупиран от руския генерал Позоровски. Върнат е на османската държава през 1812 г. (Lewis 1986, 843; Aktepe 1991, 372).

Евлия Челеби представя Бабадаг като процъфтяващ търговски център с 3000 едноетажни здания, 390 дюкяна (но без закрит пазар – *безистен*) и много градини. Той споменава и за три джамии: Улу джамия, построена от Баязид II (1481 – 1512) в близост до теккето на Саръ Салтук, Али паша джамия, разположена на пазара, и Дефтердар Дервиш паша джамия. Описанието му включва три бани (hammam) и други 70 частни такива, няколко месджида, три медресета (духовни училища), 20 първоначални училища за момчета, осем хана, осем кафенета и 11 дервишки обители (tekke), между които най-голямото е това на Саръ Салтук. Той специално отбелязва, че повечето дюкяни са латински и в тях се продават платове (сукно); отделно има магазини за лъкове и стрели. Населението произвеждало основно грозде, бял хляб, кисело мляко и шира, предпочитана напитка от татарите и много известна (Lewis 1986, 842; Evliya Chelebi 1909, 678 – 679).

В многотомната си география на света двамата арменски автори Хугас Инджеджиян (1758 – 1833) и Степанос Агонц (1740 – 1824) също споменават за стрели, изработени от перата на огромните орли, които живеят в района на Бабадаг, и които татарите използват за лъковете си. Цената им на пазара е доста висока и много търговци печелят добре от тях (Patepisi 1984, 137). Това впечатление се споделя и от Минас Пъжъшкян (1777 – 1851), който обаче не пропуска да отбележи и 20 арменски къщи, както и църквата „Варака Хач“ (по-правилно „Сурп Хач“; „Св. Кръст“) (Patepisi 1984, 185).

За развитието на търговията още през средата на XVI век допринасят и дубровнишките колонии в българските градове по Дунав, чийто главен център е Бабадаг. Тук те имат и своя енория, а свещеникът ѝ посещава Исакча, Из-

маил (Украйна), Тулча, Бендер и Килия, за да служи литургия на тамошните търговци (Irechek 1978, 492).

Сведенията за търговското му значение се допълват и от немския пътешественик Мартин Грюневег, който през 1582 г. описва Бабадаг като доста хубав град с няколко зидани джамии, каменни мостове и други сгради. Тук се купуват връщани стоки, като сапун, памук, розово масло и други, поради което всичко е евтино и се намира в достатъчно количество. Градът е разположен под високо възвишение, навсякъде покрито с лозя, а околностите – с много градини. (Patepisi 1979, 393). Шотландският любител на пътешествия Джон Бел (1763 – 1780) също определя Бабадаг като голям град, разположен в прекрасна долина, заобиколена с хълмове. От тях в източна посока се разкрива прекрасна гледка с чудесен изглед към Черно море (Patepisi 1987, 304).

Посочените описания, почиващи на личните впечатления на пътешествениците, очертават Бабадаг не само като важно военностратегическо място, но и като град с развита търговия, обкръжен от хълмове с лозови насаждения. Още по-конкретни данни съдържат Годишниците на Дунавския вилает, които са използвани и за статистически таблици (Todorov-Hindalov 1930, 270 – 273).

Според Годишника за 1291 г. по мюсюлманския календар (*хиджри*), която отговаря на периода 18 февруари 1874 – 6 февруари 1875 г. по Григорианския календар, околията Бабадаг обхваща 57 села с общ брой на домакинствата (*хане*) 5721[2], а **броят на домакинствата в самия град** за годините 1285 (1868 – 1869), 1288 (1871 – 1872) и 1289 (1872 – 1873) е **809**. В казата преобладава християнското население – 15 016 души, докато мюсюлманското е общо 4756 души. За развитието на занаятите и търговията в града спомагат 14 магазина (за 1285 г. са отбелязани 168 дюкяна), осем фурни/хлебопекарни, пет работилници за щавене на кожа (tabbakhane, debbaghane), 15 кръчми и едно казино, 20 мелници/воденици, една фабрика и един хан, а хигиената на населението е обезпечена от три бани. Военната отбрана се осигурява от едно артилерийско укрепление. В града функционира и пощенско-телеграфна станция. Християнските

празници и ритуали се провеждат в три църкви, а мюсюлманските – в две джамии (за 1285 г. са отбелязани три), едно текке и едно тюрбе. Образованието е подсигурено чрез едно медресе, а рюшдийето (турска прогимназия) е посещавано от 67 ученици, като за 1293 г. (1876 – 1877) те вече са 80. Обучението им е възложено на двама преподаватели (muallim) и на един учител по арабското писмо „рика“. Същевременно броят на училищата за момчета в селата се движи между 75 и 77.

През 70-те – 80-те години на XIX век градът, подобно на останалите добруджански селища, привлича преселници от други части на Балканите, но в каква степен те способстват за оформяне облика му на търговски и занаятчийски център и повлияват на демографската му структура, ще се опитаме да разкрием чрез установените от нас османски документи. Това са **147 разрешителни за упражняване на занаят за лица, принадлежащи към чужд еснаф** (yabancı esnaf ruhsatiye tezkiresi)[3], които удостоверяват изплащането на данъка *темету*ат за конкретна година, към които добавяме и **едно писмо** (mektub)[4]. Документите датират от годините 1869 – 1871, 1875 – 1876 и 1877. Отразени са в анотиран вид в публикувания „Опис на османотурски документи за занаяти и търговия“ (Andreev 1993).

Структура и съдържание на Разрешителните за упражняване на занаят за лица, принадлежащи към чужд еснаф

Документите представляват печатни бланки, върху които на ръка са нанесени конкретните данни (Приложение 1). В най-горната част, в кръг от флорални мотиви е отразено наименованието им – *Yabancı esnaf ruhsatiye tezkiresi.* Следват три таблици, в най-горната от които са посочени номерът на тома (**1**) на *дефтера* и съответният лист (**59**), в който е регистриран документът. В средата е отразено името на селището, в което се е установило конкретното лице – **Тулча**[5].

В следващата таблица, която се състои също от две хоризонтални деления, се представят данни за лицето. В случая това е Вълко, син на Илия, от *каза* Юскюб (Скопие), който се

е установил в Тулча. Последната незапълнена в случая колонка е определена за означаване на името на махалата или квартала, където то живее.

Между тази и следващата таблица, в средата на реда, е отбелязана конкретната *руми* (финансова) година – 1288, съответстваща на 1872 – 1873 по Григорианския календар.

В таблицата, която е разположена най-отдолу, са посочени размерът на платения годишен данък (15 гроша), размерът на годишния приход (500 гроша) и наименованието на упражняваните занаят или професия. В нашия случай Вълко е хлебар (etmekçi). Следващите две незапълнени колонки са предназначени за отбелязване на наименованието на улицата и номера на къщата (домакинството). В текста от два реда под таблицата се удостоверява, че пресметнато за 1288 година, в касата са внесени 15 гроша – данък *темету-ат*, който всъщност представлява 3 % от общия приход на лицето. Датата на документа 5 *майъс* 1288 година съответства на 5/19 май 1872 г.

Според съдържанието на следващия документ (Приложение 2) Йован, син на Добри, от Търнови (Велико Търново) се е установил в Бабадаг и по професия е градинар (bahçevancı). За 1285 (1869 – 1870) г. той е платил данък *темету-ат* в размер на 9 гроша при годишен доход от 300 гроша[6].

Така представените документи ни позволяват да анализираме сведенията, които съдържат, конкретно за избрания от нас град Бабадаг, от няколко аспекта: родно място на всяко лице; упражнявани занаят или професия; адрес на местоживеене (ако е посочена махала или друго място); народност; размер на годишния доход и на платения данък. На първо място представяме всички 148 души, регистрирани в наличните документи, с конкретните за всяко едно от тях данни.

Таблица 1. Списък на лицата, установили се в Бабадаг за периода 1869 – 1877 г.

№	Име	Занаят/ професия	Местопроиз-хождение	Приход	Платен данък
	Ф. 170А, а.е. 98, л. 2–83 (1285–286/ 1869–1870 г.)				
1	Недялко, син на Йован	Градинар (*bahçevancı*)	Търново	250	7,5
2	Стойко, син на Милан	”	”	”	”
3	Костантин, син на Пенко	”	”	”	”
4	Йордан, син на Недялко	”	”	”	”
5	Стойко, син на Герги	”	”	”	”
6	Васил, син на Симеон	”	”	”	”
7	Стоян, син на Йордан	”	Елена	”	”
8	Стоян, син на Слав	”	Велико Търново	”	”
9	Симеон, син на Стойко	”	”	”	”
10	Стойо, син на Стойко	”	”	”	”
11	Стойко, син на Радано	”	”	”	”
12	Христо, син на Тодор	”	Карлово	”	”
13	Злади, син на Йован	”	Велико Търново	”	”
14	Йован, син на Добри	”	”	300	9
15	Слави, син на Боне	Кафеджия-чирак (*kahveci çırağı*)	Бабадагско (с. Бей Давуд)	250	7,5
16	Стоян, син на Продан	Муйтаб (*muytab*)[7]	Велико Търново	”	”

№	Име	Занаят/ професия	Местопроиз-хождение	Приход	Платен данък
17	Михал, син на Минчо	Бакалин (*bakkal*)	Етрополе	„	„
18	Никола Цони	Кръчмар-чирак (*meyhaneci*)	Велико Търново	750	22,5
19	Стоян, син на Гьорги	Кафеджия	Сливен	250	7,5
20	Тодор, син на Никола	Абаджия (*abacı*)	Бабадаг	500	15
21	Стоян, син на Рачо	Бакалин	Карлово	250	7,5
22	Вълко, син на Цонко	Овчар (*çoban*)	Котел	„	„
23	Койо, син на Никола	„	Сливенско	„	„
24	Стоян, син на Илия	„	„	„	„
25	Тодор, син на Герги	Обущар (*haffaf*)[8]	Шумен	„	„
26	Билял, син на Хайруллах	Бозаджия (*bozacı*)	Ломско	„	„
27	Али, син на Хасан	Тютюнджия-чирак (*duhancı*)[9]	Оряховско	„	„
28	Александър, син на Сефирдич?	Дребен търговец (*kırcı*)	Бабадаг	„	„
29	Захария, син на Господин	Бакалин	Сливен	„	„
30	Хаджи Нено, син на Танас	Общ работник (*hizmetkâr*)	„	„	„
31	Петко, син на Шахан ?	Кръчмар-чирак	Бабадаг	„	„
32	Янаки, син на Никола	Бакалин	„	„	„
33	Герги, син на Тодор	Обущар (*haffaf*)	Шумен	500	15
34	Тодор, син на Герги	„	„	250	7,5
35	Параско, син на Пенко	Абаджия	„	„	„
36	Назаро, син на Богоз (Погоз, Бохос)	Бръснар (*berber*)	Бабадагско (с. Зибил ?)	„	„

№	Име	Занаят/ професия	Местопроиз-хождение	Приход	Платен данък
37	Танас, син на Михал	Муйтаб	Казанлък	„	„
38	Танас, син на Ангел	Обущар (*haffaf*)	Шумен	750	22,5
39	Никола, син на Цони	Бакалин	Велико Търново	„	„
40	Йован, син на Коле	Дребен търговец	Шумен	250	7,5
41	Стефан, син на Димитри	Овчар	Велико Търново	500	15
42	Тодор, син на Никола	Бакалин-чирак	„	250	7,5
43	Бехрик ? (Бад-рик?), син на Болус ?	Кръчмар-чирак	Бабадаг	„	„
44	Юсуф, син на Мехмед	Бозаджия	Призрен	„	„
45	Гьорги, син на Димитри	Манифактурист (*manifaturacı*)	Меджидие	„	„
46	Христо, син на Йован	Грънчар (*çömlekçi*)	Бебровско	500	15
47	Христо, син на Никола	Железар, ковач (*demirci, timurcu*)	Меджидие	250	7,5
48	Михал, син на Ненчо	Кръчмар-чирак	Ловеч	„	„
49	Димитри, син на Петко	Бакалин-чирак	Велико Търново	„	„
50	Стойко, син на Йофчо	Градинар	„	„	„
51	Илия, син на Стоян	„	„	„	„
52	Христо, син на Христо	„	„	„	„
53	Цено, син на Денко	Овчар	Сливен	„	„
54	Тодор, син на Тодор	„	неясно изписано	„	„
55	Марин, син на Йордан	Градинар	Велико Търново	„	„
56	Йован, син на Васил	„	„	„	„

№	Име	Занаят/ професия	Местопроиз-хождение	Приход	Платен данък
57	Минчо, син на Костан[тин]	„	„	„	„
58	Стоян, син на Йордан	„	„	„	„
59	Стефан, син на Ранко	Овчар	Котел	„	„
60	Марин, син на Пенко	„	Пловдивско	„	„
61	Ангел, син на Ангел	„	Бабадаг	„	„
62	Никола, син на Петре	„	Сливен	„	„
63	Влади, син на Никола	„	Пазарджик	„	„
64	Добри, син на Димо	Градинар	Велико Търново	„	„
65	Стоян, син на Йован	Овчар	„	„	„
66	Стоян, син на Христо	неозначено	„	„	„
67	Йован, син на Христо	Овчар	„	„	„
68	Никола, син на Стоян	Градинар	„	„	„
69	Гино, син на Йован	„	„	500	15
70	Йован, син на Христо	„	„	250	7,5
71	Банчо, син на Йорги ?	Грънчар, махала „Чьомлекчи“	Търговище	500	15
72	Янко, син на Пенчо	Бакалин	Великотър-новско	250	7,5
73	Лазар, син на Васил	Шивач (*derzi, terzi*)	Пловдив	„	„
74	Стойко, син на Димитри	Градинар	Велико Търново	„	„
75	Йован, син на Йован	„	„	„	„
76	Димитри, син на Никола	„	„	„	„

№	Име	Занаят/ професия	Местопроиз-хождение	Приход	Платен данък
77	Никола, син на Йофчо	„	,	„	„
78	Стоян, син на Йофчо	„	„	„	„
79	Йован, син на Йофчо	„	„	350	10,5
80	Параскева, син на Тодор	„	„	250	7,5
81	Йордан, син на Йован	„	Елена	„	„
82	Стойко, син на Герги	„	„	„	„
	Ф. 170А, а.е. 99 (1286/1870)				
83	Христо, син на Стойко	„	„	250	7,5
	Ф. 170А, а.е. 104 (1286/1870)				
84	Никола, син на Пено	„	„	400	12
	Ф. 179А, а.е. 183 (1286/1870)				
85	Йордан, син на Недялко	„	Велико Търново	250	7,5
86	Йован, син на Стоян	„	“	“	“
87	Стойко, син на Рачо	„	“	“	“
88	Стойко, син на Митьо	„	“	“	“
	Ф. 170А, а.е. 100 (1287/1871)				
89	Йован, син на Кръстьо	„	„	500	15
	Ф. 170, а.е. 1097 (1287/1871)				
90	Кузман, син на Косто	Зидар ((*dülger*)	Старово	250	7,5
91	Йован, син на Христо	Градинар	Елена	500	15
	Ф. 170А, а.е. 102				

№	Име	Занаят/ професия	Местопроиз-хождение	Приход	Платен данък
	(1292/1876)				
92	Димитре, син на Йован	Железар, ковач	Тулча	200	6
	Тч 51/48, л. 35а (1291/1876)				
93	Ибрахим ефенди	Манифактурист	„	С дълг	
	Ф. 170А, а.е. 101, л. 1–55 (1292/1877)				
94	Мехмед Емин, син на Муртаза	Бакалин-чирак	Меджидие	500	15
95	Хасан, син на Муса	„	Бабадаг	250	7,5
96	Мартин, син на Матан	Муйтаб-чирак	Велико Търново	400	12
97	Хафъз Абдуллах ефенди	неуточнен	неуточнена *каза*	250	7,5
98	Муса ефенди, син на Абдуллах	неуточнен чирак	„	„	„
99	Тодор, син на Сава	Бакалин-чирак	Жеравна (Башкьой)	500	15
100	Мустафа, син на Курто	Подковач (*nalbant*)	Вране ? (Иврaнялъ)	250	7,5
101	Неделчо, син на Стоян	Бакалин-чирак	Пловдивско	500	15
102	Ради, син на Никола	Муйтаб-чирак	„	250	7,5
103	Герги, син на Бон[е]	Бакалин-чирак	Влашко	500	15
104	Христо, син на Вълчо	Готвач-чирак (*yemekçi*)[10]	Шумен	„	„
105	Петко, син на Герги	Муйтаб-чирак	Етрополе	250	7,5
106	Димитре, син на Никола	Ханджия (*hancı*)	Велико Търново	750	22,5
107	Мардирос, син на Тодор	Калайджия (*kalaycı*)	Тулча	250	7,5
108	Тодор, син на Герги	Готвач	Шумен	750	22,5
109	Андри, син на Калгонто	Шивач-калфа (*terzi kalfası*)	Австрия	250	7,5

№	Име	Занаят/ професия	Местопроиз-хождение	Приход	Платен данък
110	Христо, син на Стефан	Бръснар (*berber*)	Тулча	500	15
111	Танас, син на Илия	Хлебопекар (*fırıncı*, *furuncu*)	Паланка	„	„
112	Ламбо, син на Петре	„	Загра	„	„
113	Руси, син на Слави	Железар, ковач	Тулча	„	„
114	Симон, син на Марко	Кръчмар	Меджидие	250	7,5
115	Цанко, син на Степан	„	Велико Търново	750	22,5
116	Стефан, син на Димитре	Кръчмар-чирак	„	500	15
117	Петко, син на Петко	Кожар-калфа (*tabbak kalfası)*	Разград	„	„
118	Димитре, син на Йован	Тютюнджия (*du-hancı*)	Стара Загора	„	„
119	Ахмед, син на Местан	Бръснар	Мангалия	„	„
120	Андри, син на Мато	Манифактурист	от казата [Бабадаг] (Казалъ ?)	750	22,5
121	Мито, син на Тодор	Готвач-чирак	Шумен	250	7,5
122	Сюлейман, син на Исмаил	Бакалин-чирак	Крим	500	15
123	Вели, син на Хайдар	Тюфенкчия[11] (*tüfenkçi*)	Тетово	„	„
124	Йованчо, син на Гъори	Шивач	Шумен	250	7,5
125	Йови ?, син на Севи	„	„	„	„
126	Марин, син на Чани	„	„	500	15
127	Стефан, син на Рачо	Кръчмар-чирак	„	250	7,5
128	Тодор, син на Никола	Кръчмар	Велико Търново	„	„
129	Христо, син на Йорге	Кръчмар-чирак	Шумен	„	„

№	Име	Занаят/ професия	Местопроизхождение	Приход	Платен данък
130	Ангел, син на Стоян	„	София	„	„
131	Аврам, син на Якуб	„	Влашко	500	15
132	Анастаси, син на Манол	„	Плевен	250	7,5
133	Петре, син на Дичо	„	Беброво	500	15
134	Франс, син на Ешбенси ?	Еснаф на обущари (*kunduracı*)	Поданик на Австрия	250	7,5
135	Яни, син на Руси	Грънчар	Търговище	„	„
136	Ангел, син на Герчо	Обущар-чирак (*kunduracı*)	Шумен	„	„
137	Банчо, син на Герге	Колар, каруцар (*arabacı*)	Търговище	500	15
138	Бранко, син на Петко	Кожухар-калфа (*kürkçi*)	Разград	750	22,5
139	Бончо, син на Минчо	Бакалин-чирак	Сливен	„	„
140	Петре, син на Тодор	Кираджия (*kiracı*)	Карлово	250	7,5
141	Филип, син на Димитре	Абаджия-чирак	Котел	„	„
142	Йован, син на Йован	Колар, каруцар	Австрия	500	15
143	Ракира ?, син на Велко	Кожар-чирак	Етрополе	250	7,5
144	Христо, син на Тодор	„	„	500	15
145	Атанас, син на Хаджи Илия	„	Тулча	„	„
146	Атанас, син на Йован	Абаджия-чирак	Пловдив	250	7,5
147	Тодор, син на Никола	Абаджия-калфа	Велико Търново	500	15
148	Стефан, син на Димитре	Бакалин-чирак	„	250	7,5

От значение за стопанския облик на Бабадаг е да се установи доколко наличните документи позволяват да очерта-

ем професионалния профил на установилите се в града лица, както и от коя част на Балканите идват.

Таблица 2. Занаят/професия и местопроизхождение на лицата, установили се в Бабадаг

№	Занаят/професия	Брой	Местопроизхождение
1	Абаджии	2	Бабадаг – 1; Шумен – 1
	Калфи	1	Велико Търново – 1
	Чираци	2	Котел – 1; Пловдив – 1
2	Бакали	6	Бабадаг – 1; Етрополе – 1; Карлово – 1; Сливен – 1; Велико Търново/Търновско – 2
	Чираци	10	Бабадаг – 1; Влашко – 1; Жеравна – 1; Крим – 1; Меджидие – 1; Пловдивско – 1; Сливен – 1; Велико Търново – 3
3	Бозаджии	2	Ломско – 1; Призрен – 1
4	Бръснари	3	Бабадагско ? – 1; Мангалия – 1; Тулча – 1
5	Готвачи	1	Шумен – 1
	Чираци	2	Шумен – 2
6	Градинари	42	Елена – 6; Карлово – 1; Велико Търново – 35
7	Грънчари	3	Бебровско – 1; Търговище – 2
8	Дребни търговци	2	Бабадаг – 1; Шумен – 1
9	Железари, ковачи	3	Меджидие – 1; Тулча – 2
10	Зидари	1	Старово (Албания) – 1
11	Калайджии	1	Тулча – 1
12	Кафеджии	1	Сливен – 1
	Чираци	1	Бабадагско – 1
13	Кираджии	1	Карлово – 1
14	Кожари – чираци	3	Етрополе – 2; Тулча – 1
15	Кожухари – калфи	2	Разград – 2
16	Колари	2	Австрия – 1; Търговище – 1
17	Кръчмари	3	Меджидие – 1; Велико Търново – 2;
	Чираци	11	Бабадаг – 2; Влашко – 1; Ловеч/Ловешко – 2; Плевен – 1; София – 1; Велико Търново – 2; Шумен – 2
18	Манифактуристи	3	Бабадагско – 1; Меджидие – 1; Тулча – 1
19	Муйтаби	2	Велико Търново – 1; Казанлък – 1
	Чираци	3	Етрополе – 1; Пловдивско – 1; Велико Търново – 1
20	Обущари	6	
	Кундураджии		Австрия – 1
	Чираци		Шумен – 1
	Хаффафи		Шумен – 4
21	Общи работници	1	Сливен – 1

22	Овчари	13	Бабадаг – 1; Котел – 2; Пазарджик – 1; Пловдивско – 1; Сливен/Сливенско – 4; Велико Търново – 3; неуточнено – 1
23	Подковачи (налбанти)	1	Вране ? (Сърбия)
24	Тютюнджии Чираци	1 1	Стара Загора – 1 Оряховско – 1
25	Тюфекчии	1	Тетово (Калканделен) – 1
26	Фурнаджии	2	Загра (Стара или Нова Загора) – 1; Паланка – 1
27	Ханджии	1	Велико Търново – 1
28	Шивачи Калфи	4 1	Пловдив – 1; Шумен – 3 Австрия – 1
	Неозначен занаят	1	Велико Търново – 1
	Неуточнен занаят	2	Неуточнено селището
	Общо	**148**	

Най-голям се оказва броят на **селскостопанските работници**: градинари и овчари – **общо 55 души**. Поголямата част от градинарите, 35 души, идват от Велико Търново, последвани от шестима от Елена. Не предизвикват изненада и 13-те овчари, деветима от които са от Сливенско-Котленския край и от Велико Търново, докато други двама – от Тракийската низина. Подобно е положението и в Тулча, за където са констатирани 27 души градинари, преселници главно от Търновско, и четирима овчари, разгледани като наемници, се грижат за пашата на стадата и често служат при котленските овчари (Todorov 2021, 81 – 82). Котленските овчари оказват влияние и за превръщането на Тулча в основен търговски център в Северна Добруджа. Макар и да разполагат стадата си предимно в южните части на областта, те осигуряват нужните суровини за развитието на голяма част от занаятите, практикувани в северните дунавски градове, чиято продукция е предназначена за външния пазар (Todorov 2021, 53 – 54).

Търговията представлява важен отрасъл в стопанския живот на Добруджа. По приблизителни изчисления в тази сфера намира препитание около 1/5 от местното градско облагаемо население. Преобладаващата част от лицата, отнесени към категорията на търговците (около 85 %), са самос-

тоятелни търговци; останалите – търговска прислуга (Dimitrov, Jechev, & Tonev 1988, 181 – 182). Без съмнение, **заетите с търговска дейност преселници – общо 46 души**, също допринасят за утвърждаване на Бабадаг като търговски център (някои от тях могат да бъдат причислени и към занаятчиите). Тук се нареждат бакалите, бозаджиите, готвачите, кафеджиите, кръчмарите, манифактуристите, фурнаджиите (хлебопекарите), дребните търговци и тютюнджиите. Прави впечатление, че чираците са описани редом до представителите на определен занаят и най-вероятно това са деца от семействата им, които с времето, чиракувайки покрай роднините, придобиват опит и научават конкретния занаят. Доста висок е техният брой при бакалите и кръчмарите.

Към Бабадаг, за да търсят там препитание, се насочват и немалко **занаятчии** (абаджии, бръснари, грънчари, зидари, железари, калайджии, кожари, кожухари, муйтаби, налбанти, обущари, тюфекчии и шивачи) – **общо 39 души** (за едно лице не е означен занаятът, а за други двама думата е неясна). Тук по-голямо разнообразие по отношение продукта на своя труд показват обущарите: четирима от тях (haffaf) изработват боти, а двама (kunduracı) – освен обувки, изработват и груби пантофи и чехли (Rechnik 1962, 327)[12]. Кундураджията се занимава и с търговия на обувки, така че може да бъде отнесен и към по-горната група. По подобие на Тулча и тук повечето от представителите на обущарския занаят са от Шумен, където този занаят се развива успешно още от средата на XIX век (Todorov 2021, 77, 93 – 94).

Значително по-малък е броят на лицата, които се трудят **в сферата на общите услуги – 5 души.** Между тях най-добре се е устроил Димитре, син на Никола от Велико Търново, който е съдържател на хан. По-специфична дейност, а именно транспортна, извършват кираджията от Карлово, който се наема да пренася вещи с кон или кола, и двамата арабаджии (колари или каруцари) – единият от Търговище, а другият, пристигнал от Австрия. На всякакъв вид работа е съгласен и общият работник (hizmetkâr) от Сливен.

Погледнато от друг ъгъл, а именно откъм тяхното **местопроизхождение**, ясно се очертава **Предбалканският**

регион, откъдето към Бабадаг се ориентират **общо 61 души**. В по-широк план този факт може да се обясни с големите стопански връзки между Добруджа и Източния балкан, със създадените условия за развитие на едрото скотовъдство в добруджанската равнина и с развитието на свързаните с него занаяти в балканските селища (Todorov 1972, 370). На втора позиция се нареждат градовете от Североизточна България, последвани от селищата от Северна Добруджа. Допускаме, че лицата, за чието местопроизхождение е посочено Бабадаг или Бабадагско, са се установили тук от предходни години. Далеч по-малко привлекателен се оказва градът за мигриралите от Западните Балкани – общо четирима души.

Таблица 3. Местопроизхождение на лицата, установили се в Бабадаг

№	Местопроизхождение	Брой
1	Австрия	3
2	Албания (Старово)	1
3	Влашко	2
4	Дунавска равнин: Ломско, Оряховско, Плевен	3
5	Задбалканска котловина: Казанлък, Карлово	4
6	Западна България: София	1
7	Косово: Призрен	1
8	Крим	1
9	Предбалкан: Елена, Бебровско-Ловешко, Велико Търново/Велико Търновско	61
10	Северна Добруджа: Бабадаг/Бабадагско, Мангалия, Меджидие, Тулча	21
11	Северна Македония: Паланка (вер. Крива Паланка), Тетово	2
12	Североизточна България: Разград, Търговище, Шумен	20
13	Старопланинска област: Етрополе, Жеравна, Котел	8
14	Сърбия: Вране ?	1
15	Тракия: Горнотракийска низина: Пазарджик, Пловдив/Пловдивско, Загра, Стара Загора Североизточна Тракия: Сливен/Сливенско	 8 8
16	Неидентифицирани селища – 2, означени три пъти	3
	Общо	**148**

В по-голямата си част лицата, които се ориентират към Бабадаг, са **българи – 127 души** (*Таблица 1*), ако се ръководим по имената им. По този признак установяваме и **12**

души мюсюлмани, сред които двама са най-вероятно **албанци** от Западните Балкани (№ 44 от Призрен и № 123 от Тетово), един е със сигурност **татарин** от Крим (Къръмлъ, № 122), а за народността на останалите девет души не можем да се произнесем.

Списъкът включва и имената на **двама арменци** (№ 36 и 43)[13], един **евреин** (№ 131), **един грък** (№ 107) и трима **австрийци** (№ 109, 134 и 142), един от които (№ 134) е отбелязан като австрийски поданик и принадлежи към еснафа на кундураджиите[14]. Народността на двама души (№ 28, 120) е трудно да бъде определена.

Интересно е да узнаем къде по-точно в съответния град се установяват пришълците, как устройват живота си, дали контактуват със свои колеги, както и други въпроси, по които ползваните извори могат само частично да задоволят нашето любопитство. Поради факта, че за Бабадаг е отбелязан само един случай, при който лицето упражнява своя занаят или/и живее в Грънчарската махала (№ 71), полезна информация в това отношение откриваме за Тулча[15]. Допускаме, че изводите, до които достигаме, в голяма степен са валидни и за преселниците в Бабадаг, които най-вероятно също ползват квартири на техни колеги от града и се радват на гостоприемството им.

Таблица 4. Списък на лицата, установили се в Тулча (1868 – 1869 г.)

№	Име	Занаят	Местопроизхождение	Местонахождение в Тулча
1	Йован, син на Стоян	Общ работник (*hizmetkâr*)	Кюстендил	„Чайър“ махала
2	Кираджъ ?, син на Димо	„	Валоз ?	Кафенето на Андонаки
3	Паско ?, син на Йован	Чирак	каза Тулча	„Хюсни бей“ махала
4	Костантин, син на Стани	Градинар	Елена ? [16]	Градината на Йован, син на Стани
5	Стоян Никола	„	„	„
6	Тодор, син на Йован ?	Градинар-чирак	„	„
7	Илия, син на Тодор	Градинар	„	„
8	Йован, син на Косе	„	„	„

№	Име	Занаят	Местопроиз-хождение	Местонахождение в Тулча
9	Ганчо	„	„	„
10	Йован, син на Христо	„	„	„
11	Йован, син на Стани	„	„	Собствена градина
12	Киряко, син на Гьорги	Керемидар (*kiremetçi*)	Кърк Килиса (Лозенград)	При керемидаря Костадин
13	Калчо, син на Драгоя	Градинар	Стара Загора	При градинаря Кости
14	Пано, син на Итол ?	Земеделец (*çiftçi*)	„	Къщата на Мано, син на Гьорги
15	Стефан, син на Йован	Обущар (*haffaf*)	Карлово	При Вельо от Шумен
16	Танас, син на Ангел	Зидар (*dülger*)	Охрид	При дюлгера Анастас
17	Йаладжъ ?, син на Ангел	Зидар-чирак	Охрид	„
18	Гьоре Вангел	„	„	„
19	Димитри, син на Петре	Зидар	Струга	„
20	Христо, син на Петри	„	„	„
21	Лазар Легум ?	„	Охрид	„
22	Христо Цветко	„	Струга	„
23	Легум ? Костантин	Зидар-чирак	Старово	„
24	Генчо, син на Руси	Общ работник	Пловдив	-
25	Милош, син на Костанти	„	Тетово	При фурнаджията Спасе
26	Аврам, син на Дулаф ?	Манифактурист	Тулча	„Йахуди“ махала
27	Христо, син на Мито	Бакалин-чирак	Казанлък	„Чайър“ махала
28	Паскал, син на Коле	Манифактурист-калфа	Бабадаг	Улица „Капанджълар“
29	Недо, син на Йордан	Градинар-чирак	Търновско	„Хюсни бей“ махала, при Димитраки бей
30	Лигор, син на Васил	Воденичар, мелничар (*değirmenci*)	Тулча	„Голак“ махала, във воденицата на Филип Никола
31	Христо, син на Кольо	Общ работник	Пловдив	При касап Минчо
32	Радан, син на Стоян	„	Търново	При Минчо, син на Димо

№	Име	Занаят	Местопроиз-хождение	Местонахождение в Тулча
33	Никола, син на Йован	„	„	„
34	Дросе, син на Димитри	Зидар-калфа	Колоз ?	„Варош Молдован“ махала, при Траян ?
35	Стоян, син на Христо	Градинар	Търново	Градината на Димитри от Тулча
36	Христо, син на Петре	„	„	Градината на Никола от Тулча
37	Илия, син на Илия	„	„	„
38	Данчо, син на Никола	Общ работник	Калофер	При Нано, син на Гьорги от Тулча
39	Хаджи Танас, син на Хаджи Йорги	Градинар	Търново	При Тони
40	Никола,син на Стоян	„	„	-
41	Кънчо, син на Неделко	„	„	-
42	Христо, син на Христо	Градинар-чирак	„	-
43	Койо, син на Йордан	Градинар	„	-
44	Йорго, син на Бочо	„	„	-
45	Димитри, син на Марин	„	„	-
46	Петро, син на Димитри	„	Търновско	-
47	Силифон, син на Йован	Общ работник	Тулча	„Голак“ махала
48	Кънчо, син на Боко	Градинар	Елена	-
49	Стайко, син на Стойко	„	„	-
50	Стоян, син на Пайо	„	„	„
51	Йован, син на Стойко	„	Търново	Градината на Димитраки
52	Йован, син на Петко	„	„	При градинаря Пано, син на Тодор
53	Стоян Никола	„	„	При градинаря Йован Тодорин
54	Йорги, син на Янко	Моряк (*gemici*)	Поморие	-

№	Име	Занаят	Местопроиз-хождение	Местонахождение в Тулча
55	Ясеф, син на Делчо	Зидар	Старово	При дюлгера Кости
56	Анастан, син на Сотири	Зидар-калфа	„	„
57	Стоян, син на Пейко	Зидар-чирак	Велико Търново	-
58	Димо, син на Гьоро	Земеделец (*rençber*, *rençper*)	Провадийско	-
59	Сава, син на Поп Вълчо	Абаджия-калфа	Сливенско (с. Баш кьой)	-
60	Йорги, син на Лигур	Копач (*çapacı*) [17]	Тулча	„Преслава“ махала
61	Харшаго?, син на Барко ?	Водоносец (*sakacı*)	Тулча	„Йахуди“ махала, в дома на дърводелеца Абрам
62	Антон, син на Брасчо ?	Шивач-калфа	Истанбул (Дер-и алийе)	При шивача Симон
63	Йорги, син на Стани	Бакалин	Колоз ?	-
64	Пено, син на Цони	Абаджия	Сливенско	Абаджийската чаршия
65	Стефан, син на Цено	Бакалин-чирак	Сливенско (с. Баш кьой)	-
66	Танас, син на Христо	Копач	Тулча	„Бештепе“ махала
67	Александър Парашкева	Група на моряците (*Gemici taifesi*)	Шаркьой (Турция)	-
68	Димитри, син на Йорги	Общ работник	Баня (Йанйа ?)	При бакалина Ангели
69	Йован, син на Васил	Сладкар (*şekerci*)	Влашко	При другия Аврам
70	Яни, син на Йорги	Общ работник	Тулча	„Ислям“ махала
71	Яни, син на Васил	Група на моряците	Трабзон	„Хюсни бей“ махала, при Петро Йорганджъ
72	Димитри, син на Степан Хонур ?	Лодкар (*sandalcı*)	Измаил	-
73	Ислям, син на Зейнел	Общ работник	Силистренско	-
74	Димостен, син на Панайот	„	Истанбул (Дер-и алийе)	„Хюсни бей“ махала
75	Давид, син на Йосиф	Бръснар	Ван (Турция)	„Ермени“ махала

№	Име	Занаят	Местопроиз-хождение	Местонахождение в Тулча
76	Йованчо, син на Стойо	Кафеджия	Пловдивско	-
77	Йово, син на Никола	Шивач	Пловдив	„Чайър“ махала
78	Ларйок ? Йован	Воденичар	Тулча	„Ислям“ махала
79	Андрея, син на Александри	Копач	Влашко	„Бештепе“ махала
80	Гаврил, син на Деспот	Хлебар-чирак (*etmekçi*)	Тетово	При хлебаря Йован
81	Лебиб ?, син на Мусавич ?	Общ работник	Варна	„Ашчъ Шаим“ ма-хала
82	Никола, син на Манол	Зидар	Колоз ?	„Мевлид Йован“ махала
83	Аврам, син на Йосил ?	Общ работник	Варна	При Аврам Муса
84	Ашличо, син на Лебиб	Свещар (*mumcu*)	Сулина	„Йахуди“ махала
85	Янко, син на Кузма	Кръчмар-чирак	”	При кръчмаря Соломон
86	Тодор, син на Томафийе ?	Общ работник	”	„Йахуди“ махала, при Прокоп
87	Алекси Алекси	Обущар (*kunduracı*)	Тулча	„Йахуди“ махала
88	Йордан, син на Слави	Манифактурист-чирак	”	-
89	Гьорги, син на Васил Татар	Овчар	„	„Преслава“ махала
90	Харасим ?, син на Хартам	Рибар (*balıkçı*)	„	„Казак“ махала
91	Йован, син на Павле	Обущар-кърпач (*dikic*i)	Измаил	„Балък пазаръ“
92	Димитраки, син на Хаджи Андон	Кафеджия	Ахиолу	Кафенето на Арсла-ноглу Димитраки
93	Хюсеин, син на Хюсеин	Бозаджия-чирак	Призрен	-
94	Емруллах, син на Байрам	Бозаджия	„	-
95	Андрея? Кирялъ?	Копач	Тулча	-
96	Димитри, син на Тодор	„	„	-
97	Видо ?, син на Кольо	Обущар (*kunduracı*)	Карлово	„Чайър“ махала
98	Хаим, син на Шаим	Колар (*arabacı*)	Исакча	„Йахуди“ махала
99	Мендил ? Юсуп	Кръчмар-чирак	„	„
100	Стефан, син на Боджо	Производител на кашкавал (*kaşarcı*)	Одрин	-

Независимо че за 25 души документите не ни предоставят данни, при останалите 75 души се наблюдава определена тенденция: те отсядат главно при лица, които практикуват същия занаят. Така например, седем **градинари** (между които и един чирак) от Елена (№ 4 – 10) са се настанили в градината, собственост на Йован, син на Стани (№ 11); шестима градинари от Велико Търново са отседнали в градините на лица от Тулча (№ 35 – 37, 51 – 53), а друг, също от Велико Търново, се е установил при Тони (№ 39).

Тази практика е доста ясно изразена и при **зидарите**. Седем дюлгери от Северна Македония и един от Албания намират място при колегата по професия Атанас и може би са привлечени, за да работят заедно на някакъв строеж (№ 16 – 23), а двама, отново от Албания (№ 55, 56), са при зидаря Кости.

Други единични случаи също подтвърждават направените изводи. **Керемидарят** Киряко отива при керемидаря Костадин (№ 12), **воденичарят** Лигор се установява във воденицата (мелницата) на Филип Никола (№ 30), **шивачът калфа** Антон е при колегата си Симон (№ 62), **абаджията** Пено практикува в „Абаджийската чаршия“ и най-вероятно разполага там с дюкян (№ 64). Кръчмарят Соломон е приел за свой помощник **чирака кръчмар** Янко (№ 85), **хлебарят** Йован ще предаде своите умения на Гаврил от Тетово (№ 80), а **кафеджията** Димитраки ще приготвя вкусно гръцко кафе при Арсланоглу Димитраки (№ 92).

В разгледаните документи фигурират имената и на единадесетте махали на Тулча, отразени и в данъчен регистър от 1867 г.[18], което свидетелства и за пъстрото откъм народностен и религиозен състав население: „Ислям махаллеси“, „Бештепе Молдиван (Молдован) махаллеси“, „Хюсни бей махаллеси“, „Казак махаллеси“, „Варош Молдиван (Молдован) махаллеси“, „Преслава махаллеси“, „Голак махаллеси“, „Ермени махаллеси“, „Чайър махаллеси“, „Варош Липован махаллеси“ и „Яхуди махаллеси“. Топографията на Тулча се допълва и от данните за две кафенета: на Андонаки (№ 2) и на Арсланоглу Димитраки (№ 92); улица с наименование „Капанджълар“ (№ 28, вер. „Капанджалар“); Абаджийска чаршия (№ 64) и съвсем естествено за един град, разположен на р. Дунав – Пазар за ри-

ба (№ 91). Популярна личност в града е готвачът Шаим, след като цял квартал носи неговото име („Ашчъ Шаим“, № 81).

Допускаме, че и потърсилите препитание в Бабадаг лица също намират място при свои колеги, с които може би са контактували предварително, а защо не – и повикани специално от тях. Нямаме обаче конкретни сведения в кои от осемте махали на Бабадаг те се установяват: „Суфилер махаллеси“, „Чизмеджи махаллеси“, „Текийе махаллеси“, „Брексек (?) махаллеси“, „Къптиян-ъ мюслим махаллеси“, „Варош махаллеси“, „Ермени махаллеси“ и „Яхуди махаллеси“[19]. Имената на три от тях – Арменската, Еврейската и махалата на циганите-мюсюлмани подсказват, че жителите на града са разделени по народностен и религиозен признак. За името на втората махала обаче определящ показател се оказва практикуваният занаят – тук са съсредоточени лицата, които изработват и продават ботуши (чизми). Очевидно, не са малко в града и грънчарите, след като Банчо, син на Йорги, дошъл от Търговище (№ 72 в *Таблица 1*), се установява в „Грънчарската“ махала („Чьомлекчи“)[20].

Имената на останалите две махали – „Суфилер махаллеси“ („Махала на суфите“) и „Текийе махаллеси“ (вероятно „Текке махаллеси“), определено свидетелстват за присъствието на мюсюлмански религиозни ордени в града. Самото наименование „Бабадаъ“ се превежда като „Планина на Бабата“ и се свързва с полулегендарния образ на светеца Саръ Салтук (поч. 1297 – 1298) (Akalın 1999, 26 – 51). Смята се, че той ръководи анадолски тюркмени, които насочва към Добруджа в средата на XIII век и се установява с тях в близост до Бабадаг. Приема се също така, че наред с Бабадаг негови гробници (türbe) се намират и в други градове: Калиакра, Благай (Босна), Охрид, Круя (Албания), Истанбул, Бабаески (Одринско), Бор (Нигде), Диярбакър и Изник (Akalın 1999, 26 – 51; Kiel 2009, 147 – 150).

Най-ранното сведение за Саръ Салтук ни предлага арабският пътешественик Ибн Баттута, който около 1332 – 1333 г. минава през селището и споделя:

> Ние пристинахме в града, наименован Баба Салтук. „Баба“, при турците има същото значение, както при берберите (т.е. то-

ва на баща)... Казват, че този Салтук е съзерцател или гадател, но за него разказват неща, които шериатът осъжда[21]. Град Баба Салтук е последният [град], принадлежащ на турците; между него и началото на империята на гърците има 18 дни път в пустиня, напълно лишена от обитатели. От тези 18 дни осем се преминават, без да се намери вода... Ние извършихме нашите приготовления в Баба Салтук, за да пресечем пустинята... (Ibn Battuta 1997, 238 – 239).

Според Евлия Челеби градът е определен за вакъф на Саръ Салтук и неговите последователи от султан Баязид II, а тюрбето му привлича много поклонници. Построено е от същия султан, но според друга версия, то е издигнато от кримския хан Менгли Гирай I (1466 – 1514 с прекъсвания). През 1538 г. султан Сюлейман I (1520 – 1566) отсяда в града за четири дни по време на поход в Румъния и посещава гроба на светеца.

Освен разгледаните дотук въпроси, удостоверенията за упражняване на занаят на представители на чужд (не местен) еснаф предоставят ценна информация и за **доходите на установилите се в Бабадаг лица и размера на данъка**, който те плащат, независимо, че бихме могли да приемем с известна условност предоставените цифри.

Таблица 5. Размер на доходите и на данъка, платен от установилите се в Бабадаг лица

№	Занаят/професия	Брой лица	Доход	Данък
1	Абаджия	1	250	7,5
		1	500	15
	Абаджия-калфа	1	500	15
	Абаджия-чирак	2	250	7,5
2	Бакалин	5	250	7,5
		1	750	22,5
	Бакалин-чирак	4	250	7,5
		5	500	15
		1	750	22,5
3	Бозаджия	2	250	7,5
4	Бръснар	1	250	7,5
		2	500	15
5	Готвач	1	750	22,5
	Готвач-чирак	1	250	7,5
		1	500	15
6	Градинари	36	250	7,5
		1	300	9
		1	350	10,5

№	Занаят/професия	Брой лица	Доход	Данък
		1	400	12
		3	500	15
7	Грънчар	1	250	7,5
		2	500	15
8	Дребен търговец	2	250	7,5
9	Железар, ковач	1	200	6
		1	250	7,5
		1	500	15
10	Зидар	1	250	7,5
11	Калайджия	1	250	7,5
12	Кафеджия, кафеджия-чирак	2	250	7,5
13	Кираджия	1	250	7,5
14	Кожар (щавач на кожи)-чирак	1	250	7,5
		2	500	15
15	Кожухар-калфа	1	500	15
		1	750	22,5
16	Колар	2	500	15
17	Кръчмар	2	250	7,5
		1	750	22,5
	Кръчмар-чирак	7	250	7,5
		3	500	15
		1	750	22,5
18	Манифактурист	1	250	7,5
		1	750	22,5
	Манифактурист с дълг	1		
19	Муйтаб	2	250	7,5
	Муйтаб-чирак	2	250	7,5
		1	400	12
20	Налбантин	1	250	7,5
21	Обущар (хаффаф)	2	250	7,5
		1	500	15
		1	750	22,5
	Обущар (кундураджъ)	1	250	7,5
	Обущар (кундураджъ-чирак)	1	250	7,5
22	Овчар	12	250	7,5
		1	500	15
23	Тюфенкчия	1	500	15
24	Тютюнджия	1	500	15
	Тютюнджия-чирак	1	250	7,5
25	Фурнаджия	2	500	15
26	Ханджия	1	750	22,5
27	Хизметкяр	1	250	7,5
28	Шивач	3	250	7,5
		1	500	15
	Шивач-калфа	1	250	7,5
	Неозначен и неуточнени	3	250	7,5
	Общо	**148**		

Резултатите от *Таблица 5* показват, че най-голям е броят на лицата с най-нисък регистриран доход от 250 гроша – общо 102 души, към които отнасяме и един железар, за когото са записани 200 гроша. Не можем да бъдем сигурни обаче дали цифрите отразяват целогодишен доход или такъв, пресметнат за няколко месеца от съответната година. Преобладаващо място в тази група заемат градинарите – 36 души, и овчарите – 12 души, което навежда на мисълта, че те не са през цялата година в Бабадаг, а се изявяват като сезонни работници. Висока е бройката и при кръчмарите чираци – седем души. Възможно е също така самите кръчмари да нямат нужда през цялата година от помощници.

На второ място – с 31 души, се нареждат декларираните по 500 гроша приход. И тук откриваме представители на всички категории: занаятчии (петима бакали чираци и по двама абаджии, фурнаджии и бръснари), трима градинари и трима кръчмари чираци. Само девет души обаче могат да се похвалят с по-висок доход, а именно от по 750 гроша. Това са представители на търговския бранш (бакали, кръчмари, готвач и манифактурист), двама занаятчии и един ханджия.

Таблица 6. Процентно съотношение между брой лица и размер на дохода

№	Доход от	Брой лица	%
1	200 гроша	1	0,68
2	250 гроша	102	69,39
3	300-400 гроша	4	2,72
4	500 гроша	31	21,09
5	750	9	6,12
	Общо	**147**	**100**

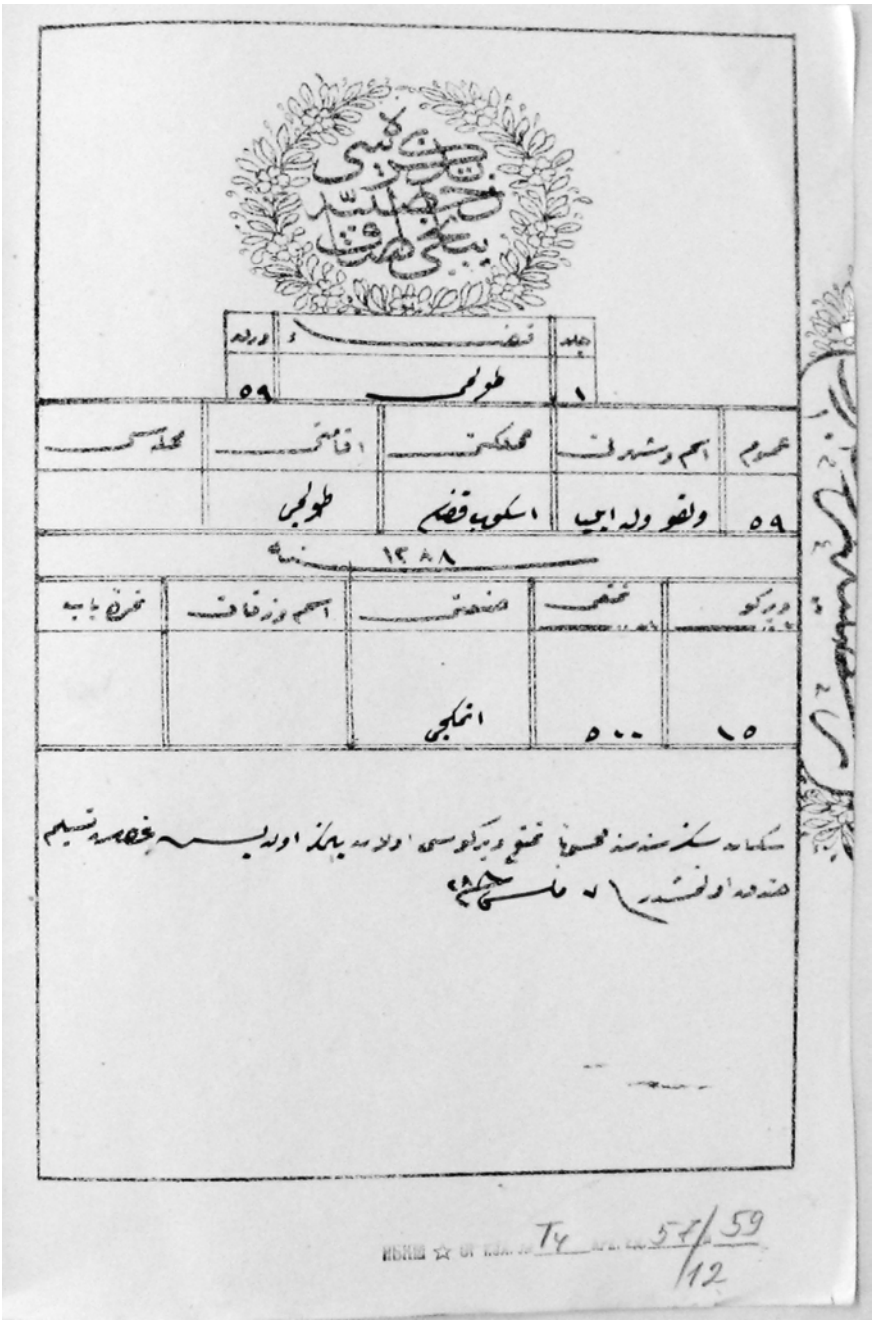
Доста по-високи доходи са регистрирани при лицата, намерили препитание в Тулча. Манифактуристът калфа Паскал, син на Коле, от Бабадаг (№ 28, *Таблица 4*) декларира 1000 гроша. Същата сума установяваме и при абаджията Пено, син на Цони, от Сливен (№ 64); зидаря Никола Вълчо от Велико Търново[22], Хаджи Велко (Велико?) Кольо, търговец от Велико Търново[23]; докато за общия работник Йован Стоян от Разлог са записани 800 гроша[24]. Според цитирания няколко пъти османски регистър (Тч 51/46, л. 22б) данък *темеtуат*

за 1288 (1872) г. от местните занаятчии за **Тулча** е в размер на 1 729 800 гроша, а от чуждите занаятчии – 136 300 гроша. Същевременно цифрите за **Бабадаг** са няколко пъти по-ниски: *темеtуатът* от местните занаятчии е в размер на 268 400 гроша (почти шест пъти и половина), а от занаятчиите пришълци – 27 000 гроша (пет пъти). Тази голяма разлика се дължи не само на по-големия брой жители на Тулча, но, очевидно, и на по-високите доходи, които демонстрират представителите на занаятчийските среди в Тулча.

Заключение

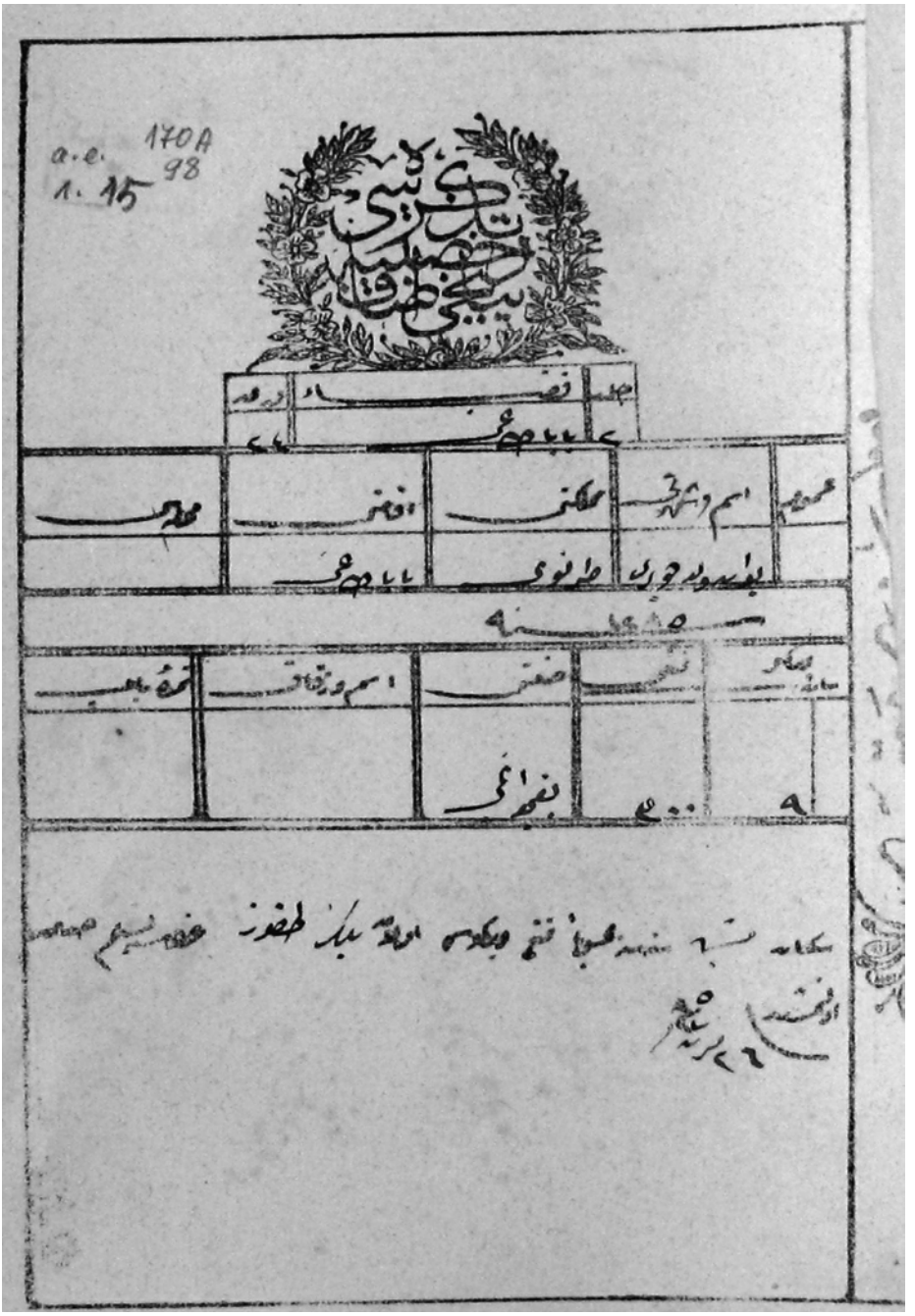
Документите, които анализирахме в настоящото изследване, ни позволиха да представим от няколко аспекта 148 души, предимно българско население, които, в търсене на своето препитание, се насочват към Добруджа и установяват в Бабадаг през последната четвърт на XIX век. В голямата си част това са градинари и овчари, професионални занаятчии и техни чираци, както и работещи в сферата на търговията и общите услуги. Със своя труд и придобит опит те допринасят градът да запази облика си, създаден в записките на пътешествениците.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

НБКМ, Ориенталски сбирки, Тч 57/12, л. 59

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

НБКМ, Ориенталски сбирки, Ф. 170А, а.е. 98, л. 15

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Разликата в цифрите се дължи на факта, че не са отчетени част от тракийските бежанци, които при преселението от 1830 г. не преминават на север от р. Дунав, а се установяват в селища в днешна Североизточна България и Добруджа, т.е. остават в пределите на Османската империя (Muchinov 2013, 99, бел. 20). Според Д. Ангелова от цяла Източна България се изселват над 200 000 души, а от Българското Черноморие – над 20 000 (Angelova 2013, 122 – 125).
2. Тези цифри са приети и в доклад на Л. Г. Обаре за Дунавската провинция и описание на Тулчански санджак (Tonev (ed.) 2003, 285). Конкретно за град Бабадаг са посочени 7200 жители, от които 2/3 са мюсюлмани.
3. Ф. 170, а.е. 1097 (л. 1–2), Ф. 170А, а.е. 98 (л. 2–82), Ф. 170А, а.е. 99, Ф. 170А, а.е. 100, Ф. 170А, а.е. 101 (л. 1–55), Ф. 170А, а.е. 102, Ф. 170А, а.е. 104 и Ф. 179А, а.е. 183 (л. 1–4).
4. Тч 51/48, л. 35а.
5. Тч 57/12, л. 59.
6. Ф. 170А, а.е. 98, л. 15
7. *Муйтаб* (*muytab=mutaf*) – занаятчия, който изработва тъкани, торби за зоб и други предмети (връвчици) от козя вълна (Rechnik 1962, 384; Ilchev (ed.) 1974, 267; Slovar' 1977, 644; Devellioğlu 1992, 833)
8. Обущар – *хаффаф* (*haffaf*) – обущар, изработващ боти.
9. Тютюнджия – *духанджъ* (*duhancı*) – търговец на тютюн (Todorov 2021, 102)
10. Готвач (*йемекчи*, *yemekçi*) – лице, което приготвя и продава ястия на структури и организации с много работници, членове, ученици (Sözlük 2011, 2570); за района на Кършехир – готвач (Günşen 2000)
11. Тюфенкчия (*tüfekçi, tüfenkçi*) – лице, което изработва или поправя пушки или пищови (Ilchev (ed.) 1974, 519).
12. Според Дж. Редхаус *кундураджията* изработва обувки в европейски стил (Redhouse 1987, 1499). Ст. Илчев обаче дава значение само на обущар (Ilchev (ed.) 1974, 224).
13. Имената на арменците са сравнени с Ormandjyan 2000.
14. Подробно за демографската структура на Добруджа вж. Tonev 1973, 20 – 27.
15. Списъкът е съставен според Рс 8/139 за 1284 (1868 – 1869) г., л. 1–79, и 1285 (1869 – 1870) г., л. 80–100.
16. В осем документа след буквата „лям“ в наименованието на селището е изписана и буквата „елиф“, което допуска разчитане на топонима като Елана, Елата/Алана, Алата. Допускаме, че е право-

писна грешка на писача, каквито забелязваме и в други случаи, поради което приемаме под въпрос, че в случая се касае за град Елена, още повече, че именно от този край идват доста градинари.
17. Копач (*çapacı*) – лице, което копае с мотика (*çapa*) (Rechnik 1962, 95).
18. В регистър за събирането на данъците *темету̀ат, верги, емляк* и *бедел* от 1867 г. (Тч 51/46, л. 7а), наред с народностните понятия за българи (794 души), казаци (622), голаци (26), молдовани (529), поляци (30), липованци (435), австрийци (14), арменци (91), евреи (283) и един унгарец, са отразени и представители на протестантите (113), както и един католик. За пъстротата на населението в Тулча, вж. Todorov 2021, 61 – 69; Kenderova 2015; Kenderova 2007.
19. Тч 51/46, л. 2б.
20. Според регистър Тч 51/46 (л. 7а) населението на Бабадаг е представено от три народности: българска (*millet-i bulgar*) – 303 души; арменци (*millet-i ermeni*) – 99 души и евреи (*millet-i yahudi*) – 37 души. Компактни арменски групи се заселват в Бабадаг още през XVI век (Patepisi 1984, 193, бел. 114). Съвсем друга е картината през юли 1877 г. според описанието на Ив. Белоцерковец. Общият брой на къщите е 945, от които 250 са на турци, 200 на татари, 190 на черкези, 80 на българи, 80 на евреи, 50 на молдовани, 40 на арменци, 20 на цигани, 15 на украинци, 10 на немци и 10 на гърци (Tonev (ed.) 2003, 451).
21. Във френския текст е използван изразът „la loi religieuse" (религиозният закон). Допускам, че в оригинала е казано „*шериат*".
22. Тч 57/12, л. 18.
23. Тч 57/12, л. 21.
24. Тч 57/12, л. 6.

ЛИТЕРАТУРА

ПУБЛИКУВАНИ ИЗВОРИ

Андреев, Ст. (ред.) 1993. *Опис на османотурски документи за занаяти и търговия (XVI – XIX в.), запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий"*. Състав. А. Велков и др. София: НБКМ.
Евлия Челеби 1909. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. Преведе от турски Д. Г. Гаджанов. – *Периодическо списание на Българ. книжовно дружество в София*. 70, 639 – 724.
Пътеписи 1979. *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV – XVI в. Увод, подбор и коментар Михаил Йонов*. София: Наука и изкуство.

Пътеписи 1984. *Арменски пътеписи за Балканите XVII – XIX в.* Състав., превод от древноарменски и коментар Агоп Орманджиян. София: Наука и изкуство.
Пътеписи 1987. *Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те години на XIX век).* Увод, състав. и коментар Мария Н. Тодорова. София: Наука и изкуство.
Тодоров-Хиндалов, В. 1930. Добруджа в миналото според турски официални източници. – *Годишник на Народната библиотека за 1926 – 1928 г.* София, 199 – 284.
Тонев, В. (ред.) 2003. *Извори за историята на Добруджа (1853 – 1878). Чуждестранни документи. Т. 4.* Състав. Велко Тонев и др. София: Векове.

РЕЧНИЦИ И СПРАВОЧНИЦИ

Илчев, Ст. (ред.). 1974. *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век.* Състав. Ст. Илчев и др. София: БАН.
Орманджян, А. 2000. *Арменски именник*. Пловдив: Армен Тур.
Речник 1962. *Турско-български речник*. Съставител Никола Ванчев и др. Под ръков. на акад. Стоян Романски. 2. стереотипно изд. София: Наука и изкуство.
Словарь 1977. *Турецко-русский словарь. 48 000 слов*. Москва: Русский язык.

ИЗСЛЕДВАНИЯ

Акалън, Ш. Х. 1999. Следите на Саръ Салтук в Румелия и светата обител на Свети Наум/Саръ Салтук в Охрид. В: *Ислям и култура. Изследвания.* Състав. и отгов. ред. Г. Лозанова, Л. Миков. София: МЦПМКВ, 26 – 51.
Ангелова, Д. 2013. *Демографско развитие на Българското Черноморско крайбрежие през XIX век (до 1878 г.).* София: Регалия 6.
Димитров, Стр., Жечев, Н. и Тонев, В. 1988. *История на Добруджа.* Том 3. София: БАН.
Иречек, К. 1978. *История на Българите. С поправки и добавки от самия автор.* Под ред. на Петър Хр. Петров. София: Наука и изкуство.
Кендерова, Ст. 2015. *Болници за бедни и преселници в Дунавския вилает. Ежедневна и ежемесечна статистика.* София: НБКМ.
Мехмедович, Н. 2017. *Търговците и занаятчиите в казата Пазарджик (Добрич) през втората половина на XIX век. Следдипломна квалификация „Османистика“.* Научен ръков. проф. д-р Стоянка Кендерова. София: СУ, катедра „Тюркология и алтаистика“.
Мучинов, В. 2013. *Миграционна политика на Османската империя*

в българските земи през XIX век (до 1878 г.). София: Регалия 6.
Русев, Иван. 1996. *Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането.* Велико Търново: Фабер.
Тодоров, Н. 1972. *Балканският град XV – XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие.* София: БАН.
Тодоров, Н. 2021. *Честни и верни хора. Българската общност в Тулча през Възраждането.* Ямбол: ИК Тендрил.
Тонев, В. 1973. *Добруджа през Възраждането (културен живот, църковно-национални борби, революционни движения).* Варна: Държавно издателство.

REFERENCES

PUBLISHED SOURCES

Andreev, St. (ed.) 1993. *Opis na osmanoturski dokumenti za zanayati i targoviya (XVI – XIX vek), zapazeni v Orientalskiya otdel na Narodna biblioteka "Sv. Sv. Kiril i Metodiy".* Sastavitel A. Velkov i drugi. Sofia: NBKM.
Evliya Chelebi. 1909. Patuvane na Evliya Chelebi iz balgarskite zemi prez sredata na XVII vek. Prevede ot turski D. G. Gadjanov. – *Periodichesko spisanie na Balgarskoto knijovno drujestvo v Sofia.* 70, 639 – 724.
Ibn Battuta. 1997. *Voyages. II. De la Mecque aux steppes russes et à l'Inde. Trad. de l'arabe de C. Defremery et B. R. Sanguinetti (1858).* Introd. et notes St. Yerasimos. Paris : La Découverte/Poche, 238 – 239.
Patepisi. 1979. *Nemski i avstriyski patepisi za Balkanite XV – XVI vek.* Uvod, podbor i komentar Mihail Yonov. Sofia: Nauka i izkustvo
Patepisi. 1987. *Angliyski patepisi za Balkanite (kraya na XVI – 30-te godini na XIX vek).* Uvod, sastavitelstvo i komentar Mariya N. Todorova. Sofia: Nauka i izkustvo.
Patepisi. 1984. *Armenski patepisi za Balkanite XVII – XIX vek.* Sastavitelstvo, prevod ot drevnoarmenski i komentar Agop Ormandjiyan. Sofia: Nauka i izkustvo.
Todorov-Hindalov, V. 1930. Dobrudja v minaloto spored turski ofitsialni iztochnitsi. – *Godishnik na Narodnata biblioteka za 1926 – 1928.* Sofia, 199 – 284.
Tonev, V. (ed.) 2003. *Izvori za istoriyata na Dobrudja (1853 – 1878). Chujdestranni dokumenti. T. 4.* Sastavitel V. Tonev i drugi. Sofia: Vekove.

REFERENCE BOOKS AND DICTIONARIES

Devellioğlu, F. 1992. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Eski ve Yeni Harflerle*. 10. Ofset Baskı. Ankara: Aydın Kitapevi.
Günşen, A. 2000. *Kırşehir ve Yöresi Ağızları İnceleme Metinler Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
Ilchev, St. (ed.) 1974. *Rechnik na redki, ostareli i dialektni dumi v literaturata ni ot XIX i XX wek*. Sastav. Stefan Ikchev. Sofia: BAN.
Ormandjyan, A. 2000. *Armenski imennik*. Plovdiv: Armen Tur.
Rechnik 1962. *Tursko-balgarski rechnik. Sastavitel Nikola Vanchev i drugi. Pod rakovodstvoto na akad. Stoyan Romanski. 2. stereotipno izdanie*. Sofia: Nauka i izkustvo.
Redhouse, J. W. 1987. *A Turkish and English Lexicon Shewing in English the Signification of the Turkish Terms*. Beirut: Librairie du Liban.
Slovar'. 1977. *Turetsko-russkiy slovar'. 48 000 slov*. Moskva: "Russkiy yaziyk".
Salname 1289. *Salname-i Vilayet-i Tuna. Sene 1289 [1872 – 1873]*. Rusçuk: Matbaa-i Vilyayet-i Tuna.
Salname 1291. *Salname-i Vilayet-i Tuna. Sene 1291 [1874 – 1875]*. Rusçuk: Matbaa-i Vilyayet-i Tuna.
Sözlük**.** 2011. *Türkçe Sözlük. 11. Baskı. Hazırlayan Şükrü Haluk Akalın ve başkaları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

STUDIES

Akalın, Sh. H. 1999. Sledite na Sari Saltuk v Rumeliya i svetata obitel na Sveti Naum/Sari Saltuk v Ohrid. In: G. Lozanova & L. Mikov (eds.). *Islam i kultura. Izsledvaniya*. Sofia: MTSPMKV, 26 – 51.
Aktepe, M. 1991. Babadağı. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Cilt 4, 371 – 372.
Angelova, D. 2013. *Demografsko razvitie na Balgarskoto Chernomorsko kraybrejie prez XIX vek (do 1878 g.)*. Sofia: Regaliya.
Dimitrov, Str., Jechev, N. & Tonev, V. 1988. *Istoriya na Dobrudja. Tom 3*. Sofia: BAN.
Irechek, K. 1978. *Istoriya na balgarite. S popravki i dobavki ot samiya avtor. Pod red. na Petar Hr. Petrov*. Sofia : Nauka i izkustwo.
Kenderova, St. 2007. L'Hôpital pour pauvres et émigrants à Toultcha. In : F. Bilici, I. Cândea & A. Popescu (eds.). *Enjeux politiques, économiques et militaires en Mer Noire (XIVe-XXIe siècles). Etudes à la mémoire de Mihail Guboglu. Braïla*: Musée de Braila, Editions Istros.
Kenderova, St. 2015. *Bolnitsi za bedni i preselnitsi v Dunavskiya vilaet. Ejednevna i ejemesechna statistika*. Sofia: NBKM.
Kiel, M. 2009. Sarı Saltuk. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansik-*

lopedisi. Cilt 36, 147 – 150.
Lewis, B. 1986. Babadaghi. – *EI*², Vol. I, Leiden-Brill, 842 – 843.
Mehmedovich, N. 2017. *Targovtsite i zanayatchiite v kazata Pazardjik (Dobrich) prez vtorata polovina na XIX vek. Sleddiplomna kvalifikaciya "Osmanistika"*. Nauchen rakovoditel prof. dr St. Kenderova. Sofia: SU, katedra Turkologiya i osmanistika.
Muchinov, V. 2014. *Migratsionna politika na Osmanskata imperiya v balgarskite zemi prez XIX vek (do 1878 g.)*. Sofia: Regaliya.
Rusev, I. 1996. *Firmi i manifakturi v Slivensko-Kotlenskiya rayon prez Vazrajdaneto*. Veliko Tarnovo: Faber.
Todorov, N. 1972. *Balkanskiyat grad XV – XIX vek. Sotsialno-ikonomichesko i demografsko razvitie*. Sofia: BAN.
Todorov, N. 2021. *Chestni i verni hora. Balgarskata obshtnost v Tulcha prez Vazrajdaneto*. Yambol : IK Tendril.
Tonev, V. 1973. *Dobrudja prez Vazrajdaneto (kulturen jivot, tsarkovno-natsionalni borbi, revolyutsionni dvijeniya)*. Varna: Darjavno izdatelstvo.

SEEKING A LIVELIHOOD IN 19TH-CENTURY DOBRUDJA

Abstract: The article analyzes the information about the town of Babadag/Babadağı (North Dobrudja, Rumania) drawn from archival Ottoman documents, preserved in the Department of Oriental Collections at the Sts Cyril and Methodius National Library in Sofia. The documents are dated from the 1860s and 1870s and related to 148 persons with various occupations (gardeners, shepherds, craftsmen, traders and laborers). They came from different regions of the Balkans in order to seek a livelihood in the town of Babadag. Their birth place, nationality, annual income and the size of the *temettu*' tax paid by them are also taken into consideration.

Keywords: Babadag, Dobrudja, *yabancı esnaf ruhsatiye tezkiresi, temettu* tax.

Correspondence address:
Prof. Stoyanka Kenderova, PhD
National Library "St. St. Cyril and Methodius"
45, Vasil Levski Blvd., 1504 Sofia
Tel.: (+ 359) 884 636 746
E-mail address: kenderovastoyanka@yahoo.fr

ЗНАЧЕНИЕТО НА ОСМАНСКИТЕ ПРЕБРОИТЕЛНИ РЕГИСТРИ ОТ 60-те ГОДИНИ НА XIX ВЕК ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА СЕМЕЙНО-БРАЧНИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Доц. д-р Даниела Ангелова

Институт за изследване на населението и човека – Българска академия на науките

Резюме: Основните документални материали, който се използват за разкриване същността на брачния модел по българските земи са нюфус дефтерите на Дунавския вилает от 60-те и 70-те години на XIX век. Те представляват списъци на населението от преброяването, организирано от Мидхат паша през 1866 – 1872 г.

Проучваните нюфус дефтери за градовете съдържат данни за жителите, професионалната им заетост, притежавани имоти и добитък, за данъчно облагане, доходите и пр. Във връзка с изследването на брака през XIX век в тези регистри се открива много важна информация. Градското население е записвано поименно със сведения за годината на раждане и на сключване на брак, включително и последващи бракове. Това позволява да се анализират основните коефициенти на брачността като средната възраст при сключване на брак; относителния дял на повторната брачност, овдовяването, окончателното безбрачие и пр.

Ключови думи: преброителни регистри, Дунавски вилает, брачни модели.

Основните документални материали, който се използват за разкриване същността на брачния модел по българските земи са *нюфус дефтерите* на Дунавския вилает от 60-те и 70-те години на XIX век. Те представляват списъци на населението от преброяването, организирано от Мидхат паша през 1866 – 1872 г.

Проучваните нюфус дефтери за градовете съдържат данни за жителите, професионална им заетост, притежава-

ните от тях имоти и добитък, доходите им, данъчно облагане и пр. Във връзка с изследването на брака през XIX век в тези регистри се открива много важна информация. Градското население е записвано поименно със сведения за годината на раждане и на сключване на брак, включително и последващи бракове (Shterionov, Angelova & Muchinov 2014). Това позволява да се направят проучвания и заключения за минималната и средната възраст при сключване на брак, за относителния дял на повторните бракове, за съотношението на женени към неженените и пр.

Специфичното при тези преброителни документи е съдържанието им. Информацията, която може да бъде извадена и използвана за статистически и исторически анализ, е много богата. Населението от градовете е описвано много подробно, включително и жените и момичетата. За сравнение ще отбележа, че жените са включени в официално преброяване в Османската империя едва през 1881 г. (Shterionov 2012; Karpat 1985; Karpat 2002). Следователно, включването на жени в преброителните списъци на градовете на Дунавския вилает от 60-те години на XIX век показва една напредничава визия.

Друга особеност на проучваните тук нюфус дефтери е отбелязването на годината на раждане на лицата. При анализа на изворите се вижда, че особено при по-младите поколения е отбелязвана точната година на раждане. Информацията, получена от тази графа, е изключително полезна за изчисляването възрастта при встъпване в брак. Особено полезна е следващата графа, която представя годината на сключване на брак. Отбелязвани са всички лица, които в момента на преброяването се намират в брачен съюз, а също и всички в домакинството, които имат брак (без разлика дали се отнася за главата на домакинството, негови синове, дъщери или слуги). От друга страна, при някои от регистрите в тази графа се отбелязва семейното положение на другите членове на домакинството (вдовец, вдовица, ерген, мома). Данните от нюфус дефтерите на Дунавския вилает се отнасят единствено за градското население, обитаващо българските земи. Поради спецификата на изворовия материал (нюфус дефтерите за селата съдържат много по-оскъдни данни

за населението) и малкото запазени документи, изследването се базира на данни от отделни махали на градовете Търново (дн. Велико Търново), Свищов, Силистра, Шумен, Хаджиоглу Пазарджик (дн. Добрич) и Анхиало (дн. Поморие). Въпреки че градовете са съсредоточени основно в централната и североизточната част на българските земи, техният произход, вид и характер са разнообразни и от тях може да се направят обобщени изводи за демографската ситуация на градското население по българските земи като цяло.

Разглежданите в изследването нюфуз дефтери се съхраняват в Ориенталския отдел на Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. В нашата историография има публикуван частичен превод на регистъра за махалата Панагия в Анхиало от Николай Тодоров. Въпреки че публикацията дава основна представа за съдържанието документа, в превода има видими грешки и неточности. Поради тази причина тук се използва оригиналния документ. Част от разглежданите регистри са използвани и в проучванията на Мария Тодорова.

Чрез анализа на определени специфики на брачността по българските земи през XIX век, в настоящата статия ще се разкрият същността и особеностите на характерния за изследвания период брачен модел в региона. *Брачният модел* представлява вид демографски модел, предназначен за описване състоянието на даден демографски процес (в конкретния случай брачността) и неговото изменение. Той се изгражда чрез смесването и анализа на количествени и качествени характеристики на изследвания процес. При изготвянето на даден демографски модел се взимат под внимание само отделни признаци на проучваното явление, които са съществени при разрешаване на конкретната задача (Demograficheskiy 1985).

Преди да се пристъпи към изясняване спецификите на брачността, е необходимо да се изясни терминологията на това понятие. В науката съществуват разнообразни определения на термина ***„брачност“***, което води до разностранната му употреба. Според една група автори в него се включва демографският процес, свързан с образуването на брачни (семейни) двойки (Sugareva 2004, 89; Presa 2006, 21 –

22; Demograficheskiy 1985, 49 – 51). Друга свързва понятието с конкретен вид статистическо измерване, отбелязвайки с него броя на сключените бракове през даден период, или честотата на браковете при дадено население (Minkov 1999, 123 – 125; Presa 2006, 21 – 22).

След обобщаване на различните становища и като се вземат под внимание особеностите на изследването, като основополагащо се приема твърдението, че под „брачност" трябва да се разбира *демографският процес, свързан с образуването на брачни (семейни) двойки, които се превръщат в основните клетки за възпроизводството на населението* (Stefanov, Sugarev, Naumov, Hristov & Atanasov 1974, 125). Погледнато от съвременна гледна точка, това определение не покрива всички възпроизводствени единици на обществото – например нерегистрираните, неюридически бракове. Въпреки това, в съответствие с обстановката през изследваната епоха, когато количеството на бракове от последния тип е незначително, с основание се приема горното определение на понятието.

Брачността включва встъпването в първи и в последващи бракове и в съчетание с процесите на овдовяване и разводимост определя възпроизводството на населението. В този контекст и вземайки под внимание факта, че този процес се изследва с цел очертаване характерния за българските земи през XIX век брачен модел, ще се обърне внимание на няколко съществени елемента: 1. Общ коефициент на брачност; 2. Възраст на встъпване в първи брак; 3. Ниво на повторна брачност и относителен дял на неженените (Rusev & Sugarev 2008, 197 – 200).

След като бъде определена същността на брачния модел на населението по нашите земи, ще се потърси сравнение с европейските държави. Като се използват същите измерители, ще се очертаят специфичните за Европа модели. Целта на това сравнение е да се открие мястото на нашите земи в общата рамка на Стария континент.

Възраст при първи брак

Съществен елемент при изясняване спецификите на брачния модел, съществуващ по българските земи през XIX век, е анализът на първата брачност и по-специално харак-

терната възраст на встъпване в нея. Чрез изясняване спецификите на брачната възраст (Presa 2006, 21 – 22; Demograficheskiy 1985) се дава възможност за определяне на брачното поведение на населението от изследваната територия, както и откроряване на особеностите при отделните етно-религиозни групи.

Разглежданите в следващите таблици коефициенти са получени на базата на наличния изворов материал. Необходимо е да се направи уточнението, че данните са събрани от преброителните регистри (нюфус дефтери) от 1866 г. (за градовете Търново, Свищов, Силистра, Шумен, Хаджиоглу Пазарджик) и 1871 г. (за гр. Анхиало). Информацията, която се открива в тези документи (в това число и за браковете), отразява единствено наличното в момента на преброяванията население. При изчисляване на коефициентите се използват данните за всички бракове както тези сключени в годината на регистрацията, така и за по-ранни години.

Наличният изворов материал дава възможност да се направи оценка на *медианната възраст* за първи брак на населението, обитаващо българските земи през XIX век. Медианната възраст е обобщена характеристика на възрастовата структура на населението, отделни групи или демографски събития, разпределени по възраст (в случая медианна възраст на встъпване в брак). Тя разделя цялото население, поколение или числото на събитията на две равни части: едната по-млада от медианната възраст, а другата по-стара. Обикновено се използва в случаите, когато числовото разпределение е неравномерно и следователно използването на средната възраст е по-малко оправдано. При нейното изчисляване се изключват екстремните стойности (т.е. това са най-ниските и най-високите регистрирани възрасти). По този начин се придобива представа за предпочитаната в обществото възраст за създаване на семейство (Demograficheskiy 1985). Наличните изворови данни като статистики на населението, кондики на общини, църковни регистри и др. позволяват да се проследят тези нагласи сред различни етно-религиозни групи. Резултатите за медианната възраст на мъжете и жените, населяващи българските земи през XIX век могат да се видят в *Таблица 1.*

Таблица 1. Оценка на медианната възраст на встъпване в първи брак на населението, обитаващо българските земи през XIX век, по етно-религиозни групи

Етно-религиозни групи / Пол	Християни	Мюсюлмани	Преселници мюсюлмани
Мъже	28	27	27
Жени	19	20	18

Източник: изчисления на автора по НБКМ, ф. Бр 1/10, 2/14; ф. 140, а. е. 94; ф. 140А, а. е. 365; Тл 15/5; ф. 22, а. е. 139; ф. 22, а. е. 268; Кг 4/2; Вд 12/141; ф. 118, а. е. 106; ф. 118, а. е. 113; ф. 119, а. е. 832; ф. 119, а. е. 984; ф. 179, а. е. 487; ф. 179, а. е. 488; ф. 179, а. е. 3369; Todorova 2002, 43–45.

Представените в таблицата сведения показват, че медианната възраст на встъпване в първи брак на мъжкото градско население варира между 28 години за представителите на християните и 27 – за останалите етно-религиозни общности, а именно мюсюлмани, преселници мюсюлмани (*мухаджири*) и роми. При жените стойностите варират от 18 години при преселниците мюсюлмани, 19 – сред представителките на християнската религия и 20 години за мюсюлманите и ромите. Данните показват сравнително близки стойности, което говори за наличието на елемент сред брачните модели, който е общ за всички етно-религиозни общности, функциониращи в градската среда. Това говори за унифициране на брачните отношения в пределите на градовете.

Наличната изворова база, от която се извлича информация за селското население, обитаващо българските земи през XIX в, обхваща основно християнската етно-религиозна общност. Данните показват, че и в селата медианната възраст за първи брак на мъжете е висока – 27 години и ниска за жените – 19. Прави впечатление, че показателите, отнасящи се за жителите на селските райони са изравнени с тези на гражданите за същия изследван период.

Интересен момент при изследването на брачността на населението, обитаващо българските земи през XIX век, е разкриването на възрастовата разлика между съпрузите. В *Таблица 2* е представен именно този елемент, като е необходимо да се направи едно уточнение при разглеждането на

данните. В графата „разлика“ отрицателните стойности (–35, –15, –10,… и др.) се отнасят за случаите, когато възрастовата разлика е в полза на съпругата.

Таблица 2. Разлика във възрастта на съпрузите при сключване на първи брак и за двамата партньори по етно-религиозни групи

Християни		**Мюсюлмани**		**Преселници–мюсюлмани**	
Разлика (в години)	**Относителен дял (в %)**	**Разлика (в години)**	**Относителен дял (в %)**	**Разлика (в години)**	**Относителен дял (в %)**
–35	–*	**–35**	0,11	**–35**	–
–15	–	**–15**	0,21	**–15**	–
–13	–	**–13**	–	**–13**	–
–12	–	**–12**	0,11	**–12**	–
–10	0,28	**–10**	0,21	**–10**	–
–9	–	**–9**	–	**–9**	–
–8	–	**–8**	0,11	**–8**	–
–7	–	**–7**	0,11	**–7**	–
–6	–	**–6**	0,21	**–6**	–
–5	0,43	**–5**	0,63	**–5**	–
–4	–	**–4**	–	**–4**	–
–3	0,28	**–3**	0,32	**–3**	–
–2	–	**–2**	0,74	**–2**	0,71
–1	0,28	**–1**	0,42	**–1**	–
0	2,99	**0**	3,47	**0**	1,43
1	1,99	**1**	0,63	**1**	0,71
2	5,12	**2**	3,05	**2**	2,86
3	3,98	**3**	4,94	**3**	2,86
4	2,70	**4**	3,26	**4**	2,86
5	19,49	**5**	12,61	**5**	6,43
6	4,55	**6**	4,10	**6**	7,14
7	4,41	**7**	5,99	**7**	5,71
8	6,97	**8**	5,99	**8**	9,29
9	1,71	**9**	2,84	**9**	3,57
10	18,92	**10**	16,70	**10**	14,29
11	3,13	**11**	2,00	**11**	6,43
12	2,42	**12**	2,63	**12**	7,86
13	3,56	**13**	4,41	**13**	6,43
14	2,13	**14**	2,10	**14**	2,14
15	5,55	**15**	6,72	**15**	3,57
16	1,14	**16**	1,89	**16**	2,86
17	1,85	**17**	2,10	**17**	1,43
18	1,85	**18**	2,21	**18**	3,57
19	0,28	**19**	0,95	**19**	0,71

Християни		Мюсюлмани		Преселници–мюсюлмани	
Разлика (в години)	Относителен дял (в %)	Разлика (в години)	Относителен дял (в %)	Разлика (в години)	Относителен дял (в %)
20	2,42	**20**	3,89	**20**	2,14
21	–	**21**	0,63	**21**	–
22	0,28	**22**	0,84	**22**	1,43
23	0,43	**23**	0,53	**23**	0,71
24	–	**24**	0,42	**24**	–
25	0,14	**25**	0,42	**25**	1,43
26	–	**26**	0,32	**26**	0,71
28	0,14	**28**	0,21	**28**	–
29	–	**29**	0,21	**29**	–
30	0,28	**30**	0,42	**30**	–
31	–	**31**	0,11	**31**	0,71
33	–	**33**	0,11	**33**	–
35	–	**35**	0,11	**35**	–
38	0,14	**38**	–	**38**	–

* – *Няма данни*

Източник: изчисления на автора по НБКМ, ф. Бр 1/10, 2/14; ф. 140, а. е. 94; ф. 140А, а. е. 365; Тл 15/5; ф. 22, а. е. 139; ф. 22, а. е. 268; Кг 4/2; Вд 12/141; ф. 118, а. е. 106; ф. 118, а. е. 113; ф. 119, а. е. 832; ф. 119, а. е. 984; ф. 179, а. е. 487; ф. 179, а. е. 488; ф. 179, а. е. 3369.

Анализът на изворовия материал показва, че сред градското население, обитаващо българските земи през XIX век, независимо от неговия етно-религиозен характер, преобладава възрастовата разлика в полза на съпруга. Около 50 % от първите бракове при християните, мюсюлманите и преселниците мюсюлмани са с разлика между партньорите между 5 и 10 години. При християните тези стойности са много ясно изразени в сравнение с другите и са почти изравнени една с друга – съответно 19,49 % и 18,92 %. При мюсюлманите и преселниците мюсюлмани от друга страна се наблюдава превес на браковете с възрастова разлика от 10 години (съответно 16,7 % и 14,29 %).

Данните от таблицата показват още, че сред всички изследвани етно-религиозни групи се наблюдават случаи, в които съпругата е по-възрастната в семейството. Прави впечатление, че при преселниците мюсюлмани тези бракове са най-малко и възрастовата разлика е незначителна (две го-

дини в полза на жената). Това може да се обясни с характерните за мухаджирите брачни модели, които те носят със себе си от своите родни места (Dement'yeva & Al'musheva 2016).

От таблицата се вижда, че най-голям диапазон във възрастовата разлика между съпрузите се наблюдава сред мюсюлманското население, което може да се обясни с това, че според някои изследователи бракът сред мюсюлманското население има по-скоро социален характер и не е толкова тясно ориентиран към възпроизводство (Angelova 2020, 43 – 58).

Повторна брачност и население извън брак

Следващата група от елементи, основни за очертаването на спецификите на брачния модел, съществуващ по българските земи през XIX век, са повторната брачност и относителният дял на безбрачните, или това са тези, които не встъпват в брак по време на своя репродуктивен период. Тъй като през изследвания период разводите представляват незначителна част в обществото, съществено влияние върху повторната брачност оказва смъртността (Rusev & Sugarev 2008, 197 – 200). Тук ще се изясни какво е влиянието на овдовяването към последващите бракове и нивото на небрачните сред изследваното население.

Повторна брачност

Повторната брачност до голяма степен зависи от овдовяването и разводимостта. За установяване относителния дял на разводите сред населението, обитаващо българските земи през XIX век, е необходимо по-задълбочено проучване, което ще бъде обект на друго изследване. В настоящото проучване разводимостта се взима под внимание единствено като фактор за прекратяване на брака. Така тя влиза в анализа на два съществени елемента на брачността, а именно повторната брачност и населението извън брак.

Преди да се пристъпи към анализа на данните от наличния изворов материал, е интересно да се покаже относителният дял на повторни бракове сред изследваното население през XIX век (*Таблица 3*). Изложените данни показват

много ниски стойности на повторна брачност както сред градското, така и сред селското население от изследвания период – общо 6,67 %. В градовете преобладават повторните бракове сред представителите на мюсюлманските общности. При местните мюсюлмани и преселниците мюсюлмани относителният дял се задържа на едно ниво – около 7%. Това може да се обясни със спецификата на мюсюлманския брачен съюз като юридически договор (Tucker 2004, 38 – 65; Rapoport 2005).

Таблица 3. Относителен дял на браковете по поредност и етно-религиозни групи (в проценти)

Етно-религиозни групи / Поредност на брака	Християни	Мюсюлмани	Преселници мюсюлмани	Общо
Първи брак	94,79	92,29	92,94	93,33
Повторен брак	5,21	7,71	7,06	6,67

Източник: изчисления на автора по НБКМ, ф. Бр 1/10, 2/14; ф. 140, а. е. 94; ф. 140А, а. е. 365; Тл 15/5; ф. 22, а. е. 139; ф. 22, а. е. 268; Кг 4/2; Вд 12/141; ф. 118, а. е. 106; ф. 118, а. е. 113; ф. 119, а е. 832; ф. 119, а.е. 984; ф. 179, а.е 487; ф. 179, а. е. 488; ф. 179, а. е. 3369.

Най-нисък относителен дял на повторни бракове е регистриран при християнското население от изследваната територия – 5,21 %. Това може да се обясни с много малката разводимост и възможност населението и от двата пола да се издържа при овдовяване. Въпреки че християнският канон разрешава разводите при определени условия, самият процес е много бавен и тромав, усложнен от изискванията, налагани от църквата. На това се дължи ниският дял на разводите сред християните от изследвания период. Вероятно голяма роля изиграва и разширената фамилия. Овдовелите семейства намират подкрепа в рода и по-голямото домакинство и това намалява нуждата от търсене на нов брачен партньор. Вдовците с деца често намират помощ за отглеждането им от други жени от домакинството. Друг фактор, влияещ върху решението за създаване на ново семейство, е общест-

веното мнение. Традиционните вярвания не подкрепят сключването на следващи бракове от овдовелите съпруги (Angelova 2020, 25 – 43; Bobchev 1896, 149 – 158; Baldzhiev 1891, 175; Marinov 1894, 141).

По отношение на медианната възраст на населението, встъпващо в повторен брак, данните показват, че характерна за мъжкото население е възрастта до 50 години. Това са предимно мъже в трудоспособна възраст, с опит в своята професионална общност, което им позволява да издържат семейство. Като се вземе предвид фактът, че разводите не са често явление, може да се предположи, че голям дял от повторните бракове са сключени поради овдовяване.

Повторната брачност сред женското население, обитаващо градовете по българските земи през XIX век, показва запазване на тенденцията, очертана още при първата брачност. При всички етно-религиозни групи, без изключение, жените сключват следващ брак в рамките на фертилната възраст. В наблюдавания възрастов диапазон, жените са достатъчно млади, за да имат желание да продължат възпроизводствените процеси.

Като се вземе предвид представената вече специфика на медианната възраст при първи брак за градското население през този период (а именно между 25 и 28 години) и наблюдаваните стойности на изследвания показател при последваща брачност (38 – 48 години) може да се достигне до няколко извода. В семействата, останали (поради каквато и да е причина) с един родител, вероятно има достатъчен брой непълнолетни деца, нуждаещи се от съвместна родителска грижа. Това лесно може да обясни необходимостта от сключването на повторен брак, а именно отглеждането и възпитанието на децата. Друга причина за търсенето на нов партньор може да се открие във възможността за по-добра икономическа стабилност на семейството. Много силен е и демографският фактор, особено сред женското население, а именно нагласата и необходимостта от възпроизводство. Не на последно място трябва да се отчете и чисто психологическата необходимост от другар, с който да се изживеят старините.

Население извън брак

Съществен елемент за определяне същността на брачния модел, разпространен по българските земи, е относителният дял на небрачните. Изследователите на брачността се разделят на две основни групи при определяне значението на понятието „*небрачни*“. Според първата към тази категория се причислява единствено тази част от населението, която никога не е встъпвала в брак (неженени – неомъжвани). Втората група приема, че тя обхваща не само неоженваните (неомъжваните), но също така овдовелите и разведените (Stefanov, Sugarev, Naumov, Hristov & Atanasov 1974, 125; Demograficheskiy 1985, 49 – 50). С оглед естеството на процесите, характерни за изследваната епоха, в настоящото изследване се възприема понятието в по-разширеното му определение, според което като небрачни трябва да се смятат всички, които в момента на наблюдението (т.е. момента на изготвянето на регистрите) не са в състояние на брак.

Анализът на населението извън брак помага и за определяне на относителния дял на *окончателното безбрачие*. Сред изследователите този коефициент се среща още и с наименованието *окончателно моминство/ергенство*. Обикновено с това понятие се определят мъже и жени, които поради различни причини не встъпват в брак в продължение на живота си. Нивото на безбрачност (небрачни) се определя от относителния дял на лицата от двата пола от едно поколение, които не встъпват в брак до определена възраст – обикновено до 50 години. Лицата над тази възраст, които остават извън брака, се определят с термина *окончателно безбрачие* (Presa 2006, 219; Demograficheskiy 1985). Приема се, че при тези възрасти шансът да се сключи брак рязко намалява, най-вече за жените, тъй като те излизат от фертилна възраст. С това отпада един от съществените елементи при създаването на семейство, а именно продължението на рода.

В *Таблица 4* са представени относителните дялове на мъжкото население по възрастови интервали, което в изследвания период се намира извън брак. Преди да се спра върху анализа на информацията, е необходимо да се напра-

ви едно уточнение във връзка с използваните данни. При разглеждане на таблицата прави впечатление, че почти във всички възрастови интервали няма вдовци, а там, където има някаква информация, то делът е много нисък. Това се дължи на една особеност в изворовия материал. При изготвяне и попълване на преброителните регистри се срещат случаи на отбелязване на мъже с определението „ергени“, които имат деца. Става въпрос обикновено за глави на домакинства, след които са изброени имена на техни деца и семействата им. За тези лица не е посочена информация за съпруги или година за сключване на брак. Това води до въпроса какъв е в действителност брачният статут на тези мъже? Логично може да се предположи, че регистраторът използва термина, за да покаже тяхното положение, а именно извън брак, към момента на регистрацията. Те могат да бъдат както разведени, така и вдовци. В таблицата тези случаи са поместени в графа ергени, тъй като това не пречи на конкретния анализ, при който е необходима информацията за населението, намиращо се извън брак.

Таблица 4. Относителен дял на мъжкото население извън брак по възрастови интервали и етно-религиозни групи

Възраст	Брачен статут					
	Ергени			Вдовци		
	Християни	Мюсюлмани	Преселници мюсюлмани	Християни	Мюсюлмани	Преселници мюсюлмани
16–19	98,7	96,3	100,0	–*	–	–
20–24	84,5	62,6	80,0	–	–	–
25–29	48,1	29,6	34,2	–	–	–
30–34	26,8	11,4	17,2	–	–	–
35–39	5,0	6,9	–	–	–	–
40–44	8,8	1,7	–	–	–	–
45–49	7,9	2,4	4,8	–	0,8	–
над 50	4,3	3,1	7,7	2,7	2,5	1,9

* – *Няма данни*

Източник: изчисления на автора по НБКМ, ф. Бр 1/10, 2/14; ф. 140, а. е. 94; ф. 140А, а. е. 365; Тл 15/5; ф. 22, а. е. 139; ф. 22, а. е. 268; Кг 4/2; Вд 12/141; ф. 118, а. е. 106; ф. 118, а. е. 113; ф. 119, а. е. 832; ф. 119, а.е. 984; ф. 179, а. е. 487; ф. 179, а. е. 488; ф. 179, а. е. 3369.

От представената в таблицата информация се вижда, че в първите два възрастови интервала по-големият относителен дял от мъжкото население от изследваната територия остава извън брак. Въпреки това се забелязва, че при мюсюлманите този дял спада много по-рязко (около 30 %) в сравнение с останалите наблюдавани групи. В следващата възраст 25 – 29 години при всички етно-религиозни групи се очертава по-отчетлива промяна в стойностите на изследвания показател. Тя продължава да намалява плавно до възрастовия интервал 35 – 39 години, където при всички изследвани етно-религиозни общности относителният дял на неженените достига под 10 %. Във възрастовите интервали, които се приемат за съществени при определяне на окончателното безбрачие (45 – 49 и над 50 години), се наблюдават интересни процеси. При християните и преселниците мюсюлмани относителният дял на неженените се изравнява около 6 %, докато при мюсюлманите той е значително по-нисък – около 3 %. Това може да се обясни и с представената вече специфика при мюсюлманския брак, а именно подобряване на социалния статут. Още при анализа на първата брачност са налице примери за сключване на бракове на много късна възраст (над 50 години) (Angelova 2020, 103 – 105).

Описването на овдовелите мъже в регистрите, както вече бе отбелязано, невинаги е съвсем коректно. Въпреки това е необходимо да се посочи, че в разглежданите територии през XIX век има отбелязани сравнително малък дял вдовци във възрастовата група над 50 години. Възможно обяснение за това може да се търси и при повторната брачност на населението. Друга причина за наблюдаваното явление може да се намери в по-ниската преживяемост на мъжете спрямо жените. Съществен фактор, влияещ върху брачния статут на мъжкото население, е икономическата му заетост. Практикуването на определени професии (като например такива, свързани с морско и речно стопанство) водят до разпространение на т. нар. „старо ергенство“ и също увеличават относителния дял на окончателното безбрачие.

Значително по-интересна е картината по възрастови интервали, която се разкрива при анализа на женското населе-

ние. Изнесените данни в *Таблица 5* потвърждават показаната вече по-ранна брачност при жените. Това се вижда и от посочените стойности, където в групата 14 – 19 години повече от половината от християнките и мюсюлманките се намират извън брак. В следващите възрастови интервали нивото на небрачните рязко намалява. Въпреки това, при мюсюлманките в следващите две групи процентът на неженени се запазва в рамките около 10 %, докато при преселниците мюсюлмани на практика няма моми. Изложените данни показват незначителен дял на окончателно безбрачие – около 1 % за християнките и мюсюлманките и липса на такъв сред мухаджирите. Обяснение за наблюдаваната тенденция може да се намери в демографските фактори и естествената необходимост за възпроизводство, която ограничава жените да сключват брак в рамките на детеродната възраст. Социалният фактор също играе важна роля, както и промяната в положението на омъжената жена след сключването на брак. В народната традиция не се гледа с добро око на неомъжените жени и много често се приема, че те имат нисък морал и развалят семействата (Bobchev 1896, 149 – 158; Baldzhiev 1891, 175; Marinov 1894, 141).

Таблица 5. Относителен дял на женското население извън брак по възрастови интервали и етно-религиозни групи

Възраст	Брачен статут					
	Моми			Вдовици		
	Християни	Мюсюлмани	Преселници мюсюлмани	Християни	Мюсюлмани	Преселници мюсюлмани
14–19	62,6	50,7	38,1	–*	0,3	–
20–24	6,7	10,9	–	1,3	1,6	–
25–29	2,1	8,0	–	2,1	5,6	3,0
30–34	3,1	3,1	3,9	7,8	3,9	3,9
35–39	2,9	0,8	–	19,1	14,3	23,5
40–44	1,7	6,6	–	25,9	23,8	27,8
45–49	0,0	1,1	–	50,0	41,8	14,3
над 50	1,5	1,2	–	74,6	64,9	75,0

* – *Няма данни*

Източник: изчисления на автора по НБКМ, ф. Бр 1/10, 2/14; ф. 140, а. е. 94; ф. 140А, а. е. 365; Тл 15/5; ф. 22, а. е. 139; ф. 22, а. е. 268; Кг 4/2; Вд 12/141; ф. 118, а. е. 106; ф. 118, а. е. 113; ф. 119, а. е. 832; ф. 119, а.е. 984; ф. 179, а. е. 487; ф. 179, а. е. 488; ф. 179, а. е. 3369.

По отношение на вдовиците информацията от изворите е много подробна и позволява да се направят интересни наблюдения. Относителният дял на вдовиците рязко нараства във възрастовия интервал 36 – 40 години, като най-съществен е сред преселниците мюсюлмани. Възможно обяснение може да се търси в повишената смъртност на мъжете в средни и високи възрасти. В следващите възрастови интервали делът продължава плавно да нараства, като при последната група (над 50 години), вдовиците са над 50 % при всички наблюдавани етно-религиозни общности.

Като се вземе под внимание високият относителен дял на вдовиците и ниският такъв на повторната брачност, се наблюдава една особеност на женското население, обитаващо българските земи през XIX век. Става въпрос за тенденция, при която овдовелите запазват небрачния си статут и да не са заинтересувани от последващи бракове. Причините могат да бъдат най-различни. От една страна във възрастта над 36 години, когато започва да нараства относителният дял на овдовяване, някои жени може вече да имат достатъчно големи деца, които да поемат отговорността за издръжка на семейството. Малкото повторни бракове и големият относителен дял на вдовиците може да се обясни и с друг аспект, свързан с икономическата сфера. Жените по българските земи през XIX век имат достатъчно приходи, за да могат сами да издържат семейството си. Това се свързва с разпространената практика част от недвижимото имущество, с цел намаляване на данъчната тежест, да се регистрира като собственост на жени (Muchinov & Angelova 2012). От друга страна, трябва да се вземат под внимание и някои характерни особености на османската фискална система. Облагането с данъци на вдовишките домакинства е значително по-облекчено.

Посочените данни за небрачното население показват някои характерни черти, които спомагат при очертаване на брачния модел. Сред мъжкото население се наблюдават по-бавни темпове на намаляване на относителния дял на неженените, за разлика от жените, където този процес е много по-силен. Характерно за изследваното население е ниският дял на окончателно безбрачие. В разглежданите територии на Османската

империя като особеност се очертава изключително високият дял на вдовиците. Това намира своето обяснение в особеностите на брачния модел, а именно голямата възрастова разлика между партньорите, ниската възраст за сключване на брак на жените и по-високата смъртност сред мъжкото население.

Представените дотук специфики на брачността позволяват да се очертае характерният за населението, обитаващо българските земи през XIX век, брачен модел и да се съпостави с моделите, разпространени в другите европейски държави.

Теорията за брачните модели е създадена през 1965 г. от Джон Хайнал. Базирайки се на своите наблюдения, авторът достига до извода за съществуването на два основни вида. Единият той описва като „европейски" тип, уникален за континента с изключение на източната и югоизточната му част. За определянето му Хайнал използва данните за средната възраст на населението за встъпване в първи брак и относителния дял на окончателно безбрачие. Въз основа на информация за европейските държави от началото на XX век авторът начертава една условна линия от Санкт Петербург (по това време Ленинград) до Триест, чрез която разделя типовете брачни модели в Европа. На запад от нея според него е разпространен „европейският брачен модел", характерен с висока възраст за сключване на брак и за двата пола и голям дял от населението, което никога не сключва такъв. В източната част от континента преобладава типът, определен като „източноевропейски", при който се наблюдава много ниска брачна възраст и много малък относителен дял на безбрачие. През следващите години авторът продължава своите проучвания и доразвива теорията си, като обвързва брачните модели със структурите на семейството и домакинството, характерни за Европа. В рамките на това изследване той конкретизира географския обхват на „европейския брачен модел", а именно скандинавските държави (без Финландия), Британските острови, Белгия, Нидерландия, Северна Франция и немскоговорящите територии на Европа (Hajnal 1965; Hajnal 1982).

Така очертаната теория е оспорена почти веднага от изследователи от Централна и Източна Европа, които в своите проучвания доказват наличието на много по-голямо разно-

образие от брачни модели. Постепенно се налага мнението за смесване на моделите около линията Санкт Петербург – Триест. Впоследствие проучванията позволяват да се очертаят три основни брачни модела със своите особености и географско разпределение (Sklar 1974; Kertzer & Brettell 1987; Farago 2003; Chojnacka 1976; Coale, Anderson & Härm 1979; Cerman 2001; Barbagli 1991; Todorova 1983). В *Таблица 6* са представени спецификите на европейските брачни модели.

Западноевропейският тип брак е разпространен в Северна и Западна Европа и се характеризира със следните особености:

1. Ниски стойности на брутния коефициент на брачност.

2. Високи възрасти за сключване на първи брак както за мъжкото, така и за женското население.

3. Минимална, почти липсваща възрастова разлика между партньорите.

4. Висок относителен дял на повторната брачност.

5. Високи нива на окончателно безбрачие, особено разпространено сред женското население.

В Източна Европа и по-специално на териториите на Руската империя през XIX век се разпространява т. нар. източноевропейски брачен модел. При него е характерно:

1. Високи нива на брутния коефициент на брачност.

2. Ниска възраст на встъпване в първи брак на цялото население.

3. Голяма възрастова разлика между брачните партньори.

4. Относителен дял на повторна брачност около 10 %.

5. Ниски нива на окончателно безбрачие.

Третият основен тип брачен модел, разпространен в Европа, е средиземноморският. Той обхваща южните територии на континента и се проявява в определени райони на Иберийския, Апенинския и Балканския полуострови. Неговите характерни черти са:

1. Ниски стойности на брутния брачен коефициент.

2. Възраст на встъпване в първи брак – висока за мъжкото население и ниска за женското.

3. Значителна възрастова разлика между партньорите в брака.

4. Ниски нива на повторна брачност.

5. Нисък относителен дял на населението, което никога не встъпва в брак.

Таблица 6. Специфики на европейските брачни модели

Измерители		Брачен модел					
		Западно-европейски		Източно-европейски		Средиземно-морски	
		град	село	град	село	град	село
Медианна възраст	**мъже**	28	28	–*	21	27	25
	жени	26	25	–	19	20	20
Разлика между съпрузите		1–2	2–3	–	6–8	3–5	2–5
Повторна брачност		22%	15%	–	10%	17%	15%
Окончателно безбрачие	**мъже**	16,40%	16%	–	3,70%	10%	8,90%
	жени	21,5%	18%	–	8,70%	5%	5,60%

* – *Няма данни*

Източник: Engelen & Hsieh 2007, 58 – 68; Moreels & Matthijs 2009, 1 – 32; Matthijs 2003, 375 – 412; Lundh 2003, 1 – 69; Guinnane & Ogilvie 2014, 77 – 119; Rettaroli 1990, 416; Pakot & Őri 2012, 105 – 124; Avdeev, Blum & Troitskaia 2004, 721 – 764; Dennison 2003, 395 – 429; Polla 2006, 27 – 44; Gruber 2012, 255 – 273; Hionidou 1999, 403 – 427.

Така очертаните брачни модели показват специфични белези в зависимост от демографските, стопанските, социалните и културните особености на всяка една държава. Те не са заключени в строго определените им географски граници и много често се наблюдава съвместното им разпространение и съществуване на общи територии.

Така очертаните особености и показаните вече стойности за българските земи позволяват да се направи изводът, че брачният модел, разпространен по българските земи през XIX век, може да се причисли към средиземноморския тип брак, като същевременно носи и своите особености като голяма възрастова разлика между партньорите, ниски относителни дялове на повторна брачност и окончателно безбрачие и много висок дял на вдовици.

При отделните етно-религиозни групи се наблюдава унифициране на съществените елементи, изграждащи брачните модели. Особеностите, очертани от анализа на изворо-

вия материал, показват спецификата в обичайното право и традициите на отделните общности. От друга страна, съществено влияние оказва социално-икономическата структура на населението и особено професионалната му ориентация. Военно-политическата обстановка в изследваните територии също оказва своето въздействие по отношение стойностите на брачността през проучвания период.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. НБКМ, ф. Бр 1/10, 2/14; ф. 140, а. е. 94; ф. 140А, а. е. 365; Тл 15/5; ф. 22, а. е. 139; ф. 22, а. е. 268; Кг 4/2; Вд 12/141; ф. 118, а. е. 106; ф. 118, а. е. 113; ф. 119, а е. 832; ф. 119, а.е. 984; ф. 179, а.е 487; ф. 179, а. е. 488; ф. 179, а. е. 3369.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелова, Д., 2020. *Бракът по българските земи през XIX век (до 1878 г.)*. София: Регалия–6.

Балджиев, В., 1891. Студия върху нашето персонално съпружеско право. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 4, 156 – 194.

Бобчев, С., 1896. *Сборник на българските юридически обичаи*. Част 1, Пловдив: Единство.

Дементьева Т. Ю., Альмушева, О. Р., 2016. Особенности брачных отношений татар в XVI – XVIII веках. Международный журнал социальных и гуманитарных наук, **8**(1), 77 – 82. [http://intjournal.ru/osobennosti–brachnyh–otnoshenij–tatar–v–xvi–xviii–vekah/] (20.11.2019)

Демографический энциклопедический словарь. 1985, Москва: Советская энциклопедия. [https://rus–demography–dict.slovaronline.com/] (20.11.2019)

Маринов, Д., 1894. *Жива старина (етнографско фолклорно изучване)*, кн. 4 Народно обичайно право. Русе: Перец Иос. Алкалай.

Минков, М., 1999. *Демография*. София: Албатрос.

Мучинов, В., Ангелова, Д., 2012. Мястото на соларите в социалната структура на град Анхиало през 70–те години на XIX век. *Светът на солта. Доклади от Научна конференция посветена на 10-годишнината от откриването на Музея на солта*, Бургас: Либра–Скорп, 33 – 39.

Преса, Р., 2006. *Речник по демография*. Превод М. Сугарева. София: Авалон.

Русев, Б., Сугарев, З., 2008. *Демографска статистика*. София: Университетско издателство „Стопанство“.
Стефанов, И., Сугарев, З., Наумов, Н., Христов, Е. & Атанасов, А., 1974. *Демография на България*. София: Наука и изкуство.
Сугарева, М., 2004. *Въведение в демографията*. София: Авалон.
Тодорова, М. 2002. *Балканското семейство. Историческа демография на българското общество през османския период*. София: Amicitia.
Щерионов, Щ., 2012. *Демографско развитие на българските земи през Възраждането*. Велико Търново: Фабер.
Avdeev, A., Blum, A. & Troitskaia, I., 2004. Peasant marriage in nineteenth–century Russia. *Population*, (English edition, 2002), **59**(6), 721 – 764.
Dennison, T. K., 2003. Serfdom and household structure in Central Russia: Voshchazhnikovo, 1816 – 1858. *Continuity and Change*, No. 18, 395 – 429.
Barbagli, M., 1991. Three household formation systems in eighteenth– and nineteenth–century Italy. *The Family in Italy from Antiquity to the Present*. Eds. *D. I. Kertzer, and R. Saller*. New Haven, 250 – 270.
Cerman, M., 2001. Central Europe and the European marriage pattern. Marriage patterns and family structure in Central Europe, 16th – 19th centuries. *Family History Revisited. Comparative Perspectives*. Eds. R. Wall, T. K. Hareven, J. Ehmer and M. Cerman, Newark, 282 – 307.
Chojnacka, H., 1976. Nuptiality patterns in an agrarian society. *Population Studies*, **30**(2), 203 – 226;
Coale, A. J., Anderson, B. A. & Härm, E., 1979. *Human Fertility in Russia since the Nineteenth Century*. Princeton, NJ.
Engelen, Th., Hsieh Ying–Hui, 2007. *Two Cities, One Life. Marriage and Fertility in Lugang and Nijmegen*. Amsterdam: Aksant Academic Publishers.
Farago, T., 2003. Different household formation systems in Hungary at the end of the 18th century: Variations on John Hajnal's thesis. *Demográfia*, Special edition, 46, 95 – 136.
Gruber, S., 2012. Household formation and marriage: Different patterns in Serbia and Albania. *Household and Family in the Balkans. Two Decades of Historical Family Research at University of Graz*. Ed. K. Kaser. Wien–Berlin, 255 – 273.
Guinnane, T. W., Ogilvie, S., 2014. A Two–tiered demographic system: 'Insiders' and 'outsiders' in three Swabian communities, 1558

– 1914. *The History of the Family*, **19**(1), 77 – 119.
Hajnal, J., 1965. European Marriage Patterns in Perspective. *Population in History. Essays in Historical Demography*. Eds. D.V. Glass and D.E.C. Eversley (eds), London, 101 – 143.
Hajnal, J., 1982. Two kinds of preindustrial household formation system. *Population and Development Review*, 8, No. 3, 449 – 494.
Hionidou, V., 1999. Nineteenth–century urban Greek households: The case of Hermoupolis, 1861 – 1879. *Continuity and Change*, **14**(3), 403 – 427.
Karpat, K., 1985. *Ottoman Population 1830 – 1914*. University of Wisconsin Press.
Karpat. K., 2002. The Ottoman Demography in the Nineteenth Century: Sources, Concepts, Methods. *Studies on Ottoman social and political history: selected articles and essays*. Leiden; Boston; Koln: Brill, 185 – 202.
Kertzer, I. D., Brettell, C., 1987. Advances in Italian and Iberian family history. *Journal of Family History*, **12**(1), 87 – 120.
Lundh, C., 2003. Swedish marriages. customs, legislation and demography in the eighteenth and nineteenth centuries. *Lund Papers in Economic History*, 88, 1 – 69.
Matthijs, K., 2003. Demographic and sociological indicators of privatisation of marriage in the 19th century in Flanders. *European Journal of Population*, 19, 375 – 412.
Moreels, S., Matthijs, K., 2009. The marriage pattern in an urban context. evidence from three Belgian cities (Antwerp, Aalst and Ghent, 1800 – 1906). *Working paper of the Scientific Research Community Historical Demography*. Leuven, 1 – 32;
Pakot, L., Őri, P., 2012. Marriage systems and remarriage in 19th century Hungary: A comparative study. *The History of the Family*, **17**(2), 105 – 124.
Polla, M., 2006. Family systems in Central Russia in the 1830s and 1890s. *History of the Family*, 11, 27 – 44.
Rapoport, Y., 2005. *Marriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society*. Cambridge University Press.
Rettaroli, R., 1990. Age at marriage in nineteenth–century Italy. *Journal of Family History,* **15**(4), 416.
Shterionov, Sht., Angelova, D. & Muchinov, V., 2014. Ottoman sources on historical demographic development of Bulgarian lands in the 18th and 19th century and the place of nüfus defters. *Население*, 2, 122 – 134.
Sklar, J., 1974. The role of marriage behavior in the demographic transition: The case of Eastern Europe around 1900. *Population*

Studies, 28, 231 – 247.
Todorova, M.**,** 1983. Population structure, marriage patterns, family and household (According to Ottoman documentary material from North–Eastern Bulgaria in 60s of the 19th century). *Études balkaniques*, 1, 59 – 73.
Tucker, J., 2008. *Women, Family and Gender in Islamic Law*. Cambridge University Press.

REFERENCES

Angelova, D., 2020. *Brakat po balgarskite zemi prez XIX v. (do 1878 g.)*. Sofiya: Regaliya–6.
Avdeev, A., Blum, A. & Troitskaia, I., 2004. Peasant marriage in nineteenth–century Russia. *Population*, (English edition, 2002–), **59**(6), 721 – 764.
Baldzhiev, V., 1891. Studiya varhu nasheto personalno sapruzhesko pravo. *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*, 4, 156 – 194.
Barbagli, M., 1991. Three household formation systems in eighteenth – and nineteenth – century Italy. *The Family in Italy from Antiquity to the Present*. Eds. *D. I. Kertzer, and R. Saller*. New Haven, 250 – 270.
Bobchev, S., 1896. *Sbornik na balgarskite yuridicheski obichai*. Chast 1, Plovdiv: Edinstvo.
Cerman, M., 2001. Central Europe and the European marriage pattern. Marriage patterns and family structure in Central Europe, 16th – 19th centuries. *Family History Revisited. Comparative Perspectives*. Eds. R. Wall, T. K. Hareven, J. Ehmer and M. Cerman, Newark, 282 – 307.
Chojnacka, H., 1976. Nuptiality patterns in an agrarian society. *Population Studies*, **30**(2), 203 – 226;
Coale, A. J., Anderson, B. A. & Härm, E., 1979. *Human Fertility in Russia since the Nineteenth Century*. Princeton, NJ.
Dement'yeva T. Yu., Al'musheva, O. R., 2016. Osobennosti brachnykh otnosheniy tatar v XVI–XVIII vekakh. *Mezhdunarodnyy zhurnal sotsial'nykh i gumanitarnykh nauk*, **8**(1), 77 – 82. [http://intjournal.ru/osobennosti–brachnyh–otnoshenij–tatar–v–xvi–xviii–vekah/] (20.11.2019)
Demograficheskiy entsiklopedicheskiy slovar'. 1985, Moskva: Sovetskaya entsiklopediya. [https://rus–demography–dict.slovaronline.com/] (20.11.2019)
Dennison, T. K., 2003. Serfdom and household structure in Central Russia: Voshchazhnikovo, 1816 – 1858. *Continuity and Change*, No. 18, 395 – 429.

Engelen, Th., Hsieh Ying–Hui, 2007. *Two Cities, One Life. Marriage and Fertility in Lugang and Nijmegen*. Amsterdam: Aksant Academic Publishers.
Farago, T., 2003. Different household formation systems in Hungary at the end of the 18th century: Variations on John Hajnal's thesis. *Demográfia*, Special edition, 46, 95 – 136.
Gruber, S., 2012. Household formation and marriage: Different patterns in Serbia and Albania. *Household and Family in the Balkans. Two Decades of Historical Family Research at University of Graz.* Ed. K. Kaser. Wien–Berlin, 255 – 273.
Guinnane, T. W., Ogilvie, S., 2014. A Two–tiered demographic system: 'Insiders' and 'outsiders' in three Swabian communities, 1558 – 1914. *The History of the Family*, **19**(1), 77 – 119.
Hajnal, J., 1965. European Marriage Patterns in Perspective. *Population in History. Essays in Historical Demography*. Eds. D.V. Glass and D.E.C. Eversley (eds), London, 101 – 143.
Hajnal, J., 1982. Two kinds of preindustrial household formation system. *Population and Development Review*, 8, No. 3, 449 – 494.
Hionidou, V., 1999. Nineteenth–century urban Greek households: The case of Hermoupolis, 1861 – 1879. *Continuity and Change*, **14**(3), 403 – 427.
Karpat, K., 1985. *Ottoman Population 1830 – 1914*. University of Wisconsin Press.
Karpat. K., 2002. The Ottoman Demography in the Nineteenth Century: Sources, Concepts, Methods. *Studies on Ottoman social and political history: selected articles and essays.* Leiden; Boston; Koln: Brill, 185 – 202.
Kertzer, I. D., Brettell, C., 1987. Advances in Italian and Iberian family history. *Journal of Family History*, **12**(1), 87 – 120.
Lundh, C., 2003. Swedish marriages. customs, legislation and demography in the eighteenth and nineteenth centuries. *Lund Papers in Economic History*, 88, 1 – 69.
Marinov, D., 1894. *Zhiva starina (etnografsko folklorno izvuchvanie)*, kn. 4 Narodno obichayno pravo. Ruse: Perets Ios. Alkalay.
Matthijs, K., 2003. Demographic and sociological indicators of privatisation of marriage in the 19th century in Flanders. *European Journal of Population*, 19, 375 – 412.
Minkov, M., 1999. *Demografiya.* Sofiya: Albatros.
Moreels, S., Matthijs, K., 2009. The marriage pattern in an urban context. evidence from three Belgian cities (Antwerp, Aalst and Ghent, 1800 – 1906). *Working paper of the Scientific Research Community Historical Demography*. Leuven, 1 – 32;

Muchinov, V., Angelova, D., 2012. Myastoto na solarite v sotsialnata struktura na grad Anhialo prez 70–te godini na XIX vek. *Svetat na solta. Dokladi ot Nauchna konferentsiya posvetena na 10–godishninata ot otkrivaneto na Muzeya na solta,* Burgas: Libra–Skorp, 33 – 39.
Pakot, L., Őri, P., 2012. Marriage systems and remarriage in 19th century Hungary: A comparative study. *The History of the Family*, **17**(2), 105 – 124;
Polla, M., 2006. Family systems in Central Russia in the 1830s and 1890s. *History of the Family*, 11, 27 – 44;
Presa, R., 2006. *Rechnik po demografiya.* Prevod M. Sugareva. Sofiya: Avalon.
Rapoport, Y., 2005. *Marriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society*. Cambridge University Press.
Rettaroli, R., 1990. Age at marriage in nineteenth–century Italy. *Journal of Family History,* **15**(4), 416.
Rusev, B., Sugarev, Z., 2008. *Demografska statistika*. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo "Stopanstvo".
Shterionov, Sht., 2012. *Demografsko razvitie na balgarskite zemi prez Vazrazhdaneto*. Veliko Tarnovo: Faber.
Shterionov, Sht., Angelova, D. & Muchinov, V., 2014. Ottoman sources on historical demographic development of Bulgarian lands in the 18th and 19th century and the place of nüfus defters. *Население*, 2, 122 – 134.
Sklar, J., 1974. The role of marriage behavior in the demographic transition: The case of Eastern Europe around 1900. *Population Studies*, 28, 231 – 247.
Stefanov, I., Sugarev, Z., Naumov, N., Hristov, E. & Atanasov, A., 1974. *Demografiya na Balgariya.* Sofiya: Nauka i izkustvo.
Sugareva, M., 2004. *Vavedenie v demografiyata*. Sofiya: Avalon.
Todorova, M.**,** 1983. Population structure, marriage patterns, family and household (According to Ottoman documentary material from North–Eastern Bulgaria in 60s of the 19th century). *Études balkaniques*, 1, 59 – 73.
Todorova, M. 2002. *Balkanskoto semeystvo. Istoricheska demografiya na balgarskoto obshtestvo prez osmanskiya period*. Sofiya: Amicitia
Tucker, J., 2008. *Women, Family and Gender in Islamic Law*. Cambridge University Press.

THE IMPORTANCE OF THE OTTOMAN CENSUS REGISTERS FROM THE 1860s FOR THE STUDY OF FAMILY AND MARRIAGE RELATIONS IN THE BULGARIAN LANDS

Abstract: The main documents used to reveal the essence of the marriage pattern in the Bulgarian lands are the *nüfus defter*s of the Danube vilayet dating from the 1860s and 1870s. These registers were compiled on the order of the local governor Midhat Pasha between 1866 and 1872.

The studied *nüfus defter*s contain data about the residents mainly in the cities and towns, their professional status, property and livestock, taxation, income, etc. These registers contain very valuable information related to the study of marriage in the Bulgarian lands in the 19th century. The urban population was recorded by name with information about the year of birth and marriage, including remarriages. On the basis of this information one is able to analyze the main marriage rates such as the average age at marriage, percentage of remarriage, widowhood, celibacy, etc.

Keywords: census registers, Danube *vilayet*, marriage patterns.

Correspondence address:
Assoc. Prof. Daniela Angelova, PhD
Institute for Population and Human Studies
Bulgarian Academy of Sciences
Department Demography
Sofia 1113, Acad. Georgi Bonchev St., Bl. 6, Fl. 5/6, Bulgaria
E-mail address: daniela.angelova@iphs.eu
Web of Science ID: EVW-2181-2022
https://publons.com/researcher:
https://orcid.org/0000-0002-0800-0166

РОДОВИТЕ АРХИВИ КАТО ИЗВОРИ ЗА ГЕНЕАЛОГИЯТА И ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Гл. ас. д-р Мария Левкова-Мучинова

Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките

Резюме: Статията изследва богатата историческа информация, която се съдържа в документите от архивите на няколко известни български възрожденски родове от Копривщица и Пловдив – родовете Чалъкови, Чомакови, Кесякови и Доганови. Представени са някои от най-ценните документи, съдържащи информация за стопанската предприемчивост и обществената ангажираност на тези възрожденски родове. Подчертано е значението на съхраняваните в българските архиви документи на известни личности или родове от новата ни история като пълноценни извори за изследването на значими процеси в стопанския, обществения и културния живот на Българското възраждане.

Ключови думи: Българско възраждане, генеалогия, род, родови архиви.

Българската възрожденска епоха е натрупала значителен документален масив. Документите, които днес се съхраняват в библиотеки и архивохранилища, представляват важни извори при реконструкцията на икономическата, обществената и културната история на българите на прага на Новото време.

Настоящите редове предлагат поглед към архивното наследство на известните със своята стопанска и обществено-полезна дейност през XIX век копривщенски и пловдивски фамилии Чалъкови, Чомакови, Доганови и Кесякови. В резултат на дългогодишната делова и обществена активност на няколко поколения от тези родове са натрупани значително количество извори, концентрирани днес в различни архивохранилища. Това са многобройни публикувани и непубликувани

документи със стопански, делови, обществено-политически и личен характер, запазени в архивните фондове на Георгаки Стоянович Чалъков (Чалоглу), Салчо Чомаков, д-р Георги Вълкович, Константин Кесяков, Тодор Доганов и др., съхранявани в Български исторически архив при Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ в София (НБКМ–БИА) и Народната библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив (НБИВ–БИА) и в Централен държавен архив (ЦДА) в София. Най-обемен от тези архивни фондове е фондът на Георгаки Стоянович Чалоглу (ф. 782) в НБКМ–БИА, съхраняващ значителна част от документалното наследство на няколко поколения от Чалъковия род. Фрагменти от родовите архиви са запазени и в документацията на известни възрожденски дейци като Неофит Рилски, Найден Геров, Георги С. Раковски, Захари Стоянов, Никола и Христо Тъпчилещови, в кондиката на пловдивската митрополия, документалния архив на Рилския манастир, различни църковно-училищни и манастирски кондики, дарителски списъци, ктиторски надписи, кореспонденция и др.

Разнообразното документално наследство на родовете Чалъкови, Чомакови, Доганови и Кесякови е частично въведено в научен оборот[1] и интерпретирано в редица генеалогични изследвания, както и в трудове, посветени на историята на Пловдив през Възраждането, на съществени страни от икономическия и обществения облик на зараждащия се български стопански и делови елит от епохата (Levkova-Muchinova 2017c, 227 – 229; Levkova-Muchinova 2020b), на демографското развитие на българите през XIX век (Muchinov 2009; Muchinov & Levkova-Muchinova 2013) и др.

Настоящият текст отправя поглед отново към родовите архиви на родовете Чалъкови, Чомакови, Кесякови и Доганови, за да открои значимостта им не само за възрожденската генеалогия и просопография, но и за реконструирането на историята на българите през XIX век.

Изборът ми на тези възрожденски родове не е случаен. Те произхождат от Копривщица и са в близки родствени връзки, които в значителна степен ги обединяват и в стопанското поприще, и в обществените изяви. В размирните години на кърджалийските опустошения една част от тези родове на-

пускат родната Копривщица и се установяват в Пловдив, търсейки сигурността на големия град и нови, по-добри възможности за стопанска дейност (по-голямата част от родовете Чалъкови и Чомакови[2]), други остават в родното село и са в основата на възстановяването му през първите десетилетия на XIX век (Доганови[3] и Кесякови). И през следващите години родовете не прекъсват връзката помежду си, напротив – в областта на стопанския живот установяват дългогодишни партньорски взаимоотношения в сферата на откупуването на десятъка от дребния рогат добитък (ондалък, беглик), а в сферата на обществения живот подкрепят активно редица благотворителни инициативи на Чалъковци.

Според своя произход, предназначение, езикови и стилистични особености архивните документи могат да бъдат класифицирани в различни групи – лични или издадени от институции; документи, свързани със стопанската, професионалната, обществената или интелектуалната дейност на фондообразувателите; документи на български, османотурски или западноевропейски езици, и пр. В настоящите редове бих искала да представя някои от най-интересните и ценни архивни документи, свързани с Чалъковци и родствените им фамилии.

Икономическата документация съставлява значителна част от тяхното съдържание. Това се дължи на естеството на стопанските занимания на повечето представители на рода Чалъкови, създали и ръководили през 20-те – 60-те години на XIX век една изключително успешна фамилна дейност в сферата на откупуването на ондалъка и увлекли в нея и мъжете от родствените им фамилии Чомакови, Доганови, Кесякови, Каравелови, Каблешкови и др.

Основната част от стопанската документация във връзка с бегликчийството се съхранява в архивните фондове на Георгаки Стоянович Чалъков (Чалоглу) (ф. 782), на Салчо Чомаков (ф. 70) и на д-р Георги Вълкович (ф. 286) в НБКМ–БИА. Тук срещаме официални документи, издадени от дворцовата администрация (султански фермани, документи, издадени от Дефтерхането – Министерството на финансите, Великото везирство и др.), подробно и грижливо водени бегликчийски тефтери, кореспонденция с делови партньори,

административни служби и др.

Няколко запазени договора, съставени от Стоян Чалъков и Салчо Чомаков, разкриват основната форма, под която семейството обединява капитали за участие в откупуването на данъци – съдружия между близки роднини, оформяни чрез подписване на съдружнически договори („контрато“), точно регламентиращи финансовото участие и задълженията на всеки от съдружниците, както и разпределението на печалбите („пая“) на всеки от тях. Между тях особен интерес предизвикват няколко съдружнически договора, съставени на смесица от български и османотурски език и написани на кирилица – свидетелство за езиковия билингвизъм, упражняван от много от стопанските ни дейци през Възраждането[4].

Запазените в семейните архиви бегликчийски тефтери, фрагменти от лична кореспонденция, сметководни справки, изготвени от Дефтерхането и други документи от частен и официален характер разкриват съществени страни от икономическа дейност на съдружниците, отношенията между тях, връзките с кредиторите и деловите партньори. През различни години семейството откупува и организира със свои служители събирането на ондалъка от различни фискални участъци от четирите данъчни дяла в румелийските провинции на империята: крилата Бахар, Враджа, Самоков и Енишехир[5].

В бегликчийските тефтери грижливо са описани всички приходи и разходи на съдружниците. Те съдържат данни за броя на служителите, наети в кампаниите по откупуването на ондалъка, и за изплащането на възнагражденията им, което позволява анализ на броя наети служители и средната надница на лицата, ангажирани в кампаниите по събирането на ондалъка[6].

Внушителен брой документи са съхранени в архивите на родовете Чалъкови, Чомакови и Доганови и във връзка с други стопански занятия като скотовъдна търговия, откупуване на други държавни приходоизточници, земевладение, обработка на оризища (челтъци), бубарството и др.

Сред документите със стопански характер се съдържат още фискални документи, полици, кадийски протоколи, пътни листове. Запазен е например открит лист (т. нар. *му-*

рур тезкереси), издаден на Салчо Иванов (Чомаков) от Филибе, принадлежащ към „тайфата на джелепите“ за пътуването му от Пловдив до Рилския манастир, с дата 4 *сафер* 1258 г. (17 март 1842 г.)[7]. Интерес предизвикват и редица други документи, издадени от столичните или местните административни служби, разписки, уреждащи финансовите отношения с делови партньори или служители, документи за формиране на съдружия, за имотно състояние, тапии за придобиване на имоти и др.[8]

Една група документи са свързани с професионалната дейност на отделни представители на родовете. През 60-те години на XIX век бегликчийството запада и представителите на новото поколение се ориентират към нови професионални поприща, свързани и с по-високия им образователен ценз – чиновници, лекари, учители. Един от първите учители от Догановия род е синът на известния копривщенски бегликчия и благодетел Тодор Доганов, Константин (1830 – 1900), който през 60-те години на XIX век е учител в Айтос, преди да се отдаде на революционна дейност като съратник на Апостола и да понесе тежката съдба на диарбекирски заточеник. По-късно Константин Доганов е участник в Руско-турската освободителна война, а след Освобождението – кмет на град Русе[9]. Особено интересни за реконструиране на богатата му на събития биография са спомените, които той пише малко след Освобождението и които се съхраняват в неговия архивен фонд[10].

Впечатляваща е кариерата на Георгаки Стоянович Чалоглу[11], започнала през 50-те и 60-те години на XIX век като български представител в градския меджлис (съвет) в Пловдив и член на вилаетския меджлис в Одрин.

В архива на Георгаки Чалоглу се съхранява ферманът, с който през 1868 г. той е назначен за член на Държавния съвет в османската столица[12]. Архивните документи проследяват и следващите етапи от по-нататъшната кариера на Георгаки бей – назначаването му за член на търговската камара на Изпълнителния съвет в Истанбул (1875), създаден за прилагане на реформите в Османската империя[13], избирането му за член на Сената (1877)[14], удостояването му с правителствени награди[15] и титлата „бей“ (княз)[16]. В архив-

ния фонд на Георгаки Чалоглу са запазени още редица документи, свързани с професионалната му дейност като високопоставен османски сановник – писма, покани, прошения, варианти на проектозакони и др.

Професионална кариера в Османската империя правят още неколцина представители на Чалъковия род, възпитаници на Военномедицинското училище в Цариград през 60-те и 70-те години на XIX век, които се реализират като офицери в османската армия – д-р Георги Вълкович, д-р Александър (Алеко) Вълкович, д-р Никола Стоянович, д-р Александър П. Куртович (Зоирос паша) и д-р Стоян Доганов (Levkova-Muchinova 2015b). Особен интерес предизвиква документацията, свързана с дейността на д-р Георги Вълкович като професор във Военномедицинското училище и директор на болницата „Хайдар паша“ в Цариград, както и като министър на външните работи и изповеданията в Княжество България (1881 – 1883) и български дипломатически агент в Цариград през 1887 – 1892 г. (Levkova-Muchinova 2015b, 88 – 89)[17].

Значителна група документи в представените тук родови архиви съставляват документите, свързани с обществената дейност. Родовете Чалъкови, Чомакови, Кесякови и Доганови съчетават успешно своите стопански дела с активна обществена ангажираност. Между грижливо пазената документация откриваме сметки, полици, дарителски списъци, кореспонденция, документирали значителните им дарения за пловдивските църкви. Икономически силните и влиятелни бегликчии Стоян, Вълко и Нешо Чалъкови, братовчедите им Вълко и Стоян Куртови, племенникът им Салчо Чомаков издействат фермани за обновяването на пловдивските православни храмове „Св. Неделя“ (1832), „Св. Никола“ (1835 – 1836), „Св. Петка“ (1836 – 1837), „Св. Димитър“ (1830 – 1838) и „Света Богородица“ (1825 – 1844) и правят щедри дарения за поддръжката им, финансират и местната болница.

Благотворителната им дейност далеч надхвърля границите на Пловдив и Пловдивска епархия. Десетки църкви и манастири дължат построяването или обновяването си на тях. Между тях са Рилският, Троянският, Карлуковският манастир, манастирите в Сопот, Перущица, Кричим и Пе-

щера, църквите „Успение Богородично“ и „Свети Никола“ в Копривщица, църквата „Св. Никола“ в Плевен, храмът в с. Голям Извор, Кюстендилско, и др. Те са благодетели и на Бачковския манастир, на светогорския Хилендарски манастир, на Сопотския, Араповския и Мулдавския манастир близо до Пловдив (Levkova-Muchinova 2017c, 239 – 240).

През 30-те и началото на 40-те години на XIX век Големият Вълко Чалъков е настоятел на Рилския манастир, за което свидетелстват писмата му до игумена на манастира[18]. През 1832 г. манастирското братство взема решение за изграждането на нова, по-просторна църква. С писмо от 12 януари за решението на манастирския събор се уведомени копривщенските чорбаджии Вълко и Стоян Чалъкови, които се нагърбват с издействането на необходимия султански ферман за строежа на новата църква. „Иллем да изведите иламат колку да е дълга и колку да е широка [църквата], та да ми го пратите на Филибе,“– пише Стоян Чалъков до манастирските стареи (МИБВ 1890, 398; Kamburova-Radkova 1972, 61 – 62). Още по-наложителен става градежът на новата църква след опустошителния пожар, унищожил голяма част от манастирските постройки през 1833 г. С фермана, издействан от Вълко и Стоян Чалъкови, и с щедрата материална помощ на българското население от различни краища, църквата е построена през 1837 г. и осветена на следващата 1838 г. (Kamburova-Radkova 1972, 62). Щедри дарения на Рилския манастир правят и братята Петко и Тодор Доганови, заплатили изографисването на дясната и лявата певница в главната манастирска църква (1841), дарили на манастира също средства и църковна утвар (Kamburova-Radkova 1972, 68, 77).

Значителен брой документи са свързани с приноса на фамилията в полза на просветното дело и издаването на учебна и богослужебна литература. За това свидетелстват редица сметки, дарителски списъци, полици, документи на църковно-училищните настоятелства. От 20-те и 30-те години на XIX век са първите сведения за техни дарения за построяване на килийни училища в Пловдивска епархия, за поддръжка на централното гръцко училище в Пловдив и за издаване на учебна литература. През 40-те години на века, с напредването на

процесите на етно-културно обособяване на българите, с активното финансово и организационното участие на Чалъкови и родствените им фамилии в Пловдив са изградени първите български храмове – в махалите Мараша и Каршияка. По същото време са изградени и първите български учебни заведения в Пловдив – построеното от Вълко Куртович Чалъков (Малки Вълко) Светотроическо училище (1834), „малкото училище в църковния двор за бедни деца“ при църквата „Св. Петка“ (1836), български взаимни училища в пловдивските махали Мараша и Каршияка (1847 – 1848) и централното българско училище „Св. Кирил и Методий“ (октомври 1850), построено с даренията на Стоян Тодоров Чалъков (Големи Стоян) и семейството му (Levkova 2010, 302 – 306).

Синът на чорбаджи Стоян Чалъков – Георгаки Стоянович, е съхранил сред документите си сметките на настоятелството на епархиалното училище „Св. Св. Кирил и Методий“ в Пловдив, построено през 1850 г. от баща му и с щедрите дарения на цялата фамилия Чалъкови и местната българска общност. Самият Г. Стоянович в продължение на дълги години е попечител и касиер (1850 – 1856 и 1860 – 1863) в училищното настоятелство[19].

В архива на Георгаки Стоянович откриваме също ценни документи, свързани с църковния въпрос, като протоколи от заседания на смесения съвет при Българската екзархия през 70-те години на XIX век, в които той участва като капукехая на Екзархията, и др.[20] Особено богата на информация е съхранената кореспонденция с братовчед му д-р Стоян Чомаков, с различни български общини и дейци по развоя на църковния въпрос, във връзка с приемането на българчета във Военномедицинското училище в Цариград и др. [21]

Представените документи рисуват мъжете от родовете Чалъкови, Чомакови, Кесякови и Доганови като щедри дарители за местните църкви и учебни заведения, спомоществователи за издаването на учебна и богословска литература, меценати (Levkova 2010; Levkova-Muchinova 2015c). Заедно с други местни първенци те са сред инициаторите и организаторите на борбата на българите в Пловдив за изграждане на свои храмове и училища, за независима българска църковна

йерархия. Много от тях са енергични представители и защитници на сънародниците си в общинското самоуправление и пред османските власти (Levkova-Muchinova 2012, 211 – 230).

Направеният кратък преглед на документите в архива на Чалъковци и техните родствени фамилии подчертава значението им като важни извори за семейната генеалогия, както и за възстановяването на ключови моменти от стопанската и професионалната дейност на рода през XIX-то столетие. Този извод е в сила за съхраняваните в българските архиви на известни личности или родове от Новата ни история документи, които представляват пълноценни извори за написването на много родови и поселищни истории, на изследването на значими процеси в стопанския и културния живот на Българското възраждане, както и за очертаването на същностни страни от социо-професионалния статус, от езиковите, образователните и културни специфики на възрожденските българи.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Вж. извороведския преглед по темата в: Levkova-Muchinova 2017c, 226 – 228.
2. За рода Чомакови вж.: Todev 2003, 57 – 72.
3. Повече за Догановия род от Копривщица вж.: Levkova-Muchinova 2017b.
4. НБКМ–БИА, ф. 782, а. е. 97, л. 112–113; а. е. 169, л. 1. Вж. също: Levkova-Muchinova 2020a.
5. В обхвата на първото крило влиза цяла Тракия, във второто – северните български земи, в третото – Западна България заедно със Северна и Средна Македония, а в четвъртото – Южна Македония с Албания и Тесалия. Повече за участието на Чалъковия род в откупуването на данъци вж.: Levkova-Muchinova 2015a.
6. През периода между 20-те и края на 40-те години на XIX век в работата по събирането на беглика семейство Чалъкови ангажира между 300 и 700 наемници, в зависимост от големината на откупените данъчни дялове, осигурявайки постоянен или сезонен ангажимент за жителите на много средногорски и старопланински селища. Надницата на лицата, наети в кампаниите по събирането на ондалъка, варира между 150 и 600 гроша според изпълняваната служба (НБКМ–БИА, ф. 782, а. е. 97, л. 192–194, 196 и сл.).
7. НБКМ–БИА, ф. 70, а. е. 1, л. 3. По сведенията на някои автори, Салчо Чомаков притежава султански ферман, даващ му право да

търгува с Европа, Индия и Персия, което го причислява към привилегированата категория на европейските търговци („Аврупа тюджарлар“) в Османската империя (Todev 2003, 70 – 71).
8. Вж. напр.: НБКМ–БИА, ф. 782, а. е. 169, л. 3 – 6; л. 8–50 и др.
9. За неговия живот, професионална и революционна дейност вж. Levkova-Muchinova 2017a.
10. Автобиографични бележки от К. Т. Доганов. Б. м. 1879. Ръкопис. ЦДА, ф. 888К, оп. 1, а. е. 1, л. 1–6 (Публикуван в: Karakostov 1946, 443 – 450).
11. За него вж. Levkova 2009.
12. НБКМ–БИА, ф. 782, а. е. 91, л. 8. Съветът, в който за пръв път са включени представители и на немюсюлманските общности в империята, има основно законодателни функции в областта на вътрешните работи, финансите, правосъдието, икономиката и образованието (Dumont 1999, 488).
13. НБКМ–БИА, ф. 782, а. е. 84, л. 335.
14. НБКМ–БИА, а. е. 1, л. 7, 84, 223, 303, 306 и др.; а. е. 91, л. 37, 62.
15. НБКМ–БИА, ф. 782, а. е. 91, л. 10, 11.
16. Научен архив на Българска академия на науките (НА–БАН), Сб. IV, а. е. 35: Кепов, Ив. 1935. Живот и дейност на Чалъковци и тяхното потомство (Родословно изследване) (машинопис), л. 154.
17. За д-р Георги Вълкович вж. също: Strezova 2019, 176 – 177, 179; Strezova 2022.
18. Писмата на Вълко и Стоян Чалъкови са запазени сред архивните документи на Рилския манастир.
19. НБКМ–БИА, ф. 782, а. е. 74, л. 2–5, 7–8, 10–11 и др.; а. е. 82, л. 25–26; а. е. 99, л. 1–55.
20. НБКМ–БИА, ф. 782, а. е. 94, л. 147–148, 165–166 и др.
21. В архива на Г. Чалоглу са запазени значителен брой писма, протоколи от общински заседания, колективни прошения, документирали продължителната борба на българите за църковна независимост. Сред тях са цяла сбирка от разписки на различни селски общини в Карловско, Пловдивско и др. от 1860 – 1861 г., декларащи подкрепата на селяните за българския църковен въпрос (НБКМ–БИА, ф. 782, а. е. 98, л. 1–20). На колекцията от няколко десетки колективни прошения (махзари) на жителите на хасковските села от пролетта на 1868 г. (НБКМ–БИА, ф. 782, а. е. 98, л. 207–264) обръща внимание В. Бонева, която ги интерпретира в контекста на засиления процес на скъсване на отношенията на българските общини с Вселенската патриаршия и преминаване под ведомството на Пловдивското епархийско настоятелство (Boneva 2010, 922 – 923). В архи-

ва на Г. Чалоглу се съхраняват и много писма и от други български общини в Пловдивска епархия, преминали след отхвърлянето на патриаршеската власт под ведомството на Пловдивското епархийско настоятелство (НБКМ–БИА, ф. 782, а. е. 93).

ЛИТЕРАТУРА

Бонева, В., 2010. *Българското църковнонационално движение 1856 – 1870.* София: Издателство „За буквите – О писменехъ“.

Дюмон, П., 1999. Периодът на реформите (Танзимат) (1839 – 1878). В: Р. Мантран (ред.). *История на Османската империя.* София: Рива, 472 – 535.

Камбурова-Радкова, Р., 1972. *Рилският манастир през Възраждането.* София: Издателство „Наука и изкуство“.

Каракостов, Ст., 1946. *Диарбекирски заточеници. Героични сенки.* София.

Левкова, М., 2009. Възрожденецът Георги Стоянов Чалъков. *Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив.* 4, 31 – 34.

Левкова, М., 2010. Родът Чалъковци и българското учебно дело в Пловдив през Възраждането. В: *Просвета и промяна.* София: Институт за исторически изследвания към БАН, 300 – 313.

Левкова-Мучинова, М., 2012. *Родът Чалъковци през Възраждането.* Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. София.

Левкова-Мучинова, М., 2015a. По пътеките на беглика (из стопанските практики на Чалъковия род). В: *Проучвания по стопанска история и история на социално-икономическата сфера в Югозападна България.* Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 216 – 229.

Левкова-Мучинова, М., 2015b. Приносът на рода Чалъковци за развитието на медицината в Османската империя и следосвобожденска България през втората половина на XIX век. В: *България в европейската култура, наука, образование, религия.* Ч. 2. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 86 – 95.

Левкова-Мучинова, М., 2015c. Родът Чалъковци и българската книжовност през Възраждането. *Исторически преглед*, 5 – 6, 133 – 143.

Левкова-Мучинова, М., 2017a. Константин Доганов – сподвижник и следовник на Левски. Във: *Васил Левски и Вътрешната революционна организация в борбата за национално освобождение.* Карлово, 262 – 269.

Левкова-Мучинова, М., 2017b. Към историята на Догановия род от Копривщица. *Родознание/Genealogia*, 1 – 2, 111 – 122.
Левкова-Мучинова, М., 2017c. Формиране на български стопански елит през Възраждането (по примера на Чалъковия род). В: *Известия на Института за исторически изследвания. Т. XXXIV. Ролята на елитите в процесите на консолидирането на нациите и на националното строителство*. София, 226 – 245.
Левкова-Мучинова, М., 2020a. Османски документи в българските родови архиви от епохата на Възраждането (по примера на Чалъковия род). В: *Сборник „Туркологични изследвания – 2020“*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 22 – 40.
МИБВ 1890. Материали из историята на Българското възраждане. В: *Сборник народни умотворения, наука и книжнина*. Т. III. София, 395 – 404.
Мучинов, В., 2009. *Демографско развитие на Пловдивския санджак през XIX век (до 1878 г.)*. Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София.
Мучинов, В. & М. Левкова-Мучинова, 2013. Демографска характеристика на един български възрожденски род (родът Чалъковци през втората половина на XVIII и през XIX век). В: *Семейство и солидарност между поколенията*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 27 – 34.
Стрезова, А., 2019. Българските дипломати в Цариград: просопография (1887 – 1918). В: *Империи и имперско наследство на Балканите*. Т. II. *Ново време и съвремие*. Пловдив, 171 – 184.
Стрезова, А., 2022. Последен по рода си. Д-р Георги Вълкович (1833 – 1892). София: Издателство „Фабер“.
Тодев, Ил., 2003. *Д-р Стоян Чомаков (1819 – 1893). Живот, дело, потомци*. Ч. 1: *Изследване*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
Levkova-Muchinova, M., 2020b. The Bulgarian Economic Elite in Plovdiv in the 19th Century. *Études balkaniques*. 3, 626 – 639.

REFERENCES

Boneva, V., 2010. *Balgarskoto tsarkovnonatsionalno dvijenie 1856 – 1870*. Sofia: Izdatelstvo “Za bukvite – O pismeneh“.
Dumont, P., 1999. Periodat na reformite (Tanzimat) (1839 – 1878). V: R. Mantran (red.). *Istoria na Osmanskata imperia*. Sofia: Riva, 472 – 535.
Kamburova-Radkova, R., 1972. *Rilskiyat manastir prez Vazrajdaneto*. Sofia: Izdatelstvo “Nauka i izkustvo“.

Karakostov, St., 1946. *Diarbekirski zatochenitsi. Geroichni senki*. Sofia.
Levkova, M., 2009. Vazrozhdenetsat Georgi Stoyanov Chalakov. *Godishnik na Regionalen istoricheski muzey – Plovdiv*. Kn. VI. Plovdiv, 31 – 34.
Levkova, M., 2010. Rodat Chalakovtsi i balgarskoto uchebno delo v Plovdiv prez Vazrazhdaneto. V: *Prosveta i promyana.* Sofia: Institut za istoricheski izsledvania kam BAN, 300 – 313.
Levkova-Muchinova, M., 2012. *Rodat Chalakovtsi prez Vazrajdaneto*. Disertatsia za prisazhdane na obrazovatelnata i nauchna stepen „doktor". Sofia.
Levkova-Muchinova, M., 2015a. Po patekite na beglika (iz stopanskite praktiki na Chalakovia rod). V: *Prouchvania po stopanska istoria i istoria na sotsialno-ikonomicheskata sfera v Yugozapadna Balgaria.* Blagoevgrad: Universitetsko izdatelstvo "Neofit Rilski", 216 – 229.
Levkova-Muchinova, M., 2015b. Prinosat na roda Chalakovtsi za razvitieto na meditsinata v Osmanskata imperia i sledosvobozhdenska Bulgaria prez vtorata polovina na XIX vek. V: *Balgaria v evropeyskata kultura, nauka, obrazovanie, religia*. Ch. 2. Shumen: Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski", 86 – 95.
Levkova-Muchinova, M., 2015c. Rodat Chalakovtsi i balgarskata knizhovnost prez Vazrazhdaneto. *Istoricheski pregled,* 5 – 6, 133 – 143.
Levkova-Muchinova, M., 2017a. Konstantin Doganov – spodvizhnik i sledovnik na Levski. Vav: *Vasil Levski i Vatreshnata revolyutsionna organizatsia v borbata za natsionalno osvobojdenie.* Karlovo, 262 – 269.
Levkova-Muchinova, M., 2017b. Kam istoriyata na Doganovia rod ot Koprivshtitsa. *Rodoznanie/Genealogia*, 1 – 2, 111 – 122.
Levkova-Muchinova, M., 2017c. Formirane na balgarski stopanski elit prez Vazrazhdaneto (po primera na Chalakovia rod). V: *Izvestia na Instituta za istoricheski izsledvania. T. XXXIV. Rolyata na elitite v protsesite na konsolidiraneto na natsiite i na natsionalnoto stroitelstvo.* Sofia, 226 – 245.
Levkova-Muchinova, M., 2020a. Osmanski dokumenti v balgarskite rodovi arhivi ot epohata na Vazrazhdaneto (po primera na Chalakovia rod). V: *Sbornik „Turkologichni izsledvania – 2020".* Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski", 22 – 40.
Levkova-Muchinova, M., 2020b. The Bulgarian Economic Elite in Plovdiv in the 19th Century. *Études balkaniques*, 3, 626 – 639.
MIBV 1890. Materiali iz istoriyata na Balgarskoto vazrazhdane. V: *Sbornik narodni umotvorenia, nauka i knijnina.* T. III. Sofia, 395 – 404.

Muchinov, V., 2009. *Demografsko razvitie na Plovdivskia sandzhak prez XIX vek (do 1878 g.).* Disertatsia za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen „doktor“. Sofia.
Muchinov, V. & M. Levkova-Muchinova, 2013. Demografska harakteristika na edin balgarski vazrozhdenski rod (rodat Chalakovtsi prez vtorata polovina na XVIII i prez XIX vek). V: *Semeystvo i solidarnost mezhdu pokoleniyata*. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov“, 27 – 34.
Strezova, A., 2019. Balgarskite diplomati v Tsarigrad: prosopografia (1887 – 1918). V: *Imperii i impersko nasledstvo na Balkanite. T. II. Novo vreme i savremie*. Plovdiv, 171 – 184.
Strezova, A., 2022. Posleden po roda si. D-r Georgi Valkovich (1833 – 1892). Sofia: Izdatelstvo “Faber“.
Todev, I., 2003. D-r Stoyan Chomakov (1819 – 1893). Zhivot, delo, potomtsi. Ch. 1: Izsledvane. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov“.

THE FAMILY ARCHIVES AS SOURCES ABOUT THE GENEALOGY AND HISTORY OF THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL

Abstract: The article provides an overview of the rich historical information, contained in the archives of several famous Bulgarian families from Koprivshtitsa and Plovdiv – the families of Chalakovi, Chomakovi, Kesyakovi and Doganovi, who lived during the Bulgarian Revival period (19th century). Close attention is paid to some valuable documents, containing information about the economic and social activities of these families. The author emphasizes the importance of these documents and archives for the further study of the economic, social and cultural life during the Bulgarian Revival period.

Keywords: Bulgarian Revival, genealogy, family, family archives.

Correspondence address:
Chief Assist. Prof. Maria Levkova-Muchinova, PhD
Institute for Historical Studies
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski Prohod Blvd., Bl. 17,
1113 Sofia, Bulgaria
E-mail address: m_levkova@abv.bg

АРХИВНИ МАТЕРИАЛИ, ПОСВЕТЕНИ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ТЪРГОВЦИ ВЪВ ФОНДА НА АТАНАС ШОПОВ В НАУЧНИЯ АРХИВ НА БАН (Ф. 41К)

Гл. ас. д-р Ивайло Найденов

Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките

Резюме: В статията се обръща внимание на няколко архивни единици от фонда на Атанас Петров Шопов (1855 – 1922) в Научния архив при Българска академия на науките. Става въпрос за информация, посветена на българските търговци от епохата на Възраждането. Атанас Шопов собственоръчно е записал спомените на Иван Грозев. В тях се съдържат данни за търговци и предприемаческата им дейност в Търново, Свищов и Виена. От началото на 1916 г. датират ръкописни бележки за стопанския и обществен облик на Свищов. Посочват се някои видни местни търговци и благодетели и т.н. Още по-любопитни са податките за българските търговци във Виена. Според тях към 1840 г. във Виена са функционирали и български кантори. След Кримската война (1853 – 1856) в столицата на Австрийската монархия/Австро-Унгария се установява нова вълна предприемачи. Изтъква се тенденцията търговци от Тракия по-рядко да посещават Виена по търговски дела. Имало е само една българска фирма от Македония – тази на братя Робеви, с клон във Виена. В посочения град по-рядко идвали предприемачи от Велес и от Прилеп. Посочените данни не са уникални по своето съдържание, но са важни, защото дообогатяват знанието ни за редица търговци, техните практики и обхват на дейност. Същевременно научаваме любопитни детайли за такива емблематични за възрожденската епоха селища като Свищов.

Ключови думи: архивни материали, Възраждане, търговци, Свищов, Търново, Виена.

Роденият в Панагюрище виден българин Атанас Петров Шопов (1855 – 1922) е добре известен на специалистите исто-

рици и на широката общественост със своята дейност като главен секретар на Българската екзархия (1884 – 1897), като търговски агент (1897 – 1909), а по-сетне и генерален консул в Солун (1909 – 1912). Същевременно А. Шопов е автор на редица съчинения, които съдържат подробни сведения за положението на българите, останали под властта на Османската империя от лятото на 1878 г. насетне. Същата личност е оставила диря в историографията, посветена на Българското възраждане със своя труд за д-р Стоян Чомаков (подробно вж. Genchev & Daskalova (eds.) 1998, 714 – 715; Paskov (ed.) 1995; Shopov 1998; Shopov 2005; Konstantinova 2017; Konstantinova 2020).

В своето изложение бих искал да акцентирам не върху посочената дългогодишна дейност на Шопов, а върху един по-малко известен аспект от заниманията му. Става въпрос за начинанието по събирането и анализирането на информация, посветена на българските търговци от епохата на Възраждането.

Във фонда на Атанас Шопов в Научния архив на БАН се съхраняват няколко архивни единици, които предоставят любопитни сведения във връзка с посочената тема[1]. При работата с материалите срещнах някои трудности, дължащи се на нечетливия почерк, на неясните лични и фамилни имена, на задраскван и/или неясен текст и т.н. Въпреки посочените препятствия наличните сведения дообогатяват познанията ни за редица предприемачи, за техните практики и обхват на дейност, за асортимента на търгуваните артикули и пр. Където е възможно, съм съпоставял информацията с други, вече известни, сведения. Въпреки това е необходима още работа за доуточняване на допълнителни факти във връзка с някои от личностите, които се споменават в представените архивни материали.

Както личи от две писма, които са адресирани до Шопов от Търговските индустриални камари във Варна и Пловдив през пролетта на 1916 г., А. Шопов е желаел съдействие, за да събере информация, отнасяща се за възрожденски стопански дейци. Поради военновременната обстановка, свързана с Първата световна война (1914 – 1918), не е било възможно да му се окаже помощ в посочения период[2] (вж. При-

ложение 1 и 2). Все пак Шопов успява да влезе във връзка с някои дейци, които му предоставят сведения по интересуващата го тема.

Атанас Шопов собственоръчно е записал спомените на Иван Грозев в началото на 1916 г. Вероятно упоменатата личност е известният строителен предприемач и индустриалец Иван Димитров Грозев (1847 – 1916), родом от Карлово (вж. Genchev & Daskalova (eds.) 1988, 166). Същият Ив. Грозев е работил в кантората на Иван Д. Гешов в Пловдив. В този ред на мисли би могло да се допусне, че информацията, която той предоставя, е от първа ръка и е достоверна[3].

В неговите спомени се натъкваме на данни за предприемачи (напр. споменатият Ив. Д. Гешов) и търговската им дейност в Търново, Свищов и Виена. Грозев посочва, че към 1858 г. е бил на 8 – 9 години. Баща му се е занимавал с табаклък (кожарство) в Тулча, след което станал бакалин (търговец на стоки за домакински нужди – предимно дребни стоки за храна). Иван Грозев твърди, че е имал в Търново свой сродник – вуйчо на име Ив. Д. Гешов, който бил търговец. Същият И. Гешов в младежките си години (т.е. около 1820 г.) се установил в Свищов, където се занимавал с търговия и се задомил. По-сетне заживял в Търново, където се препитавал чрез търговия с манифактурни стоки. Тези стоки получавал от своя брат Хр. Д. Гешов, който починал във Виена през 1859 г. В създалата се ситуация Иван Д. Гешов поел кантората в австрийската столица, а самият Иван Грозев отишъл във Виена през 1860 г.[4] Вероятно Грозев има предвид установяването си в столицата на Австрийската монархия във връзка с ученето си в местно търговско училище (Genchev & Daskalova (eds.) 1988, 166; Roussev 2015, 499 – 500).

В следващата част на разказа на Грозев се посочват ангросисти (търговци на едро) в Търново, които развили предприемаческа практика във Виена. Подобни люде са Х. Димитър х. Ничов (х. Мишон), който е търгувал с манифактурни стоки; Ходжа [?] Димо Сарафов – арменец[5]; Братя Щарбакови/Щърбакови, които са определени като ангросисти, които търгували с Виена. Споменават се представителите на фамилията Купа/Паница, които правели „алъш-вериш“ с

виенска манифактура. След като Ив. Д. Гешов отишъл във Виена, била създадена търговската къща „Гешов–Райнов“. По това време във Виена имало и други български кантори – напр. тази на Атанас Михайлов от Търново, който изпращал стоки в българските земи. Други търговци са Николаки Паница, Георги Киселов, Цоко Пранджов, Н. Ковачев[6] (сравни със: Statelova 1994; Statelova 1997; Atanasova 2014; Gencheva & Krasteva 2004; Roussev 2015, 499 – 500). Освен всичко друго се споменава патриотичната дейност на българските емигранти във Виена. Макар посочената тема да е попадала в полезрението на историците, данните у Шопов също представляват интерес. Набляга се на факта, че фирмата „Гешов–Райнов“ е събирала пари, за да финансира участието на български младежи в сръбското въстание и революция. У Теофан Райнов имало печат със следния надпис: „Българско правителство в Балкана[7]. Същите видни представители на българската виенска колония подарили сабя на Георги Ст. Раковски и подготвяли Никола Конаки-Богороди за български княз[8]. Последният се е намирал във Виена около 1861 – 1862 г. (сравни с: Traykov 1974, 231 – 244). На финала на разказа Иван Грозев отново се връща към личността на Христо Д. Гешов, за когото изтъква, че преди смъртта си оставил крупна сума на училищата в Карлово и една стипендия „за търговското училище“[9]. Вероятно в случая се има предвид стипендията, отпусната за самия Грозев във връзка с обучението му във Виена.

От началото на 1916 г. датира едно писмо и бележки на видния български политик Григор Д. Начович (1845 – 1920) до А. Шопов[10]. От писмото личи, че Начович предоставя сведения за Свищов по молба на Атанас Шопов[11]. Освен това на Шопов е препоръчан някой си Киселов от Търново за данни, касаещи българската колония във Виена[12].

В своите спомени, посветени на Свищов, Гр. Начович споменава факти, свързани с махалите, църквите, училищата, учителите и пр. (сравни с: Pophristov 1937; Ganchev, 1996; Tacheva-Boumbarova 2002; Nikolova 2008; Drumeva 2016). Нещо повече – изтъква се, че всички училища били построени от волните помощи на гражданите. В този ред на

мисли се посочва, че в средната махала е построено училище с финансовата помощ, предоставена от „Сакелария“[13]. Очевидно се има предвид свищовският предприемач Филип Сакелариев/ич (неизв. – 1824). Както е известно, същият се утвърждава като виден търговец на кожи във Виена (вж. напр. Nikolova 2008, 390 – 391).

Още по-любопитни са данните за стопанския облик на Свищов и заетостта на местните жители. Посочва се, че свищовци се препитавали от своите дюкяни и от лозята си. В града е имало голям обущарски еснаф. Функционирали шивашки, кожарски и калпакчийски занаятчийски организации. Любопитна е информацията за износа на големи количества грозде, вино и ракия по Дунава. Посочва се също износът на сурови кожи – „местно произведение“, както и на такива, изработвани в Ловеч и в Габрово. Свищов изнасял ориз, вълна и дори маслини, получавани от вътрешността на Османската империя. В Румъния също са пласирани прочутите габровски ножове. Споменават се големите количества смрадлика, които се доставяли в Свищов от Шоплука. Посочената стока била изнасяна в Галац и в Брашов. Акцентира се върху значимостта на соватчийската (от тур. *сават* – едро стоково стопанство, в което се отглежда едър рогат добитък за клане) търговия. Тя се изразява в закупуването на „стар добитък“ от местните села, тяхното угояване в соватите, заколването на животните в салханите (от *салхана* – кланица) в града и приготвянето на пастърма и суджуци. Добитият червиш (от тур. *червиш* – тлъстина от костен мозък и изварени кости) и лойта са пласирани в Истанбул, в прочутия Балкапан хан. Кожите от закланите животни били изнасяни в Румъния, а в някои случаи – и в Одеса. Освен това се изтъква ролята на Свищов като важно средище за внос на чуждестранни стоки в българските земи, чрез което се поддържали контакти с Галац, Брашов, Пеща и Виена. Педантично се посочва и асортиментът на внасяните артикули – захар, кафе, прежда, сандъци, кебета (от тур. *кебе* – дебела тъкана вълнена постелка, завивка; наметало от груб вълнен плат), желязо, стъклария, книги, пера, мастило, конци, игли, дрехи и пр. Специално внимание се обръща на търговията със сол, която е внасяна

от Румъния. Внасяни са също катран, кересте (от тур. *кересте* – дървен материал за строителство), дъски и греди. Вноснатa продукция е разпределяна за редица селища като Плевен, Ловеч, Севлиево, Габрово, Калофер и пр.[14] (сравни предложената информация с: Pophristov 1937; Ganchev, 1996; Drumeva 2018, 30 – 116).

Сред търговците, занимаващи с посочената вносна дейност в българските земи, се споменават видните свищовски предприемачи и благодетели Александър Шишманов, Димитър Начович, Яни Станчов. За Александър Шишманов (1812 – 1892) се знае, че се установил в Свищов около 1842 г. Бил търговец на колониални стоки. Получил австрийско поданство (Nikolova 2008, 442 – 443). Що се отнасядо другите две лица (Димитър Начович и Яни Станчов), може да се посочи, че те били съдружници в периода от 1836 г. до началото на 50-те години на XIX век. Търгували със стоки, изнасяни от Брашов в българските земи. Пласирали смрадлика и необработени кожи в Дунавските княжества, както и червиш и лой в Истанбул (вж. подробно: Nikolova 2008, 399 – 400; Atanasova 2020, 190 – 191).

В същия материал срещаме фамилните имена Соколов и Дамянов. По отношение на първата фамилия вероятно се има предвид предприемачът Христаки Иванович Соколов. Не се знае нито кога е роден, нито кога е починал, но е запазен споменът, че е търгувал на свищовското пристанище, както и това че е дарил средства за създаването на първото свищовско читалище. Още по-любопитен е казусът с фамилното име Дамянов. Става въпрос или за Алекси Дамянов (неизв. – 1845), или за сина му Александър Дамянов (неизв.). Двамата са видни свищовски търговци и дарители (Nikolova 2008, 276).

В края на ръкописа се обръща внимание на износа на зърнени храни за Галац и Браила, като се посочва, че същият „беше малко подкачил, но слабо се развиваше през всичкото време на турското владичество“[15]. Въпросното твърдение на практика не е съвсем коректно. Запазените писма във фондовете на предприемачи като братя Димитър, Петър и Алеко Кръстич, Цвятко Радославов, Христо П. Тъпчиле-

щов, редица плевенски търговци житари и пр., показват, че през 60-те и 70-те год. на XIX век износът на зърнени храни към Румъния и в частност към пристанищата Браила и Галац, е много интензивен (вж. напр. Hristov 1976; Grancharov 1989; Drumeva 2018).

В посочения ръкопис се отбелязва, че дядото на Григор Начович по майчина линия (Христо Папазов) е поел разноските по отпечатването на „някаква българска книга от някой местен учител около 1820 год.“[16] Отпечатването на труда е станало в Сърбия или в Австрия[17]. За коя книга точно става въпрос не е ясно. Бъдещи изследвания биха хвърлили повече светлина върху въпроса.

Не по-малко любопитни са податките за българските търговци във Виена, предоставени на Шопов от споменатия по-горе Киселов[18]. Вероятно посоченият Киселов произхожда от видната търновска предприемаческа фамилия Киселови (за нея вж. Atanasova 2014, 273 – 274; Gencheva & Krasteva 2004, 203, 206, 207, 208, 209, 212).

В началото на ръкописа се посочва фамилното име на двама братя от с. Арбанаси, Търновско. За съжаление родовото име не се чете добре, а и самият автор не е сигурен в него, защото е поставил въпросителен знак. Би могло да се разчете като Болецови, а е известно, че през втората половина на XVIII век известни местни търговци са представителите на фамилията Болеца/Болецови[19] (Atanasova 2016, 42, 50, 64, 67). По-любопитно е твърдението на Киселов, че въпросните братя са ходили в Индия с керван, носили са индийски платове „севай“, които са тъкани от коприна и са били инкрустирани със злато[20]. Същите двама братя търговци, според Киселов, носели „ароматични предмети[21]. Вероятно във връзка с предприемаческата практика на двамата арбанасчани се посочва, че идвали търговци от Букурещ, Одрин и Сърбия да купуват[22]. Освен това се посочва: „Имали къща със 101 прозорец... Избягали най-после въ[в] Влашко“[23].

В същия ръкопис се изтъква, че освен в Истанбул и на Джумайския, Узунджовския, Серския панаири, където се продавали български гайтани, предприемачите са развивали дейността си и във Виена[24].

Според Киселов, към 1840 г. във Виена имало основани български кантори, а преди тях е имало и други предприемчиви български занаятчии кожари (табаци) от Ловеч и Тетевен. Последните продавали своята стока – сахтияни (обработена коза кожа) и мешини (обработена тънка овча кожа), във Виена още през първата четвърт на XIX век. Подобна дейност извършвали търговци от Велес и Скопие, които търгували с кожи местно производство, както и такива, закупени в Албания. Освен кожи са изнасяли също памук, бои и други стоки. Дейността на търговците била успешна, но за съжаление не са известни имената им. Знае се само името на един от предприемачите, установили се по това време във Виена. Става въпрос за някой си Дървар/Дърваров, който се оженил за немкиня и закупил къща на Флаишмарк[25].

Киселов отделя известно внимание на промените, случили се по Долни Дунав и в Черноморския басейн през 30-те и 40-те години на XIX век. Акцентира се върху свободното параходно плаване до Будапеща, Оршова, Галац, Истанбул[26].

По-сетне се изреждат имената на редица видни търговци във Виена като х. Димитър х. Ничев и представителите на фамилията Паница. Посочените лица и по-рано се занимавали с търговия по тези земи, но от 40-те години на XIX век се установили в австрийската империя. Х. Ничев завел в австрийската столица зет си К. Иванов (бащата на Тодор Иванчов) и започнали да работят в съдружието „Д. Х. Ничев–Иванов“ под управлението на последния. В Търново х. Ничев бил в съдружие с братовчед си Георги Купата. Посочва се името на Евстати Купата, който бил виден търновски чорбаджия. Научаваме също за неговите синове Николаки/Никола (неизв. – 1887) и Сава (1834 – 1926) Купови (синове на Евстати Купа/Паница), които после променили фамилното си име на Паница. Николаки бил заведен във Виена от вуйчо си Димитър х. Ничев и там променил името си на Паница. Синът на Димитър х. Ничев, който носел същото име Димитър, започнал да помага на баща си и фирмата била преименувана на „Димитър х. Ничев и син“. Авторът твърди, че Николаки Паница „не можел да се спогажда с братовчед си (Димитър), извикал брат си Сава Паница“. Ни-

кола и Сава Паница създали търговската къща „Братя Е. Паница“ през 1862 г.[27] Въпросното сведение за създаването на фирмата през 1862 г. влиза в известно противоречие с твърдението в литературата, че Никола и Сава Паница се установили във Виена през 1863 г. (сравни с: Atanasova 2016, 43; Atanasova 2014, 330; Statelova 1997; Gencheva & Krasteva 2004, 202, 204 – 205, 207, 210). Допълнителни проучвания биха хвърлили повече светлина върху въпроса.

Сред посочените личности е тази на Евстати Николов Селвели от Търново. Той е роден през 1808 г. Установил се във Виена. Характеризиран е като енергичен предприемач, който активно се включил в борбата на българския народ срещу гръцките владици. Кантората му във Виена се управлявала от неговия сродник х. Атанас Михайлов. Х. Евстати се поминал в 1871 г.[28] (вж. също: Gencheva & Krasteva 2004, 208).

Киселов твърди, че през 40-те години на XIX век във Виена се установил Сакеларий от Свищов, който скоро починал и оставил на общината „своето малко наследство“[29]. С него било построено училище на негово име. Вероятно Киселов има предвид Филип Сакелариев/Сакелариевич, но той е починал много по-рано – през 1814 г. (Nikolova 2008, 390 – 391). От тази гледна точка не е много ясно за коя личност става дума в случая. Може да се допусне, че Киселов или има предвид Филип Сакелариев/Сакелариевич, но е объркал фактите около кончината му, или става въпрос за друга личност със същото име, за която на този етап не се знае друго.

През 50-те години на XIX век във Виена се установил Антон Цанков, брат на Драган Цанков. Антон се занимавал няколко години с търговия в столицата на Австрийската монархия, след което се преселил в Румъния[30]. Предложената от Киселов информация съвпада с данните от други източници, според които Антон е работил във Виена от 1851 до 1858 г. (Nikolova 2008, 427).

В следващата част от изложението се акцентира на търговците в Пеща, които разгърнали своята практика в края на XVIII и в началото на XIX век. Споменава се Д. Шишманов и неговата фирма, която съществувала „повече от 20 год.“[31] При Д. Шишманов се намирали тримата му племенници, които

напуснали Пеща след неговата смърт. Единият от тях се установил в Темешвар (дн. Тимишоара) под името Танас Шишман – бащата на д-р Асен и Михаил Шишманови. Другите двама се преселили в Свищов, където създали фирма „Братя Шишманови“. Единият от тях е бащата на проф. Шишманов[32]. Очевидно в случая се имат предвид Димитър Емануилов Шишманов – бащата на проф. Иван Шишманов и братът на Димитър – Александър Емануилов Шишманов (1812 – 1892) (Сравни с: Nikolova 2008, 442 – 444).

След Кримската война (1853 – 1856) ново поколение предприемачи се установили във Виена, за да се занимават с „алъш-вериш“. Такъв е Георги Киселов, който първоначално е живял и работил в Истанбул. Споменава се и някой си Гешов – очевидно представител на голямата карловско-пловдивска фамилия Гешови (Statelova 1994). По-сетне и други предприемчиви българи се заселили в столицата на Австрийската империя/Австро-Унгария. Такива са Сава Илиев, Ангел Стоянов Жабов, Йордан Венков, Ангел Х. Христов, Никола С. Ковачев и брат му Янко Ковачев. След Свищовското съзаклятие от 1867 г. във Виена избягали Григор Д. Начович, Димитър Анев с брат си Андрей. Последно упоменатите личности живяли там до Освобождението, след което се завърнали в България[33].

Според Киселов, във връзка с трагичните събития от пролетта на 1876 г., във Виена се установили последните български емигранти. Сред тях може да се посочи Н. Хр. Гешов, който и преди ходел във Виена по търговията си с бубено семе. Друг пример ни предоставя Г. П. Киселов, който е отворил кантора в Цюрих. Напуснал Виена през 1901 г.[34]

Изтъква се тенденцията търговци от Тракия по-рядко да посещават Виена по търговски дела. Такива се Гешов и Теофан Райнов от Карлово, както и братята Стоян и Георги Пранчови от Копривщица и др.[35] Въпросният представител на фамилията Гешови би следвало да е Христо Д. Гешов (Statelova 1994; Roussev 2015, 487, 499 – 500). Що се отнася до двамата братя Пранчови, представената в ръкописа информация за установяването на Стоян във Виена и търговията, която осъществява с брат си Георги (който живял и ра-

ботил в гр. Ескишехир в Османската империя), се потвърждава и от други документални източници. Споменава се и името на Стою Г. Пранчов – син на Георги Пранчов, който също се включил в делата на семейната фирма (сравни с: Marinova 2021 с цит. извори и лит.).

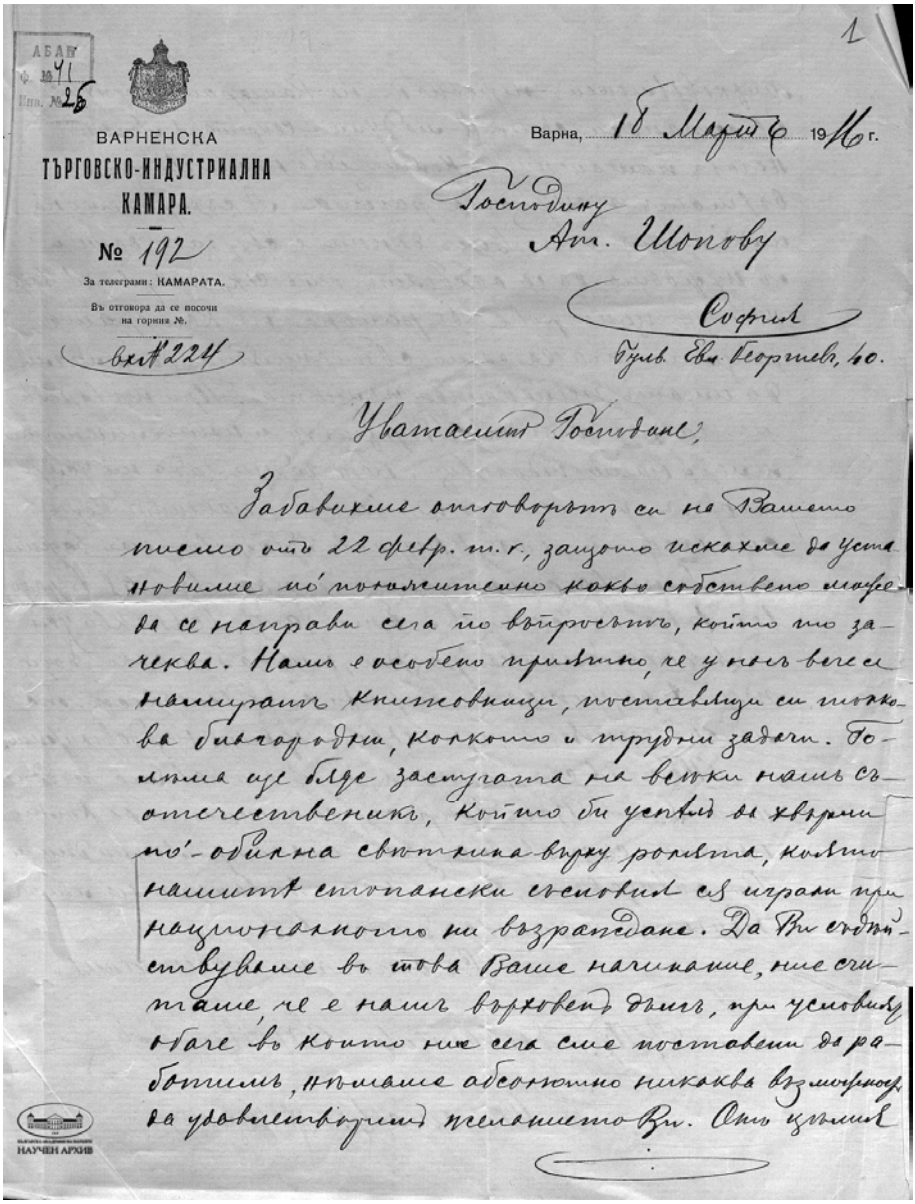
На последно място в посочения ръкопис се акцентира върху предприемачите от Македония. Твърди се, че имало само една българска фирма – тази на братя Робеви, които имали клон във Виена и се пишели „Fratelli Rombi“[36]. Освен това Киселов посочва известният факт, че Робеви били от Битоля, но са родом от Охрид (вж. също: Roussev 2015, 501 – 504). Според Киселов другите български търговци от Македония стояли повече във Виена през есента и зимата, за да поръчват и купуват стока. В самия край на ръкописа се изброяват някои предприемачи от Велес (Драндаровци/Драндарови, Кушовци, Шулеви, Карамфилови[37]) и от Прилеп (Х. Илиеви, Х. Попови)[38] (сравни с: Chochkov 1929, 43; Traychev 1925, 73 – 74).

* * *

В настоящото изложение бяха представени архивни единици, в които се натъкваме на информация за известни, за по-малко познати или неизвестни досега възрожденски предприемачи. Научаваме подробности, свързани с професионалния и житейският им път. Същевременно пред нас изпъква едно селище, което впечатлява със своето бурно стопанско и обществено развитие – Свищов. Макар много да е писано за дунавското селище, коментираните бележки биха хвърлили още светлина върху ярката му историческа съдба. На последно, но не и по значение, място бих акцентирал върху значимостта на кратките, но любопитни бележки за българите във Виена. Посочените сведения, съчетани с информацията, извлечена от други извори, биха могли да уплътнят съществуващото познание и същевременно да дадат насоки за допълнителни проучвания.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Писмо от Варненска търговско-индустриална камара до Атанас Шопов, 15 март 1916 г.[39]

АБДК
ф. 19 41
оп. № 26

ВАРНЕНСКА
ТЪРГОВСКО-ИНДУСТРИАЛНА
КАМАРА.

№ 192

За телеграми: КАМАРАТА.

Въ отговора да се посочи
на горния №.

вх. № 224

1

Варна, 15 Мартъ 19 16 г.

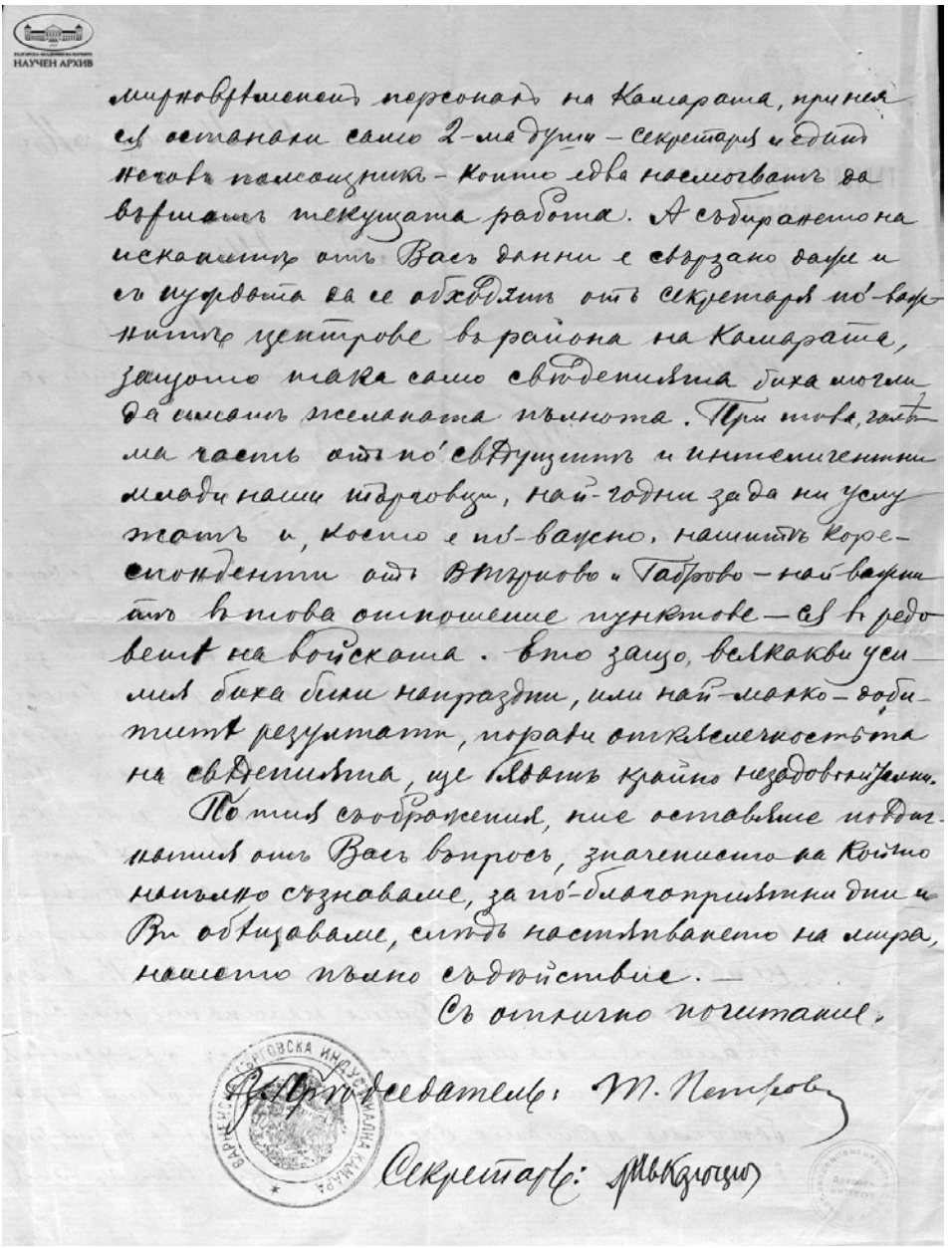
Господину
Ат. Шопову

София
бул. Ев. Георгиевъ, 40.

Уважаемий Господине,

Забавихме отговорът си на Вашето писмо отъ 22 февр. т. г., защото искахме да установимъ по̀-положително какво собствено може да се направи сега по въпросътъ, който ни засѣга. Нашъ е особено приятно, че у насъ вече се намиратъ книговодители, поставящи си тоя-ва благороденъ, колкото и трудни задачи. Бо-лшая ще бѫде заслугата на всѣки нашъ съ-отечественикъ, който би успѣлъ да хвърли по̀-обилна свѣтлина върху ролята, която нашитѣ стопански сѫсловия сѫ играли при національното ни възраждане. Да Ви съдѣй-ствуваме въ това Ваше начинание, ние сме-тнаме, че е нашъ върховенъ дългъ, при условия-тѣ, въ които ние сега сме поставени да ра-ботимъ, нѣмаме абсолютно никаква възможност да удовлетворимъ желанието Ви. Отъ сѫщия

НАУЧЕН АРХИВ

мирновременен персонал на Камараша, приет
съ останали само 2-ма души – секретарь и едно
момче помощникъ – Комисията едва насмогвала да
върши текущата работа. А събирането на
исканите отъ Васъ данни е свързано както и
съ пътуванията да се обходятъ отъ секретаря по-вече-
нищо центрове въ района на Камараша,
защото така само сведенията биха могли
да имать желателната пълнота. При това, голя-
ма часть отъ по-способните и интелигентни
млади наши изкуственици, най-годни за да ни услу-
жатъ и, което е по-важно, нашите коре-
спонденти отъ Вършово и Габрово – най-важни
за това отношение пунктове – се въ редо-
венъ на войската. Въ това, както и всич-
ки биха били напразни, или най-малко – доби-
тите резултати, поради отдалеченостьта
на сведенията, ще бъдатъ крайно незадоволителни.

По тия съображения, ние оставяме подъ-
нашия отъ Васъ въпросъ, значението на който
напълно съзнаваме, за по-благоприятни дни и
Ви обтягаме, сите настъпването на мира,
нашето пълно съдействие. —

Съ отлично почитание,

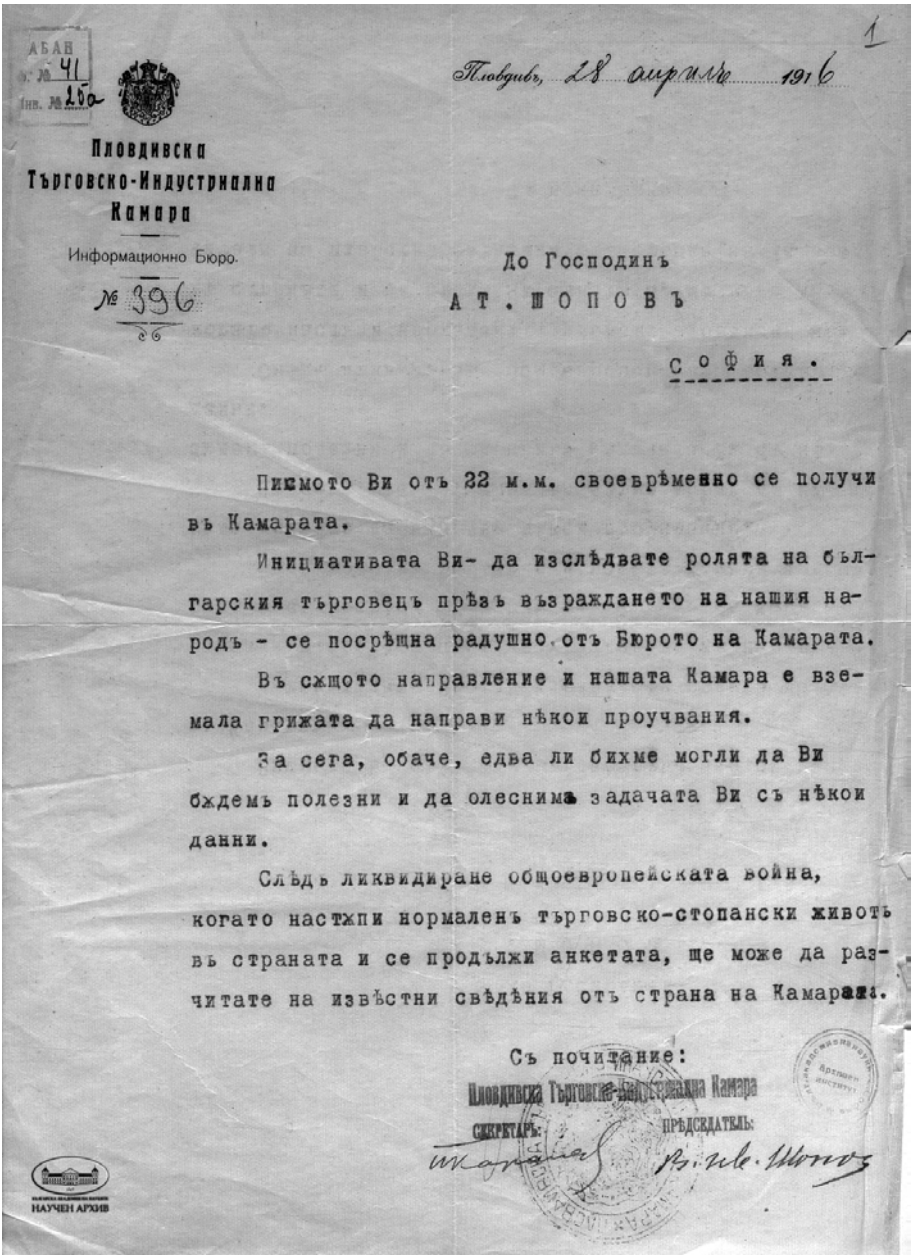
Председатель: М. Петровъ

Секретарь: [illegible]

НАУЧЕН АРХИВ

НА–БАН, ф. 41К, оп.1, а.е. 25

2. Писмо от Пловдивска търговско-индустриална камара до Атанас Шопов, София, 28 април 1916 г.[40]

АБАН
№ 41
Инв. № 25а

1

Пловдивъ, 28 априлъ 1916

Пловдивска
Търговско-Индустриална
Камара

Информационно Бюро.

№ 396

До Господинъ
А Т . Ш О П О В Ъ

С о ф и я .

Писмото Ви отъ 22 м.м. своевременно се получи въ Камарата.

Инициативата Ви- да изслѣдвате ролята на българския търговецъ прѣзъ възраждането на нашия народъ - се посрѣщна радушно отъ Бюрото на Камарата.

Въ сжщото направление и нашата Камара е вземала грижата да направи нѣкои проучвания.

За сега, обаче, едва ли бихме могли да Ви бждемъ полезни и да олесним задачата Ви съ нѣкои данни.

Слѣдъ ликвидиране общоевропейската война, когато настжпи нормаленъ търговско-стопански животъ въ страната и се продължи анкетата, ще може да разчитате на извѣстни свѣдѣния отъ страна на Камарата.

Съ почитание:

Пловдивска Търговско-Индустриална Камара

СЕКРЕТАРЪ:

ПРѢДСѢДАТЕЛЬ:

НАУЧЕН АРХИВ

НА–БАН, ф. 41К, оп.1, а.е. 25а

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. НА–БАН, ф. 41К, оп.1, а.е. 23–26.
2. Пак там, а.е. 25–25а.
3. Вж. НА–БАН, ф. 41К, оп.1, а.е. 23, л. 1–2.
4. Пак там, л. 1.
5. Па-нататък текстът не се чете.
6. НА–БАН, ф. 41К, оп.1, а.е. 23, л. 1.
7. Пак там, л. 2.
8. Пак там, л. 2.
9. Пак там, л. 2. За съжаление част от текста не се чете.
10. Пак там, а.е. 24, л.1.
11. Пак там, л. 2. Ръкописните бележки, посветени на Дунавското селище, са озаглавени „Свищов“.
12. Пак там, л. 1.
13. Пак там, л. 2–5.
14. Пак там, л. 5–10.
15. Пак там, л. 10.
16. Пак там, л. 10.
17. Пак там.
18. Пак там, а.е. 26, л. 1–4. Ръкописните бележки са озаглавени по следния начин: „Из записките на Киселова /за виенските търговци/“. Вж. Пак там, а.е. 26, л. 1.
19. Пак там, л. 1.
20. Пак там.
21. Пак там.
22. Пак там.
23. Пак там.
24. Пак там.
25. Пак там, л. 1–2.
26. Пак там, л. 2.
27. Пак там, л. 2–3.
28. Пак там, 3–4.
29. Пак там, л. 4.
30. Пак там, л. 4.
31. Пак там, л. 4.
32. Пак там.
33. Пак там, л. 5.
34. Пак там, л. 6.
35. Пак там, л. 7.
36. Пак там, л. 8.
37. Вероятно се има предвид Димитър Карамфилович (1839 –

1906). Вж. Genchev & Daskalova (eds.)1988, 318.
38. НА–БАН, ф. 41К, оп.1, а.е. 26, л. 8.
39. Източник: НА–БАН, ф. 41К, оп. 1, а.е. 25.
40. Източник: НА–БАН, ф. 41К, оп. 1, а.е. 25а.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова, Св., 2014. *Търновските търговски дружества през Възраждането. Модели за стопанско развитие*. Велико Търново: Издателство „Фабер".

Атанасова, Св., 2016. *Арбанаси. Търговия и търговски връзки през XVII – XIX век*. Велико Търново: Издателство „Фабер".

Атанасова, Св., 2020. Димитър и Григор Начович. Приноси към възрожденския стопански елит. – Известия на Регионалния исторически музей – Велико Търново, 35, 189 – 210.

Ганчев, С., (1996). *Свищов. Принос за историята му*. Свищов: Международна фондация „Алеко Константинов".

Генчев, Н. & Даскалова, К., (съст.), 1988. *Българската възрожденска интелигенция: учители, свещеници, монаси, висши духовници, художници, лекари, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни ... Енциклопедия*. Съст. Н. Генчев, Кр. Даскалова. София: ДИ Д-р Петър Берон.

Генчева, Цв. & Кръстева Т., 2004. Опит за социологическо проучване на търновските търговци през XIX в. – В: *Панаири, пазари, тържища в българските земи. Доклади и съобщения от Национална научна конференция, проведена в Търговище на 17 ноември 2003 г.* Велико Търново, 201 – 214.

Грънчаров, М., 1989. *Плевен и плевенският край през Възраждането: стопански и демографски проблеми*. София: Издателство на ОФ.

Друмева, М., 2016. Търговски знания и търговски практики в Свищов през Възраждането. – Диалог, 4, 103 – 118.

Друмева, М., 2018. *Стопанското развитие на Свищов и дейността на търговските фирми на Цвятко Радославов през Възраждането*. Непубликувана дисертация, УНСС, София.

Константинова, Ю., 2020. *Българите в османския Солун*. София: Институт за балканистика с Център по тракология – БАН.

Маринова, М., 2021. Между търговското предприемачество и научно публицистично и политическо поприще: щрихи от краткия житейски път на Стоян Пранчов (1862 – 1889). – Известия на ЦСИИ, 6. Предприемачеството в историческа перспектива. Варна: ЦСИИ, 296 – 309.

Николова, Ю. (2008). *Достойно естъ: Свищов през деветнадесетия век и първото десетилетие на XX век. Личности, събития, факти*.София: Иврай, второ преработено и допълнено издание.
Пасков А. (ред.), 1995. *Атанас Шопов. Дневник, дипломатически рапорти и писма*. София: Македонски научен институт.
Попхристов, Г., 1937. *Свищов в миналото: 86 – 1877*. Свищов: Министерство на народното просвещение.
Русев, И., 2015. *Търговската модерност на Българското възраждане като култура и практика. Изследване и извори*. Велико Търново: Ровита.
Стателова, Е., 1994. *Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на съзиданието*. София: Академично издателство „Марин Дринов“.
Стателова, Ел., 1997. *Биография на българския дух (Родът Паница)*. София: Академично издателство „Марин Дринов“.
Тачева-Бумбарова, Е., (2002). *Свищовският литературен кръг в историята на българската възрожденска литература*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“.
Трайков, В. 1974. *Георги Стойков Раковски. Биография*. София: БАН.
Трайчев, Г., 1925. *Град Прилеп. Историко-географски и стопански преглед*. София: печатница „Фотинов“ № 1.
Христов, Х., 1976. *Аграрният въпрос в българската национална революция*. София: Наука и изкуство.
Чочков, Х., 1929. *Град Велес. Историко-географски и народостопански очерк*. София: Печатница „Петър Глушков“.
Шопов, А., 1998. *Щрихи от живота и дейността на Атанас Петров Шопов (1855 – 1922)*. Пазарджик.
Шопов, А., 2005. *Атанас Шопов и българският национален въпрос (1876 – 1913)*. Шумен: Аксиос.
Konstantinova, Y., 2017 Le rôle du consulat bulgare à Thessalonique dans la consolidation de la communauté bulgare de la ville. – *Études Balkaniques-Cahiers Pierre Belon*, **22**(1), 231 – 249.

REFERENCES

Atanasova, Sv., 2014. *Tarnovskite targovski druzhestva prez Vazrazhdaneto. Modeli za stopansko razvitie*. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo “Faber“.
Atanasova, Sv., 2016. *Arbanasi. Targoviya i targovski vrazki prez XVII–XIX vek*. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo “Faber“.
Atanasova, Sv., 2020. Dimitar i Grigor Nachovich. Prinosi kam vazrozhdenskiya stopanski elit. – Izvestiya na Regionalniya istoricheski muzey – Veliko Tarnovo , 35, 189 – 210.

Chochkov, H., 1929. *Grad Veles. Istoriko-geografski i narodo-stopanski ocherk*. Sofiya: Pechatnitsa "Petar Glushkov".
Drumeva, M., 2018. *Stopanskoto razvitie na Svishtov i deynostta na targovskite firmi na Tsvyatko Radoslavov prez Vazrazhdaneto*. Nepublikuvana disertatsiya, UNSS, Sofiya.
Drumeva, M., 2016. Targovski znaniya i targovski praktiki v Svishtov prez Vazrazhdaneto. – Dialog , 4, 103 – 118.
Ganchev, S., 1996. *Svishtov. Prinos za istoriyata mu*. Svishtov: Mezhdunarodna fondatsiya „Aleko Konstantinov".
Genchev, N. & Daskalova, K., (sust.), 1988. *Balgarskata vazrozhdenska inteligentsiya: uchiteli, sveshtenitsi, monasi, visshi duhovnitsi, hudozhnitsi, lekari, aptekari, pisateli, izdateli, knizhari, targovtsi, voenni ... Entsiklopediya. Sast. N. Genchev, Kr. Daskalova.* Sofiya: DI "D-r Petar Beron".
Genchev, Ts. & Krusteva, T., 2004. Opit za sotsiologichesko prouchvane na tarnovskite targovtsi prez XIX v. – V: *Panairi, pazari, tarzhishta v balgarskite zemi. Dokladi i saobshteniya ot Natsionalnanauchna konferentsiya, provedena v Targovishte na 17 noemvri 2003 g*. Veliko Tarnovo, 201 – 214.
Grancharov, M., 1989. *Pleven i plevenskiyat kray prez Vazrazhdaneto: stopanski i demografski problemi*. Sofiya: Izdatelstvo na OF.
Hristov, H., 1976. *Agrarniyat vapros v balgarskata natsionalna revolyutsiya*. Sofiya: Nauka i izkustvo.
Konstantinova, Y., 2017. Le rôle du consulat bulgare à Thessalonique dans la consolidation de la communauté bulgare de la ville. –Études Balkaniques-Cahiers Pierre Belon, **22**(1), 231 – 249.
Konstantinova, Yu., 2020. *Balgarite v osmanskiya Solun*. Sofiya: Institut za balkanistika s Tsentar po trakologiya – BAN.
Marinova, M., 2021. Mezhdu targovskoto predpriemachestvo i nauchno publitsistichno i politichesko poprishte: shtrihi ot kratkiya zhiteyski pat na Stoyan Pranchov (1862 – 1889). – Izvestiya na TSSII, Tom VI. Predpriemachestvoto vistoricheska perspektiva.Varna: TSSII, 296 – 309.
Nikolova, Yu., 2008. *Dostoyno esta: Svishtov prez devetnadesetiya vek i parvoto desetiletie na XX vek. Lichnosti, sabitiya, fakti*. Sofiya: Ivray, vtoro preraboteno i dopalneno izdanie.
Paskov A. (red.), 1995. *Atanas Shopov. Dnevnik, diplomaticheski raporti i pisma*. Sofiya: Makedonski nauchen institut.
Pophristov, G., 1937. Svishtov v minaloto: 86 – 1877. Svishtov: Ministerstvo na narodnoto prosveshtenie.

Rusev, I., 2015. *Targovskata modernost na Balgarskoto vazrazhdane kato kultura i praktika. Izsledvane i izvori*. Veliko Tarnovo: Rovita.
Shopov, A., 1998. *Shtrihi ot zhivota i deynostta na Atanas Shopov (1855 –1922)*. Pazardzhik.
Shopov, A., 2005. *Atanas Shopov i balgarskiyat natsionalen vapros (1876 – 1913)*. Shumen: Aksios.
Statelova, E., 1994. *Ivan Evstratiev Geshov ili tranliviyat pat na sazidanieto*. Sofiya: Akademichno izdatelstvo "Marin Drinov".
Statelova, El., 1997. *Biografiya na balgarskiya duh (Rodat Panitsa)*. Sofiya: Akademichno izdatelstvo "Marin Drinov"..
Tacheva-Bumbarova, E., (2002). *Svishtovskiyat literaturen krag v istoriyata na balgarskata vazrozhdenska literatura*. Blagoevgrad: UI "Neofit Rilski".
Traychev, G., 1925. *Grad Prilep. Istoriko-geografski i stopanski pregled*. Sofiya: pechatnitsa "Fotinov" № 1.
Traykov, V. 1974. *Georgi Stoykov Rakovski. Biografiya*. Sofiya: BAN.

ARCHIVAL MATERIALS ABOUT MERCHANTS OF THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL PERIOD IN THE FUND OF ATANAS SHOPOV PRESERVED IN THE ARCHIVE OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES (FUND 41K)

Abstract: The fund of Atanas Shopov (fund 41K) preserved in the Archive of the Bulgarian Academy of Sciences contains several archival units, which provide important information about Bulgarian merchants who lived during the National Revival period (19th century).

Atanas Shopov himself recorded the memories of Ivan Grozev. In the mentioned memories there is valuable information about some traders and their commercial activity in Tarnovo, Svishtov and Vienna.

Notes of the famous Bulgarian politician Grigor Nachovich to A. Shopov from the beginning of 1916 provide information about Svishtov. Some prominent local merchants and benefactors are mentioned.

Even more curious is the information about the Bulgarian merchants in Vienna, provided to Shopov by a certain Kiselov (probably a representative of the entrepreneurial family Kiselov from Tarnovo). It is pointed out that in addition to Istanbul and the fairs in the Bulgarian lands, Bulgarian entrepreneurs have developed

their activities in Vienna. According to the author (Kiselov), as of the 1840s there were Bulgarian trade houses in the Austrian capital. In the next part of the notes there is information about Bulgarian traders living and operating in Pest in the late 18th and early 19th centuries. After the Crimean War (1853 – 1856), other Bulgarian entrepreneurs settled in Vienna. It is pointed out that the number of merchants coming from the South Bulgarian lands (Thrace) to visit Vienna was lesser. There was only one Bulgarian company from Macedonia – the Robevi brothers, who had a branch in Vienna. According to Kiselov, other Bulgarian traders from Macedonia stayed longer in Vienna in the autumn to order and buy goods. There were also some entrepreneurs from Veles and Prilep.

Keywords: archival materials, Bulgarian Revival period, merchants, Svishtov, Tarnovo, Vienna.

Correspondence address:
Chief Assist. Prof. Ivaylo Naydenov, PhD
Institute for Historical Studies
Bulgarian Academy of Sciences
53, Shipchenski prohod, bl.17,1113 Sofia
E-mail address: ivo_ngdek@abv.bg
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-8784-8300
Web of Science ID: AAW-3278-2021
РИНЦ Spin-код автора: 7928-1730

ДОКУМЕНТИ И АРХИТЕКТУРНИ ПЛАНОВЕ НА ЦЪРКВИ ОТ КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК, СЪХРАНЯВАНИ В ОСМАНСКИЯ АРХИВ В ИСТАНБУЛ

Гл. ас. д-р Стефан Димитров

Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките

Резюме: В настоящото изследване въз основа на непубликувани османотурски документи, съхранявани във фондовете "İrade Adliye ve Mezahib", "İrade Dahiliye" и "İrade Hariciye" на Османския архив в гр. Истанбул, са представени и анализирани сведения от колективни молби, архитектурни планове и скици на църкви и камбанарии, построени в края на XIX – началото на XX век от българското население в няколко селища.

Основната цел на изследването е да се определят дипломатико-палеографските особености на документите, мотивите на българската общност за поправка или изграждане нови църкви и камбанарии и източниците на финансиране на подобен род дейност.

В хронологичен порядък информацията, която ще представя, е за строителството на църквата „Св. св. Кирил и Методий" в с. Мустрак, общ. Свиленград, извършено в периода 1872 – 1873 г.; изграждането през 1874 г. на църквите в с. Загорци (общ. Нова Загора), в село Хафтане (дн. с. Недялско, общ. Стралджа), спадащо към каза Ямбол, в гр. Рила (общ. Рила), в село Вирагъ/Дъракъ (неидентифицирано), спадащо към каза Кьозъл агач, църквата „Св. Троица" в с. Катунище (общ. Котел); църквата в с. Дикеа (дем Орестиада, Гърция), построена през 1888 г.; църквата „Св. Димитър" и построената към нея камбанария в гр. Свиленград през март 1897 г.

Ключови думи: български общности, архитектурен план, църква, камбанария, османски документи.

Като част от инфраструктурата на българското пространство църквите и манастирите поддържат и укрепват религиозната и етническата идентичност на българите в периода XV – XIX век. В условията на османско владичество строителството, поддържането и възстановяването на религиозни храмове е труден и продължителен процес. Голяма част от тях са разграбени и разорени, други унищожени, за да бъдат възстановени по-късно или изградени отново. Въпреки това мрежата от свети места се запазва, а българското население полага грижи за нейното съхраняване. В продължение на векове проблемът за режима, на който са подложени немюсюлманските културни сгради, е значим, а неговото изследване предлага разкриване на реалното положение на немюсюлманите и техния стремеж за поправка или изграждане на нови молитвени домове (Georgieva 1999, 291 – 298; Gradeva 2008, 126 – 127).

Строителството на нови или ремонт на вече съществуващи християнски храмове през епохата на османско владичество е тема, която привлича все повече интереса на редица изследователи. Проучени и анализирани са различни казуси, засягащи желанието на немюсюлманското население да получи разрешение от османската администрация за строителство или поправка на културни сгради, както на Балканите, така и в Мала Азия; събирането на необходимите финансови средства или осигуряване на майстори и работна ръка, които да извършат строежа/поправката. Необходимо е да отбележим, че в някои изследвания наред с документацията, съпътстваща строежа или реконструкцията на храма, е публикуван и архитектурният план на съответната църква и скици на някоя от фасадите ѝ (Gradeva 1994, 14 – 35; Gradeva 2006, 203 – 237; Gradeva 2008, 126 – 163; Gradeva 2010, 47 – 80; Kenderova 2004, 308 – 316; Manolova-Nikolova 2012, 104 – 114; Manolova-Nikolova 2016; Marinov 2020, 93 – 103; Rusev & Kovachev 2011; Shivarov 2018, 119 – 142; Tanyeri-Erdemir 2018, 71 – 93; Todorova 1997; Wharton 2015, 317 – 354, 440 – 447).

Непубликувани османски документи, съхранявани във фондовете "İrade Adliye ve Mezahib", "İrade Dahiliye" и "İrade

Hariciye" към Османския архив (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) в гр. Истанбул, съдържат още сведения относно строителството на църкви в българското пространство и техни архитектурни планове[1]. В настоящото проучване си поставяме за цел да се определят дипломатико-палеографските особености на тези документи, мотивите на българската общност за поправка или изграждане нови църкви и камбанарии и източниците на финансиране на подобен род дейности.

Изграждането на религиозни храмове от немюсюлманските поданици в Османската империя се осъществява в рамките на строго определена процедура, която се различава съществено през различните периоди. По време на управлението на султан Махмуд II (1808 – 1839) се наблюдава издаване на голям брой разрешителни за строеж на нови църкви или поправка на вече съществуващи християнски храмове в провинция Румелия. Тази тенденция се запазва и при султан Абдул Меджид I (1839 – 1861) и особено след провъзгласяването на Хат-и хумаюна през 1856 г., който включва и правната рамка за строеж или ремонт на християнски храмове. Въпреки облекченията обаче, десетилетия след началото на Танзимата строителството и ремонтът на църкви стават възможни едва след тежка, продължителна бюрократична процедура и получаване на султанска благословия (Gradeva 2008, 126 – 160; Manolova-Nikolova 2016; Marinov 2020, 93 – 94; Shivarov 2018, 119 – 120).

Сред документите, които разглеждам, най-ранните са от 23 юли 1872 г. Те съдържат кореспонденция, която обхваща цялата процедура – от изпращането на молба от името на българската общност до съставянето на изложение от великия везир *(тезкере*), на чиято база е издаден и султански ферман, разрешаващ строителството на нова църква. Трябва да посочим, че фермanът не е включен в преписката, която е общо пет листа, изписани на писмата дивани и индже дивани, като на един от тях е поместен и архитектурен план на новия религиозен храм[2].

Тези писмени сведения се отнасят за село Нусретлю[3], което през 70-те години на XIX век спада към каза Кьозъл агач[4], която е част от санджака Одрин. В молбата на жите-

лите от споменатото село се посочва, че българското население не разполага с църква и моли да му бъде разрешено да изгради такава, като за строежа ѝ ще бъдат използвани парите, получени от продажбата на нива с площ от два дьонюма[5], приблизително 2 дка, както и 20 дьонюма пасища, принадлежащи на някой си Христо. Допълнително се посочва, че църквата ще бъде с една голяма врата. Прави впечатление, че молбата е подкрепена от представителите на гръцката и арменската общност в селото[6].

На представения архитектурен план е отбелязано мястото на всички прозорци, колони и врати[7]. Църквата е запазена в наши дни и носи името на светите братя – „Кирил и Методий“.

Следващата поредица от документи носи крайна дата 26 юни 1874 г. и съдържа отново колективни молби (и архитектурни планове на църкви), отправени до османската власт в Истанбул, в които се изразява желанието на българската общност в съответните населени места за издаване на разрешително за строеж или поправка на църква[8]. Цялата кореспонденция е с общ обем от 27 листа, изписани на писмата дивани и индже дивани, и включва информация за строителството на религиозни храмове в пет селища, намиращи се в днешните български земи. Това, което обединява тези документи, не е регионалният принцип, а по-скоро датата, на която е съставено везирското тезкере. Допускам, че това е и основната причина всички тези документи да бъдат обединени в една голяма архивна единица.

Първата молба се отнася за църквата в село Торлак махале[9]. В административно отношение през втората половина на XIX век селото спада към каза Загра-и Джедид[10], спадаща към санджака Ислимие[11]. В колективната молба, подкрепена отново от представителите на гръцката и арменската общност в селото, са описани точните размери на църквата, броят на прозорците и колоните, както и материалът, от който ще бъде изградена[12].

Друга църква, построена от българската общност през 1874 г., е тази в село Хафтане[13], спадащо към каза Ямбол[14]. В колективната молба, отнасяща се за нея, подобно и на

споменатите по-рано при другите селища, се изразява желанието на българската общност да построи храм в селото с конкретно посочени параметри. Интересното в този случай са надписите на български език, който присъстват в архитектурния план на църквата[15]. Там, където е очертано олтарното пространство, е поместен текст, в който са описани размерите на олтара, а именно „12 аршина широчина и 3 аршина дължина“. Впоследствие в очертанията на вътрешното пространство е записано 16 аршина, вероятно дължината на църквата, и 12 аршина ширина. За преддверието е посочено, че ще е с дължина 16 аршина и широчина 5 аршина. Приемайки, че един строителен аршин е равен приблизително на 0,758 м (Redhouse 1987, 68), установяваме, че църквата по план е с обща дължина около 24 м, ширина на вътрешното пространство около 9 м, а на преддверието около 3,5 м. В непосредствена близост до архитектурния план на църквата е поместена и скица на западната и на южната или северната ѝ част[16]. След построяването на храма местните жители го посвещават на Света Троица. Църквата продължава да функционира и до днес като един от най-старите източноправославни храмове в Ямболска област.

През 1874 г. българската общност в село Риле[17], спадащо към каза Дупница, която е част от Софийския санджак, отправя колективна молба за възстановяване на църквата в махала Ивраня[18]. В молбата се посочва, че старата българска църква в споменатата махала се руши и има опасност да стане неизползваема. По тази причина се отправя искане за получаване право за поправка на съществуващия вече храм. Поместена е скица на църквата[19], която дава основание да се предположи, че изследваните документи се отнасят за поправка на църквата „Св. Архангел Михаил“, която датира от епохата на Второто българско царство и продължава да функционира и в наши дни.

Другите архитектурни планове, съхранявани в тази архивна единица, са свързани със строителство на църква от българското население в село Вирагъ/Дъракъ[20], спадащо към каза Къзълагач[21], и на църквата „Св. Троица“ в село Катуниндже[22], спадащо към каза Ислимие[23]. За последното

село има сведения още от 1529 г. Тогава в него са регистрирани 22-ма войнуци и 11 християнски домакинства. Към средата на XVI век броят на регистрираните войнуци се понижава на 17, а общият брой на записаните християнски домакинства се запазва непроменен. Отбелязани са и двама неженени християни (Yordanov 2020, 47 – 51).

На 19 октомври 1887 г.[24] и българската общност в с. Кадъ[25] отправя колективна молба за строителство на нова църква. Кореспонденцията между местното население и властите в Истанбул е с общ обем от шест листа, изписани на писмата дивани и индже дивани, и освен молбата на местното население съдържа също архитектурен план на бъдещата църква[26] Българското население в село Кадъ, спадащо към нахия Чирмен[27], която е част от каза Мустафа паша[28] към Одринския санджак, отправя искане за изграждане на нова църква въз основа на факта, че гръцката общност в селото има отделен храм – църквата „Св. Димитър“, със свой свещеник, а българската няма и се налага да използва гръцката църква за литургични нужди. Допълва се, че българското население в селото е под духовната власт на Константинополския патриарх. Разрешителното за строителство на нова българска църква в селото е издадено на 26 април 1888 г.[29]

Последните планове, които ще представя, са на църквата „Св. Димитър“ в гр. Свиленград и камбанарията към нея и на друга камбанария на църква, носеща името на същия светец, в с. Левка, общ. Свиленград.

Сведенията за годината на построяване на църквата „Св. Димитър“ в махала Баяндър са твърде оскъдни и противоречиви. Известно е, че тя е построена през 1900 г., когато председател на българската църковно-училищна община в града е поп Стойко (Razboynikov & Razboynikov 1990, 226).

Първият документ носи дата 16 март 1897 г. и в него се напомня, че на 22 януари 1897 г.[30] от страна на българската общност в махалата Баяндър в градчето Мустафа паша[31] е подадена молба за разрешаване право на строеж на нова църква[32]. По въпроса е направено нужното и от вилаетското управление е пристигнал протокол и необходимата документация. Посочва се, че строежът няма да причини никакви

рискове и недоразумения и предстои разглеждането на въпроса в Административното отделение на Султанския съвет. При по-нататъшното разглеждане на въпроса се посочва, че в споменатата махала има 277 български домакинства, жителите ѝ наброяват 1 244 души мъже и жени и населението наистина изпитва нужда от самостоятелна църква. Предлага се размерите на храма да бъдат: 19 ½ м – дължина, 12 м – широчина, и 7 м – височина, а средствата да се набавят от страна на българското население в селището[33]. В допълнение към тези сведения са приложени архитектурен план и скица на бъдещата църква[34]. В този случай интерес представлява фактът, че размерите на църквата са записани в метри, а не в аршини, както при другите изследвани документи.

Въпросът за построяването на църквата е разгледан в Истанбул в присъствието на председателя на Султанския съвет, който включва девет членове. Понеже по-голямата част от печатите на членовете на Съвета не са четливи, може само да се отбележи, че от тях седем души са мюсюлмани, а двама християни – Гаврил паша и Михалаки ефенди, които обаче не са положили своите печати върху протокола[35].

На 30 март 1897 г.[36] е съставено изложението (*тезкере*) на великия везир Халил Рифат паша (1827 – 1901) по повод изграждането на църква на българската общност в махала Баяндър в днешния Свиленград. В документа се припомнят отново броят на българските домакинства в махалата – 277 или общо 1 244 жители (жени и мъже), размерите на храма и източникът на финансиране. В изложението се подчертава, че въпросът ще бъде съгласуван със заинтересуваните институции, и се предлага издаването на султански указ (*ираде*) за удовлетворяване искането на българската общност за строеж[37].

Встрани на изложението е поместена резолюцията от главния султански секретар, с което той уведомява великия везир, че на 7 април 1897 г.[38] е издаден султански указ, разрешаващ строителството на църква в махала Баяндър[39].

След като е изградена църквата, вероятно края на XIX или началото на XX век, на 17 февруари 1909 г.[40] българската общност в махалата отправя ново искане, този път за строителство на камбанария към вече съществуващата църква[41]. В

молбата се напомня, че на 16 ноември 1908 г.[42] от страна на българската общност в махалата Баяндър в градчето Джиср-и Мустафа паша е постъпила молба за изграждането на камбанария към съществуващата вече църква. Към молбата е приложена скица на камбанарията, на която е указано точното място, където ще бъде построена, на височина 6 м върху съществуващия зид[43]. Във връзка с тази молба е подготвен протокол и останалата документация, необходима на отговорните институции за издаване на разрешително за строеж. Понататък се отбелязва, че камбанарията ще бъде изградена върху старите основи на църквата, ще бъде висока 10 м, градежът ѝ ще бъде от камък и дърво, а разходите по строителството в размер на 1 507,5 гроша ще се поемат от касата на църквата, която обслужва българското население в махалата, наброяващо 1 244 души, обособени в 277 домакинства. Специално се посочва, че строежът на камбанарията не крие никакви рискове. В заключение следва протокол от проведеното заседание, повтаря се информацията от предложението и се отбелязва, че има съгласуваност между институциите[44].

Протоколът от заседанието е легализиран с печата на заместник-председателя на Административното отделение на Султанския съвет, в който влизат седем души заседатели, от тях един християнин – Василаки бей. Прави впечатление, че трима от заседателите не са положили своите печати, като е записано, че не са открити в часовете преди заседанието и по време на полагането на печатите[45].

Няколко дни по-късно, на 22 февруари 1909 г.[46] е съставено изложение (*тезкере*) от великия везир Хюсеин Хилми паша (1855 – 1922) по повод изграждането на въпросната камбанария. В него великият везир уведомява султана, че до него е изпратена цялата документация от подчинените и ангажирани със случая институции. Камбанарията следва да бъде издигната от камък и дърво върху стари основи с височина 10 м от земята, а цялата сума по изграждането на камбанарията ще е 1 507,5 гроша, които ще бъдат платени от касата на църквата. Наред с това отново се посочва общият брой на българските домакинства, както и че строежът и функционирането на камбанарията не крият никакви рискове и неу-

добство[47]. Встрани от текста на изложението е вписана резолюцията на главния секретар на султана, с която той уведомява великия везир, че на 24 февруари 1909 г.[48] е издаден съответният султански указ. Протоколът, издаден от административното отделение на Държавния съвет по повод изграждането на камбанарията, носи същата дата[49].

Строителството на нова камбанария е засвидетелствано и в село Левка[50], което е населявано от голям брой християнски домакинства още през епохата на Средновековието. Църквата в споменатото село е построена през 1834 г., което е засвидетелствано от колоните, разположени от двете страни на западната ѝ врата. Върху тях са изписани съответно цифрите 18 и 34. По-късно, през 1854 г., към южната страна на църквата е построена камбанария. В колективната памет на местното население са съхранени имената на дядо Димо и дядо Иван, които дарили имоти за построяването на църквата, а за нейната издръжка завещали 194 дка ниви и 1 000 дка гори. По-късно църквата е строена с доброволни дарения от страна на местното население. Църквата е трикорабна, с дължина 18 м и широчина 14 м. Изградена е от дялани камъни, свързани с олово. Църквата е осветена на Димитровден и затова носи името „Св. Димитър“ (Rusev, S., M. Roydov 1990, 57 – 58).

На 1 май 1912 г.[51] българската общност в с. Левка отправя молба за изграждане на нова каменна камбанария към българската църква в селото. Подчертава се, че старата камбанария е от дърво, наклонила се е на една страна и е пред рухване. Във връзка с това е направен оглед и е съставен протокол от вилаетското управление в Одрин. Има съгласуване между отговорните институции и по-нататъшното разглеждане на въпроса е насочено към Държавния съвет. Предложено е камбанарията да е с дължина 3 м, ширина 2,85 м и височина 10 м. Сумата, нужна за строежа, следва да се набави от касата на българската църква. Към молбата са приложени скица на църквата, архитектурен план на храма и прилежащото му пространство[52]. Съветът на административното отделение предлага въпросът да бъде решен с издаването на височайша заповед[53].

Протоколът е легализиран с печатите на заместник-председателя на Административното управление и петима съветници. Между тях е и Стефанаки бей, който не е бил намерен по време на полагането на печата, за да легализира и той общото предложение[54].

На 10 май 1912 г.[55] е издаден протокол от Административното отделение на Държавния съвет за изграждането на каменна камбанария към църквата на българската общност в с. Левка. В него са посочени точните размери на камбанарията: дължина 3 м, ширина 2,85 м и височина 10 м. Следва заверка, показваща съгласието на Министерството на правосъдието и вероизповеданията, носеща същата дата[56].

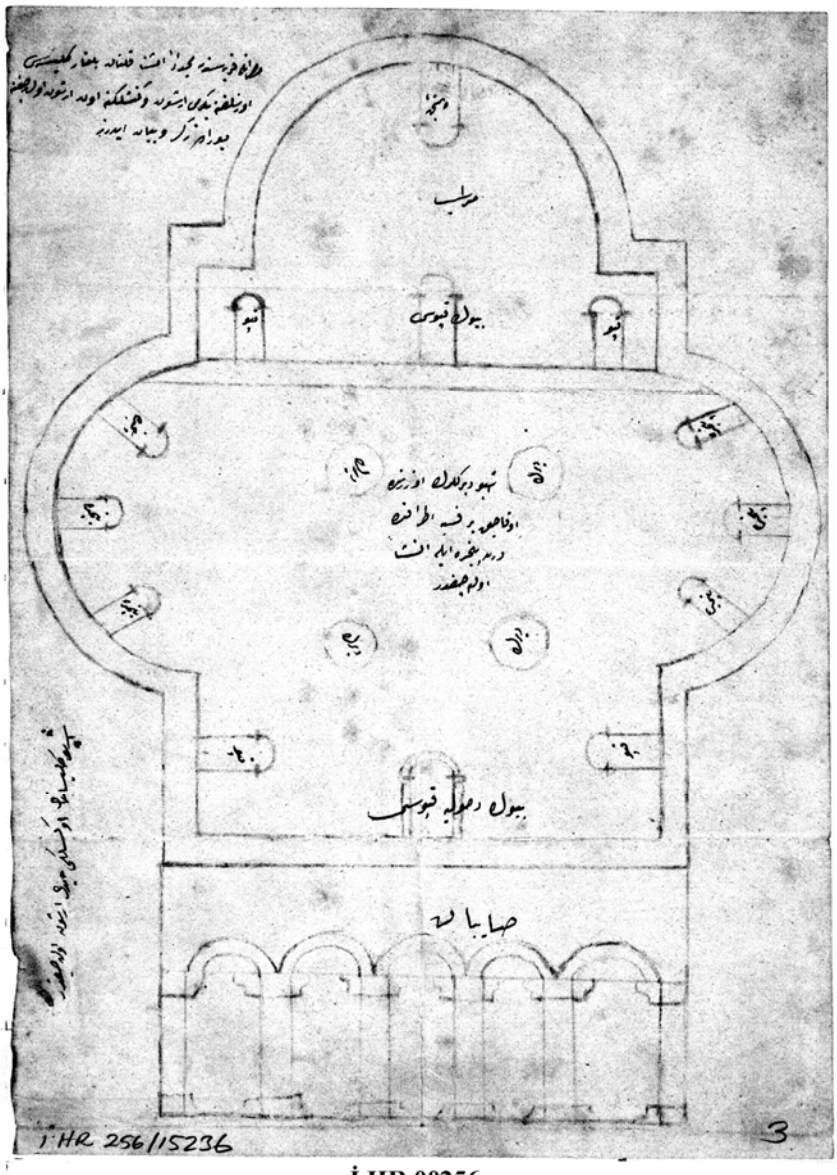
Представените в настоящото изследване молби на българската общност в няколко селища от края на XIX – началото на XX век показват, че независимо от неблагоприятни обстоятелства и трудности, местните жители предприемат необходимите стъпки за издаване на разрешителни за строителство на нови църкви или поправката на вече съществуващи храмове. В отговор на техните молби са издадени съответните документи от различни институции, а необходимото финансиране е осигурено от местните църковни общини и населението. Населението, останало извън пределите на Княжество България, не се примирява със своята съдба и полага грижи за изграждането нови храмове и камбанарии. Осигуряването на средства за строителството на църква, а след няколко години и на камбанария към нея, е свидетелство за желанието на местното население да има свои религиозен храм и свещеник, макар и под юрисдикцията на Константинополския патриарх. Изследваните църкви продължават своето съществуване и в наши дни. Те са недвижими културни ценности с местно значение и са част от съвременния облик на селищата като свидетели на една отминала епоха.

Съхранените архивни документи свидетелстват за пътя и различните институции, през които трябва да премине една молба за строеж или поправка на църква, докато получи своето разрешение от централната османска власт. Настоящото изследване няма претенциите да представи обобщаващ анализ на цялата административна процедура, през която

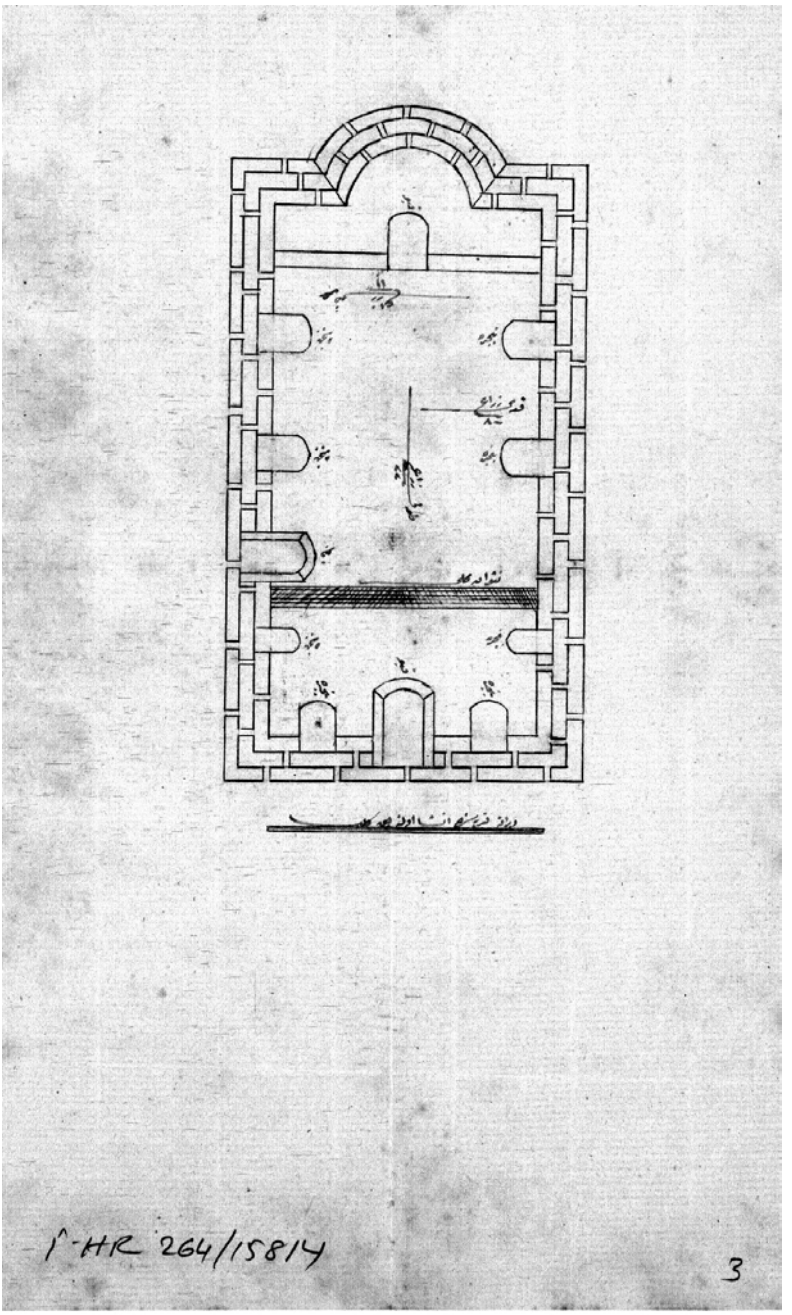
минават всички молби на немюсюлманското население в империята по тези въпроси, но все пак с по-едри щрихи ще се опитаме да маркираме основните институции и лица, които разглеждат и одобряват колективните молби на българското население в проучваните селища. Необходимо е да посочим, че структурата на администрацията на Османската империя след началото на Танзимата, и по-точно към края на XIX век, коренно се различава от тази през класическия период. Поради тази причина не можем да направим паралелен анализ и да проследим промените, настъпили в административната процедура и начина на издаване на разрешителни за строеж или поправка на църковен храм, през различните периоди от време.

За да получи разрешително за ремонтни дейности или строителството на нова църква или камбанария, към вече съществуващ храм, местното население подава колективна молба (*махзар*) към столицата. В някои случаи успоредно с това се съставя протокол от съответното Вилаетско управление, в който се описват точните размери на храма, с какъв материал ще бъде изграден/поправен, източникът на финансиране, архитектурен план, ако е наличен, и въпросът се препраща за разглеждане в канцеларията на Административното отделение на Държавния съвет (*шура-и девлет*), ръководен от великия везир. След представянето на необходимите документи се издава Протокол от Административното отделение на Държавния съвет с разрешение за поправка/строеж. Следващата административна стъпка е издаването на Преписка със заверка, показваща съгласието на Дирекцията по вероизповеданията (*мезхеп мюдюрлюю*) при Министерството на правосъдието и вероизповеданията. След преминаването през съответните институции и получаване на одобрение от тях се прави изложение (*тезкере-и самийе*) от великия везир до султанската канцелария, подписано от самия велик везир. Последната стъпка е получаване на резолюция от султанския секретар, съдържаща султанския указ (*ираде*).

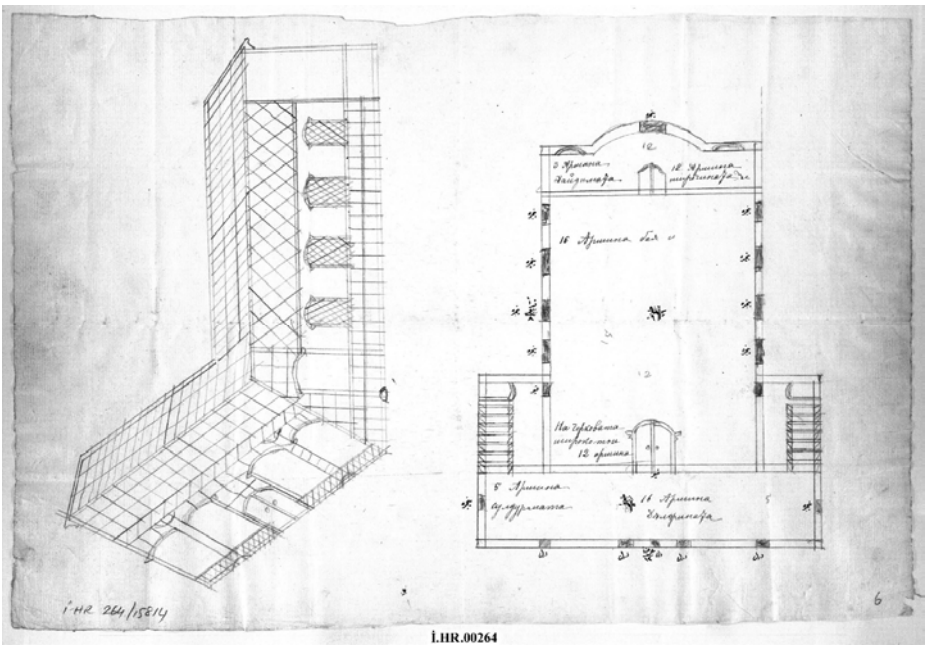
ПРИЛОЖЕНИЯ

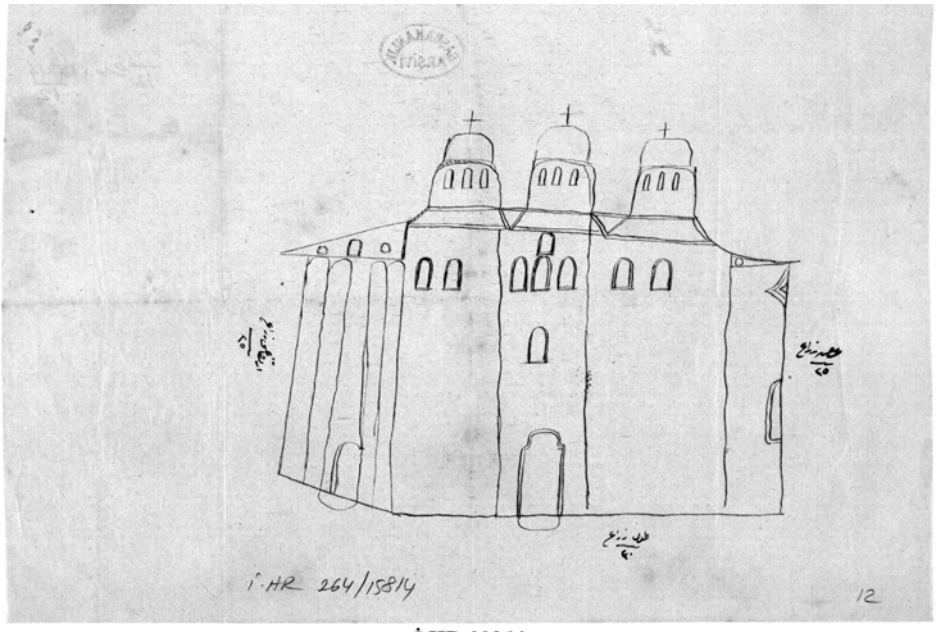
1. Архитектурен план на църквата в с. Мустрак, общ. Свиленград
BOA, I.HR. 256, 15236, f. 3

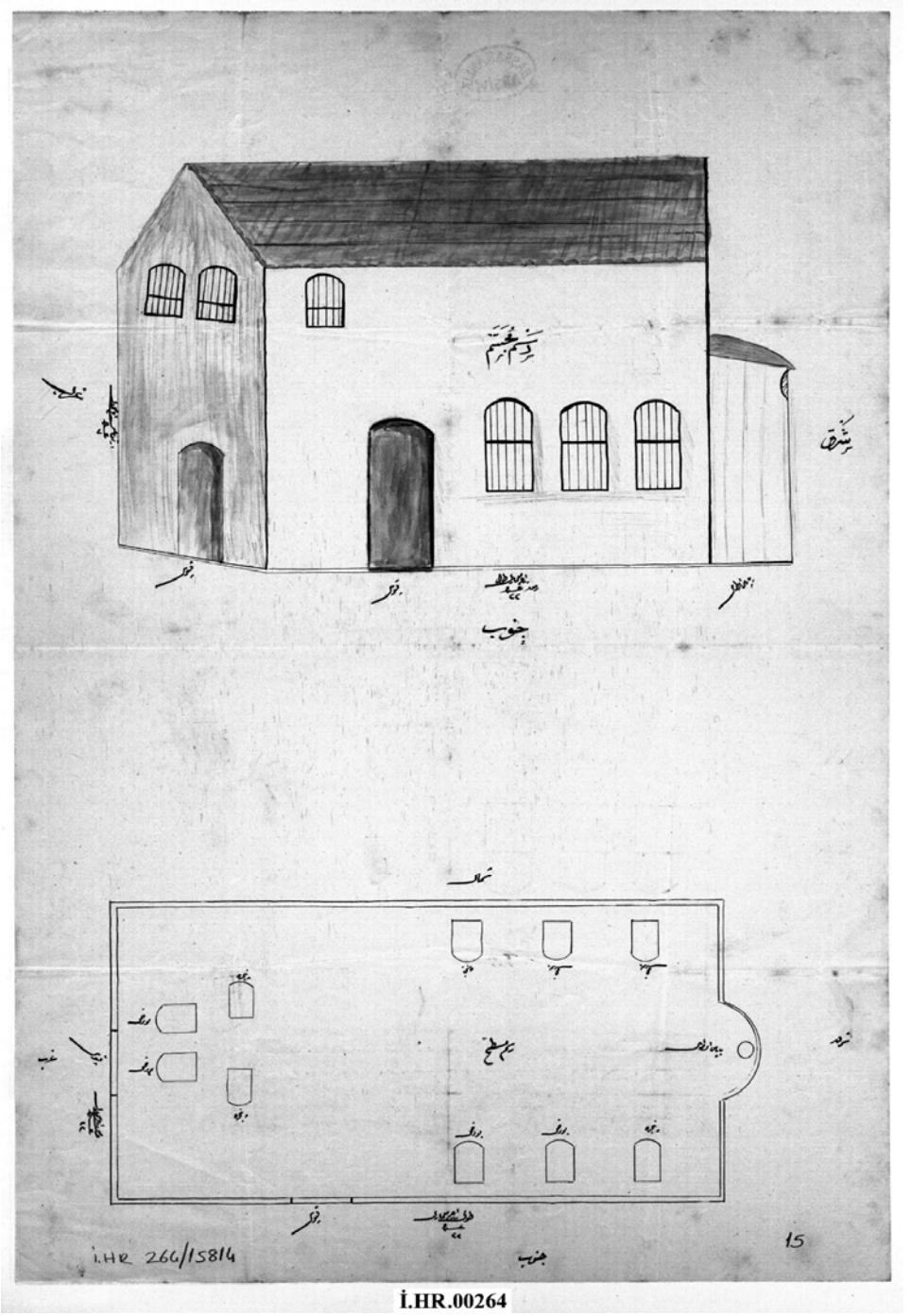
2. Архитектурен план на църквата в с. Загорци, общ. Нова Загора
BOA, I.HR. 264, 15814, f. 3

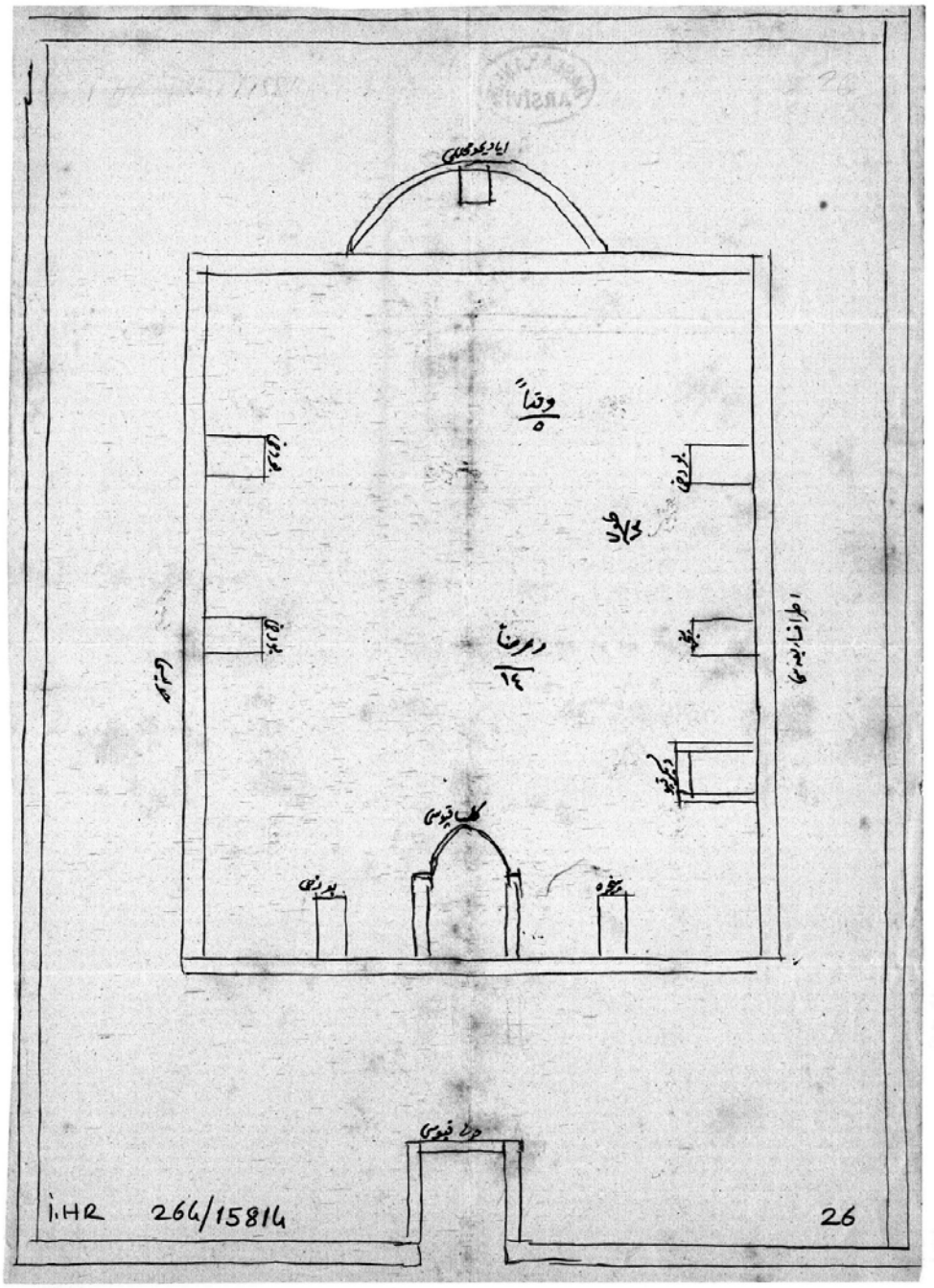
3. Архитектурен план и скица на църквата в с. Недялско, общ. Стралджа
BOA, I.HR. 264, 15814, f. 6

4. Скица на църквата в гр. Рила
BOA, I.HR. 264, 15814, f. 12

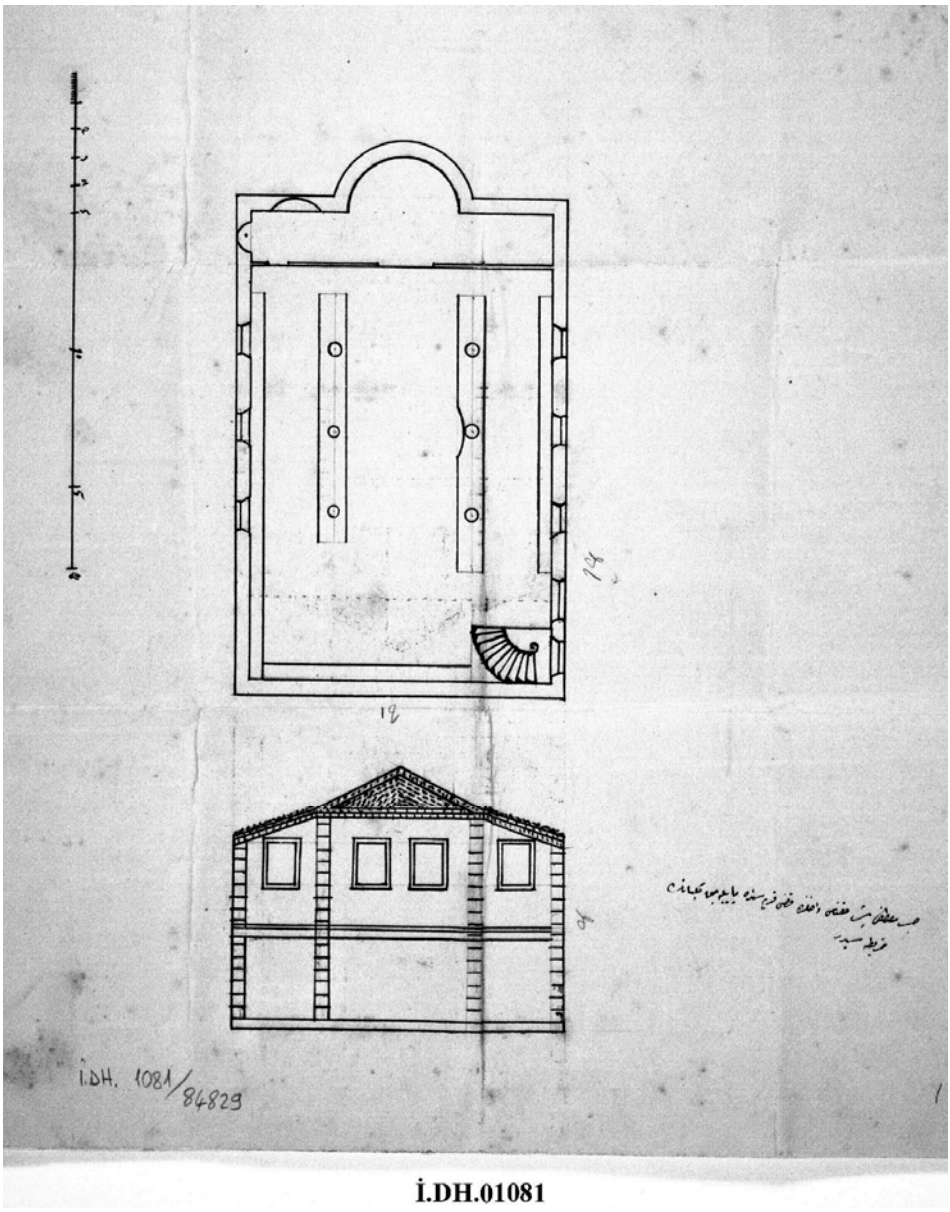

5. Архитектурен план и скица на църквата в с. Вирагъ/Дъракъ
BOA, I.HR. 264, 15814, f. 15

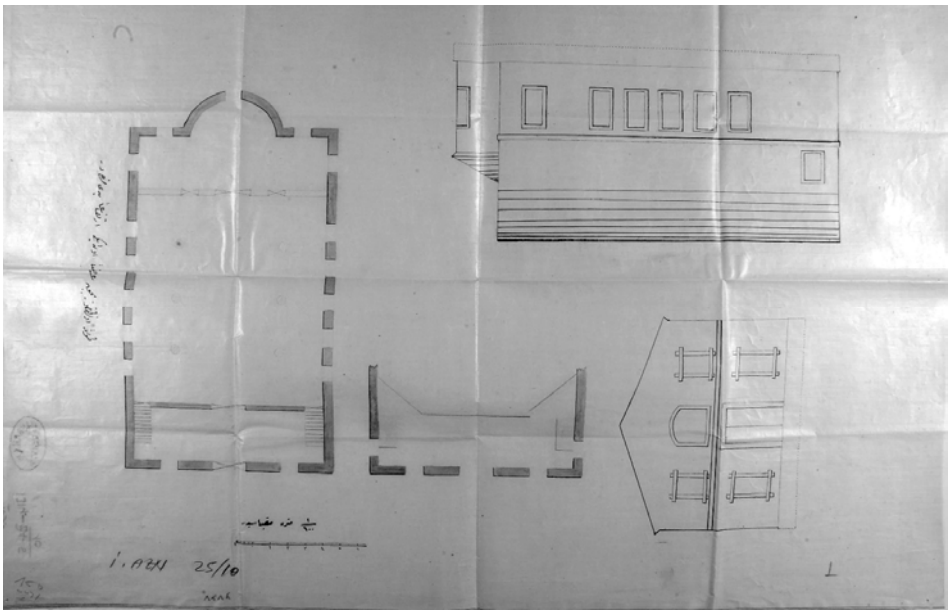

İ.HR.00264

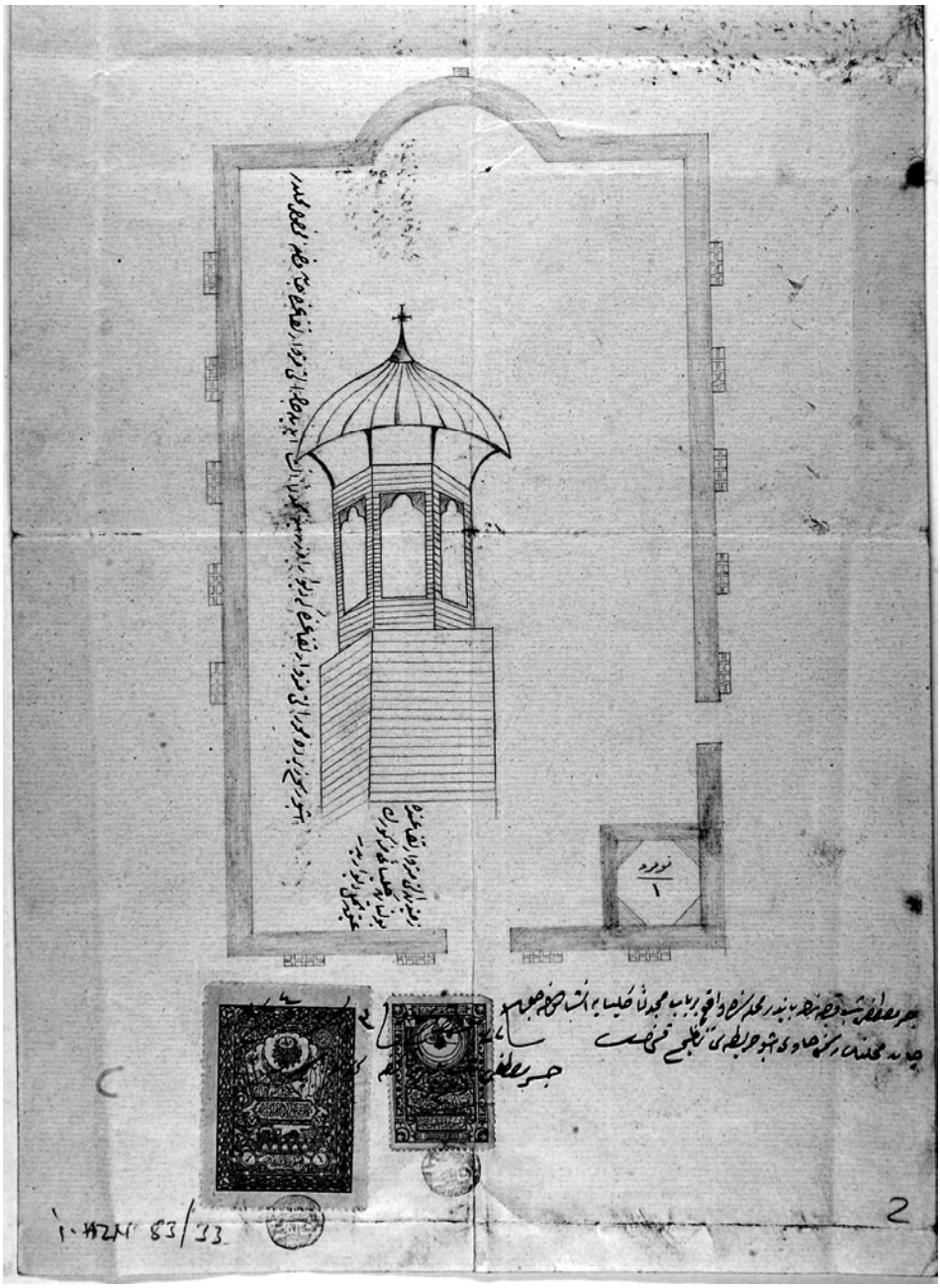
6. Архитектурен план на църквата в с. Катунище, общ. Котел
BOA, I.HR. 264, 15814, f. 26

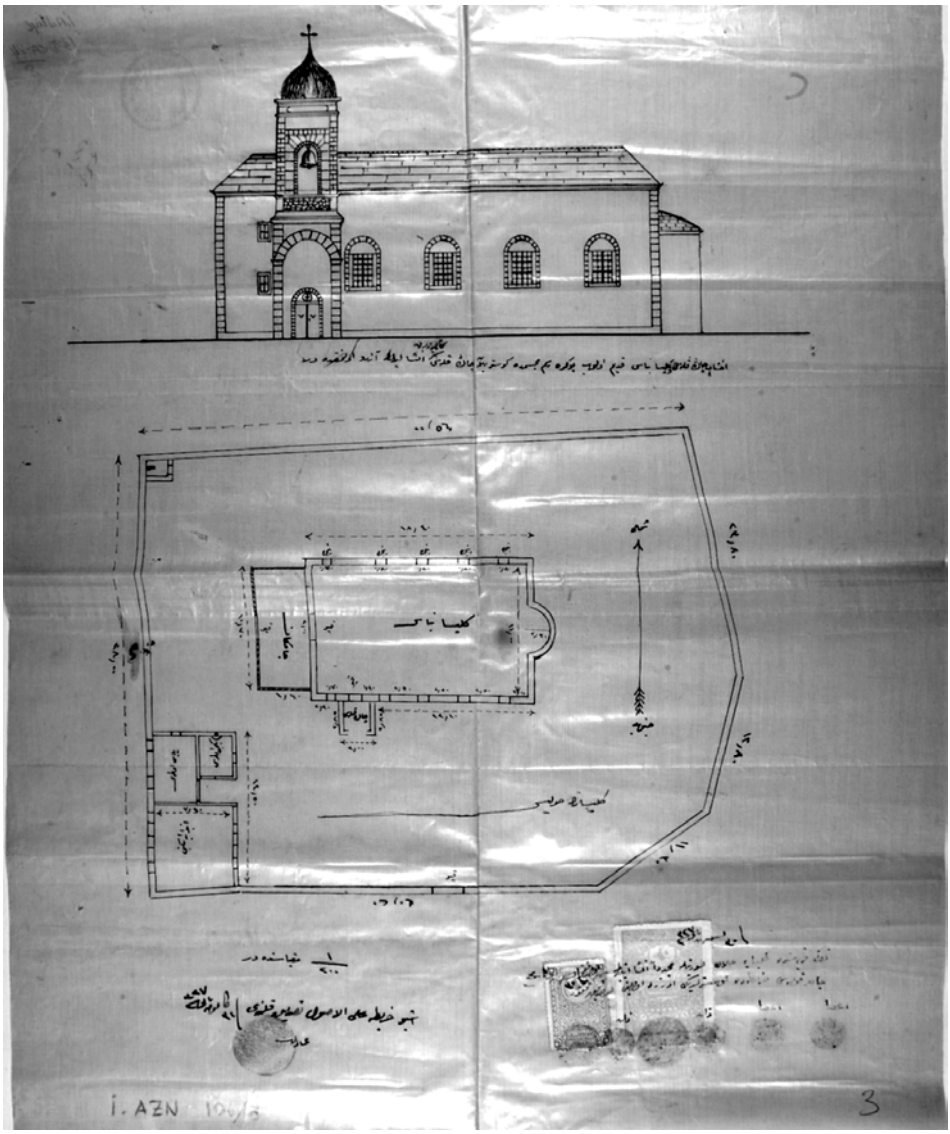
7. Архитектурен план на църквата в с. Дикеа, дем Орестиада, Гърция
BOA, I.DH. 1081, 84829, f. 1

8. Архитектурен план и скица на църквата „Св. Димитър“ в гр. Свиленград
ВОА, I.AZN. 25/10, f. 1

9. План на камбанарията към църквата „Св. Димитър“в гр. Свиленград
BOA, I.AZN. 83/33, f. 2

10. Скица и архитектурен план на църквата „Св. Димитър“ в с. Левка, общ. Свиленград
BOA, I.AZN. 106/8, f. 3

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Османският архив в Истанбул вече е част от структурата на Дирекцията на държавните архиви при Президентството на Република Турция (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı). В изследването по-нататък ще използваме абревиатурата BOA.
2. BOA, İrâde Hariciye (по-нататък I.HR.) 256, ff. 1 – 5. Документът носи дата 17 джемази юл еввел 1289 г. по хиджра. Годините по хиджра ще представим в бележките, а тези по Григорианския календар в текста. Изказвам благодарност на доц. Стефан Андреев за помощта, която ми оказа, при разчитането и превода на документите.
3. Дн. с. Мустрак, общ. Свиленград.
4. Административно-териториална единица, с център дн. гр. Елхово, обл. Ямбол.
5. Дьонюм – османска мярка за повърхнина, която обхваща площ от 919,302 м2. По-подробно, вж. Parveva 2011, 35 – 39 и цит. там лит.; Vekov 1992, 28 – 40.
6. BOA, I.HR. 256, f. 1.
7. Вж. Приложение 1.
8. BOA, I.HR. 264. 11 джемази юл еввел 1291 г. по хиджра.
9. Дн. с. Загорци, общ. Нова Загора.
10. Административно-териториална единица, с център дн. гр. Нова Загора.
11. Военно-административна единица с център дн. гр. Сливен, обл. Сливен.
12. BOA, I.HR. 264, ff. 1 – 3. Вж. Приложение 2.
13. Дн. с. Недялско, общ. Стралджа.
14. BOA, I.HR. 264, ff. 4 – 6.
15. BOA, I.HR. 264, f. 6. Вж. Приложение 3.
16. Вж. Фиг. 3.
17. Дн. гр. Рила, общ. Рила.
18. BOA, I.HR. 264, ff. 7 – 12.
19. BOA, I.HR. 264, f. 12. Вж. Приложение 4.
20. Неидентифицирано.
21. BOA, I.HR. 264, ff. 13 – 15. Вж. Приложение 5.
22. Дн. с. Катунище, общ. Котел.
23. BOA, I.HR. 264, ff. 22 – 26. Вж. Приложение 6.
24. 1 сафер 1305 г. по хиджра.
25. Дн. с. Дикеа, дем Орестиада, Гърция.
26. BOA, Irade Dahiliye (по-нататък I.DH.) 1081, ff. 1 – 6. Вж. Приложение 7.
27. Административно-териториална единица с център дн. с. Ормение, дем Орестиада, Гърция.

28. Административно-териториална единица, с център дн. гр. Свиленград, общ. Свиленград.
29. BOA, I.DH. 1081, f. 6. 14 шабан 1305 г. по хиджра.
30. 18 шабан 1314 г.
31. Дн. гр. Свиленград, общ. Свиленград.
32. BOA, Irade Adliye ve Mezahib (по-нататък I.AZN.) 25.10, f. 1. 12 шеввал 1314 г. по хиджра.
33. BOA, I.AZN. 25.10, f. 1.
34. Вж. Приложение 8.
35. BOA, I.AZN. 25.10, f. 1.
36. 26 шеввал 1314 г. по хиджра.
37. BOA, I.AZN. 25.10, f. 3.
38. 5 зилкаде 1314 г. по хиджра.
39. BOA, I.AZN. 25.10, f. 3.
40. 26 мухаррем 1327 г. по хиджра.
41. BOA, I.AZN. 83, ff. 1–4. Номерирането на листовете в архивната единица не следва в хронологичен план последователността на издадените документи.
42. 21 шеввал 1326 г. по хиджра.
43. BOA, I.AZN. 83, f. 2. Вж. Приложение 9.
44. BOA, , I.AZN. 83, f. 3.
45. BOA, I.AZN. 83, f. 3.
46. 1 сафер 1327 г. по хиджра.
47. BOA, I.AZN. 83, f. 4.
48. BOA, I.AZN. 83, f. 4. 3 сафер 1327 г. по хиджра.
49. BOA, I.AZN. 83, f. 1.
50. Дн. с. Левка, общ. Свиленград.
51. 14 джемазиюлеввел 1330 г. по хиджра.
52. BOA, I.AZN 106.8, f. 3. Вж. Приложение 10.
53. BOA, I.AZN 106.8, f. 1.
54. BOA, I.AZN 106.8, f. 1.
55. 24 джемазиюлеввел 1330 г. по хиджра.
56. BOA, I.AZN 106.8, f. 2, 4.

ЛИТЕРАТУРА

Веков, М., 1992. Аршинът – стара мярка за дължина. *Българска етнография*. **1**, 28 – 40.
Георгиева, Цв., 1999. *Пространство и пространства на българите XV–XVII век*. София: ЛИК.
Градева, Р., 2008. За немюсюлманите и техните храмове в османските владения: някои наблюдения върху процедурите по получаване на разрешения за ремонт и поправка на немюсюлманските културни сгради през предтанзиматския период. В: Св. Иванова (състав.). *Етнически и културни пространства на Балканите.*

Част 1. Миналото – исторически ракурси. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 126 – 163.
Йорданов, Кр., 2020. Войнушката институция в Източния дял на Стара планина и прилежащите райони (XVI–XVII в.). *Времена*. 19, 47 – 51.
Кендерова, Ст., 2004. Три документа на османотурски език за църквата „Свети Георги“ в Трявна. *Известия на държавните архиви*. 88 (2), 308 – 316.
Манолова-Николова, Н., 2012. Храмове и политика: българското църковно строителство (1812 – 1821). В: О. Тодорова, А. Кирилова & Пл. Божинов (ред.). *Българското възрожденско общество. Проблеми, борби и постижения*. Сборник с изследвания в чест на доц. д-р Огняна Маждракова-Чавдарова. София: Академично издателство Марин Дринов, 104 – 114.
Манолова-Николова, Н., 2016. *Българите, църковното строителство и религиозната литература (30-те – 40-те години на XIX век)*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
Маринов, М., 2020. Новооткрит проект за църквата „Св. Св. Петър и Павел“ в Котел. В: Ив. Русев (ред.). *Котел и старопланинският регион. Икономика, миграции, общество*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 93 – 103.
Тодорова, О., 1997. *Православната църква и българите XV – XVIII век*. София: Академично издателство „Марин Дринов“.
Първева, Ст., 2011. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овладяване и организация на аграрното и социалното пространство в Централните и Южните Балкани под османска власт*. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 35 – 39.
Разбойников, Ан., Сп. Разбойников, 1990. *Миналото на Свиленград. История на града до 1913 година*. София: Издателство на ОФ.
Русев, Ив. & Г. Ковачев, 2011. *Манастирската общност Света гора сливенска и районът ѝ през XII–XVII в*. Велико Търново: Фабер.
Русев, С., М. Ройдов, 1990. *Село Левка от древността до днес*. Пловдив: Христо Г. Данов, 57 – 58.
Шиваров, Ст., 2018. Как малоазийските българи градят църква. Османски документи и административни процедури от 80-те и 90-те години на XIX в. *История*. 26(2), 119 – 142.
Gradeva, R., 1994. Ottoman policy towards Christian church buildings. *Etudes balkaniques*. **4**, 14 – 35.
Gradeva, R., 2006. On Zimmis and Church Buildings: Four Cases from Rumeli. In: E. Kermeli & O. Özel (Eds.). *The Ottoman Empire: Myths, Realities and 'Black Holes'*. Contributions in Honour of Colin Imber. Istanbul: The Isis Press, 203 – 237.
Gradeva, R., 2010. The Churches in the Life of Sofia citizens, 15th to 18th century (Preliminary notes). In: G. Valtchinova (ed.). *Religion*

and Boundaries. Studies from the Balkans, Eastern Europe and Turkey. Istanbul: The Isis Press, 47 – 80.
Redhouse, J. W., 1987. *A Turkish and English Lexicon. Shewing in English. The Significations of the Turkish Terms*. New Impression. Beirut: Librairie Du Liban, 68.
Tanyeri-Erdemir, T., 2018. Remains of the Day: Converted Anatolian Churches. In: Iv. Jevtić & S. Yalman (Eds.). *Spolia Reincarnated. Afterlives of Objects, Materials, and Spaces in Anatolia from Antiquity to the Ottoman Era*. Istanbul: Anamed, 71 – 93.
Wharton, A., 2015. Armenian and Greek Orthodox Churches built in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Changing Communities, Changing Architecture and Decoration. In: M. Davie (ed.), Religious Architectural Heritage Across the Mediterranean. Beirut: University of Balamand, 317 – 354, 440 – 447.

REFERENCES

Vekov, M., 1992. Arshinat – stara myarka za dalzhina. *Balgarska etnogafiya.* 1, 28 – 40.
Georgieva, Tsv., 1999. *Prostranstvo i prostranstva na balgarite XV-XVII vek.* Sofia: LIK [in Bulgarian].
Gradeva, R., 1994. Ottoman policy towards Christian church buildings. *Etudes balkaniques.* 4, 14 – 35.
Gradeva, R., 2006. On Zimmis and Church Buildings: Four Cases from Rumeli. In: E. Kermeli & O. Özel (Eds.). *The Ottoman Empire: Myths, Realities and 'Black Holes'.* Contributions in Honour of Colin Imber. Istanbul: The Isis Press, 203 – 237.
Gradeva, R., 2008. Za nemyusyulmanite i tehnite hramove v osmanskite vladeniya: nyakoi nablyudeniya varhu protsedurite po poluchavane na razresheniya za remont i popravka na nemyusyulmanskite kultovi sgradi prez predtanzimatskiya period. In: Sv. Ivanova (sastav.). *Etnicheski i kulturni prostranstva na Balkanite.* Chast 1. Minaloto – istoricheski rakursi. Sbornik v chest na Prof. Tsvetana Georgieva. Sofia: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski, 126 – 163.
Gradeva, R., 2010. The Churches in the Life of Sofia citizens, 15th to 18th century (Preliminary notes). In: G. Valtchinova (ed.). *Religion and Boundaries. Studies from the Balkans, Eastern Europe and Turkey*. Istanbul: The Isis Press, 47 – 80.
Kenderova, St., 2004. Tri dokumenta na osmanoturski ezik za tsarkvata "Sveti Georgi" v Tryavna. *Izvestiya na darzhavnite arhivi.* 88 (2), 308 – 316.
Manolova-Nikolova, N., 2012. Hramove I politika: balgarskoto tsarkovno stroitelstvo (1812 – 1821). In: O. Todorova, A. Kirilova & Pl.

Bozhinov (Eds.). *Balgarskoto vazrozhdensko obshtestvo. Problemi, borbi i postizheniya.* Sbornik s izsledvaniya v chest na Assoc. Prof., PhD Ognyana Mazhdrakova-Chavdarova. Sofia: Akademichno izdatelstvo Marin Drinov, 104 – 114.
Manolova-Nikolova, N., 2016. *Balgarite, tsarkovnoto stroitelstvo I religioznata literature (30-te – 40-te godini na XIX vek).* Sofia: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski [in Bulgarian].
Marinov, M., 2020. Novootkrit proekt za tsarkvata "Sv. Sv. Petar i Pavel" v Kotel. In: Iv. Rusev (ed.). *Kotel i staroplaninskiyat region. Ikonomika, migratsii, obshtestvo.* Sofia: Sv. Kliment Ohridski, 93 – 103.
Parveva, St., 2011. *Zemyata i horata prez XVII – parvite desetiletiya na XVIII vek. Ovladyavane i organizatsiya na agrarnoto I sotsialnoto prostranstvo v Tsentralnite i Yuzhnite Balkani pod osmanska vlast.* Sofia: Akademichno izdatelstvo Marin Drinov, 35 – 39 [in Bulgarian].
Razboynikov, An. & Sp. Razboynikov, 1990. *Minaloto na Svilengrad. Istoriya na grada do 1913 godina.* Sofia: Izdatelstvo na OF. 226 [in Bulgarian].
Redhouse, J. W., 1987. *A Turkish and English Lexicon. Shewing in English. The Significations of the Turkish Terms*. New Impression. Beirut: Librairie Du Liban, 68.
Rusev, Iv. & G. Kovachev, 2011. *Manastirskata obshtnost Sveta gora slivenska I rayonat y prez XII – XVII v.* Veliko Tarnovo: Faber [in Bulgarian].
Rusev, S., M. Roydov, 1990. *Selo Levka ot drevnostta do dnes.* Plovdiv: Hristo G. Danov, 57 – 58 [in Bulgarian].
Shivarov, St., 2018. Kak maloaziyskite balgari gradyat tsarkva. Osmanski dokumenti I administrativni protseduri ot 80-te i 90-te godini na XIX v. *Istoriya–History*. **26**(2), 119 – 142.
Tanyeri-Erdemir, T., 2018. Remains of the Day: Converted Anatolian Churches. In: Iv. Jevtić & S. Yalman (Eds.). *Spolia Reincarnated. Afterlives of Objects, Materials, and Spaces in Anatolia from Antiquity to the Ottoman Era*. Istanbul: Anamed, 71 – 93.
Todorova, O., 1997. *Pravoslavnata tsarkva i balgarite XV – XVIII vek.* Sofia: Prof. Marin Drinov [in Bulgarian].
Wharton, A., 2015. Armenian and Greek Orthodox Churches built in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: Changing Communities, Changing Architecture and Decoration. In: M. Davie (ed.), *Religious Architectural Heritage Across the Mediterranean*. Beirut: University of Balamand, 317 – 354, 440 – 447.
Yordanov, Kr., 2020. Voynushkata institutsiya v Iztochniya dyal na Stara planina i prilezhashtite rayoni (XVI – XVII v.). *Vremena.* XIX, 47 – 51.

DOCUMENTS AND ARCHITECTURAL PLANS OF BULGARIAN CHURCHES, DATING FROM THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES AND PRESERVED IN THE OTTOMAN ARCHIVE IN ISTANBUL

Abstract: This study presents information drawn from unpublished Ottoman documentation preserved in the funds "İrade Adliye ve Mezahib", "İrade Dahiliye" and "İrade Hariciye" of the Ottoman Archive (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) in Istanbul. The documentation contains architectural plans and sketches of churches and bell towers, built in the late 19th and early 20th centuries in settlements with Bulgarian population.

The main goal of the research is to examine the diplomatic and palaeographic features of the documents; to reveal the motives of the Bulgarian community for the repair or construction of new churches and bell towers, as well as the funding of such activities.

Arranged in chronological order, the documents deal with the construction of the church "St. St. Cyril and Methodius" in the village of Mustrak, municipality Svilengrad, built in the period 1872 – 1873; the construction in 1874 of Svilengrad the churches in the village of Zagortsi (municipality of Nova Zagora), the village of Nedyalsko (municipality of Straldzha), belonging to the kaza of Yambol, the town of Rila (municipality of Rila), the village of Virağı/Dırağı (unidentified), belonging to the kaza of Kızıl Ağaç, the church "St. Trinity" in the village of Katunishte (municipality of Kotel); the church in the village of Dikea (dem Orestiada, Greece), built in 1888, and the church "St. Demetrius" (March 1897) together with the bell tower attached to it in the town of Svilengrad (February 1909).

Keywords: Bulgarian communities, architectural plan, church, bell tower, Ottoman documents.

Correspondence address:
Chief Assist. Prof. Stefan Dimitrov, PhD
Institute for Historical Studies
Bulgarian Academy of Sciences
Web of Science ID: M-1161-2016
E-mail address: shdimitrov@gmail.com

ПЕРИОДИЧНИЯТ ПЕЧАТ КАТО ИЗВОР ЗА ПРОУЧВАНЕ НА УРБАНИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ ПРЕЗ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК

Доц. д-р Венцислав Мучинов

Институт за изследване на населението и човека – Българска академия на науките

Резюме: В статията се разглежда значението на издавания в Османската империя периодичен печат като извор за проучване на урбанизацията в българските земи под османска власт през 50-те – 70-те години на XIX век. Това значение се разкрива посредством прегледа и анализа на публикациите в тогавашната преса по отношение на два важни проблема: 1) предприетите от османските власти мерки за модернизация и благоустройство на градовете в българските земи през третата четвърт на XIX век и 2) политиката на османската власт за увеличаване на броя на градовете и за формиране на нови градски центрове в българските земи.

Ключови думи: периодичен печат, Османска империя, български земи, урбанизация, модернизация.

Издаваният през XIX век периодичен печат представлява важен извор за историко-демографското развитие на българските земи под османска власт през епохата на Възраждането. На неговите страници могат да се открият сведения за числеността и териториалното разпределение на населението (както за целия регион, така и за отделни населени места), за динамиката на протичащите демографски процеси (най-вече за значителната миграционна активност на тогавашните жители), за провежданата от страна на официалната власт демографска политика, и пр. (Muchinov 2011; Shterionov & Muchinov 2017, 41 – 50). Въпреки отчетените от изследователите слабости на този вид изворов материал, неговото детайлно проучване посредством извличането и сис-

тематизирането на данните във връзка с демографската проблематика и тяхното подлагане на критичен анализ и обработка, е важно условие за цялостната реконструкция на демографската история на българските земи и обитаващото ги население през XIX век.

Направената констатация важи в пълна степен и по отношение на проучването на урбанизацията в българските земи под османска власт през Възраждането. Под *урбанизация* в специализираната литература се разбира процесът на нарастване на броя и големината на градовете и повишаване на ролята им във всички сфери на обществения живот (Nikolov & Kolev 2011, 266 – 267; Shterionov 2012, 335 – 336). Интерес представлява развитието на този процес в населените с българи балкански провинции на Османската империя през XIX век (до 1878 г.) – период, през който урбанизацията води до съществени промени в демографския, социално-икономическия и културно-духовния облик на обитаващото българските земи население и е една от съществените предпоставки за настъпващите модернизационни процеси в българското общество (Muchinov 2015).

Тъй като темата за урбанизацията е многоаспектна, в настоящата статия изследователските усилия ще се концентрират върху отразяването в периодичния печат на *два важни проблема*: 1) предприетите от османските управляващи мерки за модернизация и благоустройство на градовете в българските земи през третата четвърт на XIX век и 2) политиката на османската власт за увеличаване на броя на градовете и за формиране на нови градски центрове в българските земи. За целта ще се проследи и анализира информацията във връзка с посочените проблеми, публикувана в издавания през 50-те – 70-те години на XIX век български периодичен печат, като се започне от „Цариградски вестник“ и се стигне до излизалите непосредствено преди Освобождението български вестници и списания. Материалите по темата, които се откриват на страниците на българската възрожденска периодика, ще се съпоставят със сведенията, обнародвани във вилаетските официози (най-вече във в. „Дунав“ / “Tuna” – официален орган на Дунавския вилает),

както и в издаваната в османската столица Цариград гръцка преса (най-вече в. „Ανατολικός Αστήρ“ /„Анатоликос астир“[1]).

На първо място в статията ще се обърне внимание на *отразяването в периодичния печат на предприетите от османските власти мерки за модернизация и благоустройство на градовете през 50-те–70-те години на XIX век* – мерки, които подобряват условията за живот в този тип селища и засилват процеса на урбанизация (Dumont 1999, 503 – 506). Въпреки че още през първата половина на XIX век са предприети опити за модернизационни промени в градската среда на османската столица Цариград и някои други големи градове, едва към средата на века тези промени започват да придобиват по-реални измерения[2]. Благодарение на издавания в османската столица български периодичен печат, активизиралите се през 50-те години на XIX век градоустройствени мероприятия в Цариград стават достояние и на българската общественост. Така например през май 1856 г. „Цариградски вестник“ съобщава, че френски инженери са представили на правителството един план за изправяне на улиците в Цариград и настилането им с калдъръм. Те получават необходимото позволение, в резултат на което „сега много улици с много добър калдъръм постилат“[3]. През лятото на същата година „Цариградски вестник“ информира за изграждането на квартал Аксарай в Цариград след големия пожар според нов план с нови широки улици на мястото на старите[4]. В действителност, преустройството на Аксарай след пожара от 1856 г. се счита за едно от най-ранните внедрявания в практиката на приетите през 1848 и 1849 г. строителни регулации и за първата мащабна модернизационна намеса в градската среда на Цариград (Dumont 1999, 505; Gençer & Çokuğraş 2016, 9 – 10).

На страниците на издавания от Александър Екзарх „Цариградски вестник“ се обнародват сведения за проникването на принципите на модерния урбанизъм и във вътрешността на османските провинции. Така например през есента на 1856 г. във вестника е публикувана информация, че правителството е изпратило двама изкусни инженери

(*мехендизи*) в Гемлек[5] с един много хубав план, според който този град, който преди време почти целият изгорял, да се устрои наново. Във връзка с това от редакцията на периодичното издание препоръчват на жителите на Заара (Стара Загора), където огънят също причинил голямо разорение, „да поискат инженери за едно добро устройване на този град“, като се изказва надеждата, че правителството ще удовлетвори тяхното желание[6]. От посочената информация е видно, че представителите на българската възрожденска интелигенция не само приветстват предприетите в османската столица и други градове модернизационни мероприятия, но се застъпват и за тяхната реализация в градовете в българските земи.

От началото на 60-те години на XIX век се отчита активизиране на мероприятията на османските управители в българските земи, свързани с благоустройството на градските средища в балканските провинции на Империята. Водеща роля в това отношение изиграва бъдещият голям османски реформатор Мидхат паша, който през периода 1861 – 1864 г. е управител на Нишкия еялет. На страниците на „Цариградски вестник“ се адмирират действията, които Мидхат паша предприема веднага след встъпването си на поста за благоустройството на гр. Ниш и за подобряване на пътната инфраструктура в региона – вземат се мерки за чистотата на града, за построяването на два моста над р. Нишава, за строежа на пътя от Ниш до Шаркьой (Пирот) и др.[7] Мероприятия в тази насока започват и в гр. София, след като през 1863 г. Софийският санджак преминава под контрола на нишкия валия Мидхат паша. В българската преса се отчита, че под ръководството на софийския мютесариф Ахмед Расим паша улиците на града са настлани с хубав калдъръм, поправена е голямата градска чаршия, предприемат се мерки за уреждане на пътищата и за улесняване на търговските и съобщителните връзки между София и околните градове[8].

От публикациите в цариградския български печат е видно, че подобни благоустройствени мероприятия са предприети и от други османски управители в българските земи. В няколко дописки, публикувани през лятото на 1863 г. във

в. „Съветник“, се възхвалява дейността на управителя на Силистренския еялет Ариф паша, който „с голяма деятелност се труди за изпълнението на новите наредби и за украшението на главните градове“ в тази провинция. Ариф паша полага специални усилия за благоустрояването на гр. Русчук (Русе), който към средата на XIX век постепенно измества Силистра като център на еялета: за поправка на порутените джамии, за завършване на великолепното здание на мюсюлманското училище (*мектеб руждие*), за поддържане на чистотата в града, за започване на строителството на новия главен път (шосе) между Русчук и Шумен, и др.[9] Похвали в българската преса получават и други османски управители, като търновския каймакамин Али бей, чиито старания за устройването на пътищата и за поправянето на търновските калдъръми и водопроводи му донасят дълбоката признателност на местните жители[10].

Най-подробни сведения в периодичния печат се откриват за политиката на османската власт за модернизация и благоустройство на градовете в Дунавския вилает, след като през 1864 г. начело на тази новосформирана провинция застава дотогавашният нишки валия Мидхат паша[11]. За пропагандирането на мероприятията на вилаетската власт в тази насока важна роля играе издаваният в Русчук през периода 1865 – 1877 г. двуезичен (на османотурски и български език) в. „Дунав“ / “Tuna”. На неговите страници се обнародват многобройни материали за изграждането на нова и модерна улична мрежа в градовете в Дунавския вилает, за поставянето на каменна настилка и на фенери за нощно осветление по главните улици и чаршиите на градовете, за строителството на нови административни и обществени сгради, за вземането на мерки за подобряване на хигиената, за озеленяване и водоснабдяване на селищата, за откриване на болнични заведения и сиропиталища в по-големите градове във вилаета. Посочените мероприятия за благоустройство и хигиенизиране на градовете в Дунавския вилает се провеждат под контрола на учредените по европейски образец градски съвети (*беледие меджлиси*)[12]. На страниците на в. „Дунав“ периодично се публикува информация за извършените „общопо-

лезни и строителни работи“ в отделните санджаци на вилаета, които според вилаетския официоз се осъществяват с доброволния труд и средства на местните жители след „направените подбуждения от страна на правителството“[13]. Предприетите мерки за благоустройство на градовете в Дунавския вилает и за подобряване на свързващата ги пътна инфраструктура са и един от основните акценти в обнародваните речи на Мидхат паша и неговите наследници на валийския пост, произнесени пред Общия вилаетски съвет, които на практика представляват отчети за извършените между ежегодните свиквания на съвета най-значими „общополезни“ дейности в Дунавския вилает[14].

От публикациите във в. „Дунав“ може да се извлече и информация как благоустройствените мероприятия на османската власт стимулират стопанското и демографското развитие на градовете в Дунавския вилает – при това не само на големите градски центрове като Русчук, Плевен, София и др., но и на по-малките градчета на територията на вилаета. Пример за това е развитието на гр. Тутракан, който само за няколко години се издига от малък градец до център на каза. Във в. „Дунав“ се посочва, че с помощта на жителите местната власт благоустроява града и го превръща в едно „търговско място“, разполагащо с потенциал да прерасне в „една от най-големите търговски скели на Дунавското крайбрежие“. Поради това в Тутракан се заселват доста хора от околностите и от 800 – 900 къщи и 150 дюкяна през 1864 г. градът нараства на 1 200 къщи и 250 дюкяна към лятото на 1866 г. [15]

Под влияние на администрацията на Дунавския вилает политиката за модернизация и благоустройство на градовете започва да се прилага и в останалите населени с българи османски провинции на Балканите. Информация за това е публикувана на страниците на останалите вилаетски вестници, издавани през втората половина на 60-те и през 70-те години на XIX век – става въпрос за вестниците „Едирне“ (“Edirne”), орган на Одринския вилает, и „Солун“ (“Selanik”), официоз на Солунския вилает[16]. За съжаление, в българските библиотеки и архивохранилища са запазени само отделни броеве от теченията на тези издания, поради което се налага информацията

по интересуващата ни проблематика да се издирва в други излизали през тази епоха периодични издания. Особено полезен в това отношение е издаваният в Цариград през периода 1861 – 1877 г. гръцки вестник „Ανατολικός Αστήρ“ („Анатоликос астир“), на страниците на който се публикува подробна информация за предприетите през посочените десетилетия мероприятия за благоустройство на градовете в Пловдивския санджак и в останалите райони на Одринския вилает. Специални похвали от кореспондента на в. „Ανατολικός Αστήρ“ получава дейността на пловдивския управител Ахмед Ата бей, който през 1866 г. полага активни усилия за благоустройството на гр. Пловдив и за изграждането на главния път, който да свързва града с вилаетския център Одрин[17].

Трябва да се отчете, че далеч не всички декларирани в периодичния печат мероприятия на османската власт в областта на благоустройството и хигиенизирането на градовете в българските земи са реализирани в желаната степен поради различни проблеми от административно, финансово и пр. естество. Информация за това може да се открие дори на страниците на вилаетските официози. Така например през април 1869 г. във в. „Дунав“ е публикувано писмо, в което се критикува дейността на Русчушкия градски съвет (*беледие меджлиси*) относно чистотата и благоустройството на града. Припомня се, че освен за големите улици съветът трябва да полага грижи за поправянето и изчистването и на малките улици в махалите, които тънат в мръсотия и със своята смрад развалят чистотата на въздуха и могат да причинят големи щети на общественото здраве през наближаващото лято. Препоръчва се да се вземат мерки и срещу свободното отглеждане по улиците на крави, биволици и други животни, които не само допринасят за констатираната мръсотия, но и често плашат децата, жените, болните и старите хора. От редакцията на в. „Дунав“ приемат, че изложените в писмото „напомняния“ са достойни за внимание и призовават местната власт да положи старание за тяхното реализиране[18].

Още по-сериозни критики спрямо политиката на османската власт по отношение на благоустройството на градовете в българските земи се отправят на страниците на цариград-

ската българска преса. В един материал, публикуван във в. „Право“ през 1873 г., се посочва, че най-големият проблем за жителите на Пловдив е липсата на питейна вода, а беледието (градският съвет), въпреки че разполага с необходимите средства, не прави нищо за водоснабдяването на града. Проява на будно гражданско съзнание е следният въпрос на дописника: „Тогава не е ли негова длъжност [на беледието] да ся погрижи за това нещо (?) или ако си не знае длъжността, тогава втора длъжност е на градоначалника ни да му я напомни, зачтото той е назначен да бди върху интересите на населението и е глава на местната власт. И в Европа има беледиета, но работа вършат“[19].

В друг материал, публикуван във в. „Източно време“ през 1876 г., се изтъква необходимостта от последователни действия на градския съвет за благоустрояване и хигиенизиране на гр. Стара Загора. Дописникът посочва, че би било добре да се поправят отново улиците с калдъръм и всяка седмица да се издава заповед да се мете и чисти градът, „понеже друго-яче беледието ще стои мъртво в делата си“[20]. Критикува се и лошата поддръжка на пътищата в областта. Пример за това е шосето от Стара Загора до Ени Загра (дн. Нова Загора), направата на което е коствало много труд и средства на местните жители. Въпреки това в средата на 70-те години на XIX век шосето вече е напълно запуснато, а пътуващите по него са принудени да газят кал до колене[21].

Освен за благоустройството на градовете, в разглежданията периодичен печат се публикува важна информация и за *политиката на османската власт за предоставяне на градски статут на редица по-значими селища в българските земи през третата четвърт на XIX век* – предимно на главните занаятчийски и търговски средища в Старопланинския регион, подбалканските полета и Средногорието, като Габрово, Троян, Дряново, Трявна, Елена, Котел, Панагюрище, Копривщица и др.[22] Хронологията на събитията, свързани с предоставянето на градски статут на въпросните селища от страна на османската власт, обаче все още съдържа редица неясноти. За тяхното изясняване допринасят публикациите в тогавашния периодичен печат.

Така например събитията, свързани с предоставянето на градски статут на Габрово през 1860 г., са проследени в поредица дописки, публикувани на страниците на издавания от Драган Цанков в. „България“. На 20 април 1860 г. във вестника се съобщава, че по заповед на османското правителство Габрово ще се отдели занапред административно от Търново като отделен градец и център на каза, обхващаща 18 околни колиби и селца[23]. В следващите броеве на в. „България“ се предоставят подробни сведения за тържественото обявяване на Габрово за град в началото на май 1860 г. в присъствието на русчушкия (силистренския) валия Кямил паша и търновския каймакамин Фехим паша, което показва какво голямо значение отделя на този акт османската администрация. Под наставленията и контрола на двамата високопоставени провинциални османски управители в църквата „Св. Троица“ е проведено събрание на габровската общественост, на което са избрани членове за новосформирания меджлис (съвет, събрание), който „да управлява общите и царските дела“ в казата[24].

Макар и не толкова подробни, в периодичния печат се откриват важни сведения за предоставянето на градски статут и на други значими селища в българските земи. Така например в началото на ноември 1871 г. във в. „Македония“ е публикувана дописка, в която се известява, че средногорското село Аджар (дн. с. Свежен, област Пловдив) „понеже се повисило по гражданско управление и станало днес касаба, постарало ся да ся повиси и в учебно отношение“[25]. Информацията в тази дописка свидетелства за конкретната година, в която османската власт признава с. Аджар за *касаба* (малък град, градец), център на пловдивската нахия Караджа даг (Сърнена гора)[26].

В периодичния печат се откриват сведения и за *политиката на османската власт за формиране на нови градски центрове в българските земи*, като Меджидие (дн. гр. Меджидия в Румъния) и Орхание (дн. Ботевград). В началото на 1857 г. „Цариградски вестник“ информира читателите си за създадения в Добруджа през есента на предишната година нов град, наречен Меджидие в чест на управляващия осман-

ски султан Абдул Меджид (1839 – 1861). Градът трябва да послужи като център за многобройните татарски поселения в тази част от българските земи, като само за няколко месеца в Меджидие са построени над 1 000 къщи, както и ханове, които да обслужват посещаващите панаира търговци[27].

Публикациите в периодичния печат през 60-те и 70-те години на XIX век обаче показват редица слабости в планирането и изграждането на града, което коригира наложеното от К. Карпат в историографията мнение, че създаването на Меджидие и последвалият икономически и демографски растеж на селището представляват за османската държава един успешен урбанизационен експеримент[28]. В пресата неколкократно се посочва, че основаването на града в блатист район в комбинация с последвалото по време на строителството на железопътната линия Кюстенджа – Черна вода засипване на каналите, през които се оттичат водите на блатата, е причина за нездравословния климат и появата на различни болести, които покосяват местното население. Според констатацията на вилаетския официоз в. „Дунав“ от 1874 г. всичко това води до „опропастяването“ на Меджидие и до разпръсването на голяма част от неговите жители. Вилаетската власт е принудена да предприеме мерки за подобряване на положението посредством прокопаването на канал, през който да се оттича водата от блатата, и засаждането на няколко хиляди дървета в района[29].

В годините след Кримската война по примера на Меджидие са предприети опити за създаване и на други градски центрове в Дунавска България, в които да бъдат настанени част от приижданите към областта мюсюлмански бежанци от Крим, Кубан и Кавказ. Така например в края на 1861 г. в. „Ανατολικός Αστήρ“ съобщава, че в близост до гр. Лом, във Видинския пашалък, се изгражда нов град, носещ името Изеддин[30] – в чест на османския принц Юсуф Изеддин, най-големия син на султан Абдул Азис (1861 – 1876). Предвижда се основната част от неговото население да бъдат прехвърлените в Ломска каза татарски и черкезки колонисти, но през следващите години Изеддин така и не успява да се развие в селище от градски тип[31].

Далеч по-успешен урбанизационен проект е преобразуването през 1866 г. по инициатива на управителя на Дунавския вилает Мидхат паша на с. Самунджиево в Софийския санджак в *касаба* под името Орхание, който става център на новосформираната Орханийска каза – събитие, за което се открива подробна информация в тогавашния периодичен печат, особено във вилаетския официоз в. „Дунав“[32]. „Новосъставеният“ град Орхание се застроява по модерен градоустройствен план, като се оформят прави улици и централен площад, на който са издигнати конакът на каймакамина, часовниковата кула и джамията. Създаването и последвалото благоустрояване на Орхание е повод за гордост на Мидхат паша и вилаетската власт – неслучайно във в. „Дунав“ се посочва, че „градът в направата си е съобразен с геометрическите правила“ и че „той заслужава да се възприеме за пример на другите места“[33].

Трябва да се отчете, че политиката на османската власт за формиране на нови градски центрове в българските земи предизвиква противоречиви настроения сред българската общественост, най-вече поради опасенията, че тези градове ще играят ролята на допълнителна опора на османската политика и влияние сред околното българско население. Изразител на тези настроения става издаваният в Браила в. „Дунавска зора“, който критикува открито политиката на Мидхат паша да примами пръснатите по Балкана българи колибари в „новозаправения град Орхания“, където турската власт „да ги образова на гражданство“. Тази политика според вестника довежда до пагубни за българските селяни последици, тъй като поради своето простодушие те се поддават на турското влияние и в резултат на това много български моми и жени се потурчват[34].

От представените в настоящата статия публикации в периодичния печат е видно, че темата за модернизацията и благоустройството на градовете в българските земи под османска власт през третата четвърт на XIX век намира подобаващо отразяване на страниците на тогавашната преса. Публикуването на подробна информация по въпроса цели не само да осведоми населението в българските земи за планираните и реализирани урбанизационни и благоустройст-

вени инициативи на османската власт, но и да мотивира жителите на все още неблагоустроените селища да изискат от властите предприемането на активни действия в тази насока, които да стимулират по-нататъшното стопанско и демографско развитие на въпросните селища. Съпоставката на обнародваната в официалните вилаетски вестници информация с публикациите в българската и гръцката преса допринася за съставянето на една по-пълна и близка до действителността картина, в която несъмнените успехи по отношение на модернизацията и благоустройството на градовете в българските земи вървят рамо до рамо с недовършените начинания и нерешените проблеми.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Вестник „Ανατολικός Αστήρ“ („Анатоликос астир“ – „Източна звезда“) представлява едно от най-дългогодишните периодични издания, излизали в столицата на Османската империя през XIX век, което намира широко разпространение и в българските земи под османска власт. По-подробно за това периодично издание вж.: Shterionov & Muchinov 2017, 103 и сл.
2. За издадените през епохата на Танзимата градоустройствени разпоредби и за тяхното прилагане в определени части от Цариград (най-вече в т. нар. Шести район, включващ престижните квартали Галата и Пера) вж. по-подробно: Gençer & Çokuğraş 2016.
3. Цариградски вестник, г. VI, бр. 277, 19 май 1856.
4. Цариградски вестник, г. VI, бр. 284, 7 юли 1856.
5. Най-вероятно става въпрос за гр. Гемлик (Киос на гръцки) – пристанищен град на малоазийското крайбрежие на Мраморно море, недалеч от Бурса.
6. Цариградски вестник, г. VI, бр. 294, 15 септ. 1856.
7. Цариградски вестник, г. XI, бр. 30, 22 юли 1861; г. XII, бр. 40, 30 септ. 1861.
8. Българска пчела, г. I, бр. 19, 4 окт. 1863; Съветник, г. II, бр. 4, 13 апр. 1864; бр. 21, 22 авг. 1864.
9. Съветник, г. I, бр. 14, 24 юни 1863; бр. 16, 8 юли 1863; бр. 23, 26 авг. 1863.
10. Съветник, г. I, бр. 17, 15 юли 1863; бр. 18, 22 юли 1863.
11. За политиката на Мидхат паша и неговите наследници на валийския пост за модернизация и благоустройство на градовете в Дунавския вилает вж. по-подробно: Pletnyov 1976, 38 – 85; Bakardzhieva 2009, 78 – 102; Muchinov 2017, 123 – 130 и цитираната там литература.

12. На страниците на вилаетския официоз е публикувана подробна информация за задълженията на сформиращите се градски съвети относно благоустрояването на градовете в Дунавския вилает. Вж.: Дунав, г. I, бр. 42, 15 дек. 1865.
13. Вж. напр. публикуваното Извлечение за общополезните и строителните работи, които са направени в течение на три месеца в Софийския санджак – за строежа на пътища и мостове, за благоустрояването на градовете в санджака и др. (Дунав, г. II, бр. 99, 14 авг. 1866). През следващия месец в няколко поредни броя на в. „Дунав“ е обнародвано ново деветмесечно изложение за предприетите общополезни и строителни работи в Софийския санджак (Дунав, г. II, бр. 111, 25 септ. 1866; бр. 112, 28 септ. 1866; бр. 113, 2 окт. 1866; бр. 114, 5 окт. 1866).
14. Дунав, г. II, бр. 58, 20 март 1866; г. III, бр. 215, 4 окт. 1867; г. IV, бр. 318, 9 окт. 1868; и др.
15. Дунав, г. II, бр. 79, 5 юни 1866; бр. 96, 3 авг. 1866; бр. 108, 14 септ. 1866.
16. Вестник "Edirne" („Αδριανουπολις“, „Едирне“) се издава от 1867 г. в Одрин като официален орган на Одринския вилает и се списва на трите основни езика в областта: османотурски, гръцки и български език, а в. "Selanik" („Θεσσαλονίκη“, „Солун“) започва да излиза през 1869 г. в Солун като орган на Солунския вилает и първоначално се списва на четири езика: османотурски, гръцки, ладино (испано-еврейски) и български език.
17. Ανατολικός Αστήρ, г. V, бр. 369, 20 юни 1866.
18. Дунав, г. V, бр. 370, 20 апр. 1869. В бр. 372 на в. „Дунав“ е публикувано ново писмо, в което се правят „някои напомняния и забележки“ относно дейността на Градския съвет в Русчук. Вж.: Дунав, г. V, бр. 372, 30 апр. 1869.
19. Право, г. VIII, бр. 31, 12 окт. 1873.
20. Източно време, г. III, бр. 13, 28 авг. 1876.
21. Източно време, г. II, бр. 6, 22 март 1875.
22. По-подробно за политиката на османската власт в тази насока вж.: Muchinov 2017, 130 – 133; Muchinov 2020.
23. България, г. II, бр. 57, 20 апр. 1860.
24. България, г. II, бр. 61, 18 май 1860.
25. Македония, г. V, бр. 44, 2 ноем. 1871.
26. За историко-демографското развитие на Аджар през Възраждането вж.: Muchinov 2019, 32 – 35.
27. Цариградски вестник, г. VII, бр. 317, 23 февр. 1857. За създаването и развитието на Меджидие вж. по-подробно: Karpat 2002.
28. Karpat 2002, 228.
29. Дунав, г. X, бр. 24, 912, 29 септ. 1874.
30. Ανατολικός Αστήρ, г. I, бр. 4, 25 окт. 1861.

31. Днес това е с. Добри дол в община Лом, област Монтана. Вж. по-подробно: Muchinov 2017, 121 – 122.
32. Дунав, г. II, бр. 53, 2 март 1866; бр. 66, 20 апр. 1866.
33. Дунав, г. II, бр. 112, 28 септ. 1866. За създаването и понататъшното развитие на гр. Орхание вж. по-подробно: Muchinov 2017, 134 – 137 и цитираните там извори и литература.
34. Дунавска зора, г. I, бр. 1, 10 ноем. 1867.

ЛИТЕРАТУРА

Бакърджиева, Т., 2009. *На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822 – 1884).* Русе: Авангард принт.

Дюмон, П., 1999. Периодът на реформите (Танзимат) (1839 – 1878). В: Р. Мантран (ред.). *История на Османската империя.* София: Рива, 472 – 535.

Мучинов, В., 2011. Българският възрожденски периодичен печат за демографското развитие на Пловдивския санджак през XIX век. *Годишник на Регионален исторически музей – Сливен. Том II: Българският периодичен печат през Възраждането.* Сливен, 182 – 190.

Мучинов, В., 2015. Урбанизацията в българските земи през XIX век – основни изследователски проблеми. В: *Проучвания по стопанска история и история на социално-икономическата сфера в Югозападна България*. Благоевград, 86 – 98.

Мучинов, В., 2017. Урбанизационна политика на османската власт в Дунавския вилает през 60-те – 70-те години на XIX век. В: *Модернизационни процеси на Балканите под османска власт през 19 и в началото на 20 век / Процеси на модернизација на Балканот под османлиска власт во 19. и почетокот на 20. век.* София – Скопје, 113 – 140.

Мучинов, В., 2019. Демографско развитие на Карлово, Сопот, Калофер и Аджар през Възраждането. *АНАМНЕЗА* [online], кн. 1, 13 – 41. <http://www.anamnesis.info/node/1441>

Николов, Т. & Б. Колев (ред.), 2011. *Географски терминологичен речник*. София.

Плетньов, Г., 1976. Административно-стопанска политика на турската власт в Дунавския вилает (1864 – 1868 г.). *Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“, Факултет за история.* 13(3), 1 – 92.

Щерионов, Щ., 2012. *Демографско развитие на българските земи през Възраждането.* Велико Търново: Фабер.

Щерионов, Щ. & В. Мучинов, 2017. *Гръцкият периодичен печат от XIX век – извор за демографската история на българските земи през Възраждането (на примера на вестник „Анатоликос астир“).* София: Регалия-6.

Gençer, C. İ. & I. Çokuğraş, 2016. Regulation of Urban Space in the Ottoman State: The Case of Istanbul (1820 – 1900). *Megaron, E-Journal, Faculty of Architecture, Yildiz Technical University*. **11**(1), 1 – 14.
Karpat, K., 2002. Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856 – 1878. In: Karpat, K., 2002. *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 202 – 234.
Muchinov, V., 2020. "Our Village Was Proclaimed a Town": Granting of Urban Status to Major Settlements in Stara Planina Region in the Third Quarter of the 19th Century. *Études balkaniques*. 3, 467 – 480.

REFERENCES

Bakardzhieva, T., 2009. *Na krachka pred vremeto. Darzhavnikat reformator Midhat pasha (1822 – 1884)*. Ruse: Avangard print.
Dumont, P., 1999. Periodat na reformite (Tanzimat) (1839 – 1878). V: R. Mantran (red.). *Istoria na Osmanskata imperia*. Sofia: Riva, 472 – 535.
Gençer, C. İ. & I. Çokuğraş, 2016. Regulation of Urban Space in the Ottoman State: The Case of Istanbul (1820 – 1900). *Megaron, E-Journal, Faculty of Architecture, Yildiz Technical University*. **11**(1), 1 – 14.
Karpat, K., 2002. Ottoman Urbanism: The Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856 – 1878. In: Karpat, K., 2002. *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*. Leiden, Boston, Köln: Brill, 202 – 234.
Muchinov, V., 2011. Balgarskiyat vazrozhdenski periodichen pechat za demografskoto razvitie na Plovdivskia sandzhak prez XIX vek. *Godishnik na Regionalen istoricheski muzey – Sliven. Tom II: Balgarskiyat periodichen pechat prez Vazrazhdaneto*. Sliven, 182 – 190.
Muchinov, V., 2015. Urbanizatsiyata v balgarskite zemi prez XIX vek – osnovni izsledovatelski problemi. V: *Prouchvania po stopanska istoria i istoria na sotsialno-ikonomicheskata sfera v Yugozapadna Bulgaria*. Blagoevgrad, 86 – 98.
Muchinov, V., 2017. Urbanizatsionna politika na osmanskata vlast v Dunavskia vilaet prez 60-te – 70-te godini na XIX vek. V: *Modernizatsionni protsesi na Balkanite pod osmanska vlast prez 19 i v nachaloto na 20 vek / Protsesi na modernizatsija na Balkanot pod osmanliska vlast vo 19. i pochetokot na 20. vek*. Sofia – Skopje, 113 – 140.
Muchinov, V., 2019. Demografsko razvitie na Karlovo, Sopot, Kalofer i Adzhar prez Vazrazhdaneto. *ANAMNEZA* [online], kn. 1, 13 – 41. <http://www.anamnesis.info/node/1441>
Muchinov, V., 2020. "Our Village Was Proclaimed a Town": Granting of Urban Status to Major Settlements in Stara Planina Region in the Third Quarter of the 19th Century. *Études balkaniques*. 3, 467 – 480.

Nikolov, T. & B. Kolev (red.), 2011. *Geografski terminologichen rechnik*. Sofia.
Pletnyov, G., 1976. Administrativno-stopanska politika na turskata vlast v Dunavskia vilaet (1864 – 1868 g.). *Trudove na Velikotarnovskia universitet "Kiril i Metodiy", Fakultet za istoria.* **13**(3), 1 – 92.
Shterionov, Sht., 2012. *Demografsko razvitie na balgarskite zemi prez Vazrazhdaneto.* Veliko Tarnovo: Faber.
Shterionov, Sht. & V. Muchinov, 2017. *Gratskiyat periodichen pechat ot XIX vek – izvor za demografskata istoria na balgarskite zemi prez Vazrazhdaneto (na primera na vestnik „Anatolikos astir").* Sofia: Regalia-6.

THE PERIODICAL PRESS AS A SOURCE OF THE STUDY OF THE URBANIZATION IN THE BULGARIAN LANDS UNDER OTTOMAN RULE IN THE THIRD QUARTER OF THE 19TH CENTURY

Abstract: The article focuses on the significance of the periodicals published in the Ottoman Empire as a source revealing the urbanization process in the Bulgarian lands under the Ottoman rule during the period between the 1860s and 1870s. This significance is underlined through analysis of publications dealing with the following two topics: 1) the measures taken by the Ottoman authorities to modernize and develop the cities in the Bulgarian lands in the third quarter of the 19th century; 2) the Ottoman policy towards establishing new urban centers in the Bulgarian lands.

Keywords: press, Ottoman Empire, Bulgarian lands, urbanization, modernization.

Correspondence address:
Assoc. Prof. Ventsislav Muchinov, PhD
Institute for Population and Human Studies
Bulgarian Academy of Sciences
Department of Demography,
BULGARIA, Sofia 1113,
Akad. G. Bonchev St, bl. 6
E-mail address: vencim_80@abv.bg

HOW THE OTTOMAN DEFAULT OF 1875 AND THE EASTERN QUESTION WERE REPRESENTED IN THE BRITISH PRESS?

Dimitar Bozov, MA

London School of Economics

Abstract: The current paper aims to examine the question of how the Ottoman default of 1875 influenced the Eastern Question. My research is focused on the British press of the period in order to see if the press, after the default was in force, expresses a more sympathetic attitude towards the minorities of the Ottoman Empire. I calculate also the yield of the Ottoman bonds before the default and juxtapose the amount the Ottoman state owed to investors to that of other countries of the period. This is done in order to check if the Ottoman default of 1875 was of serious magnitude in the financial world. This could provide a plausible explanation of the shifted opinion of the press, from supportive one towards the Ottoman Empire to a very critical one concerning the treatment of minorities and mismanagement of resources. My findings show that the Ottoman debt was not considered particularly risky and the Ottoman treasury cannot be considered overleveraged when compared to that of other economies from the period. This explains why investors were shocked at the news of the default. Furthermore, going through the press I observed a shift of opinions, as hypothesized at the time of the default, with a lot of articles criticizing the mismanagement of the debt by the Ottoman state. I conclude that the default was one of the factors that could have had influence on the course of British foreign policy in the region.

Keywords: Ottoman public debt, default, British press.

Introduction

Western capital started to penetrate the Ottoman Empire after the Crimean War (1853 – 1856). Within the following 20 years the Ottoman government borrowed several loans from

French, British and Austrian bankers. The Ottoman Empire relied heavily on refinancing its debt as it had access to the international financial market with favorable interest rates. Following a market downturn in 1873, the Sublime Porte was not able to refinance its enormous debt, which led to a partial repudiation in October 1875. It led to the creation of a commission that administered the Ottoman debt through direct raising of funds from taxes and fees, seriously damaging Ottoman sovereignty. The spring of 1876 saw a few Christian uprisings in the Balkans, the so-called April Uprising including, which the Ottoman state repressed with force, committing many atrocities. The British press as well as the British opposition lead by William Gladstone (in opposition between 1874 and 1880) would react to these events, expressing criticism to the British support of the Ottoman state.

In the current study I will try to examine the question of how the British press responded to the Ottoman default of 1875. I argue that the default coupled together with the atrocities of the April Uprising fueled and anti-Ottoman sentiment with the British public. After the default, the British public saw no reason to support the Sublime Porte, which was also facilitated by the atrocities committed to the Christian subjects of the Empire. All this contributed to the Bulgarian liberation struggle, as the horrors committed against the Christians in the Ottoman Empire became a popular topic in the British press. The growing public discounted with the British support of the Ottoman Empire was one of the factors that would contribute to the shift in British geo-politics. Britain would no longer be willing to support the Ottoman Empire, one of the reasons being the repudiation on the Ottoman debt.

Firstly, I will review the current literature on the question of the default and the British politics towards the Ottoman Empire. Secondly, I will review British newspapers in order to examine whether the default affected the public opinion in Britain in favor of the Christian minorities in the Ottoman Empire. Thirdly, using financial data from the period I will juxtapose the amount and yield of the Ottoman bonds with these of other countries. Based on the financial data it can be

seen that Ottoman bonds were far from being considered very risky. Therefore, I argue that the repudiation of 1875 was a surprise for the bondholders, which fueled further anger towards the Ottoman authorities. This proved to be yet another reason for the increase of negative stereotypes among the British people towards the Ottomans, especially in the case of the April Uprising.

Literature review

D. Blaisdell was the first scholar to study the Ottoman default of 1875. He saw Ottoman debt as a tool in the hands of western powers, France and Britain in particular (Blaisdell 1929, 208 – 233). Western imperialist policies are outside the scope of the current research. However, in his work Blaisdell provides some insights that are directly linked with my thesis. For Blaisdell claims that since the loans were very much political in nature Britain and France sought to keep the status quo of the Ottoman Empire (Blaisdell 1929, 40 – 46). He also notes that in the beginning the press was favorable towards the loans. Furthermore, he gives details on how bondholders pressured the French and British foreign offices in the Ottoman Empire to secure the execution of the loan (Blaisdell 1929, 82 – 84). One of Blaisdell's findings supports my claim in the current research that the default of 1875 was an unexpected and shocking event for the markets (Blaisdell 1929, 124 – 126).

Christopher Clay's book *Gold for the Sultan* is the next important study on the topic. The book describes in detail the relationship between the Sublime Porte and western bankers within the period 1850 – 1881. Clay's research is based on newspaper articles and the correspondence between the shareholders of BIO (Banque Ottoman Imperial), both in French and English. In the book, he pays no attention to the geo-political and internal issues of the Ottoman Empire and does not look for a link between the two. Clay has appended comprehensive tables showing various Ottoman bonds which I will use further in my current research (Clay 2000, 568 – 572). Clay doesn't see the Ottoman Empire as a victim of predatory lending (Clay 2000, 1 – 13). Throughout the book, he mentions

many cases of "cut-throat" competition between western bankers for the privilege to finance the empire. He provides also quite many examples of how the Ottomans managed to make the western investors compete with each other in order to assure the best possible terms for the debt refinancing. Clay's work is highly descriptive, giving a broad and detailed overview of Ottoman finance with minor comments or analyses.

There has also been some thorough discussion on the geopolitical issues of the Ottoman loan but in the context of Egypt (Yackley 2013). In any case, in his thesis Yackley provides a plethora of quantitative data on the Ottoman debt that includes effective interest rate of the Ottoman government and statements of the Ottoman state, all of which will be used in the quantitative part of the current research (Yackley 2013, 60, 61, 173, 193, 207, 213).

The Ottoman debt has been studied in light of its fiscal capacity and long term effect on the ability of the state to borrow. Edhem Eldem makes the point that the Ottoman Empire was in a downward spiral of refinancing bad debts until the 1875 default (Eldem 2005, 431 – 445). He sees the *Muharrem* decree, delegating the control of Ottoman finance to the BIO and the Debt Administration committee, as a positive step that put Ottoman finance in order. Eldem speaks of the Balkan crisis of 1876 together with the default of 1875 as a catastrophe damaging both the Ottoman credit worthiness and political standing at the same time (Eldem 2005, 440 – 443). However, no in-depth analysis is provided regarding whether the Bulgarian April Uprising and the later Russian intervention resulted or were just facilitated by the Ottoman default. Conte sees both the Ottoman and the Greek public defaults of the 19th century as a tool used by the European powers to impose western economic models in the Eastern Mediterranean region, thus eroding the sovereignty of the Greek and Ottoman states (Conte 2019; Giampaolo 2019, 111 – 123). As in the previously mentioned studies, the author pays little attention to the way in which British foreign policy might have been shifted in favor of the Christian subjects of the Ottoman Empire due to the default. Tuncer makes a similar

observation to that of Conte, although he adds that the methods of eroding the fiscal sovereignty were more refined in the Ottoman case than that of Greece (Tuncer 2015). Tuncer has two other publications concerning the Ottoman finance system. However, his writings are concerned more with the gold standard and loss of sovereignty of the Ottoman Empire and some post-Ottoman states and not so much with the geo-political shift that resulted from the Ottoman default.

Military intervention against defaulting countries was used mainly against Caribbean countries and when it comes to the Ottoman Empire direct control of the finances of the country were handed over foreign powers (Mitchener & Weidenmier 2010, 26 – 27). There is some evidence which supports the claim that bondholders were pretty well organized in order to protect their interests (Esteves 1973, 1 – 94). Public opinion was an influential factor in British foreign policy. In a comprehensive study, McMullen points to the fact that it was the British public opinion in favor of the Ottoman cause against the Russian empire that drove the British government to intervene on the side of Turkey in the Crimean war. She claims that the British intervention on the side of the Ottomans was a matter of survival for the British government, forcing military support for the Ottomans only in order to appease the British public (McMullen 1973, 93). McMullen's study shows how British public opinion pushed the political class to support the Ottoman Empire in the beginning of the 19th century. The current study presents how following the repudiation the British public would shift its opinion again, this time against the Ottoman government. A popular movement, named *The Bulgarian Agitation* arose in Britain. Exploring the reports in the press about the atrocities in Bulgaria in the summer of 1876, Shannon claims that throughout Britain there were more than 500 protests insisting that the British foreign office should intervene (Shannon 1975, 22). Shannon sees the public discontent with the atrocities in Bulgaria as the main reason for two resolutions to be passed against the British support of the Ottoman Empire. The public outcry would force trade-unionists and members of the British parliament to call for a "full autonomy of the Christians in the

Ottoman Empire". While McMullen's work shows how public opinion in Britain pushed for support of the Ottomans, Shannon's work shows how public opinion influenced British politics in favor of the Christians in the empire. However, Shannon sees this as "…a fusion of moral and political issues…" (Shannon 1975, 47). He does not address the way the default could have influenced British public opinion towards the Ottomans. The bankruptcy of 1875 has been seen as a turning point for the British policy with regard of the Ottoman Empire (Geyikdagi 2017, 27). According to Geyikdagi, the default coupled with the Balkan Crisis signaled the British of an internal weakness in the Ottoman Empire. The British government was concerned with protecting its holdings in India and following the default used the weakness of the Ottoman state in order to seize Cyprus and Egypt (Geyikdagi 2017, 41). Geyikdagi sees the penetration of free trade and British capital in the Ottoman Empire as conductive towards a broader British imperialist policy. It will manifest itself in land grabbing following the default of 1875. Suter blames the collapse of Ottoman finance on the mix of unfavorable global economic conditions and purely consumptive use of funds on the side of the Ottoman government (Suter 1992, 161 – 185). He had reviewed publications of *The Economist* and sees the highly critical tone of the press as accurate concerning the mismanagement of funds by the Ottoman state (Suter 1992, 166).

There were few other factors at play when it comes to the British foreign policy towards the Ottomans. Platt claims that Britain aimed to stabilize the Ottoman state, since that way it could guarantee easy access to its Indian domains and curtail Russian expansion (Platt 1968, 183). However, British financial interests and humanitarian crises often came in the way of the broader British geo-political interests. Platt acknowledges that on some occasions Britain would turn its back on its board geopolitical strategy in order to accommodate the interests of British capital or to help Christian minorities in the Ottoman empire (Platt 1968, 201). In the current research, I argue that the default of 1875 and the Bulgarian Crisis were one of the cases when the interests of British capitalists and minorities in

the Ottoman Empire overlapped. The study aims to examine how British foreign policy might have been shaped by both of these interest groups.

The idea that there can be a connection between the Bulgarian liberation and the Ottoman public default has started to gain traction in recent Bulgarian historiography. There has been a very recent comprehensive study on the way the Bulgarian press in the Ottoman Empire reported on the default. A study of the reports on the default by the Bulgarian press from the period 1874 – 1876 by Atanasov was published in December 2019. Atanasov reviewed all the available literature for the period, pointing to two main narratives in the Bulgarian press (Atanasov 2019, 80 – 93). The first one is expressed by the revolutionary newspapers which use the default as a propaganda tool, pointing to the fact that the weakened state of the empire makes the time perfect for an uprising. The second one is to be found in the more moderate newspapers which report on the default in an impartial manner (Atanasov 2019, 92). There is only one Bulgarian article that comes close to the topic of the current research. However, it is not an academic article but an informative article published in a popular political magazine. Dimitar Sabev points to the fact that the public opinion in France and Britain had shifted following the default and that made western tax payers less willing to support the empire. His evidence is based largely on interviews with historians such as the aforementioned Atanasov who attests to the fact that the case is underdeveloped within Bulgarian historiography. Sabev claims that the Ottoman Debt Administration commission caused serious trouble to the interest of Bulgarian textile manufacturing. The Debt Administration raised taxes on cotton trade in the empire, thus the Bulgarian textile industrialists started funding radical revolutionary groups. The problem is that these claims are not substantiated. There is no recording of the interviews and I was unable to find out any similar claims made in other Sabev's publications. However, Sabev provides some backing to his arguments by quoting Pamuk's works on the Debt Administration and provides an article in *The Spectator* as evidence (Sabev 2014).

The general trend of the bond market in the period 1850–1875 is not sufficiently studied. Vizcarra's paper offers some analysis of the bond markets, specifically the Latin American bonds traded in the City of London and the impact of debt on Latin American politics (Vizcarra 2009, 358 – 387). Carles and Iglesias provide comprehensive research on the history of Spanish debt starting from 1850 until 1995 but they do not make any comparative analysis to the overall debt market for the period 1850 – 1875 (Carles & Iglesias 2018, 2056 – 2069). However, there is comprehensive research about the later period. Accominotti and Flandraeu claim that the bonds of the colonial states enjoyed low yields largely because they were backed by the metropolitan government (Accominotti, Flandrau & Rezzik 2011). This claim deserve attention since the Ottoman debt was guaranteed by the British Crown.

The current research aims to bridge these gaps in the literature. It aims to examine the geo-political consequences of the Ottoman Default. Moreover, the current paper would juxtapose the Ottoman debt with the general trends of the sovereign bond markets in the era.

Methodology

Firstly, I will review the British press dating from 1875 and 1876. The reason to choose these dates is that the Ottoman debt repudiation was proclaimed on 6 October 1875. I aim to examine the comments of the press in the months following the default and also examine those before it. 20 April 1876 is the other important date as it is the day of the April Uprising in Bulgaria. Although much smaller in scale than the ongoing insurgence in Bosnia in the period 1875 – 1877, the western press reports in detail the atrocities committed on Christian civilians by Ottoman militia (*başıbozuk*). I am looking for the link between the way in which the British press treated the default and the way in which it reported the suppression of the revolt. My observation shows that the press fueled negative sentiments among the British public. The press points out that the Ottoman Empire is not only financially bankrupt, which would come at the expense of British subjects, but it is also

morally bankrupt in its treatment of the *raya* (Christian subjects in the Ottoman Empire). My method for examining the press consists of two parts. The first part is quantitative. My study is based on newspaper articles referring to the Ottoman financial woes and articles related to Bulgarian insurgents. I will quantify the number of articles on these topics as this will show to what extent the Ottoman default and the Bulgarian uprising were "hot topics". The second part is qualitative. I will examine the content of some articles and will try to provide a summary and some major quotes that refer directly to the topic of this research. This is done in order to understand the sentiments that the press expressed about the said events. I will review also the articles that appeared in the months preceding the default in order to build up a proper picture of the public sentiment before the default. In this way we can see how exactly their tone had shifted. In any case, the press coverage does not capture fully the public opinion. There is evidence that opinions expressed in the press and the public opinion tend to correlate (Baum & Potter 2008, 39 – 64). Therefore, a close look at the press can give us an idea of the way the public perceived these events. However, considering the limitations of the current research I will not be able to review other potential sources revealing the British public opinion on financial and geopolitical issues of the time. However, I will make a qualitative review of certain documents that have not been paid much attention by other researchers but provide some key information about the default issue.

Finally, I will compare the yield of the Ottoman bonds to that of other countries from the period in order to see if the then financial markets considered the Ottoman debt risky. Bond yields are used to examine the price of borrowing and bond risk, the higher the yield the higher the risk and the more expensive it is to borrow. For this purpose, I will use some quantitative data on the Ottoman finances and debt provided by authors such as Clay and Yacley. However, I will use primary sources to compute the Ottoman bond yields. I compare the amount of Ottoman bond yield and outstanding debt to that of other countries. This will tell us how disruptive

the Ottoman default was for the wider markets. If it was a sufficiently significant event this will support my thesis that western voters were financially affected by the event, thus creating social discontent with the Ottoman authorities.

Quantitative analysis

In this section I aim to bring some scope in the analysis of the Ottoman debt. None of the scholars working on the debt have tried to perform a comparison between the prices of the Ottoman bonds to that of other sovereign bonds from the period. This is a key issue that will help us better understand the impact that the repudiation had on the global markets. It will help answer the question of how big the default was and how affected the markets were from it. If the default was big in nominal terms this will explain the growing negative public opinion towards the Ottoman Empire. The main purpose of this part of the current research is to answer the question "Did the bondholders have good reason to be shocked and angry with the repudiation of 1875?"

Yield analysis

In order to be able to put the Ottoman bonds into perspective, I had to collect the bond yields of various sovereign bonds over the period 1850 – 1875. My main source was Global Financial Data. However, this online archive does not provide sufficient information about its sources. The authors claim as follows: "we have collected from print sources to generate complete, unabridged data series. These original source documents include academic journals, newspapers, periodicals, books and numerous other archival sources that were once only recorded by a quill pen" (Global Financial Times 2020). Therefore, I will treat the numbers with some degree of skepticism. The only alternative source on bond yield comes from Sussman and Mauro. The problem is that Sussman's work provides data only on total debt outstanding and on the spreads of bond yields (Mauro, Sussman & Yafeh 2006, 30). However, the article provides information about debt as a percentage of GDP and also provides estimates on the British bond yields (Mauro,

Sussman & Yafeh 2006, 11 – 12). The other limitation in using Sussman and Mauro's research is that the period in which they base their calculations is after 1870, whereas I am trying to examine the markets since 1850. This is because the Ottoman Empire joined the debt markets in the early 1850s and I want to examine how the markets treated Ottoman debt over the period. Firstly, I downloaded inflation adjusted data on monthly yield of ten-year duration bonds in separate Excel sheets for the next countries: UK, France, Netherlands, Italy, Norway, Canada, Greece, Sweden, Spain, US, Austria, Australia, Belgium and Denmark. I was not able to find out any comprehensive data of the Ottoman Empire in Global Financial data. However, in the Bank of England archives I found a document that records the opening and closing price of sovereign bonds on a monthly basis[1]. While this source provides information about the price and coupon rate of the security, it does not provide the maturity but only the date that it was contracted. According to Clay, the amortization of the 6% of the 1854 loan is 34 years (Clay 2000, 568 – 572). However, I will calculate the price with yield to maturity for ten years to be comparable to the other bonds for which I have data. The issue with this source is that it provides data only for the loan of 1854, thus I have very limited data to work with. It is the same for the bonds of other countries, the ledger gives data only for specific loans, and not for all of them. However, taking into account the limits of the current research, the data seem sufficient to give a basic comparison of the way markets priced Ottoman securities compared to that in other countries. I understand that this approach is not comprehensive as it does not include all Ottoman bonds but it can give us a rough idea about the market price of Ottoman debt. Given the lack of comprehensive data I would like to consider my calculation of the yield to maturity as a "guesstimate".

What can be seen from Figure 1 is that throughout the period bond yields for most countries were between 6% and 4%. The Ottoman bonds did trade with a risk premium of about a percentage, although in almost all the time Spanish, Italian and Australian bonds traded with a higher yield. Thus, one can see that the markets did not see the Ottoman debt as being the

riskiest one; Spain and Italy were seen as riskier borrowers. On the other hand, Great Britain seems to have enjoyed the status of a secure borrower since its bonds had the lowest yield of little over 3%. The current calculations are close to the data provided by Sussman. According to his research the British bonds were traded of little over 3% for that period (Mauro, Sussman & Yafeh 2006, 12).

Based on the data of the sovereign bonds of fifteen countries within the period 1850 – 1875, I calculate the average yield to be 5.2% over the given period. Based on the same data the standard deviation is 2.3 which makes the coefficient of variation 0.45, reflecting of high price volatility throughout the period (see figure 2). The high volatility can be attributed to the Spanish, Australian and Italian bonds. Only UK bonds have statistically significantly lower yield from the average. Despite this, the UK bonds were less than –1 standard deviation away from the average, as it can be seen in Figure 2. Thus, the UK cannot be considered outliers. However, we have three outliers with averages over the period of +1 standard deviation away from the absolute mean. These countries were Spain, Australia and Italy which all had average yield of a bit over 8%. According to my data the Ottoman bonds were not outliers. However, Ottoman bonds had higher yield than the market average. This means that the repudiation was not something that investors considered fully. If someone was to default it would have been Spain or Italy.

This explains the shock of the bondholders when the Ottoman government defaulted on its payments in early October 1875. The price of the bonds fell from 90 pounds in September 1875 to 42 pounds a year later. This is the price of more than a half. This sheds light on the pejorative language used by the press concerning the possibility of the bondholders to recoup their money. Compared to the rest of the markets the Ottoman debt was more than a standard deviation away from the poorest market performers, such as Italy and Spain. I believe the reason is that the various Ottoman loans were backed by various payments such as: The Egyptian tribute, Custom Taxes, Excise taxes, etc. (Clay 2000, 568 – 572). Therefore, investors were

likely furious when they learned about the default. The statistical findings presented here fully support the narrative in the press of that period. One more thing that should be considered is that the low yields might have been due to the British and French guarantee on the loan. As mentioned in the literature review, there is evidence that such guarantees provided British colonial states with cheap loans. Therefore, the credibility of the guarantee deserves to be examined on its own but this problem is outside the scope of the current research.

Outstanding debt analysis

In this section, I will compare the total Ottoman outstanding debt as of 1875 to total sovereign outstanding debt on the financial markets. In globalfiancnialdata.com I managed to find out information about the outstanding debt, inflation adjusted in livre sterling for the period 1850 – 1875 in the following countries: UK, US, Japan, Norway, Sweden and Spain. Based on Clay's data, the outstanding Ottoman debt as of 1875 was a total of 194,754,660 LS (Livre Sterling) (Clay 2000; 568 – 572). Yacley provides almost the same figure: according to his calculations the total Ottoman outstanding debt was 190,997,998 LS (Yackley 2013, 172). For the purpose of this analysis, I will stick with Clay's data. I mention Yacley's figures just to show that there is not any significant variance in the academia when it comes to the outstanding debt. For the other countries, I base my calculations on the data provided by Global Financial Data.

The Ottoman debt was significant for the global sovereign markets. As it can be seen in Figure 3 the Ottoman outstanding debt was almost at par with the Spanish one, and was about half of the debt of a developed country such as the USA or a quarter that of the UK. However, as we can see from Figure 2, the Spanish bonds were considered much riskier than the Ottoman ones. Taking into account how large Ottoman debt was in comparison to other developing countries such as Japan and Sweden, we can understand the anxiety of the bondholders. A default of such a scale, even if partial, would normally seriously disgruntle many of the investors. Thus, it

comes as of no surprise that Great Britain shifted its politics towards the Ottoman Empire.

I used IMF data for debt to GDP data for various countries in order to juxtapose the Ottoman debt to GDP ratio with the global trends of the time (International Monetary Fund, 2020). For the Ottoman Empire I used the data provided by Yackley (Yackley 2013, 192).

As shown in Figure 4, the Ottoman government cannot be considered overleveraged by the standards of the time. This comes, as no surprise, since as discussed above the Ottoman bonds were not traded with particularly high risk premium. This further supports the thesis that the default was something unexpected that came as a shock to the investors. The shock would be reflected by the press in terms of harsh criticism of the Ottoman policies. The investors would use any possibility to criticize the Ottomans authorities. Based on the above presented quantitative analysis, it can be claimed that the investors were within their right to be aggravated. The Ottoman bonds were not considered as risky as other bonds, and the Ottoman GDP per capita was relatively medium compared to that of other countries.

In the current research only one main source on the Ottoman bond prices is used, that being only to the bonds of the 1854 – 6% loan. A bigger sample is needed to have a more thorough understanding of the magnitude that the debt repudiation had on markets. Furthermore, the significant slump in Ottoman bond prices should be further studied. Why was the collapse of price so big if the debt was guaranteed by the UK and French governments? Was the guarantee credible, or was it speculators pushing the price down? These questions deserve a separate study, since they are not directly linked with the problem that the current research aims to examine.

The British press

In this section I will review the British press of the period 1875 – 1876 to examine how British public opinion towards the Ottoman Empire worsened following the default of 1875. The purpose is to examine whether this made the British public

more supportive of the Bulgarian calls for independence. Due to limitations the current research addressed only two notable British newspapers from the period in question. Other European powers, such as France, were also stakeholders in the Ottoman debt. Therefore, one needs more detailed research. Most of the British newspapers together with most of the French press needs to be examined in order to gain a more thorough picture of western public opinion. In any case, the press cannot be considered fully representative of public opinion. Relying exclusively on western sources would be biased. A thorough look into the Ottoman press would be very beneficial to build up a proper picture of the events. However, taken into account the limitation of the research I could not employ other sources.

The Spectator

The Spectator was a British weekly magazine running since 1828 and focusing on politics, current affairs and culture (The Spectator, 2020). Using the application provided by calculator.net[2] I explored 39 weekly issues of the period between 1st October 1875 and 30th June 1876. I have found out 41 articles, meaning that on average every weekly publication had at least one article related to Bulgaria and the situation in the Ottoman Empire. Prior to the default, from the beginning to the year 1876 until April, I found only six articles dealing with the Ottoman Empire. All this comes to signify that events in the Ottoman realm were reported in detail and were major points of discussion in the magazine.

Prior to the default

The Spectator expresses skepticism towards the Ottomans' ability to pay before the default occurred. Concerning the lighthouse receipts that guarantee for a new loan that the Ottoman government provides, *The Spectator* writes: "When a man has to borrow sixpence and has to pledge his spectacle for money, his bond for a thousand pounds can scarcely be considered first class security"[3]. However, prior to the default we can see support expressed in the magazine towards the

Ottoman Empire. The magazine urges the British government to support the Ottoman territorial integrity, as any losses of Ottoman territory would be gains for the other Great powers, and not for Britain[4]. Some journalists even express a very positive opinion on Islam and even state that Christians have a lot to learn from Islam[5]. I mention this because following the Ottoman default the articles in *The Spectator* would be tainted with a tone towards Islam that by today's standards would be qualified as hate speech. Apart from this I could find very scant mentions of the Ottoman Empire and the Eastern Question before 6th October. This comes to show how the default would make the Ottoman Empire a "hot topic" in the press.

After the default

Firstly, *The Spectator* merely reports the partial repudiation of the 6th October 1875[6]. However, it is interesting that directly under the article describing the default there is another one concerning the Bosnian Insurgence "…unless it be the Turkish decree repudiating half the debt and have sustained one severe blow…". A week later the magazine dedicates a whole article to the question of Ottoman finance. In the article, the author mentions that bondholders want to exert external pressure on the Ottoman government[7]. The author remarks "Who is to apply it? Will the clergymen and widows bombard Constantinople…No one can apply it but a Great Power". The article continues by giving details about why the Ottoman Empire is unable to pay. It should be noted that the tone towards the "mohamedans" in the article is very harsh, blaming the Ottoman government for not being willing to respect any binding promises. The authors discredit any possibility of the Ottoman government to be able to raise funds internally through taxation or through the Egyptian tribute. "The faith of Turkey is worthless and what else does she have to offer to her bondholders" and any possibility of reform is disregarded "what "reform" do bondholders hope for from such men?", the author of the article says referring to the ministers of the Ottoman Empire. This article thus reflects a prevalent mood in British society that the Ottomans are completely

incapable of paying and it is only a foreign intervention from a Great Power that can possibly save the bondholders. The tone of contempt and disbelief continues with an article about a conference of the bondholder held a week later. The authors claim that there is no purpose to attempt to squeeze the Ottoman Empire as "The bondholders don't know these men…or that overpowering imperial selfishness which stifles all that is good in Princes bred in the Harem…"[8]. The article is filled with derogatory terms about the nature of Ottoman officials and the repressive and lawless nature of the Ottoman state. A month later the magazine discusses the possibility of the Ottomans to pay. "The bondholders will not get a penny", the author claims after scrutinizing the Ottoman expenses[9].

The Spectator grows even more critical towards the Ottoman Empire by the spring of 1876. For example, underneath an article that discusses the possible military involvement of Russia in the Ottoman Empire there is an article that discusses why there would be no full loan repayment[10]. The timing and order of these articles is conspicuous. One might surmise that the articles were purposely arranged in this order for the purpose of souring of the British public opinion further. This made the intention of launching a war against Turkey more acceptable to the public. In the following month of April, each issue of the magazine contained a lengthy article on the geopolitical interplay between Britain, Austro-Hungary, Serbia, Russia and the Ottoman Empire. These articles served to suggest a potential military conflict between all these states. It should be noted that most articles that appeared before April were stating that there is no viable way in which the Ottomans would be able to pay and that bondholder would remain penniless. However, by April the articles become more and more concerned with geopolitics and a potential spark that could ignite a greater military conflict. On 15 April 1876 *The Spectator* reported of a possible crash on the market if sovereign debts with the price of the Egyptian, Ottoman, Peruvian and Argentinian bonds collapse.

The reasons behind this crash and its magnitude are however outside the scope of this research. By the middle of May, news of

the brutal repression of the Bulgarian insurgents had reached Britain. *The Spectator* dedicated few articles which describe the atrocities in vivid details. In the beginning of the month following an article on the Egyptian debt there is an article on what nowadays would be called "Islamic radicalism". The article is called "On Mohamedan Fanaticism" and describes at length the higher willingness of the *ulema* to resort to violence than that of other religious communities. The article pays a lot of attention to the sorrows of the subjugated Christians in the Ottoman Empire and Bulgaria explicitly[11]. In each of the following weeks *The Spectator* includes articles on the events in the Ottoman realms. An article that appeared on the 20 of May discussed the Christian massacres in the empire[12]. In another article of 3rd of June *The Spectator* expressed remarkable sympathy with the Bulgarian rebels: "The mild and innocent character of the Bulgarian peasent… one of the steadiest and most peaceful of agriculturalists… The Government treats Bulgarians as a population who might be safely oppressed to any extent... Hundreds of villages have been given to the flames…The Christians of Bulgaria had resolved at last to rise to arms."[13]

In the following week *The Spectator* published an article on the potential of war between the Ottomans and the Russians, criticizing the British authorities for taking "the Mussulman side"[14]. The trend of expressing sympathy for the Bulgarian cause and criticism of the British foreign policy becomes even stronger. On 24 June the magazine reported of 400 houses burned by the Ottoman militia in Phillipopolis with "… girls as young as 10 slaughtered…merely for being Christian and rich…"[15]. In two subsequent articles published on 1 July, *The Spectator* attacked again the British government and in particular the Prime Minister Benjamin Disraeli (in office between 1874 and 1880) for his support for the Ottomans[16]. On 15 July the magazine wrote as follows: "The Turkish Government has announced once more officially "the Service of the Debt must be postponed". The money of the English bondholders is needed "to kill down the Bulgarians"[17].

The Spectator continues to push the anti-Ottoman narrative further. On 29 July the magazine published another

article condemning the British inaction and the policies of tolerance towards the Ottomans supported by Lord Derby and Prime Minister Disraeli[18].

What can be observed within the editions of *The Spectator* over the period 1875 – 1876? Firstly, the magazine expressed skepticism about a potential reform in Ottoman finance. There were published many articles reporting in detail about the atrocities of the Bulgarian Christians and condemning the inaction and open support that the British government offered to the Ottoman authorities. All this speaks of a significant shift in public opinion. The magazine blamed the Ottomans for their unwillingness to pay their debts since "the money is needed to kill down the Bulgarians". The articles reporting on Ottoman debt were often followed by articles describing the atrocities that the Ottoman government committed. As argued in one of the articles, only the intervention of a foreign power was considered helpful for the bondholders with regard to their hope to get their money. All this comes to show that the public reversed its support from the policy of the British government of backing the Ottomans. The detailed description of massacres comes to show that the public was much more sympathetic towards a military intervention against the Ottomans, as we can see from the articles dating from the end of July 1876. Given this, I believe that it was the default that made the British public more critical towards the Ottoman treatment of the Christian subjects. Investors had nothing to lose anymore, they were aware that the Ottomans were not going to pay unless there is an intervention from a Great Power. And the massacres against the Bulgarians were the perfect cause for Russia to declare war on the Ottoman Empire with the pretext of saving the Christians from the hands of the Muslims.

The Times

The Times was a British newspaper that appeared since 1788 six days a week (The Times, 2020). Taking into account the large number of its issues, I have limited myself to scrutinizing all the issues for the following months: October and November 1875, April, May, June and July 1876. This is

since I aim to see the press narrative following the default of October 1875 until the Bulgarian uprising of April 1876 and the discussion in the press in the following months. I have found out 87 articles published in the abovementioned months and referring directly to the default and to the Bulgarian insurrection. In contrast, I came across 40 articles published between 1 January and 5 October 1875, that is the date of the default, and dealing with the Ottoman Empire. Based on this numbers we can see that the number of the relevant articles doubled after the default.

Prior to the default

In early 1875 the reports about the Ottoman Empire that *The Times* published were largely concerned with the Montenegrin insurrection. A certain support of Ottoman integrity can be observed when it comes to the possibility of Russian intervention "Mohamedan Fanaticism which has tis center in Constantinople I less hostile than the Orthodox fanaticism which has its center I the old City of Moscow…"[19].

Some articles even praised a peaceful coexistence of Muslims and Christians in the Ottoman Empire dismissing claims of repression on religious basis. "Christian communities in Turkey exercise freely their worship, manage as they like their churches, cemeteries and schools, make their religious processions openly through the streets by day and by night, as the case may be, with their crosses, banners, and images..."[20].

In the summer of 1875, the newspaper published quite a few articles which dismissed the Ottoman financial problems. Some articles even claim that the exorbitant expenditures made by the Sultan are pure exaggerations serving only the purpose of "…injuring the holders of Turkish Stock without in any way benefiting the Turkish Government…"[21]

We can see also that while admitting that the Ottoman Empire had financial troubles the newspaper did not consider fully the possibility of default[22]. Some authors even called for extending further financial support to the Ottoman Empire, as it finded itself cut off from the ability to raise more funds from the European markets[23]. As a whole, before the default *The*

Times rarely published articles about the Ottoman Empire. The few published articles shared a very balanced view admitting that there were financial troubles in the Ottoman Empire but claiming that reforms could resolve them. Moreover, there were published articles that downplayed the plight of Christians in the empire largely because they could be used as a political tool for the Russian interests.

After the default

During the first days of October, *The Times* reported mainly on the ongoing Serbian-Ottoman conflict. During the first week of October, the newspaper published an impartial informative article on the default[24]. In the following week the tone on the Ottoman repudiation shifted. Here is what *The Times* wrote on 13 October about the public opinion in France: "Public opinion here is far from looking recent financial events calmly in the face…the small capitalist – he who has bought the stock to increase his comfort – now finds his income diminished by one half…financiers want the different governments to interfere: not to force Turkey to pay what she cannot pay but to do in Turkey what France did in Tunis."[25]

The French response is not within the scope of the current research. However, this report comes to show that it was not only the British public that advocated for political intervention as the analysis of *The Spectator* shows. France, as a Great Power, was also badly hurt by the Ottoman default and the public there was requesting intervention as well. The following day *The Times* published an article dealing with the lack of rights for the Christian subjects in the Ottoman Empire[26]. Again, one can see negative press releases about Ottoman internal policy after the default. During the rest of the month, the newspaper keeps a neutral and informative tone in series of articles "on the Ottoman Repudiation" albeit with some level of skepticism on the Ottoman ability to pay[27]. Throughout the month, the series of articles like those entitled "On the Ottoman Repudiation", "The State of Turkish Finance", "The Turkish Finance" continued to have a relatively neutral tone although they often doubt that western bondholders would be

able to recoup their investment in full. However, next to the articles discussing Ottoman debt one finds out a lot of articles discussing the plight of the Christians in the empire. For example, there are articles such as one entitled "Pan-slavonia" which speak in positive light of the Russian support for the Slavic Christian subjects of Turkey[28]. What is more, the newspaper expresses support for a Russian intervention: "The sacrifices made by the Russian nation are so great that Russia justified for stepping forth with its sympathies before the whole of Europe."[29] Another paper also thoroughly reports on the Christian massacres in Bosnia[30]. All these cases can be seen as an alternative that the press presents for an intervention of a Great Power in the affairs of the Ottoman Empire.

As of November, one can see how intertwined the financial and the geopolitical question became. This is what *The Times* claimed with regard to the conference of the Ottoman bondholders: "The financial question was so intimately bound up with the political question-the Eastern question was not yet laid: the various governments of the different holders could not but take the case of the bondholders into their most earnest consideration."[31]

Things were not made better by the possibility of the French and British taxpayers to cover a portion of the Ottoman debt. Both countries provided guarantees in the contract of issuing of Ottoman bonds[32]. In the following days the articles became increasingly more geopolitical in character. The newspaper gave a broad platform to pro-Slavic and anti-Ottoman sentiments. In some articles the journalists even expressed open support for a Russian military intervention against the Ottomans. "The Turks came as an army not as a nation: they conquered, ground and crushed the subjugate races, but never governed them…their energies have been exhausted by sloth and gross self-indulgence…any attempt at reform is in the opinion of all sound-minded men, utterly hopeless…They could stand no shock from abroad, least of all such and onset as Russia an in every moment make upon them."[33]

The article continues by condemning the Ottoman Empire for the poor treatment of its Christian subjects and openly advocating for a possible military intervention from the

European powers. The criticism and even mockery of the Ottoman authorities continued in the following year. "As the mother is so is the child to grow up: and it is the misfortune of the Moslem of the better classes…in the harem…secluded from social intercourse and shut up with slaves and as deprived from all power to think…The Turk does not trade, he is no merchant, he is no banker, he cannot count or calculate, he is an absentee landlord, he is no farmer…all the available work is done by the Greek, the Armenian or the Jew under him…"[34] Comments such as these just came to show the growing social contempt that the British society started having towards the Ottoman Empire. But things were only to get from bad to worse for the Ottoman publicity. The position that the Ottoman debt is as much a financial problem as it is political "…but the political question is mixed up with the financial, and, if was is to be made, the difficulty arises as to where the money for it is to come from..."[35]

The article further discusses the potential unwillingness of investors to fund the Ottomans in a potential military conflict following the repudiation of 1875. By 8 May the Bulgarian uprising entered the pages of *The Times*, but the tone was quite informative[36]. On top of these, the German and French ambassadors were assassinated in Thessaloniki by Muslim rioters: "…a crime which disgraces Turkey in the eyes of Europe."[37] The *softa*s (Islamic religious scholars) organized riots in Istanbul attempting to remove the Grand Vizier from power for his cooperation with the Western powers[38]. Although these events are outside the scope of the current research as they are not directly linked with the debt repudiation, I mention them in order to show that while the debt repudiation caused a wave of negative comments in the press, the situation was further exacerbated by these events. In any case, some publications were of a more balanced character but still made harsh criticism of the Ottoman governance. For example: "As long as laws of Turkey are on a theocratic principle, equality for all classes cannot be attained…therefore unbelievers in the Koran are degraded and despised race…No living Turk has the slightest notion of book-keeping much less of the science of finance…"[39]

Moreover, *The Times* revealed that the Ottomans' financial problems were further exacerbated by the Bulgarian uprising: "Large outlays will be required to pay in arrears…to keep up a force sufficient to lay Bashi-Bazooks and Circassian demons who have been conjured up in Bulgaria..."[40] This comes to show that the Bulgarian uprising put even more strain on the Ottoman finance, which in turn deepened the Ottoman problems. Not only the Sublime Porte did have to find a way to pay as much as it could to the bondholders; it also had to finance the quelling of the rebellion. The violent way in which the Ottoman government suppressed the Bulgarian insurgence would be presented in detail in the pages of *The Times* in a series of articles under the name "Atrocities in Bulgaria"[41]. The detailed description of these atrocities would again serve the purpose of worsening public opinion towards the Ottoman governance.

One can see that after the default the public opinion towards the Ottomans soured. On top of this, the press followed closely the humanitarian crisis of the Bulgarian uprising and took a resolute anti-Ottoman stance. In some instances, we can even see articles that openly supported a Russian intervention against the Ottomans in face of the atrocities committed against the Christian Slavs. As mentioned in the literature review, it was the British public opinion that played a major role in defying the policy of Britain to join the Crimean war. The press provides an insight into what British voters felt about the Middle East. However, it should be noted that many of the accounts were exaggerated, since the belief in European supremacy was very common in late Victorian Britain and France. This can largely be attributed to the notion of Orientalism in British and French societies. The Orientalist way of thinking would view Eastern societies through either a lens of romanticism or would view them as barbaric and irrational in comparison to the West (Said 1978, 26 – 39). Further on the default fueled the press' negativity and stereotypes. It should be admitted that the Orientalist narrative was the dominant way in which westerners thought about the Ottoman Empire. However, the reports on the atrocities were very much based on

real events, so was the default that soured the British public opinion further. Orientalism, should not be used to undermine the fact that the Ottoman Empire was facing both a financial and a geopolitical crisis.

In any case, by contrasting the Christian versus the Muslim subjects of the empire, often through exaggerations, the British press influenced the public opinion by making it more supportive of the plight of the Bulgarians.

Bulgarian horrors and the question of the East

This was the title of a short book published in 1876 by the leader of the British opposition, William Gladstone. The purpose of this work was to criticize the supportive policy of the British government towards the Ottoman Empire in face of the atrocities caused to the Christian population. However, I would like to focus on the stance that Gladstone took regarding the link between the Ottoman debt and the "crisis in the East": "Of the 200 million sterling borrowed from European Exchanges…a large part has been spend on the military…The result if before us…War with Servia…" (Gladstone 1876, 10 – 12).

Just as mentioned earlier in *The Spectator*, "the money is used to kill down the Bulgarians". Both these examples serve to show that the money from the debt served to enhance the Ottoman military and oppressive apparatus and not to invest in policies that could recover and improve the economy. This would be one of the factors that would cause the shift of British public opinion towards the Ottomans. Gladstone defined the British foreign policy towards the Empire following the Crimean war as "twenty years of grace". Taking into account Gladstone's position as a leader of the opposition, his opinion is crucial, as it signifies a shift away from endorsing the Ottomans, largely due to the humanitarian crisis in the empire. In any case, as we can see that the Ottoman public debt was a contributing factor to the shift of the British public opinion towards the Ottoman Empire.

Conclusion

The Ottoman public default of 1875 fueled anger among the British investors. This anger is quite visible on the pages of the then British press. Together with the reports of atrocities committed in the Balkans by Ottoman militia, the press began to openly criticize British foreign policy towards the Ottomans. The default of 1875 was detrimental to the British public opinion and together with the horrors that took place in the Balkans, the press began endorsing exaggerated negative stereotypes about the Ottoman Empire. Prior to the default the press was either neutral or almost silent about the affairs in the Ottoman Empire. All this together with the movement headed by Gladstone were some of the factors that exerted significant impact on the British foreign policy. These factors made the British public less willing to support the Ottoman Empire in a potential war with Russia, contrasting strongly with the support that the British public had for the Ottomans during the Crimean war. Correlation doesn't mean causation. The fact that the Bulgarian insurrection of April 1876 succeeded the Ottoman default of 1875 does not necessarily mean that these two events were directly linked. In any case, the current research shows that the British press would shift its language and tone following the default, one of the reasons being to accommodate the dissatisfaction of the bondholders. This allowed for more publicity on the plight of minorities in the Ottoman Empire. British public opinion towards the Ottomans shifted for the worse and the default played a significant role in this shift.

Figures

	Average 10y Yield (1850-1875)
SP	8,45
AUS	8,27
IT	7,98
OT	6,20
US	5,30
CD	5,24
AU	4,99
SW	4,83
NR	4,66
DEN	4,60
BE	4,59
FR	4,57
NT	4,12
GR	4,11
UK	3,22

Figure 1. Source: (Global Financial data, 2019)

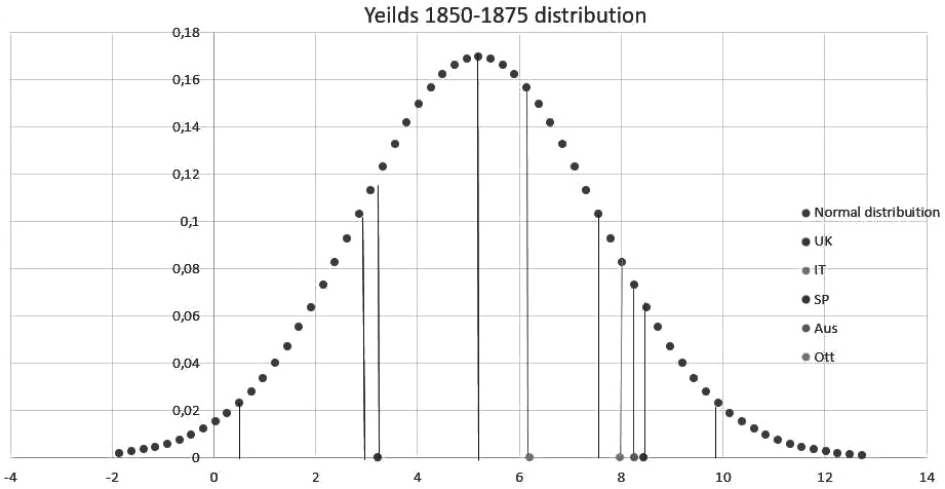

Figure 2. Source: (Global Financial Data, 2019); (Bank of England Archives, 1705 – 1880)

Figure 3. Source: (Clay 2000; 568-572); (Yackley 2013, 172); (Global Financial Data, 2019)

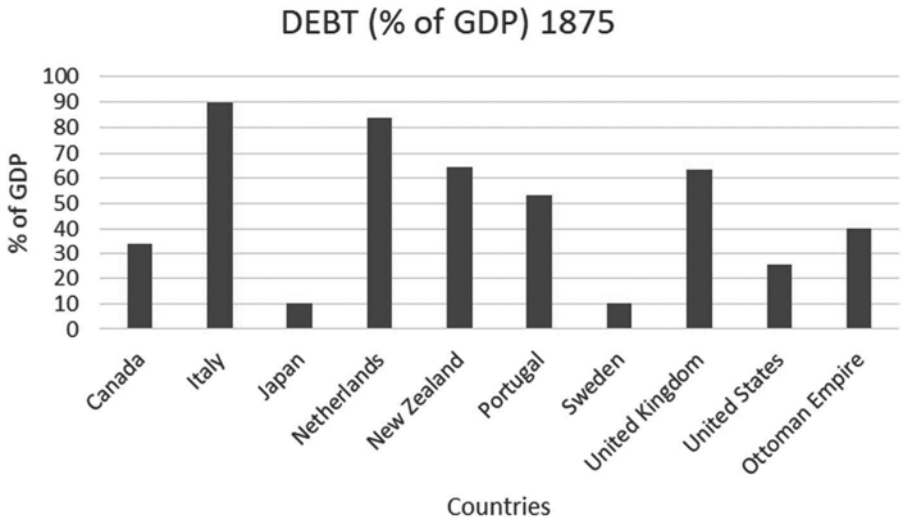

Figure 4. Source: (Historical Public Database 2020); (Yackley 2013, 192)

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Bank of England Archives. (n.d.). Average price of funds 1705-1888. [online] Available at: http://www.bankofengland.co.uk/Calm View/Overview.aspx?src=CalmView.Catalog.
2. See: https://www.calculator.net/
3. The Spectator, Vol. 48, Iss. 2470, October 30, 1875, "Ottoman debt".
4. The Spectator, Vol. 48, Iss. 2430, January 23, 1875, "The Cloud in Montengro".
5. The Spectator, Vol. 48, Iss. 2450, June 12, 1875, "Mohamed and Mohamedanism".
6. The Spectator, Vol. 48, Iss. 2467, October 9, 1875, "Turkish Government".
7. The Spectator, Vol. 48, Iss. 2468, October 16, 1875, "Topics of the Day: The future of Turkish finance".
8. The Spectator, Vol. 48, Iss. 2469, October 23, 1875, "The Meeting of Turkish Bondholders".
9. The Spectator, Vol. 48, Iss. 2472, November 13, 1875, "Ottomans Leave Bondholders Penniless".
10. The Spectator, Vol. 49, Iss. 2492, April 1, 1876, "Turkish Government postponing payment".
11. The Spectator, Vol. 49, Iss. 2498, May 13, 1876, "On Mohamedan Fanaticism".
12. The Spectator, Vol. 49, Iss. 2499, May 20, 1876, "Affairs in Turkey".
13. The Spectator, Vol 49, Iss. 2501, June 3, 1876, "The Bulgarian Insurection".
14. The Spectator, Vol 49, Iss. 2502, June 10, 1876, "Peace or war".
15. The Spectator, Vol 49, Iss. 2504, June 24, 1876, "News from the East".
16. The Spectator, Vol. 49, Iss. 2505, July 1, 1876, "The Immidate Policy of Great Britain"; The Spectator, Vol. 49, Iss. 2505, July 1, 1876, "The Weakness of our System of foreign affairs".
17. The Spectator, Vol. 49, Iss. 2507, July 15, 1876, "The Turkish Government".
18. The Spectator, Vol. 49, Iss. 2509, July 29, 1876, "The Next Step in the East".
19. The Times, January 26, 1875, "Turkey and Montenegro".
20. The Times, 1875 April 10, "The Evangelical aliance and the porte".
21. The Times, July 3, 1875, "Turkish finance".

22. The Times, July 14, 1875, "The Turkish Budget".
23. The Times, June 23, 1875, "The State of Turkey".
24. The Times, October 5-11, 1875, "Latest Intelligence: Turkey".
25. The Times, October 13, 1875, "Latest Intelligence: Turkey".
26. The Times, October, 1875, "Turkish Judges".
27. The Times, October 14, 1875, "On the Ottoman Repudiation".
28. The Times, October 22, 1875, "Pan-Slavonia".
29. The Times, October 29, 1875, "Turkey and the powers".
30. The Times, October 27, 1875, "Turkey".
31. The Times, November 2, 1875, "The Turkish Loans".
32. The Times, November 5, 1875, "Turkish finance and English legislation".
33. The Times, November 30, 1875, "The Eastern Question".
34. The Times, April 20, 1876, "The Turkish Governing class".
35. The Times, May 5, 1876, "Turkey, Russia and Austria".
36. The Times, May 9, 1876, "Turkey".
37. The Times, May 11, 1876, "The Salonica Assassinations".
38. The Times, May 18, 1876, "The Riot at Constantinople".
39. The Times, June 6, 1876, "The Turk in Europe: To the Editior of the Times".
40. The Times, June 12, 1876, "The New Turkish Government".
41. The Times, July 11-30, 1876, "Atrocities in Bulgaria".

ЛИТЕРАТУРА

Атанасов, Х., 2019. Стопанската криза от 1875 г. на страниците на българския възрожденски печат. *Известия на Центъра за стопанско исторически изследвания*. 4, 80 – 93.

Събев, Д., 2014. Фалитът, който ни помогна да се освободим. *Списание „Тема"*. Достъпно на: https://mittag.wordpress.com/2014/03/06/ottoman-default/

Accominotti, O., Flandreau, M., & Rezzik, R., 2011. The spread of empire: Clio and the measurement of colonial borrowing costs. *The Economic History Review*. **64**(2), 385 – 407.

Anon, (n.d.). *About The Spectator*. [online] Available at: https://www.spectator.co.uk/about/. [Accessed 15 Feb. 2020].

Anon, (n.d.). *About us: Times*. [online] Available at: https://www.thetimes.co.uk/static/about-us [Accessed 15 Feb. 2020].

Baum, M., Potter, P., 2008. The Relationships Between Mass Media Public Opinion and Foreign Policy: Towards Theoretical synthesis. *Annual Review of Political Science*, 11, 39 – 65.

Blaisdell, D., 1929. *European Financial Control in the Ottoman*

Empire; a Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt. Columbia University Press.
Carles, M. A., and Iglesias, E., 2018. Banking, currency, stock market and debt crises in Spain, 1850-1995. *Applied Economics*. **50**(18), 2056 – 2069.
Clay, C., 2001. *Gold for the Sultan*. I. B. Tauris.
Conte, G., 2019. Ottoman and Greek Sovereign Debt and Bankruptcy: A Long-Term Comparative Analysis. *The Journal of European Economic History*. 2, 111 – 123.
Eldem, E., 2005. Ottoman financial integration with Europe: foreign loans, the Ottoman Bank and the Ottoman public debt. *European Review*. **13**(3), 431 – 445.
Esteves, R.P., 2013. The bondholder, the sovereign, and the banker: sovereign debt and bondholders' protection before 1914. *European Review of Economic History*. **17**(4), 389 – 407.
Geyikdağı, N., 2017. The Evolution of British Commercial Diplomacy in the Ottoman Empire. *Conress – Iktisat ve Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırmalar*. **1**(1), 9 – 46. Available at: https://conress.yeditepe.edu.tr/sites/default/files/the_evolution_of_british_commercial_diplomacy_in_the_ottoman_empire397859-429708.pdf
Gladstone, W., 1876. *Bulgarian horrors and the question of the east*. London: J. Murray. Available at: https://attackingthedevil.co.uk/pdfs/bulgarian_horrors_glad.pdf
Global Financial Data. (n.d.). *History is Now*. [online] Available at: https://www.globalfinancialdata.com/our-vision/.
Historical Public Database (2020). International monetary fund, Available at: https://www.imf.org/external/datamapper/DEBT1@DEBT/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD
İnalcik, H., 1977. The Rise of the Ottoman Empire. In: *The Cambridge History of Islam*. Cambrigde University Press, 295 – 323.
Mauro, P., Sussman, N. and Yafeh, Y., 2006. *Emerging Markets and Financial Globalization: Sovereign Bond Spreads in 1870 – 1913 and Today*. Oxford: Oxford University Press.
McMullen, M., 1973. *British public opinion and the origins of the Crimean war: The impact of public opinion on foreign policy, 1830 – 1854*. Master Thesis. McGill University. Available at: https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/wh246t362
Mitchener, K., Weidenmier, M., 2010. Supersanctions and Sovereign Debt Repayment. *Journal of International Money and Finance*. **29**(1), 19 – 36.

Platt, D., 1968. *Finance, trade, and politics in British foreign policy 1815 – 1914*. Oxford University Press.
Said, E., 1979. *Orientalism*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
Shannon, R., 1975. *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. Harvester Press.
Suter, C., 1992. *Debt cycles in the world-economy: foreign loans, financial crises, and debt settlements, 1820 – 1990*. Westview Press.
Tuncer, A., 2015. *Sovereign debt and international financial control: The Middle East and the Balkans, 1870 – 1914*. Palgrave Macmillan.
Vizcarra, C., 2009. Guano, Credible Commitments, and Sovereign Debt Repayment in Nineteenth- Century Peru. *The Journal of Economic History*. **69**(2), 358 – 387.
Yackley, J., 2013. Bankrupt: Financial Diplomacy in the Late Nineteenth-Century Middle East. Unpublished PhD thesis, University of Chicago.

REFERENCES

Accominotti, O., Flandreau, M., & Rezzik, R., 2011. The spread of empire: Clio and the measurement of colonial borrowing costs. *The Economic History Review*. **64**(2), 385 – 407.
Anon, (n.d.). *About The Spectator*. [online] Available at: https://www.spectator.co.uk/about/. [Accessed 15 Feb. 2020].
Anon, (n.d.). *About us: Times*. [online] Available at: https://www.thetimes.co.uk/static/about-us [Accessed 15 Feb. 2020].
Atanasov, H. (2019). The 1875 Economic Crisis on the Pages of the Bulgarian revival press. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. 4, 80 – 93.
Baum, M., Potter, P., 2008. The Relationships Between Mass Media Public Opinion and Foreign Policy: Towards Theoretical synthesis. *Annual Review of Political Science*. 11, 39 – 65.
Blaisdell, D., 1929. *European Financial Control in the Ottoman Empire; a Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*. Columbia University Press.
Carles, M. A., and Iglesias, E., 2018. Banking, currency, stock market and debt crises in Spain, 1850-1995. *Applied Economics*. **50**(18), 2056 – 2069.
Clay, C., 2001. *Gold for the Sultan*. I. B. Tauris.
Conte, G., 2019. Ottoman and Greek Sovereign Debt and Bankruptcy: A Long-Term Comparative Analysis. *The Journal of European Economic History*. 2, 111 – 123.

Eldem, E., 2005. Ottoman financial integration with Europe: foreign loans, the Ottoman Bank and the Ottoman public debt. *European Review*. **13**(3), 431 – 445.
Esteves, R.P., 2013. The bondholder, the sovereign, and the banker: sovereign debt and bondholders' protection before 1914. *European Review of Economic History*. **17**(4), 389 – 407.
Geyikdağı, N., 2017. The Evolution of British Commercial Diplomacy in the Ottoman Empire. *Conress – Iktisat ve Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırmalar*. **1**(1), 9 – 46. Available at: https://conress.yeditepe.edu.tr/sites/default/files/the_evolution_of_british_commercial_diplomacy_in_the_ottoman_empire397859-429708.pdf
Gladstone, W., 1876. *Bulgarian horrors and the question of the east*. London: J. Murray. Available at: https://attackingthedevil.co.uk/pdfs/bulgarian_horrors_glad.pdf
Global Financial Data. (n.d.). *History is Now*. [online] Available at: https://www.globalfinancialdata.com/our-vision/.
İnalcik, H., 1977. The rise of the Ottoman empire. In: *The Cambridge History of Islam*. Cambrigde University Press, 295 – 323.
Mauro, P., Sussman, N. and Yafeh, Y., 2006. *Emerging Markets and Financial Globalization: Sovereign Bond Spreads in 1870 – 1913 and Today*. Oxford: Oxford University Press.
McMullen, M., 1973. *British public opinion and the origins of the Crimean war: The impact of public opinion on foreign policy, 1830 – 1854*. Master Thesis. McGill University. Available at: https://escholarship.mcgill.ca/concern/theses/wh246t362
Mitchener, K., Weidenmier, M., 2010. Supersanctions and Sovereign Debt Repayment. *Journal of International Money and Finance*. **29**(1), 19 – 36.
Platt, D., 1968. *Finance, trade, and politics in British foreign policy 1815-1914*. Oxford University Press.
Sabev, D., 2014. Falitat, koyto ni pomogna da se osvobodim. The "Tema" Magazine. Available at: https://mittag.wordpress.com/2014/03/06/ottoman-default/
Said, E., 1979. *Orientalism*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
Shannon, R., 1975. *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*. Harvester Press.
Suter, C., 1992. *Debt cycles in the world-economy: foreign loans, financial crises, and debt settlements, 1820 – 1990*. Westview Press.
Tuncer, A., 2015. *Sovereign debt and international financial control: The Middle East and the Balkans, 1870 – 1914*. Palgrave Macmillan.
Vizcarra, C., 2009. Guano, Credible Commitments, and Sovereign

Debt Repayment in Nineteenth- Century Peru. *The Journal of Economic History*. **69**(2), 358 – 387.
Yackley, J., 2013. Bankrupt: Financial Diplomacy in the Late Nineteenth-Century Middle East. Unpublished PhD thesis, University of Chicago.

КАК СЕ ПРЕДСТАВЯТ ОСМАНСКИЯТ ФАЛИТ ОТ 1875 Г. И ИЗТОЧНИЯТ ВЪПРОС В БРИТАНСКАТА ПРЕСА?

Резюме: Настоящата статия има за цел да изследва въпроса как османският фалит от 1875 г. влияе на Източния въпрос. В статията се прави преглед на британската преса от периода, за се проследи дали след фалита британските вестници започват да проявяват по-положително отношение към малцинствата в Османската империя. Нещо повече, изчислена е доходността на османските облигации преди банкрута и е съпоставена сумата, която османската държава дължи на инвеститорите, с тази на други страни от периода. Това се прави, за да се провери дали османският фалит от 1875 г. има глобално отражение върху финансовия свят и съответно може да служи като логично обяснение за промяната в отношението на пресата към Османската империя: от положително към особено критично по отношение на правителствената политика към малцинствата и лошото управление на ресурсите. Авторовите констатации показват, че османският дълг не е бил считан за особено рисков и не следва да се счита, че османската хазна е била свръхзадлъжняла в сравнение с тази на други икономики от периода. Това обяснява защо инвеститорите са били шокирани от новината за фалита. Освен това се забелязана промяна в отношението на пресата, която все повече критикува лошото управление на дълга от османската държава. Стига се до заключението, че фалитът е един от факторите, които повлияват на курса на британската външна политика в региона.

Ключови думи: османски публичен дълг, фалит, британска преса.

Correspondence address:
Dimitar Bozov, MA
London School of Economics
E-mail address: mitkobozov@gmail.com

ПАЗАРНИ СЦЕНИ В БЪЛГАРСКАТА ЖИВОПИС ОТ КРАЯ НА XIX И НАЧАЛОТО НА XX ВЕК (ЗА ЕТНОГРАФИЗМА В АКАДЕМИЧНИЯ СТИЛ)

Проф. д.и.н. Любомир Миков

Национална художествена академия

Резюме: Предмет на разглеждане са пазарните сцени в българската живопис от края на XIX и началото на XX век. Най-ярките представители и основоположници на българската живопис от посочения период са Иван Мърквичка (1856 – 1938), Ярослав Вешин (1860 – 1915) и Антон Митов (1862 – 1930). Отбелязва се, че никога по-късно вниманието, което нашите художници отделят на битовата култура, не е толкова целенасочено и многостранно, каквото е вниманието, което са отделили първото поколение художници към нея в историята на модерната българска живопис. Специално се подчертава, че това се дължи на академичния стил и свързания с него етнографизъм в тяхното творчество.

Ключови думи: пазарни места, живопис, академичен стил, етнографизъм.

Сред многобройните обществени промени в младата българска държава след Освобождението се наблюдава и генерална промяна на художествените ценности в областта на изобразителното изкуство. Това е времето, когато църковното изобразително изкуство отстъпва пред светското, когато византийската художествена система се подменя от западноевропейската, когато в крайна сметка старият художествен модел се измества от художествения модел на новото време.

Най-ярките представители и основоположници на българската живопис в края XIX и началото на XX век са Иван Мърквичка, Ярослав Вешин, Антон Митов и Иван Ангелов (1864 – 1924). Не по-малко значими са и творбите на Стефан Иванов [Георгиев] (1875 – 1951), Никола Маринов [Христов] (1879 – 1948), Никола Петров [Воднянски] (1881 – 1916) и др.,

които също се включват в редиците на ранното поколение български художници.

Живописното творчество, което тези художници завещават, бележи най-високо постижение в областта на портретния жанр и на битовата картина, без това да означава подценяване на историческите (баталните) им платна, както и на техните произведения на религиозна тематика.

Основната заслуга на Ив. Мърквичка, Яр. Вешин, Ан. Митов, Ив. Ангелов и др. се съдържа в опита им да изобразят преди всичко етнокултурната специфика на българите. Следвайки тази задача, те се обръщат не толкова към историята, а по-скоро към бита и традициите, към живота на българина, към неговия образ така, както е видян и наблюдаван от тях на полето, в кръчмата, на пазара, в гробищата, на мегдана, по време на сватба.

Досега живописното наследство на първото поколение български художници е изследвано частично, въпреки че неотдавна творчеството на Ан. Митов стана предмет на много интересни изследвания (Konuk 2000; Rodat Mitovi 2001; Ivanova 2003).

Задачата, която си поставям тук, е да обърна внимание на един от основните и общ за посочените художници предмет на изобразяване, какъвто за тях са пазарите в общественото пространство на младата българска държава.

В края на XIX и началото на XX век пазарите са единственото обществено място, където свободно се срещат и общуват представители както на различни социални слоеве, така и на някои етноконфесионални групи у нас като евреи, турци, цигани. Те са място както за самопоказване, за себеизява, така и място за самовглъбяване, за уединение, за размисъл, великолепен пример за което е творбата на Ан. Митов „Помнете Силистра“ или „Група селянки на пазара в Силистра“ (1913). Пазарите са и единственото място, на което публично се манифестират уменията на българите в сферата на тяхното домашно творчество и художествени занаяти. За една част от населението и предимно за българските селяни пазарите са и основен източник на доходи. В крайна сметка пазарите са индикация за икономическото им състояние, за нивото на техния жизнен стандарт.

Една от особеностите на първите ни художници след Освобождението е тяхната продуктивност, като най-откроващ се в това отношение е Ан. Митов. От друга страна, редица творби на тези художници представляват перфектна художествена регистрация именно на пазарните места и на пазарните ситуации. Твърде интересни са и платната на някои от тях, изобразяващи отделни търговци. Ан. Митов е несравним и в това отношение, защото освен с впечатляващия обем на продукцията си той се отличава и като най-изявен художник на пазарите в българската живопис. В този смисъл може да се каже, че няма друг художник в историята на българската живопис, който да е показал така многостранно градските пазари и изобщо пазарното многообразие, както това е направил Антон Митов. Докато Ив. Мърквичка въвежда многофигурната композиция в новата българска живопис (Protich 1955, 25), а Яр. Вешин поставя основите на баталния жанр (Rangelova 2001, 8), то Ан. Митов се налага като ненадминат майстор на битовата картина, предимно с многобройните изображения на градските пазари.

Цялото творчество на първите следосвобожденски художници е решено в най-оптималния вариант на академичния стил. В статията си „Националното в живописта на Мърквичка и Митов“ Д. Аврамов посочва за най-характерни следните черти на тяхното творчество: „селска тематика, обективен натурализъм, фотографски документализъм и етнографизъм, пренебрежение или непознаване автономните сюгжестивни възможности на чистите пластични средства“ (Avramov 1969, 22 – 23). „Изобщо, пише по-нататък авторът, нашите художници от първата следосвобожденска генерация, учейки се от европейските майстори, усвояват и тяхната естетика за буквално, дескриптивно предаване на натурната видимост“ (Avramov 1969, 27). Още по-нататък той отбелязва: „И тъй като тази външно наподобителна техника е поставена в услуга на амбицията да се постигне национален стил чрез изобразяване на *селския бит*, логически се стига дотам, че националният стил се отъждествява едва ли не с ***етнографизма***. Да се покаже един обред или събитие, свързано с живота на народа, във всичките му характерни

особености, да се изобрази един селянин или селянка в локалната им среда, със специфичните носии, кройки, колорит, с шевиците, орнаментите и украшенията по тях, да се фиксира завинаги върху платното деловата или шумна атмосфера на един пазар, като се покажат колкото е възможно по-точно неговите „герои“ – продавачи и купувачи, с разнообразието на техните облекла, жестове и пози, с богатството на излаганата стока и пр. – ето това става главна задача на художника – една задача, която *от днешно гледище все още стои на нивото на етнографизма, без да е успяла да се издигне до истинското творчество*“ (Avramov 1969, 27, подчертаното в курсив от мен – Л. М.).

Това изявление е доста странно и по същество спекулативно, защото етнографизмът е вътрешно присъщ на академичния стил. Ако на Д. Аврамов не са му харесвали старите академични художници, това не означава, че днес и в бъдеще тяхното творчество трябва да бъде подценявано и дори отричано. Авторът греши и по отношение на селския бит, който той разчита в творчеството на Ив. Мърквичка и Ан. Митов. В действителност обаче доминиращ фактор в тяхното творчество не е селския бит, а градският човек, градската среда и градския бит. Особено впечатляващ факт във връзка с това са някои отделни изображения на жени, които освен европейски дрехи са носили и чадър против слънчево изгаряне – една твърде изтънчена привичка в ежедневието на софийските дами, изобразена в картината на Ан. Митов „Софийски пазар“ (1905).

Във връзка с посоченото авторът се пита: „имаха ли и могат ли да имат „стил“ художници, които смятат за завършена своята работа едва след като са убедени, че не са пропуснали нито една подробност от изобразявания предмет, художници, чиито творчески стремежи не се издигат над амбицията да предадат фотографски достоверно външния свят?“ (Avramov 1969, 33).

„Стилът, пояснява авторът, означава претворяване, трансформация, декомпозиране на натурата и изграждане на нова естетическа реалност, родена от една художествена идея; той предполага избор, подчертаване, опростяване,

премахване, преувеличения, деформации; той е пречупване на външното през вътрешното, на действителността през своеобразието на една художническа индивидуалност“ (Avramov 1969, 33).

Цитираното разсъждение за стила също е спекулативно, защото той съвсем не означава само това, с което авторът го характеризира. Посочените от него атрибути на стила са всъщност средства за придаване на наднационален, универсален или космополитен характер на творческия акт, както и на самата творба. Що се отнася до националния стил, важно е да се подчертае, че той изисква задължително ползване на етнографските белези на изобразявания обект. Те са нужни за адекватното разпознаване на неговия етничен (национален) характер. Иначе казано, без етнографизъм няма етнокултурна самобитност, а без такава самобитност не може да има национален стил, няма и национална специфика при изобразяване на чужда етнокултура. Благодарение на академичния стил изкуството на разглежданите художници отдавна се е превърнало в безспорен източник на много важна за поколенията етнокултурна информация, съдържаща редица битови и инфраструктурни (предимно архитектурни) особености, основно място сред които заема презентацията на народния костюм, на облеклото на народа, при това не само на българите. Затова разглежданото изкуство е придобило статус на своеобразен исторически документ, доказващ в крайна сметка преди всичко устойчивостта и съхранението на българското народно облекло до края на XIX век или след петвековното османско владичество по българските земи. Този културноисторически факт е не само забележителен сам по себе си, но е и великолепно илюстриран от академичния стил и в частност от етнографизма в творчеството на нашите художници след Освобождението. Много точно във връзка с това е наблюдението на Б. Рангелова, която пише: „Стремежът за изграждане на национално по характера си изкуство е един от лайтмотивите в нашата нова художествена история“ (Rangelova 2001, 9).

Автентичността и самобитността на следосвобожденското живописно наследство се потвърждават и от някои фотогра-

фии, чиято „неръкотворна“ феноменалност (по-подробно вж. Gadzheva 2017, 293 – 307) се свежда предимно до реализма или достоверността на изобразеното. Поради това, подобно на академичната живопис, фотографиите (снимките) и някои картички се превръщат в документални свидетелства с безспорна достоверност и историческа стойност. С такъв статус са например и няколко фотографии, които са съхранявани под общ инвентарен номер 2149 в архивния фонд на отдел Нова история към Регионалния историческия музей в Разград и свидетелстват за обособени пазарни места около „Ибрахим паша“ джамия в града. Според музейните сътрудници тези фотографии са направени в края на 30-те или през 40-те години от местния художник К. Петров. За обособяване на пазарни места около джамията става ясно най-напред от една снимка, публикувана от А. Явашов (Yavashov 1930, 87, ил. 66). От нея се разбира, че пред югоизточна фасадна стена на джамията има сергии, между които се забелязва и един павилион.

От съхранените снимки в архива на РИМ в Разград се вижда, че на пазара при джамията занаятчии и селяни са предлагали стоката си на открито, която в повечето случаи е поставяна направо на земята. Понякога, макар и рядко, са ползвани и леки паянтови сергии.

На две от снимките се вижда, че пред преддверието на джамията са подредени за продаване десетки екземпляри на различни видове битова керамика. Изложени са например паници, стомни, гърнета, саксии, делви и др. Голямото и разнообразно количество на тази стока свидетелства, че през втората четвърт на XX век грънчарският занаят в района е бил в разцвета си.

Пространството пред преддверието на джамията е ползвано и за продаване на зеленчуци и подправки. Изглежда обаче, че обичайното място за излагане на зеленчуци е било пред югозападната фасада на джамията, както се разбира от други снимки, на които селяни – българи и турци, са изложили на това място тикви и кошници с чубрица, нанизан сух чесън и др. Облеклото на заснетите търговци и купувачи е указание за тяхната етно-религиозна принадлежност, както и за социалния им статус.

Според фотографиите търговците са българи и турци – предимно селяни. Такива са и купувачите, но сред тях има и представители на градското население. Сред търговците има и доста жени селянки – както християнки, така и мюсюлманки.

Създадените пазарни места при „Ибрахим паша“ джамия са се обособили като своеобразен социокултурен акцент в централната зона на града. Ползването на тези пазарни места от търговци и купувачи с различен социален статус и с различна етнорелигиозна принадлежност се е превърнало в средство за вдигане на етносоциалните бариери сред местното население, както и за проникване в бита, традициите и културата на „другия“ (Mikov 2015, 96 – 97).

Въпреки че са правени през първата половина на XX век, снимките от разградския музей са запечатали пазарни сцени, ситуации и образи, каквито платната на Ив. Мърквичка, Яр. Вешин и особено Ан. Митов съдържат в изобилие, следвайки академичния стил на изобразяване на съответните етнокултурни специфики и традиции в лоното на етнографизма.

От друга страна обаче, между фотографското и академичното живописно изображение има много съществена разлика. Докато фотографското изображение е по принцип механично, създадено е без участието на човешката ръка (Gadzheva 2017, 293 – 307), живописното академично изображение е дело колкото на ръката на твореца, толкова и на неговото субективно осмисляне. Поради това живописните платна в стилистиката на академизма са много по-експресивни в сравнение със застиналата статика на фотографското изображение. Разглеждайки ролята на фотографията в живописта, Р. Маринска пише: „Широкото използване на фотографията в изобразителното изкуство още от момента на това голямо техническо изобретение отдавна не предизвиква негативни реакции и е прието като един плодотворен диалог на двата визуални езика“ (Marinska 2001, 17 – 18). Оказва се обаче, че този диалог невинаги е безпроблемен, защото понякога фотографията ощетява живописта. Показателен пример в това отношение, разгледан също от Р. Маринска, е творчеството на Ан. Митов, в което тя отк-

рива използването на контрастни бликове, характерни за фотографията, пълно съответствие между живописното изображение и запечатания фотографски „миг“ и особено често срещаното кадриране или фотографско отсичане на композицията (Marinska 2001, 19).

В централната част на Разград е имало още един социокултурен акцент, т.е. още едно пазарно място, което се е намирало при часовниковата кула. Този пазар е бил предимно зеленчуков и се е отличавал от пазара при джамията с построените около кулата търговски павилиони за съхраняване и продаване на съответната стока. Забележителното за този втори пазар в града е, че той често е превръщан в място за забавление. По този повод местният краевед Хр. Миндов пише: „Понякога в града зазвучаваше шарманка. Един човек с широкопола шапка мъкнеше шарманката и въртеше дръжката ѝ; шарманката отмерваше някоя романтична италианска серенада или сладостно люлеещ се валс. Върху шарманката имаше кутия с увеличителни стъкла, а в кутията се показваха картини… Тия хора с шарманките людете ги наричаха „изпаднали германци“, а в действителност те бяха бедни италианци, прехвърлили морето и дошли у нас, за да припечелят някоя пара“ (Mindov, 7 – 8). Единственият засега визуален източник на информация за този колкото специфичен, толкова и популярен персонаж в града, се съдържа в една рисунка на местния разградски художник и фотограф К. Петров от 1924 г., публикувана по-късно от Ан. Явашов (Yavashov 1930, 150, ил. 84). Два персонажа в тази рисунка се открояват от всички останали присъстващи на пазара. Това са човекът с шарманката и една жена, държаща отворен чадър. За човека с „шарманката“ споменава и Р. А. Скот Макфий в описанието си на пазара в Разград от 1913 г. Според автора това било „един досаден мъж с преносим хармониум“, който пял „безкрайни песни пред доволната публика“ (Skot Makfiy 2007, 115).

Предвид изложеното досега, следвайки схващането си за стила, Д. Аврамов подценява не само творчеството на Ив. Мърквичка и Ан. Митов, но и споменатото от него послание на Ив. Шишманов (Avramov 1969, 30) в забележителната му статия за „Значението и задачата на нашата етнография“

(Shishmanov 1889, 1 – 64). Ако Д. Аврамов беше разбрал докрай посланието на Ив. Шишманов, щеше да знае какво огромно значение като исторически документ придобиват с времето творбите на нашите следосвобожденски художници.

Творчеството на всеки един от основателите на новата българска живопис притежава и някои особености. Поголямата част от тях се забелязват и в продукцията им на тема пазари. Ив. Мърквичка например отделя много поголямо внимание на типажите, отколкото на средата, в която са представени и ситуирани (Protich 1955, 31). Яр. Вешин пък проявява подчертана склонност към изобразяване на коне – предимно на впрегнати и галопиращи коне (Tsoncheva 1955, 61). Многофигурна композиция с изображения на коне представлява и картината „Връщане от пазар“ (1898), която е първата творба на автора на тема пазари (Tsoncheva 1955, 61). Характерното за Ан. Митов е преди всичко устойчивият му интерес към пазарната атмосфера и към образите на отделни търговци, към пазарите и пазарния живот по принцип, доказателство за което са над 60-те му творби на тази тема. Градските пазари в неговото творчество имат не само трайно присъствие, но са и предмет на забележително художествено възпроизвеждане в историята на българската живопис. Творчеството на Ив. Ангелов пък се отличава от това на предхождащите го художници с известни модернистични тенденции.

Основоположниците на ранната българска живопис са включили в творбите си и чуждоетнични образи. Важна предпоставка за това е реално съществуващата етнична пъстрота сред населението в държавата. От друга страна, интересът или предразположението на художниците към изобразяване на турци, евреи и цигани са провокирани и от външните особености и белези, с които те се отличават.

В сравнение с Ив. Мърквичка и Яр. Вешин, Ан. Митов разработва темата за пазарите не само по-детайлно, но и помащабно. Във връзка с това може да се каже, че неговите битови картини са една своеобразна панорама на пазарната действителност в историята на българската живопис. В тези картини са включени образи на млади и стари, на жени и

мъже, на селяни в традиционни костюми, на евреи, турци, цигани, гагаузи, шопи, на граждани занаятчии: златари, грънчари, хлебари, кебапчии, мекичари, халваджии, лимонададжии, на амбулантни търговци. Представен е дори образът на един народен аптекар. Не по-малко е и разнообразието на продаваната стока – плодове, зеленчуци, цветя, птици, домашни животни, сирене, вретена, сита, грънчарски изделия, домашнотъкани платна, шишенца с лекарства, накити и др. Важно е да се подчертае, че Ан. Митов обръща внимание и на средата, в която са ситуирани пазарите, т.е. на местата, където те са локализирани. В този смисъл изобразените от него архитектурни обекти, при които пазарите са се намирали, не са фон, а част от пазарния декор. Освен това от неговите картини става ясно, че някогашните пазари са били локализирани предимно при по-големите джамии – например при Баня баши джамия в София, както и при несъществуващата вече Байраклъ джамия в Силистра.

Основаването на пазарни места при джамиите е широко разпространена османска традиция, свързана с тяхната издръжка. Затова някои от по-големите градски и петъчни джамии се отличават с нарочно проектирани и изградени външни колонади, пространството под които е предназначено за пазарно място на всякакви търговци, като част от техните доходи са предоставяни за издръжка на джамиите. Възприемането на тази традиция от българското население се дължи на известен ориентализъм както в обществения манталитет, така и в творчеството на нашите художници след Освобождението. Твърде показателен пример в това отношение е пазарното място, което се е утвърдило „като особен топос на разбирателство между това, което се припознава като свое, и чуждото в лицето на близкия Друг“ (Iliev 2018, 16).

За разлика от Ив. Мърквичка и Яр. Вешин, Ан. Митов не само разширява темата за пазарите, но и показва развитие в начина на нейното третиране. С течение на времето неговите образи придобиват по-плътен психологизъм и по-ярка изразителност, а детайлите не са така самоцелни, както в по-ранните му платна.

В заключение бих искал да отбележа, че никога покъсно вниманието, което нашите художници отделят на битовата култура, не е толкова целенасочено и многостранно, каквото е вниманието към нея, което са отделили първото поколение художници в историята на модерната българска живопис.

И още нещо. Прави впечатление, че нито един представител на етноконфесионалните общности в творчеството на Ив. Мърквичка, Яр. Вешин, Ан. Митов и Ив. Ангелов не е изобразен като отрицателен образ. С това тяхното творчеството се различава от творчеството на художниците след 1912 г., т.е. по време на войните, както и няколко десетилетия покъсно. Тогава, както е известно, се появява историческата живопис, в която образът на небългарина – главно на турчина, е представен задължително като враг. Това е един изключително интересен факт, който засега не е разглеждан и който, разбира се, няма връзка с въпроса за толерантността или нетолерантността на съответните художници.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Опис на по-известните произведенията на тема „Пазарни сцени“ в творчеството на Ив. Мърквичка, Яр. Вешин, Ан. Митов, Ив. Ангелов, Стефан Иванов [Георгиев], Никола Маринов [Христов] и Никола Петров [Воднянски]

Иван Мърквичка (1856 – 1938):

– 1882 г.: „Пазар“ или „Малкият пловдивски пазар“, маслени бои – по-нататък: м. б.;

– 1887 г.: „Птицепродавец“ (етюд към пловдивските пазари), м. б.;

– 1887 г.: „Сакаджии“ (Водопродавачи наливат в сакове вода от река Марица), м. б.;

– 1888 г.: „Пловдивски пазар“ или „Големият пловдивски пазар“, м. б.;

– 1895 г.: „Сцена от софийския пазар“, м. б.;

– *[1] „Селяни на пазар (Софийско)“, м. б.;

– * „Селянка на път за пазар“, м. б.;

– * „На пазар през зимата“, м. б.;

– * „Евреин – пловдивски лимонададжия“, м. б.;

– * „Вечер преди пазар в София“, м. б.;

– * „Мотив от софийския пазар“, акварел.

Ярослав Вешин (1860 – 1915):

– 1898 г.: „Връщане от пазар“, м. б.;

– 1899 г.: „Пазар“ или „Пред пазар“, м. б.;

– 1899 г.: „Сцена от пазар“, м. б.;

– 1899 г.: „Конски пазар в София“, м. б.;

– 1899 г.: „Добър пазар“[2] или „Пазар в Одрин“, м. б.;

– около 1899 г.: „На пазар“, м. б.

– 1899 г.: „Пред хана“, акварел. Смята се за подготвителен етюд към картината „Пазар“ или „Пред пазар“ (Tsoncheva 1955: 60).

– около 1900 г.: „На пазар“, рисунка с молив;
– около 1900 г.: „На пазар“, рисунка с молив;
– около 1900 г.: „Пазар“, рисунка с молив;

Антон Митов (1862 – 1930):

– 1888 г.: „Баба́ Яни“ (амбулантен продавач на хляб), м. б.;
– 1894 г.: „Пазар на грозде в Евксиноград“, м. б.;
– 1896 г.: „Софийски пазар“, м. б.;
– 1896 г.: „Варненски пазар“, м. б.;
– 1896 г.: „Продавач на ябълки“, м. б.;
– 1896 г.: „Халваджия“, м. б.;
– 1898 г.: „Златар на софийския пазар“, м. б.;
– 1899 г.: „Из софийския пазар“ или „Евреин на пазара“, м. б.;
– 1900 г.: „Български пазар“, м.б.;
– 1901 г.: „Селянин продава кокошки“, м. б.;
– 1901 г.: „Майка и дъщеря на пазара в София“, м. б.;
– 1901 или 1903 г.: „Селянка с гъски“ или „Продавачка на гъски“, м. б.;
– 1903 г.: „Снаха и свекърва на пазара в Русе“, м. б.;
– 1903 или 1904 г.: „Сцена от софийския пазар“ или „Група селянки на пазара в София“, м. б.
– 1903 или 1906 г.: „Две свати (Силистра)“, м. б.;
– 1904 г.: „Народен аптекар“, м. б.;
– 1904 г.: „Моми на пазара в Силистра“, м. б.;
– 1904 г.: „Пазар в София“, м. б.;
– 1904 г.: „Селянин продава сирене на софийския пазар“, м. б.;
– 1904 г.: „Жена на силистренския пазар“, м. б.;
– 1904 г.: „Циганки продават сита“, м. б.;
– 1904 г.: „Хлебари“, м. б.;
– 1904 г.: „Хлебари“ – втора картина, м. б.;
– 1904 г.: „Пазарен ден в София“, м. б.;
– 1905 г.: „Мотив от пазара в София“, м. б.;
– 1905 г.: „Софийски пазар“, м. б.;
– 1906 г.: „Кебапчийница в Стара Загора“, м. б.;
– 1906 г.: „Продават сита“, м. б.;
– 1907 г.: „Турчин с магаре на пазара“, м. б.;

– 1907 г.: „Майка и снаха на пазара в София“, м. б.;
– 1908 г.: „Лимонададжия на старозагорския пазар“, м. б.;
– 1908 г.: „Продали житото в Бургас“, м. б.;
– 1908 г.: „В Бургас на пазара“, м. б.;
– 1908 г.: „Майка и дъщеря на пазара в София“ м. б.;
– 1908 г.: „Селянки се черпят с лимонада на старозагорския пазар“, м. б.;
– 1913 г.: „Пазар в Силистра“, м. б.;
– 1913 г.: „Помнете Силистра“ или „Група селянки на пазара в Силистра“, м. б.;
– 1915 г.: „Селянки на софийския пазар“, м. б.;
– 1916 г.: „Мекичари в София“, м. б.;
– 1916 г.: „Пазарна сцена“, м. б.;
– 1917 г.: „Пазар на зеленчуци и грънци в София“ или „Грънчарски пазар в София“, м. б.;
– 1918 г.: „На пазара в Стара Загора“, м. б.;
– 1918 г.: „Шопкини закусват на пазара“, м. б.;
– 1919 г.: „Циганки на софийския пазар“ (продават цветя), м. б.;
– 1919 г.: „Сладки приказки“ (на пазара), м. б.;
– 1919 г.: „Шоп мери чушки“, м. б.;
– 1919 г.: „Отива на пазар, Пордимско“, м. б.;
– 1919 г.: „Хубави зелки“, м. б.;
– 1920 г.: „Весела конференция“ или „Пазар на зеленчуци“, м. б.;
– 1920 г.: „Хубави домати“,м. б.;
– 1920 г.: „Хубави домати“ – авторско повторение, м. б.;
– 1920 г.: „На пазара в Плевен – продават патици“, м. б.;
– 1920 г.: „Шоп се връща от пазара“, м. б.;
– 1920 г.: „Майка и син на пазара за дърва в София“, м. б.;
– 1920 г.: „Продавачи на свине“, м. б.;
– 1920 г.: „Продавачки на платно“, м. б.;
– 1921 г.: „Ескиз от силистренския пазар“, м. б.;
– 1921 г.: „Продавачка на вретена, м. б.;
– 1921 г.: „При джамията в София“, м. б.;
– 1923 г.: „Продавачка“, м. б.

Иван Ангелов (1864 – 1924):

– * „Цигани на пазар“, м. б.

Стефан Иванов [Георгиев] (1875 – 1951):

– 1907 г.: „Златарската улица в София“ („Един кът от стара София“), м. б.

Никола Маринов [Христов] (1879 – 1948):

– към 1921 г.: „Селянки на пазар“, акварел.

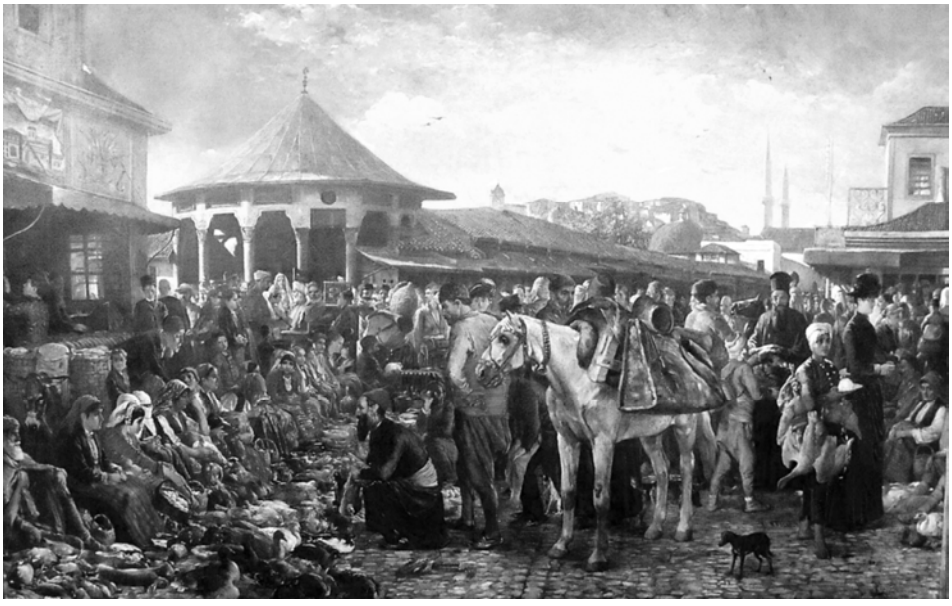
Никола Петров [Воднянски] (1881 – 1916):

– към 1911 г.: „Банският площад – София“ („Пазар на килими“), гваш на хартия.

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

Ив. Мърквичка: „Пазар“ или „Малкият пловдивски пазар“ – 1882

Ив. Мърквичка: „Пловдивски пазар“
или „Големият пловдивски пазар“ – 1888

Ив. Мърквичка: „Птицепродавец“ (етюд към пловдивските пазари) – 1887

Ив. Мърквичка: „Евреин – пловдивски лимонададжия“ – ?

Ан. Митов: „Помнете Силистра“ – 1913

Ан. Митов: „Софийски пазар“ – 1905

Ан. Митов: „ Пазар на грозде в Евксиноград“ – 1894

Ан. Митов: „Весела конференция“ или „Пазар на зеленчуци“ – 1920

Ан. Митов: „Продавачи на свине“ – 1920

Пазар при „Ибрахим паша“ джамия в Разград

Пазар при „Ибрахим паша“ джамия в Разград

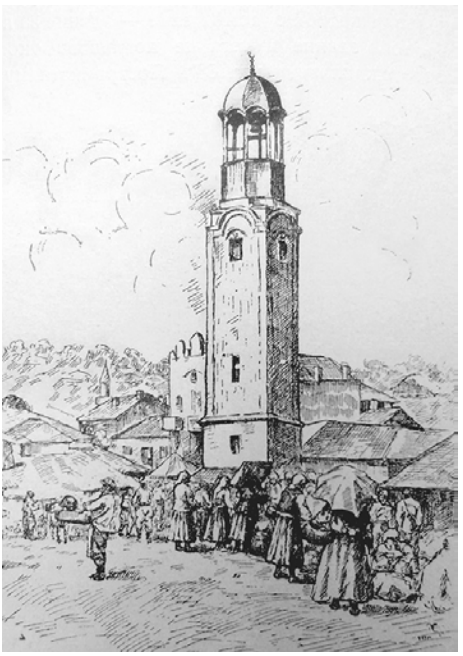
Пазар при „Ибрахим паша“ джамия в Разград

Пазар при „Ибрахим паша“ джамия в Разград

Търговски павилиони около часовниковата кула в Разград (първата половина на XX век)

Пазар при часовниковата кула в Разград (автор К. Петров, 1924, по Yavashov 1930, 150, 84)

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Творбите, обозначени със звездичка, нямат точна датировка.
2. Изглежда, че сцената в тази картина, наречена неслучайно „Добър пазар“, изобразява купуване на булка.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов, Д., 1969. Националното в живописта на Мърквичка и Митов. *Проблеми на изкуството*. 4, 22 – 34.

Бозаджиева, Сн., 1986. *Ив. Мърквичка. Юбилейна изложба (по повод 130 години от рождението му). Непознати творби. Албум*. София.

Гаджева, К., 2017. Живописване върху фотографска основа във втората половина на XIX век. Технически и художествени аспекти. – В: *Романтиката на XIX век. Димитър Добрович – живот и творчество*. София, 293 – 307

Иванова, В., 2003. Мюсюлмански образи и сцени в творчеството на Антон Митов (1862 – 1930). *Български фолклор*, 2 – 3, 171 – 182.

Илиев, Т., 2018. В сянката на Ориента. – В: *В сянката на Ориента. Образите на Другия и Балканите в изкуството на художници от България, Гърция, Румъния и Сърбия. Каталог*. София.
Конук, Н., 2000. Хюсеин Ариф за Антон Митов и за Софийската художествена академия от началото на XX век. *Проблеми на изкуството*, 3, 3 – 9.
Маринска, Р., 2001: Антон Митов и фотографията. – В*: Родът Митови в българското изкуство*. София, 17 – 19.
Маринска, Р., 2001а: Антон Митов – публицист. – В: *Родът Митови в българското изкуство*. София, 107 – 109.
Марински, Л., 1959. Иван Ангелов (1864 – 1924). Живот и творчество. София.
Марински, Л., 1971. *Национална художествена галерия. Българска живопис 1825–1970*. Каталог. София.
Миков, Л., 2015: *Джамията на Ибрахим паша и „Ибрахим паша" джамия в Разград*. София.
Миндов, Хр., Б.д. Машинописен текст: Повест за родния град. Спомени за Разград (1888 – 1921 г.). Съхранява се в Основен фонд на отдел Нова история към Регионалния исторически музей в Разград, инв. № 1995.
Митов, Ст., 1957. *Антон Митов*. София.
Мърквичка, Ив., 1929. *България в образи*. Ч. 1. София.
Протич, Ан., 1955. И. В. Мърквичка. Живот и творчество. София.
Рангелова, Б., 2001. Антон Митов и проблемът за националното в българското изкуство след Освобождението. – В: *Родът Митови в българското изкуство*. София, 9 – 13.
Рангелова, Б., 2001а. Антон Митов в Пловдив и Варна (1887 – 1894). Пейзажът. – В: *Родът Митови в българското изкуство*. София, 13 – 17.
Рангелова, Б., 2005. *Ярослав Вешин 1860 – 1915. Каталог*. София.
Родът Митови 2001. *Родът Митови в българското изкуство. Каталог, подготвен по идея и под обща научна редакция на Р. Маринска*. София.
Скот Макфий, Р. А., 2007. *Сред циганите в България. Дневник на едно пътуване през 1913 г.* Съставителство и бележки Т. Г. Ашплант. София.
Цончева, М., 1955. *Ярослав Вешин. Живот и творчество*. София.
Шишманов, Ив., 1889. Значението и задачата на нашата етнография. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, кн. I, 1 – 64.
Явашов, А., 1930. *Разград и неговото археологическо и историческо минало*. Ч. I. Разград.

REFERENCES

Avramov, D., 1969. Natsionalnoto v zhivopista na Markvichka i Mitov. *Problemi na izkustvoto*, 4, 22 – 34.

Bozadzhieva, Sn., 1986. *Iv. Markvichka. Yubileyna izlozhba (po povod 130 godini ot rozhdenieto mu). Nepoznati tvorbi. Album*. Sofia.

Gadzheva, K., 2017. Zhivopisvane varhu fotografska osnova vav vtorata polovina na XIX vek. Tehnicheski i hudozhestveni aspekti. – In: *Romantikata na HIH vek. Dimitar Dobrovich – zhivot i tvorchestvo*. Sofia, 293 – 307

Ivanova, V., 2003. Myusyulmanski obrazi i stseni v tvorchestvoto na Anton Mitov (1862 – 1930). *Balgarski folklor*, 2 – 3, 171 – 182.

Iliev, T., 2018. V syankata na Orienta. – In: *V syankata na Orienta. Obrazite na Drugia i Balkanite v izkustvoto na hudozhnitsi ot Bulgaria, Gartsia, Rumania i Sarbia. Katalog*. Sofia.

Konuk, N., 2000. Hyusein Arif za Anton Mitov i za Sofiyskata hudozhestvena akademia ot nachaloto na XX vek. *Problemi na izkustvoto*, 3, 3 – 9.

Marinska, R., 2001: Anton Mitov i fotografiyata. – In: *Rodat Mitovi v balgarskoto izkustvo*. Sofia, 17 – 19.

Marinska, R., 2001a: Anton Mitov – publitsist. – In: *Rodat Mitovi v balgarskoto izkustvo*. Sofia, 107 – 109.

Marinski, L., 1959. *Ivan Angelov (1864 – 1924). Zhivot i tvorchestvo*. Sofia.

Marinski, L., 1971. *Natsionalna hudozhestvena galeria. Balgarska zhivopis 1825 – 1970. Katalog*. Sofia.

Markvichka, Iv., 1929. *Bulgaria v obrazi*. Vol. 1. Sofia.

Mikov, L., 2015: *Dzhamiyata na Ibrahim pasha i "Ibrahim pasha" dzhamia v Razgrad*. Sofia.

Mindov, Hr., N.d. Mashinopisen tekst: Povest za rodnia grad. Spomeni za Razgrad (1888 – 1921 g.). Sahranyava se v Osnoven fond na otdel Nova istoria kam Regionalnia istoricheski muzey v Razgrad, inv. № 1995.

Mitov, St., 1957. *Anton Mitov*. Sofia.

Protich, An., 1955. *I. V. Markvichka. Zhivot i tvorchestvo*. Sofia.

Rangelova, B., 2001. Anton Mitov i problemat za natsionalnoto v balgarskoto izkustvo sled Osvobozhdenieto. – In: *Rodat Mitovi v balgarskoto izkustvo*. Sofia, 9 – 13.

Rangelova, B., 2001a. Anton Mitov v Plovdiv i Varna (1887 – 1894). Peyzazhat. – In: *Rodat Mitovi v balgarskoto izkustvo*. Sofia, 13 – 17.

Rangelova, B., 2005. *Yaroslav Veshin 1860 – 1915*. Katalog. Sofia.

Rodat Mitovi 2001. *Rodat Mitovi v balgarskoto izkustvo. Katalog,*

podgotven po ideya i pod obshta nauchna redaktsia na R. Marinska. Sofia.
Shishmanov, Iv., 1889. Znachenieto i zadachata na nashata etnografia. – In: *Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina*, Vol. I, 1 – 64.
Skot Makfiy, R. A., 2007. *Sred tsiganite v Bulgaria. Dnevnik na edno patuvane prez 1913 g. Sastavitelstvo i belezhki T. G. Ashplant*. Sofia.
Tsoncheva, M., 1955. *Yaroslav Veshin. Zhivot i tvorchestvo*. Sofia.
Yavashov, A., 1930. *Razgrad i negovoto arheologichesko i istorichesko minalo*. Vol. I. Razgrad.

SCENES OF MARKET PLACES IN LATE 19TH- AND EARLY 20TH-CENTURY BULGARIAN PAINTING (ON ETHNOGRAPHY IN ACADEMICISM)

Abstract: The article deals with scenes of market places depicted by some late 19th- and early 20th-century Bulgarian painters such as Ivan Markvichka (1856 – 1938), Yaroslav Veshin (1860 – 1915) and Anton Mitov (1862 – 1930). It is noted that the first generation of artists who worked immediately after Bulgaria's liberation in 1878 paid much more attention to domestic culture. The author explains this peculiarity with the academicism that these painters followed and that strengthened the ethnographical aspect of their artistic work.

Keywords: market places, painting, academicism, ethnography.

Correspondence address:
Prof. DSc Lyubomir Mikov
National Academy of Art
1 Shipka Street, 1000 Sofia, Bulgaria
E-mail address: lubo_mikov@abv.bg

Дял Трети / Part Three

АРХИВНИ КОЛЕКЦИИ И ОБУЧЕНИЕ

ARCHIVAL COLLECTIONS AND EDUCATION

ДОКУМЕНТИ ЗА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ, СЪХРАНЯВАНИ В БЪЛГАРСКИЯ ИСТОРИЧЕСКИ АРХИВ ПРИ НАЦИОНАЛНАТА БИБЛИОТЕКА „СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“

Д-р Руслан Иванов

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“

Резюме: Статията представя съдържанието и обема на архивните документи, съхранявани в Български исторически архив и отразяващи промените в българското общество в прехода от Средновековие към Ново време, от традиционно към модерно общество. Показана е схемата, по която се класират и предметизират документите от архивните фондове, отбелязана е и дигитализацията на документалното наследство и възможностите за ползване на материалите онлайн.

Ключови думи: документи, архив, Възраждане, търговци, просветители, революционери.

Български исторически архив (БИА) е едно от първите архивохранилища, възникнали след Освобождението на България (1878), съществуващи и досега. С учредяването на Народната библиотека в София през 1878 г. започва и оформянето на архивна сбирка към нея. Тя възниква като отклик на желанието на българите след Освобождението да събират и пазят материали, отразяващи периода на Възраждането. Постепенно нейната роля нараства, като в годините до изграждане на Държавен архивен фонд (ДАФ), т.е. до 1951 г., тя придобива значението на национален архив. От средата на XX век БИА е със статут на архивохранилище на документи на Българското възраждане и освободителните борби на българите в Македония и Одринско до 1912 г. В продължение на повече от един век работещите в отдела допринасят за обогатяването и развитието му (Yordanov 1930; Trashlieva 2000, 31 – 58).

Понастоящем в БИА се съхраняват около 1 200 000 документа, обособени в над 800 лични и обществени фонда, около 90 колекции и стотици единични постъпления. Обработени и влезли в научно обращение са над 1 150 000 документа, представени в описи и картотеки.

Най-многобройни са документите с хронологичен обхват от средата на XIX до средата на XX век. Те принадлежат на изтъкнати политически, стопански и културни дейци на Българското възраждане и на държавници, общественици и културни деятели, творили след Освобождението.

Постъпващите в днешно време архивни материали се подлагат на научна експертиза, чиято цел е установяване на автентичността и научната им стойност. За целта е необходимо да се познават добре епохата, от която произхождат предложените документи, обществената значимост и дейността на фондообарзувателя и не на последно място архивният фонд на БИА, за да се прецени дали материалите могат да запълнят празнини във фонда.

При експертизата се осъществява класификацията на материалите по фондове, колекции и единични постъпления. След регистрацията им те се подпечатват и се пристъпва към класификация и предметизация. Това се прави с цел пълното разкриване на съдържанието им, чрез което да се осветли не само дейността на фондообразувателя, но и икономическото, политическото и културното развитие на епохата. Документите се разпределят въз основа на тяхното съдържание по дялове.

I дял. Документални материали с биографични данни за фондообразувателя:

1. Автобиографични – очерци, бележки, дневници, тефтерчета и др.;

2. Биографични – биографии, кръщелни, училищни свидетелства, дипломи и др.;

3. За материалното състояние – частни договори, удостоверения за материалното положение, нотариални актове и др.;

4. Библиографични – общи библиографии и библиографични бележки от фондообразувателя и от други лица за живота и дейността му.

II дял. Кореспонденция:

1. Документи от фондообразувателя;

2. Документи до фондообразувателя;

III дял. Дейност:

В този дял се събират всички материали, които са свързани със служебната и обществена дейност на фондообразувателя.

IV дял. Документални материали с общо съдържание:

Тук са събрани документи, които не могат да се отнесат към другите дялове от схемата – илюстративни материали, книги и други печатни произведения.

V дял. Документални материали от, до и за членове от семейството на фондообразувателя:

Влизат документални материали, които се отнасят до членове от семейството на фондообразувателя.

VI дял. Документални материали от, до и за други лица:

В този дял са материалите, попаднали по неизвестен път във фонда (Panayotov 1956, 218 – 298).

Наред с големия брой документи в БИА се съхраняват и множество фотографии, обособени в сбирката „Портрети и снимки“. Снимките също спомагат за реконструиране на миналото. Те предоставят възможността да се види автентичният образ на лица и места, да се усети атмосферата на миналото. Началото на сбирката е поставено през 1879 г., когато заедно с архивните фондове и някои самостоятелни постъпления започва събирането и на фотографски материали с историческо значение. През 1948 г. в Библиотеката се създава специален отдел „Портрети и снимки“, който поставя началото на първата по рода си обособена снимкова сбирка в България, организирана и подредена съобразно съвременните изисквания за работа с фотографски документи. От 1970 г. сбирката е прехвърлена към БИА. Материалите от нея – оригинали, фотокопия и пощенски картички – се предоставят в качеството си на исторически извори и същевременно като образци на българската и европейската фотография. Обхващат времето от 60-те години на XIX до 90-те години на XX век. За периода от преди Освобождението повечето от тях са дело на чужденци и са създадени извън

днешните граници на българската държава – Белград, Букурещ, Браила, Гюргево, Санкт Петербург, Кишинев, Москва, Одеса, Цариград, Прага, Будапеща, Виена. Изключително ценни са портретите от едни от първите български фотографи – Анастас Карастоянов, синовете му Иван и Димитър Карастоянови, Тома Хитров, Георги Данчов – Зографина и др. Наред с тях внимание заслужават и фотографиите на някои чужденци, които създават свои ателиета и работят в България след Освобождението – Франсоа Бауер, Онорио Марколеско (Popsavova 1975 – 1989).

От 2006 г. започва и дигитализация на книжовното наследство, съхранявано в Националната библиотека. Към днешна дата от дигиталната библиотека на НБКМ свободно могат да се ползват различни документи и снимки от БИА, подредени тематично в отделни кабинети – Български исторически архив – Документи и Български исторически архив – Фотографска колекция.

Периодът XVIII – третата четвърт на XIX век в родната историопис е известен като Българско възраждане. Назованата от своите собствени умове епоха е свързана с процесите на българското историческото развитие от началото на XVIII век до Освобождението (1878). Възприето е този период да се определя като преход от Средновековието към Новото време, от традиционно към модерно общество. В очертаните хронологични рамки настъпват промени в икономическата, социалната, духовната област за българите. Възползвайки се от реформите в Османската империя, те поемат пътя към Новото време, създават собствена образователна система, печатат свои вестници и книги, подемат борба за отхвърляне на чуждата власт. Създават и ръководят свои политически организации (Boneva 2005, 10 – 13; Genchev 1995, 10 – 14; Gandev 1976; Mitev 1999, 5 – 10).

През първата половина на XVIII век се създават предпоставки за промени в стопанския живот на българите. Настъпва оживление в развитието на селското стопанство и занаятчийството. Разпада се тимарската система и се зараждат частнособственически отношения в българското село. Нараства количеството на произведените зърнени храни и

технически култури. Обособяват се райони, специализирани в производството на определена продукция (зърнени храни, памук, коприна, тютюн). Все по-отчетливо се забелязва и пазарната ориентация на аграрното производство. Увеличава се броят на чифлишките стопанства, чиято продукция вече не е предназначена само за тях (Gandev 1976, 314 – 320; Mitev 1999, 20 – 21).

По-значителни са промените в градското стопанство. Занаятите в българските земи изживяват своя подем, свързан с появата на нови производства, възприемането на нови технологии и форми на организация при търговците и занаятчиите.

Разрастването на търговията на Османската империя с европейските държави играе важна роля за икономическия просперитет на българските градове. По-предприемчивите българи се включват в посредническата търговия и натрупват значителни парични суми. Някои създават търговски сдружения и осъществяват контакти извън пределите на Османската империя.

Настъпват изменения и в организацията на търговските сделки. Българските търговци възприемат редица елементи от организацията на европейската търговия. Създават се сдружения, използва се кредит (Paskaleva 1957, 121).

Производството също не остава встрани от промените. Наблюдава се диференциация и специализация на занаятите. Осъществява се райониране на изработени и произведени стоки по географски принцип. Оформят се занаятчийски центрове в областта на абаджийството, кожухарството, железодобива и обработка на желязо и др. В текстилното производство се появяват и първите манифактури.

Личните и обществени фондове и еснафски кондики, съхранявани в БИА отразяват всички тези промени в стопанския живот на българите. Изключително богати са архивите на братя Евлоги и Христо Георгиеви, братя Робеви, Търговска къща „Хр. П. Тъпчилещов“ в Цариград, братя Кръстич, Руско Миркович, Димитраки Хаджитошев и др. Големият брой писма, договори, сметки, разписки, бележки, копирни книги, търговски тефтери на български, гръцки,

турски, френски език разкриват дейността на търговците, очертават географията на тяхната дейност, показват взаимоотношенията помежду им. Така например Христо Тъпчилещов получава масло от Пирот през Лом. Важни делови връзки има в Одрин по търговия с жито, сусам, шаяци и др. В Пловдив са контактите му относно набавянето на вълна и розово масло, а в Русе изпраща маслини, портокали, лимони, лешници, кафе, френски свещи. Издължителни писма и договори показват участия в откупуването на данъци и десятък. От Близкия Изток се доставят фурми, памук, от Северна Африка – розова есенция и коприна (Vasileva 2019). От Виена пристигат бакър, железария, коси. За Одеса се изпращат лой, дърва сукно, към Дунавските княжества пътуват бадемови ядки, анадолски анасон, масло, памук, ориз (Vazvazova-Karateodorova 1963, 41 – 58).

Във фонда на братя Георгиеви е запазена кореспонденция с търговци българи и чужденци. В българските земи контактите са им с Русе, Свищов, Търново, Карлово, София, Плевен, а в чужбина – Галац, Браила, Крайова, Лондон, Манчестър, Марсилия, Берлин, Виена, Цариград. Документите съдържат сведения относно плащането на мито, разходи по транспорта, видовете стоки (Vasileva 2019).

Сред архивните материали има сведения и за банкерската дейност на братя Георгиеви. Те съдържат информация за отпускането на заеми, гарантирани с имотите или стоката на длъжниците и изплащането на дълговете, стойността на акции и изплащане на дивиденти, отпускане на кредити (Vazvazova-Karateodorova 1963, 65 – 67).

Изследователите на стопанската дейност на българите преди Освобождението могат да се докоснат чрез документите в БИА и до работата на търговските сдружения. Във фонда на Руско Миркович се срещат материали за сдружението „Р. Миркович и с-ие“. От тях става ясно при какви условия се създава дружеството, основните капиталовложения, разпределянето на печалбите[1].

През Възраждането се осъществява преходът от килийното към светското образование. Създават се предпоставки за поява на светски училища. В духовния живот на Османс-

ката империя се долавя влиянието на Европейското просвещение. Чрез пътешественици, търговци, дипломати и др. проникват идеите на Новото време, които стимулират сред подвластните народи стремеж към обнова.

Промени се забелязват и в духовния живот на гърци и сърби. В различни градове на Османската империя гръцки просветители откриват модерни светски училища, в които учебниците са по европейски образец.

Всичките тези фактори оказват благотворно влияние и върху българите. Някои от тях черпят знания в известни гръцки училища в Цариград, Одрин, Букурещ. Тук трябва да се посочат имената на едни от най-изявените възрожденски дейци – Васил Априлов, Петър Берон, Иван Селимински, Георги Раковски, Сава Доброплодни, Иларион Макариополски и други.

С материалната подкрепа на по-заможните българи се развива общобългарско движение за национална просвета. Първите му прояви са свързани с откриването на елинобългарските училища. Размах движението придобива през 30-те – 40-те години на XIX век. През тези години по инициатива на заможни българи в Габрово е организирано първото взаимно училище. Идеята за откриване идва от Васил Априлов. С разпространението на взаимните училища започва и печатането на учебници и пособия. Започва строителство на нови училищни сгради. През 1840 г. в Плевен е открито девическо училище, а през 1846 г. в Копривщица класно. По-късно се появяват и специализирани училища – за подготовка на учители, търговско училище. До Освобождението възникват и първите три гимназии – Болград (Бесарабия), Пловдив, Габрово.

По-високо образование българите получават единствено в чужбина. През целия XIX век редица младежи преминават през университетите в Европа и Русия – Париж, Мюнхен, Рим, Хайделберг, Виена, Москва, Петербург и др. Друга част продължават образованието си в Османската империя, където са създадени лицеи, в които обучението се осъществява по утвърдени в Западна Европа педагогически системи. Сред най-желаните са Робърт колеж и френският лицей

Галата (Boneva 2005, 158 – 181; Mitev 1999, 57 – 64).

Многобройни са свидетелствата в БИА, които засягат развитието на културно-просветното дело. Изобилстват материали, свързани с изграждането на училища в различни селища, създаване на училищни настоятелства, предоставяне на учебни пособия, търсене и назначаване на учители.

Историята, развитието и дейността на Габровското училище могат да се проучат от архивните материали във фонда на учебното заведение. Тук е тефтерът, започнат от Васил Априлов и Николай Палаузов на 20 юни 1832 г. в Одеса, в който се намира ръкописът на обръщението на двамата към съгражданите им за доброволна помощ за изграждане на училище в Габрово. Сред документите има и отчет на Училищното настоятелство за изразходваните през отделните учебни години пари, сведения за постройката на нова училищна сграда, правилник за учениците от Габровското училище, образец на ученическо свидетелство[2].

Интересни са документите на Българско печатарско дружество „Промишление“. От устава става ясна организационната дейност[3], сред документите има разписки за месечни вноски на членове; книга, която съдържа пълните им имена, родни места, месечни вноски, парични взаимоотношения между дружеството и членовете.

Кореспонденцията дава сведения за разпространението на книги, издавани в Цариград, разпространението в османската столица на книги на издателство „Хр. Г. Данов“ и отношенията на издателството с дружеството; разпространението на книгите на Д. Манчов и Иван Момчилов[4], а писмата на Н. Павлович са ценен извор за разпространението на картините му, цените и условията по пласирането им от дружеството[5]. Срещат се сведения, които касаят издаването и разпространението на периодични издания: сп. „Знание“, сп. „Училище“, сп. „Читалище“, в. „Право“, „Летоструй“ и др.[6]

През XIX век в продължение на четири десетилетия българите разгръщат масово движение за самостоятелна българска църква. В него дейно участие вземат духовни лица, търговци, занаятчии. Сред тях са Димитраки Хаджитошев, Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, Алексан-

дър Екзарх, Никола Сапунов, Стефан Богориди, Петко Славейков, Драган Цанков, Антим I, Христо Тъпчилщов и др.

Във фонда на последния са запазени значителен брой документи, свързани с тази проблематика. Сред тях е едно „Решение“ от 1850 г. на българските първенци търговци и еснафски устабашии относно избора на настоятелство на българската църква „Св. Стефан“ в Цариград и задачите на това настоятелство[7]. В писма са описани гоненията срещу българите в Одринско, Лозенградско, Неврокопско[8].

Във връзка с църковния въпрос писма до Христо Тъпчилещов пишат Авксентий Велешки, Иларион Ловчански, Иларион Макариополски, Паисий Пловдивски и др.[9]

Архивните фондове на по-малко известни участници в църковната борба също разкриват моменти от тази част от българската история. Документите осветляват проблеми около изработването на проектоустава на Българската екзархия и отношението на общините към него[10]. Тук е програмата на Тулчанската община за устройството на българската църква[11], правилник на първия български народно-църковен събор, озаглавен „Правилник на първия български народно-църковен събор, който става, за да одобри начертания от Смесения съвет устав и учреди Българската екзархия според издадения за съставянето ѝ висок царски ферман и съгласно със свещените правила на православната църква“[12] (също и: Vasilev 1966, 22).

От втората половина на XIX век в българското общество се наблюдава и засилена политическа активност. Българите създават „тайни общества“, настоятелства, комитети, организират чети, чиято цел е подготовката на всенародно въстание. Сред най-активните са Георги Раковски, Иван Касабов, Иван Кишелски, Васил Левски, Любен Каравелов, Христо Ботев, Панайот Хитов, Филип Тотю, Хаджи Димитър, Стефан Караджа.

Фондът на Г. Раковски разкрива неговата дейност като етнограф, историк, общественик, писател, революционер, редактор. Сред документите, които отразяват борбата на българския народ за освобождение са: „План за освобождението на България от 1861 г.“[13]; „Статут за едно привременно българско началство в Белград“ от 15 юни 1861 г., подписан от Г.

Раковски като председател[14]; „Позив към българския народ във връзка с подготвяното въстание“[15]; „Привременен закон за народните горски чети за 1867 лето“[16] и др. Многобройни са документите, свързани с организирането, дейността и разпускането на Първа българска легия[17]. Сред архивните материали има и такива, които съдържат сведения за четата на П. Хитов[18] (Vazvazova-Karateodorova 1963, 17).

Друг архивен фонд, в който има информация за стремежите на българите да организират въстание и неговата организация, е този на Иван Кишелски. Ръкописите на български и руски език засягат въпросите за организирането на дружества в България като се очертават и техните цели и задачи. Вижда се, че успоредно с Г. Раковски и Иван Кишелски съставя план за освобождение. Идеите му са изложени в „Ръководство за успешен бой с турците“, „Привременен проект за организацията на въстанието в България за пълна свобода и самостоятелност“ и „Привременна организация на българските чети за успех на войната срещу турците“[19] (Vazvazova-Karateodorova 1963, 26 – 27).

Революционната дейност на българите е засвидетелствана и в запазените и съхранени фондове на организации като Българския революционен централен комитет (БРЦК) и Българско централно благотворително общество (БЦБО). Идеологията на БРЦК е отразена в „Нареда на работниците за освобождението на българския народ“[20]. Във фонда е запазен и протокол от събранието от 12 август 1875 г. От него стават известни промените в състава на БРЦК, в който влизат Хр. Ботев, Димитър Ценович и взетите решения за вдигане на въстание в България, организирането на чети, определяне на апостоли, които да преминат в България[21]. Запазена е и черновата на пълномощното от 16/28 юни 1872 г., с което БРЦК упълномощава Васил Левски да действа в България от името на БРЦК в Букурещ[22].

От кореспонденцията на БРЦК е запазена малка част. В писма на Данаил Попов има сведения за Арабаконашкия обир, показанията на Димитър Общи, последвалите арести, разследването на обира, усиленото търсене на Васил Левски от османското правителство[23].

Организацията на българската емиграция в Румъния, продължител на делото на БРЦК, е Българското централно благотворително общество (БЦБО). Няколко програмни документа засягат дейността на БЦБО. Сред тях са „Програма на българските искания“ от 19 ноември 1876[24], „Устав на Българското човеколюбиво настоятелство“[25], протоколите от заседанията[26]. От тях научаваме за изработването на устав, приемането на нови членове, избирането на Олимпий Панов за председател на обществото, изпращането на доброволци за Сръбско-турската война. В протоколите има и конкретни данни, свързани с дейността на БЦБО, а също така и за прекратяване на дейността с обявяването на Освободителната война на 12/24 април 1877 г. (Vasilev 1966, 107 – 108).

В лични фондове се откриват сведения за Руско-турската война (1877 – 1878) – снабдяването на руските войски с хранителни продукти, положението на българския народ по време на войната[27], преминаването на руските войски на р. Прут и навлизането им в Румъния, сформирането на българското опълчение в Плоещ[28].

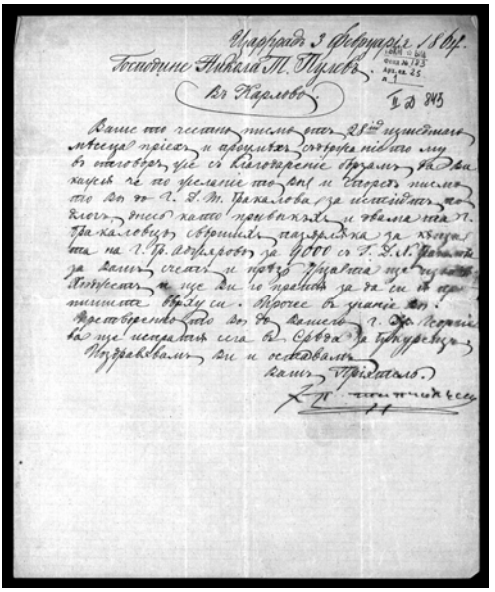
Със своето разнообразие и брой на документи от XIX век БИА се утвърждава като едно от от най-големите и значими архивохранилища в България за този период от нейното минало. В специализирана читалня „Марин Дринов“ поколения изследователи на стопанската, културна и политическа история от периода преди Освобождението ползват съхранените и обработени документи за нуждите на своите научни трудове.

ПРИЛОЖЕНИЯ

1. Портрет на Димитър Карастоянов
НБКМ-БИА, С 1636

Царград 3 февруарий 18 бр.

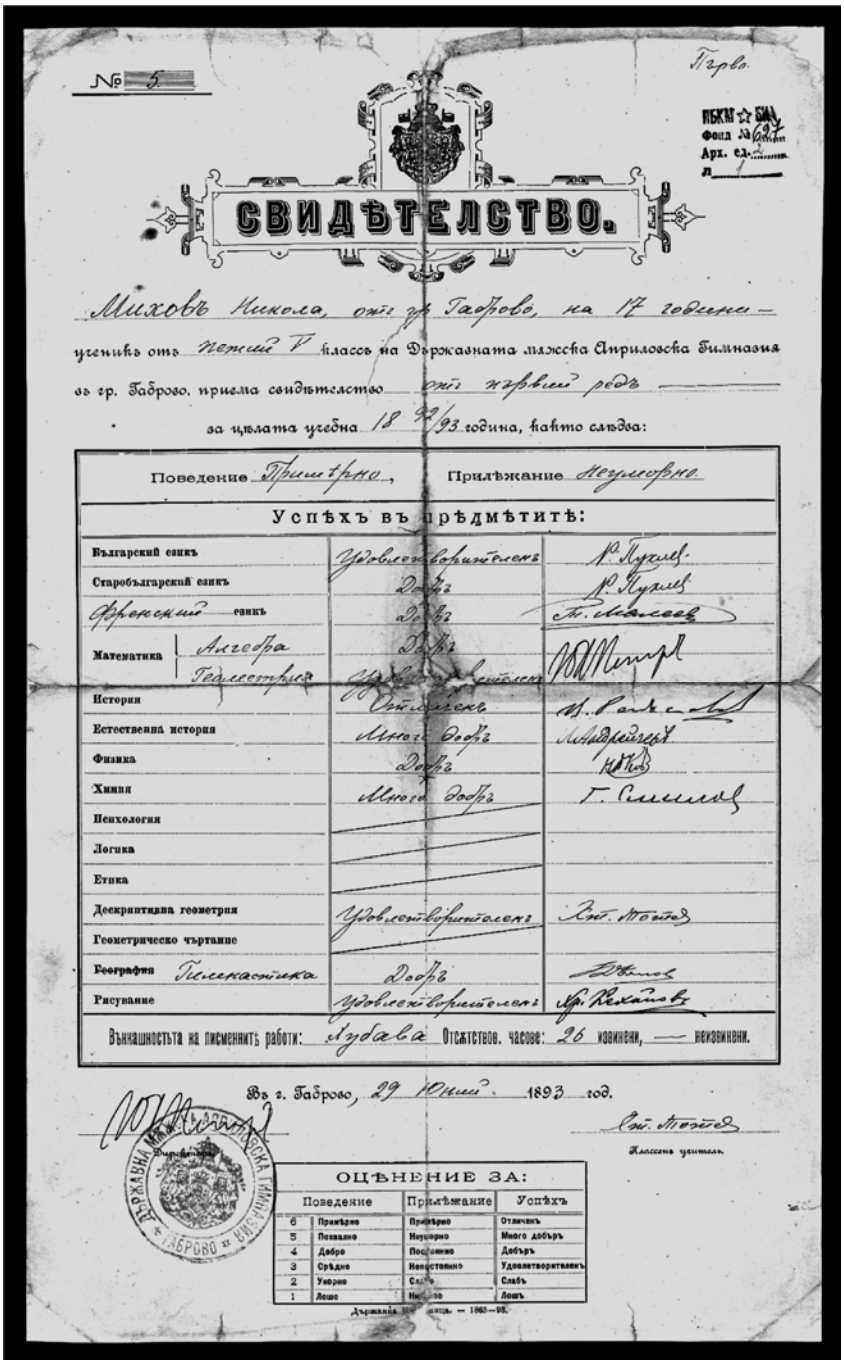
Господине Никола Т. Пулиев

Въ Карлово.

Ваше то честно писмо отъ 28-ий изтекшаго мѣсеца пріехъ и прочетохъ съдържанието му въ отговоръ имамъ да Ви благодаря за Вашата ласкавость къ мене чрезъ то и затова писмо то до г. Д. Т. Драгалова за изпълнение поржчки, тъкмо както привикнахъ и обѣщахъ на г. Драгаловцы сторихъ разпоряжка за хѣртията на г. Хр. Дастаровъ за 6000 отъ г. Д. Т. Драгалова за вашъ счетъ и прозъ Одринъ ще ви бъде пратена. Ще ви пратя за да си я прочетете и ще ви пратя за да си я прочетете и ще ви пратя за да си я прочетете. Прочее въ очакване отъ Вашето отговорение за да Вашель г. Хр. Дастаровъ да ще испрататъ сега въ Сърбия за търговия. Поздравявамъ ви и оставамъ

Вашъ приятель.

2. Писмо от Христо Тъпчилещов в Цариград
до Никола Пулиев в Карлово във връзка със закупуване на къща, 1864 г.
НБКМ-БИА, ф. 183, а. е. 25, л. 1

№ 5

Първо

НБКМ ☆ БИА
Фонд № 627
Арх. ед. 2
л. 1

СВИДѢТЕЛСТВО.

Миховъ Никола, отъ гр. Габрово, на 17 години —

ученикъ отъ Петий V класъ на Държавната мъжеска Априловска Гимназия

въ гр. Габрово, приема свидѣтелство отъ първи редъ

за цѣлата учебна 18 92/93 година, както слѣдва:

Поведение Примѣрно, Прилѣжание Неуморно

Успѣхъ въ предметитѣ:

Български езикъ	Удовлетворителенъ	Р. Пулиев
Старобългарский езикъ	Добръ	Р. Пулиев
Френский езикъ	Добръ	Т. Маловъ
Математика: Алгебра	Добръ	Т. Тимуровъ
Математика: Геометрия	Удовлетворителенъ	Т. Тимуровъ
История	Отличенъ	В. Райковъ
Естественна история	Много добръ	Л. Андреевъ
Физика	Добръ	Н. К.
Химия	Много добръ	Г. Симеоновъ
Психология		
Логика		
Етика		
Дескриптивна геометрия	Удовлетворителенъ	Хр. Тотевъ
Геометрическо чъртание		
География Гимнастика	Добръ	Д. Тотевъ
Рисуване	Удовлетворителенъ	Хр. Кехайовъ

Възпитанността на писменнитѣ работи: Лъжава Отсѣствов. часове: 26 извинени, — неизвинени.

Въ г. Габрово, 29 Юний 1893 год.

Хр. Тотевъ
Класенъ учитель.

Директоръ

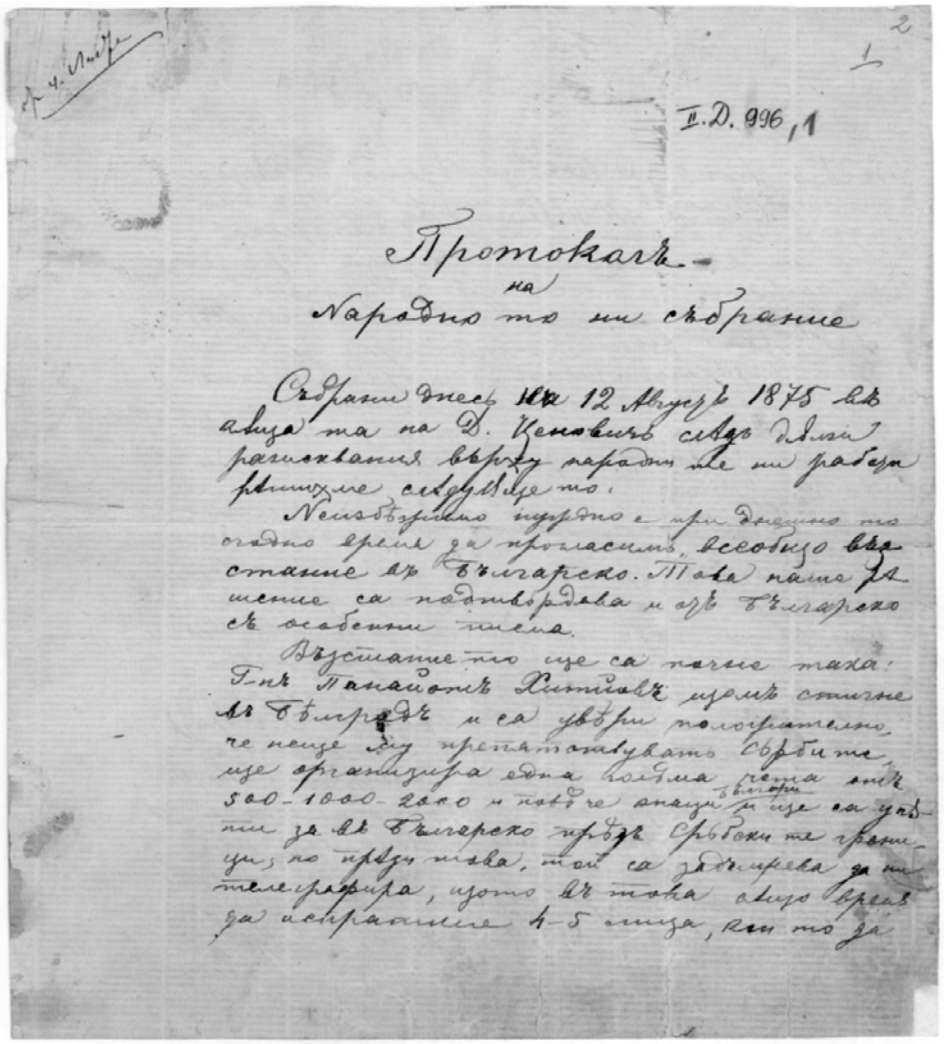
ДЪРЖАВНА МЪЖЕСКА АПРИЛОВСКА ГИМНАЗИЯ ГАБРОВО

ОЦѢНЕНИЕ ЗА:

	Поведение	Прилѣжание	Успѣхъ
6	Примѣрно	Примѣрно	Отличенъ
5	Похвално	Неуморно	Много добъръ
4	Добро	Постоянно	Добъръ
3	Срѣдно	Непостоянно	Удовлетворителенъ
2	Умѣрно	Слабо	Слабъ
1	Лошо	Нехайно	Лошъ

Държавна мъжка гимназия — 1860—95.

3. Свидетелство на Никола Михов,
издадено от Априловската гимназия в гр. Габрово, 29 юни 1893 г.
НБКМ-БИА, ф. 627, а. е. 2, л. 1

II. D. 996, 1

Протоколъ
на
Народното събрание

4. Протокол на БРЦК, Букурещ, 12 август 1875 г.
НБКМ-БИА, II Д 996

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ), Ф. 169, а.е. 55 – Договори за създаване на дружества за търговия.
2. НБКМ–БИА, Кол. 25, а.е. 33 (II А 7792) – Тефтер на Габровското училище, в който се намира ръкописът на обръщението на Васил Априлов и Николай Палаузов към съгражданите им за доброволна помощ за изграждане на училище в Габрово; НБКМ-БИА, II А 5801 – Писмо от изпълнителите на завещанието на Васил Априлов до

Габровското училищно настоятелство относно издръжката на училището и построяването на нова сграда, Одеса, 1872 г.; НБКМ-БИА, Ф. 69 (II А 5821) – Отчет за всичките мъжки и девически училища в Габрово за 1873 – 1874 г.
НБКМ-БИА, Ф. 69 (II А 7255) – Образец на ученическо свидетелство от Габровското училище, 1874 г.
3. НБКМ-БИА, Ф. 246 (II В1662) – Устав на Българското печатарско дружество „Промишление“, Цариград, 1870.
4. НБКМ-БИА, Ф. 246 (II Д 1776 – 1986).
5. НБКМ-БИА, Ф. 246 (II Д 2257).
6. НБКМ-БИА, Ф. 246 (II Д 1776 – 2271).
7. НБКМ-БИА, Ф. 6 (I А 1) .
8. НБКМ-БИА,Ф. 6 (I А 127 – 160).
9. НБКМ-БИА, Ф. 6 (I А 227 – 318).
10. НБКМ-БИА, Ф. 31, а.е. 4, л. 30 – 31.
11. НБКМ-БИА, Ф. 6, а.е. 4, л. 36 – 37.
12. НБКМ-БИА, Ф. 31, а.е. 4, л. 51 – 51.
13. НБКМ-БИА, Ф.1 (I Б 668).
14. НБКМ-БИА, Ф. 154, а.е. 12, л. 5 (II В 2074).
15. НБКМ-БИА, Ф. 1 (I Б 660).
16. НБКМ-БИА, Ф. 1 (I Б 761).
17. НБКМ-БИА, Ф. 1 (I Б 736) – Списък на участници в Първа българска легия. Белград, 1862 г.; НБКМ-БИА, Ф. 1 (I Б 666) – Изложение до княз Михаил Обренович. Белград, 1862; НБКМ-БИА, Ф.1 (I Б 665) – Рапорт до Военното министерство. Белград, 1862.
18. НБКМ-БИА, Ф. 1 (I Б 554) – Писмо от Панайот Хитов, Княжевац до Георги Раковски, 1867 г., с което му съобщава, че е пристигнал с четата си от България.
19. НБКМ-БИА, Ф. 3, а.е.2, л. 82 – 93.
20. НБКМ-БИА, II А 8107.
21. НБКМ-БИА, Ф. 78 (II Д 996).
22. НБКМ-БИА, Ф. 78 (II А 9174а).
23. НБКМ-БИА, Ф. 78 (II А 8627, II А 8628).
24. НБКМ-БИА, Ф. 56 (II Д 1021).
25. НБКМ-БИА, Ф. 56 (II Д 1020).
26. НБКМ-БИА, Ф. 56 (II А 2524), НБКМ-БИА, Ф. 56, (II В 1664), Ф. 56 (II Д 997 – 997а).
27. НБКМ-БИА, Ф. 7, а.е. 1242, 1243 – Писма от Ив. Симеонов,

Александрия, Зимнич, Турну Мъгуреле, Русе до Е. Георгиев, Букурещ, 1877 г.
28. НБКМ-БИА, Ф. 12, а.е. 57, л. 157 – 189.

ЛИТЕРАТУРА

Бонева, В., 2005. *Възраждане: България и българите в преход към Новото време*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
Василев, К., (ред.). 1966. *Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в Български исторически архив*. Том 2, София: Наука и изкуство.
Василева, В., 2019. *Опис на документите за стопанската история на България, запазени в Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Част 1, 1648 – 1879.* София : Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.
Възвъзова-Каратеодорова, К., (съст.). 1963. *Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в Български исторически архив*. Том 1, София: Наука и изкуство.
Гандев, Х., 1976. *Проблеми на Българското възраждане*. София: Наука и изкуство.
Генчев, Н., 1995. *Българското Възраждане. София: Иван Вазов*.
Йорданов, В., 1930. *История на Народната библиотека в София. По случай 50–годишнината ѝ 1879 – 1929*. София: Народна библиотека.
Митев, П., 1999. Българското възраждане: Лекционен курс. София: Полис.
Панайотов, Ив., 1956. Правила за комплектуване, обработка, запазване и използване на документалните материали от личните, обществени архивни фондове и колекции от XIX – XX в. (Из опита на Български исторически архив). *Известия на държавната библиотека Васил Коларов за 1954*, 218 – 298.
Паскалева, В., 1957. Икономическото проникване на Австрия (Австро-Унгария) в българските земи от Кримската война до Освобождението. *Известия на Института за българска история*, кн. 7, 113 – 162.
Попсавова, Д., (съст). 1975 – 1989. *Опис на Сбирката „Портрети и снимки” в Народната библиотека „Кирил и Методий“. Том 1 – 3*, София: Народна библиотека „Кирил и Методий“.
Трашлиева, Л., 2000. Български исторически архив при Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ – история и съвременност. *Известия на държавните архиви*, 80, 31 – 58.

REFERENCES

Boneva, V., 2005. *Vazrazhdane: Bulgaria i Balgarite v prehod kam Novoto vreme*. Shumen: Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski".

Gandev, H., 1976. *Problemi na Balgarskoto vazrazhdane*. Sofia: Nauka i izkustvo.

Genchev, N., 1995. *Balgarskoto Vazrazhdane*. Sofia: Ivan Vazov.

Mitev, P., 1999. *Balgarskoto vazrazhdane: Lektsionen kurs*. Sofia: Polis.

Panayotov, Iv., 1956. Pravila za komplektuvane, obrabotka, zapazvane i izpolzvane na dokumentalnite materiali ot lichnite, obshtestveni arhivni fondove i kolektsii ot XIX – XX v. (Iz opita na Balgarski istoricheski arhiv). *Izvestia na darzhavnata biblioteka Vasil Kolarov za 1954*, 218 – 298.

Popsavova, D., (sast). 1975 – 1989. *Opis na Sbirkata "Portreti i snimki" v Narodnata biblioteka "Kiril i Metodiy". Tom 1 – 3*, Sofia: Narodna biblioteka "Kiril i Metodiy".

Paskaleva, V., 1957. Ikonomicheskoto pronikvane na Avstria (Avstro-Ungaria) v balgarskite zemi ot Krimskata voyna do Osvobozhdenieto. *Izvestia na Instituta za balgarska istoria*, kn. 7, 113 – 162.

Trashlieva, L., 2000. Balgarski istoricheski arhiv pri Narodnata biblioteka "Sv. Sv. Kiril i Metodiy" – istoria i savremennost. *Izvestia na darzhavnite arhivi*, 80, 31 – 58.

Vasilev, K., (red.). 1966. *Obzor na arhivnite fondove, kolektsii i edinichni postaplenia, sahranyavani v Balgarski istoricheski arhiv. Tom 2*, Sofia: Nauka i izkustvo.

Vasileva, V., 2019. *Opis na dokumentite za stopanskata istoria na Bulgaria, zapazeni v Balgarskia istoricheski arhiv na Natsionalnata biblioteka "Sv. sv. Kiril i Metodiy". Chast 1, 1648 – 1879*. Sofia : Natsionalna biblioteka "Sv. sv. Kiril i Metodiy".

Vazvazova-Karateodorova, K., (sast.). 1963. *Obzor na arhivnite fondove, kolektsii i edinichni postaplenia, sahranyavani v Balgarski istoricheski arhiv*. Tom 1, Sofia: Nauka i izkustvo.

Yordanov, V., 1930. *Istoria na Narodnata biblioteka v Sofia. Po sluchay 50–godishninata y 1879 – 1929*. Sofia: Narodna biblioteka.

DOCUMENTS ABOUT THE BULGARIAN REVIVAL PRESERVED IN THE BULGARIAN HISTORICAL ARCHIVES OF THE NATIONAL LIBRARY "ST. ST. CYRIL AND METHODIUS"

Abstract: The article presents the content and volume of archival documents stored in the Bulgarian Historical Archives which highlighted the changes in Bulgarian society during the transition from the Middle Ages to the New Age, from traditional to modern society. The scheme according to which the documents from the archive funds are classified and objectified is shown, the digitization of the documentary heritage and the possibilities of using the materials online are also noted.

Keywords: documents, archive, Bulgarian Revival, traders, educators, revolutionaries.

Correspondence address:
Ruslan Ivanov, PhD
National Library "St. St. Cyril and Methodius"
Vassil Levski Bul. 88, Sofia, 1504
Department "Bulgarian Historical Archive"
Phone number: 0897999766
E-mail address: ruslaniv77@gmail.com

КОЛЕКЦИЯ СТАРОПЕЧАТНИ КНИГИ ОТ ТРЯВНА

Д-р Ирина Димитрова

Специализиран музей за резбарско и зографско изкуство – Трявна

Резюме: Колекцията от старопечатни книги в Трявна съдържа общо 256 тома, съхранявани във фондовете на Специализиран музей – Трявна, Народно читалище „Пенчо Славейков 1871“, църквата „Св. Арх. Михаил“ и църквата „Св. Георги Победоносец“. Получени са предимно чрез дарения от стари тревненски фамилии или са закупени за нуждите на посочените институции. Част от книгите са от личните библиотеки на летописеца на Трявна – поп Йовчо, известната тревненска фамилия Даскалови, лично притежание на опълченеца зограф Цаньо Захариев, архимандрит Кесарий и архимандрит Константин Витанов. Цялостната сбирка се състои от учебници, светска и богослужебна литература. Хронологично обхваща времето от 1759 до 1878 г. Сред най-ценните книги са т.н. Цариградска Библия от 1871 г.; учебниците по физика и химия, Рибният буквар, Географски атлас от 1833 г., както и книги на Петко Славейков, Кънчо Кесарев, Юрий Венелин, Васил Априлов и др. В много от изданията са вписани спомоществователи и приписки с различно съдържание. Най-голям е процентът на религиозната и нравствено-поучителната литература, следван от светски книги и учебници. Сред колекцията има книги на руски и гръцки език. Най-много са издадените в Русия, следвани от тези, издадени в Цариград, Букурещ и Белград.

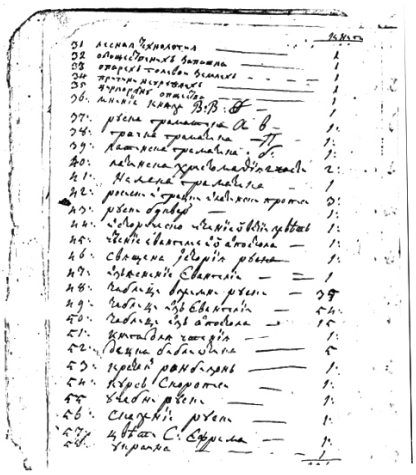
Колекцията от старопечатни книги на Трявна е показателен пример за духовно-просветните нужди на българското население от XIX век.

Ключови думи: старопечатни книги, музей, църква, читалище.

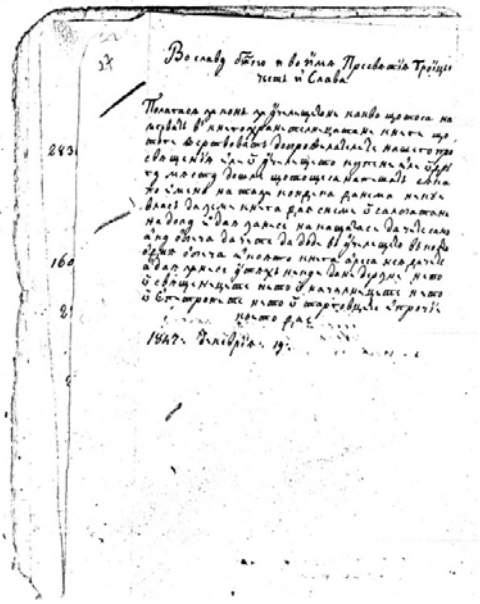
През XIX век Трявна се развива като занаятчийски център. В просветно отношение селището задоволява образователните нужди на местното население и това на околните ко-

либи. Голяма част от запазеното документално наследство е доказателство за стремежа на тревненци към образование и наука, както и за съхраняване на местните културни традиции и на паметта за конкретни исторически събития. Макар и малка по население и скрита дълбоко в пазвите на Средна Стара планина, Трявна изгражда свой образ на център на занаяти, търговия и не на последно място – селище с добре уредено образователно дело. Поминъкът на населението, както и необходимостта от търсене на нови пазари за пласиране на занаятчийската продукцията, близостта до просветни центрове като Габрово и Търново, както и нарастващите образователни изисквания на формиралият се вече „елит“, предопределят стремежа към по-високи форми на образованост. Те трябва да удовлетворяват пълноценното общуване с „другите“ в различните сфери на обществения, стопанския и културен живот в Европейския свят. Трявна е част от това общобългарско явление от средата на XIX век. Още през 1836 г. в селището започва изграждането на едно от първите светски училища. Разбира се първоначалните просветни въжделения са удовлетворявани от килийните училища. Затова и духовенството, наред със занаятчийското съсловие оставят и най-ранните следи за просветното дело в селището. За тях ни информира Богомил Даскалов, който отбелязва наличието на „даскали“ още в края на XVI и началото на XVII век. Информацията за „даскал Стоян от Село Трявна“, който през 1580 г. подвързва едно евангелие, а по-късно, в началото на XVII век „изписва“ един дамаскин, станал известен като „Тревненски“ (Pletnyov 1982, 86; Daskalov 1939, 7), дава основание да се смята, че първоначална грамотност в Трявна е вече налице през XVI – XVII век. Част от тревненското общество започва да търси образование извън пределите на днешните български земи. Летописецът на Трявна – поп Йовчо (1786 – 1855) още през 1800 година отива да изучава гръцки език в Букурещ, а когато се връща става един от двигателите на тревненската общност. Ползва се с голям авторитет сред хората. Владее руски, гръцки, влашки, латински, турски и италиански език. Той е сред инициаторите за създаването на тревненското училище, записвайки се пръв сред дарителите му.

Поп Йовчо е сред спомоществователите на книги от Петко Славейков, Христаки Павлович, Неофит Хилендарски – Бозвели и др. Една от неговите най-големи заслуги за селището е създаването на тревненската книгохранителница през 1847 г. (Hristova 2004, 5 – 20). За нея Васил Априлов изпраща книги, записани в списъка на Училищната кондика (1835 – 1864)[1]. Ползването на книгите е регламентирано със Закон. Според него никой няма „власт да зема книги …ако обича да чете да доди в училището в който ден обича и която книга ареса нея да чете“ (Daskalov 1927, 10 – 14).

Книги, изпратени от В. Априлов, вписани в Училищната кондика (1835 – 1864)

Закон на Тревненската книгохранителница, с указания за ползването на книгите

Колекцията от старопечатни книги в Трявна съдържа **256 тома** – съхранявани във фондовете на Специализирания музей – Трявна, Народното читалище „Пенчо Славейков 1871“, в църквите „Св. Арх. Михаил“ (1819) и църквата „Св. Вмч. Георги Победоносец“ (1848/52). Книгите, описани в музея са общо **123** броя, в т. ч. богослужебна, светска и учебникарска литература. Читалището притежава **29** книги –

предимно със светско съдържание, а двете църкви съхраняват общо – **104** тома богослужебна книжнина. Всички те са едно богатство от движими културни ценности, запазили спомена за битието на някогашните ни предци.

Книгите от църквата „Св. Архангел Михаил“

Църквата е възстановена след кърджалийските нападения в края на XVIII век и в сегашния си вид съществува от 1819 г. Общо тук може да се изброят 36 книжни тела. Те са били притежание на свещеници, служили в църквата, а върху страниците на някои от тях е записано: „*Из книгите на църквата Св. Архангел Михаил*“. Съхраняват се в добре устроено помещение, за което се предвижда да се превърне в библиотека към храма. Всички книги са чудесно запазени и подредени, а отпечатъците от прелистване на страниците през годините и следите от свещи, свидетелстват за честотата на използването им. Най-старата книга в църквата е Требник от 1759 г., издаден в Москва. Тук е запазено и цялостно течение на Минеи със служба за всички 12 месеца от годината. Десет от книгите са издадени през 1766 г. в Москва, а службите за месеците януари и април са съответно от 1793 г. и 1869 г. Върху началната страница на някои от тях е указано, че отпечатването става по време на управлението на руската императрица Екатерина (1762 – 1796). Интерес представлява книгата: „Защита на православието нападнато от протестантите мисионери с разни брошури“, издадена в Русе през 1870 г. Любопитно е, присъствието на тази книга именно в Трявна, предвид факта, че населението в селището е компактно с източно-православно вероизповедание. Предполагам тя е попаднала случайно и едва ли е оказала съществен принос в богослужението и свещеническите проповеди[2]. Всички богослужебни томове са руски издания, с изключение на „Църковен цветник“ (издаден в Търново, 1869); „Напрестолно Свето Евангелие“ (Виена, 1850) и „Нов завет“ (Ню Йорк, 1867). Върху страниците на част от книгите се срещат и приписки – на български и гръцки език. В поголямата си част те са с богословско съдържание и се отнасят до провеждането на различни църковни служби и мо-

литви. Има и такива, в които е указано, че са закупени с „предстоянието на П. Христа, П. Казасов, Г. Генча и К. Сахатчи“[3]. Приписките съдържат информация за ръкополагането на свещеници, за собствениците на книгите, както и за събития отнасящи се до Априлското въстание: „*1876 Апр.29 навлязоха бунтовници [неразчетен текст] манастира агиос Архангелос от Дряново*“[4]. Друга приписка дава сведения за последвалата Руско-турска война: „*Да са знай когато проводи влашкия цар аскер да са бий с турчина и доде искараха боя избиха 40 000 турци Туй беше на 18 [77 / 78 г.]*“[5].

Книгите от църквата „Св. Георги Победоносец“ (1848/1852)

Тези книги са надлежно проучени и описани от Вера Христова (Hristova 2002, 55 – 62)[6]. Всичките 68 тома са с богослужебно съдържание. Хронологично обхващат времето от 1825 г. до 1877 г. Изследователката намира две пълни течения на Минеи. Те са закупени със средствата на папукчийския и терзийския еснаф в Трявна. Едното е издадено в Москва около 1847 г., а другото в Киев през 1869 г. В книгите има записани имената на техните притежатели, на хората, които са ги подарили на църквата, има записки относно ръкополагането на свещеници и биографични данни за някои от тях. В една от книгите се четат имената на църковните епитропи – „*Костадин Пенчев и Стоян Денюв, закупили книгата за 72 гроша през 1875 г.*“ По-голямата част от приписките са вписани след Освобождението. Част от книгите са били притежание на архимандрит Кесарий[7], а „Православное учение“ от 1844 г. е „*Из книгите на поп Кою Витанов*“[8].

Книги от читалище „Пенчо Славейков 1871“

Колекцията наброява 29 тома на български език. Грижливо съхранявани в специални фондохранилища с подходящи условия. Описани са към общата книжна колекция, но са им добавени и съответстващите номера и по каталога на Маню Стоянов. Обособени са в отделна картотека „Старопечатни книги“. Сред тях най-многобройни са книгите със светско съдържание. Най-ранно датираната книга е

„Елино-российско французки лексикон“, издаден в Москва през 1811 г., а от 1878 г. намираме четири тома, между които е и първото издание на съчинението на Ил. Блъсков „Жален спомен за лютите рани на България през годината 1876“. Съхранява се първият Устав на читалището, наречено при откриването си през 1872 г. „Трудолюбие“. Отпечатан е в печатницата на в. „Македония“ със съдействието на Петко Славейков. Сред книгите в читалището в Трявна са вписани и издадените през 1871 г. в Цариград „Пълно собрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя с приложение на сключените с чуждите държави трактати и протоколи; на издадените императорски фермани за подвластните на империята княжества; на потребните разяснения и на азбучен указател: Т.1 – 3. Преведени от турски. Издава се от Христа Арнаудова. 1871 –1873 г.“. Носи печата на тревненската „Обща библиотека „Познай себе си“[9] и е дарение от Т. Икономов през 1891 г. Наличен е и „Образ на царския ферман за решението на българския въпрос (по турски, по български и по гръцки). 1870“. Приписките са често срещани, макар да не носят съществена информация – те са предимно рисунки и името на човека, който подарява книгата. Едно от интересните вписвания е в книгата на В. Априлов „Български книжици или на кое словенско племе собствено принадлежи кириловска азбука“ (Одеса, 1841). Приписката гласи: „*При испитанието подарява се на Пенча Томов от Габровското училище 1860 юлия 17 –того. Взаимен учител Цвятко Недев.*“ Вероятно Пенчо Томов е бил ученик в Габровското училище и при показани добри резултати по време на годишното изпитание, книгата му е подарена от учителя. Сред книгите има дарения от тревненски фамилии и отделни личности. Явно на голям интерес се радва и книгата „Две советователни слова Плутарха Херонея о воспитании детей и Исократа Ритора о благонравии юности“. За нея са записани 16 души за общо 20 книжки. Сред имената на спомоществователите са членове на фамилия Даскалови, свещеници, търговци, учители. За книгата на Юрий Венелин: „Критическы издырвания за историята

българска: От прохождението на българите от Тракыйский полуостров до 968 г. княз руский Светослава“ (Земун през 1853), също са вписани като спомоществователи 11 тревненци, половината от които свещеници. Сред хората, помогнали за издаването са двама учители, сред тях Петко Славейков, а също така и един лекар.

Книги от фонда на Специализирания музей за резбарско и зографско изкуство – Трявна

Те са получени предимно чрез дарения от стари тревненски фамилии. Книгите са на български, руски и гръцки език и са вписани както във фонда на отдел Основен исторически, така също и в Научно-спомагателен фонд. Част от книгите са от личните библиотеки на летописеца на Трявна – поп Йовчо, известната тревненска фамилия Даскалови, притежание на един от най-колоритните свещеници и приятел на П. Славейков – поп Кою Витанов, както и лично притежание на опълченеца зограф Цаньо Захариев. Сред книгите има и такива, които са били собственост на архимандрит Кесарий. Сбирката се състои от учебници, светска и богослужебна литература и хронологично обхваща годините от 1798 до 1878 г. Тук приемам становището на Николай Теодосиев и причислявам книгите от 1878 г. също към старопечатните издания (Teodosiev 2007, 7). Най-старата книга е „Новейшия известия о турецкой империи“ (Санкт Петербург, 1789), която е на руски език. Книгата е принадлежала на тревненеца Никола Икономов – пра-пра внук на летописеца поп Йовчо. Тя не присъства в „Репертоара“ на Маньо Стоянов (Stoyanov 1957), както и в Каталога на българските печатни книги на Николай Теодосиев (Teodosiev 2007). Следващата по хронология книга е „Евхология“ (на гръцки език). Отпечатана е във Венеция през 1806 г. Тя е от библиотеката на летописеца поп Йовчо. Принадлежала е на баща му – поп Никола – един от най-старите килийни учители и книжовници в селището. Ако се съобразя със становището на М. Стоянов, то посочените две книги, не би трябвало да бъдат част от изложението ми, поради факта,че „не са писани на български език и са вън от обсега на българската възрожденска действителност“

(Stoyanov 1978, 106), но с оглед представяне на цялостната колекция от книги до 1878 г. вкл. и най-важното принадлежността им към известната не само в регионален, но и в национален мащаб личност на поп Йовчо, си позволявам да ги представя в текста. Едно от ценните притежания на колекцията е издадената в Цариград през 1871 г. „Библия, сиреч Свещено-то писание на Ветхий и Новий завет“, известна още като „Цариградска“ или „Славейкова“ Библия. Не без значение е, че тази книга е част от библиотеката на архимандрит Константин Витанов – от най-верните приятели и доверени хора на Петко Славейков в Трявна.

За нивото на образование в селището бихме могли да съдим по наличните учебници, съхранени във фондовете на музея.

Те са разнообразни и покриват различни дялове от науката. Съвсем естествено е тяхното преизползване, което предполагам е ставало не само в рамките на семейството, но и в рода. Разглеждайки списъка с издаваните учебници за периода 1824 – 1878 г., изготвен от проф. В. Бонева (Boneva 2005, 180) ще кажа, че в Трявна са налични почти всички основни учебни книги: история (българска и всеобща), Буквара на П. Берон (трето издание от 1847), граматика, география, числителница и учебник по чужд език (в случая – френски). Що се отнася до изучаването му, във фонда на музея в Трявна се съхранява базисната литература за изучаването на език – граматика и речник. Усвояването му има чисто прагматично обяснение, свързано със стремежа на българина за приобщаване към западния модерен свят, търговските контакти на тревненци, а след средата на XIX век френският език определено има преимущество пред останалите. През 1855 г. учителят Генко Зографски за първи път го включва за изучаване в програмата на тревненското школо. С разширяването и разнообразяването на учебните програми се разширява и мирогледът на българина. Това от своя страна води и до появата на предмети като физика и химия в училището където присъства и считаният за пръв учебник по физика на Найден Геров от 1849 г. – „Извод от физиката“. Налично е и „Ръководство по физика“ на И. Гю-

зелев от 1874 г., както и „Физика за главните народни училища“; издадена във Виена и преведена от Йоаким Груев през 1872 г. Тревненските ученици имат достатъчно актуални помагала, с най-новите за времето си физични идеи и теории (Tacheva 2021, 211). Според Евдокия Емануилова учебникът „Извод от физиката“ намира добър прием сред тогавашната ни възрожденска интелигенция (Emanuilova 1995, 89 – 90). Наред с наличните учебници по физика, в музейната сбирка присъства и „Химия за главните народни училища“ (1872), на Стоян Веженов. През посочения период има издадени 4 учебника по физика – в Трявна има три от тях (два от фонда на музея и един от читалището). Що се отнася до учебниците по химия, от издадени два учебника, Тревненското школо е притежавало единият от тях. Най-голям е броят на учебниците по история, без значение кой дял обхващат – българска или световна. Предвид честите търговски пътувания на тревненци се налага изучаването на география и използването на географския атлас като пособие за опознаване на света и изучаване на природните особености на регионите. Затова не е изненадващо, че най-старото учебно помагало е Географски атлас от 1833 г., донесен от учителя Генко Кръстев от Франция, а изучаването на география е застъпено и в програмите на училището. В колекцията от старопечатна литература се съхранява и „Учебник по географията за Азия, Африка, Америка, Австралия и Европа“ (Виена 1874) съставен от К. Смирнов.

„Българската сметница“ на К. Кесаров очевидно е получила голяма популярност сред местното население, предвид факта, че в колекцията ни са представени три екземпляра. Вероятно и учителстването му в Трявна след 1858 г. е допринесло за популярността на въпросния учебник. Сред наличните учебници са и две от книгите, издавани от тревненеца Рали Казасов. Неговата „Съкратена свещенна история“ е и учебник, на чиято задна корица е записано, че се разпространява в Трявна, Елена и Букурещ и се препоръчва „за полза на младораслите юноши“[10]. Част от наличните ни книги в сбирката са печатани с одобрението на „царската цензура“.

Сред изданията със светско съдържание ще посоча следните: „На сила оженване“ (Цариград 1873), „Парижките потайности“ (Цариград 1869) „Откриването на Америка“ (1875), както и преведената от френски език книга на Е. Брюер – „Ключът на науката“, издадена с помощта на „ученолюбивите подписници от Трявна Георги Райков и Петко Славейков“.

Богослужебната литература се състои предимно от Библии, Псалтири, Минеи, Часослови. Част от тези книги са били притежание на свещеници и са използвани за обучение в килийното училище (Polimirova 2012, 326). За това подсказва и приписка в един Псалтир от 1828 г., притежание на поп Никола поп Йовчев: „Този псалтир на Райка Колюва който го зъми ша еде бой по краката сос фалангата“[11]. А в. „Утринни и вечерни богослужения на вечерния петък“ (без заглавна страница) е записана смъртта на архимандрит Костадин Витанов – един от най-важните членове на тогавашното тревненско общество: „1891 14 май почина архим. Костадин Витанов“[12].

През периода на Възраждането в Трявна се получават 50 вида издания – по пътя на спомоществователи или дарение от автора или издателя. Книгите, които идват в Трявна по линия на спомоществователите, са 36 заглавия и наброяват 622 броя, а като дарение от издателя или автора на книгата – 14 заглавия, наброяващи 176 бр. отделни тома. Цялото богатство от книги през периода на Възраждането в Трявна възлиза на 798 броя. Тази цифра за селище с население в края на XIX век около 2670 души[13] говори за една доста добра грамотност. Преобладава богословската и богослужебна книжнина. Тя е необходимо условие за извършване на църковните богослужения в храмовете. Някои автори са на мнение, че нарастващият брой на свещеници в града е обстоятелство породено от дервентджийския статут[14] на селището. Именно той поражда създаването на добри условия за живеене и възможността за строеж и поддръжка на храмове. Вероятно и с тази цел богослужебната книжнина е преобладаваща (Georgieva, 2018, 652 – 660).

Процентно съотношение между видовете старопечатните книги

От книгите, за които заплащат най-голям е процентът на светската литература, следвана от богослужебната, а най-малък е делът на учебниците. По отношение на литературата, която е подарена от издатели и автори, светската книжнина и учебниците са с равен дял, а по-малко са томовете богослужебна книжнина. От всички издания, които са били получавани в Трявна, според репертоара на М. Стоянов, налични в нашата колекция са 6 екземпляра: „Месецослов или Календар вечний“ (1840); „Две советователни слова Плутарха“ (1845); „Писменица на славянски език“ на Ив. Момчилов (1847); „Езопови басни, превод на П. Славейков“ (1852); „Критически издиряния за историята българска“ от Юрий Венелин (1853); „Български книжици или на кое словенско племе собствено принадлежи кириловска азбука, сочинени от Василий Априлов“ (1841). Сигурен белег за набиране на спомоществователи е известността на автора – така например „тревненците“ – Петко Славейков, Кънчо Кесаров успяват да си спечелят голям брой дарители. Броят на спомоществователите се увеличава с годините, като най-много са през 70–те години на XIX век. Спомоществователите имат различен социален статус – представители на властта, учители и ученици, търговци, занаятчии, като често последните са записани със занаята си – терзи (шивач), „живопис“ (вероятно става дума за иконописец), „казас“ (художествен занаят, практикуван в Одрин и Трявна. Казасите използват копринена, ленена и фина вълнена нишка, за направата на

конска амуниция, колани, пискюли и подвръзки за коне, пискюли за фесове, копринени кордони, екселбанти и др.), „грънчар“ (Goranova 2009, 29, 34 – 37; Slaveykov 1852, 165 – 167).

Най-много са книгите издадени в Москва (17), следвани от печатаните в Цариград (16), Букурещ (13), Санкт Петербург (9), Виена (7) и Белград (4). В колекцията има книги от печатниците в Земун, Лондон, Тулча, Загреб, Гюргево и др. Част от изданията са експонирани в залите на музея, а други се съхраняват във фондохранилища.

Колекцията от старопечатни книги на Трявна е типичен пример за духовно-просветните нужди на малкото тревненско общество, свързани със стремежа към образованост, която става основно изискване и към икономическия просперитет на българина през XIX век. Сбирката е показателна и за нравствения облик на хората, търсещи общуване с книгите, и техните професионални и жанрови интереси.

БЛАГОДАРНОСТИ: Изказвам своята благодарност към архиерейския наместник на тревненска духовна околия и председател на храм „Св. Арх. Михаил“ в Трявна – отец Николай Николаев, за оказаното съдействие при описанието на старопечатните богослужебни книги. Благодаря и на Мариана Георгиева от НЧ „Пенчо Славейков 1871“ за предоставянето на старопечатната колекция във връзка с нейното включване към настоящия материал.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. НБКМ–БИА, ф. 129, а. е.3, л. 49 – 50. Ксерокопие на Училищната кондика е заведено в градската читалищна библиотека „Пенчо.П. Славейков 1871“ под № 76651/75.
2. Мария Полимирова разглежда този тип богослужебна книжнина в статията си за старопечатната колеция от Самоковския музей. Вж: цитираната литература.
3. Триод Цветен от 1855 г., Москва.
4. Гледало ради славяноболгарската нине новонапечатана псалтика, Букурещ, 1848 г. На 29 април 1876 г. четата на поп Харитон и Бачо Киро, която достига до Дряновски манастир е разбита от войските на Фазлъ паша, а голяма част от въстаниците намират смъртта си.

5. Вероятно се отнася до участието на Румъния в Руско-турската война и боевете при Плевен. Приписката е в богослужебна книга без начална страница.
6. Вж. Hristova 2002, 55 – 62.
7. За пръв път Вера Христова привежда в научно обращение колекцията му от книги. Това са общо 13 книги, към които се числи и течението Минеи от 1869 г. Архимандрит Кесарий (Кънчо Кънчев Даскалов) роден в Трявна през 1833 г. в тревненски зографски род. Свещеник от 1860 г. От 1862 г. е изпратен като таксидиот в Копривщица и е председател на тамошния революционен комитет. През 1874 г. е ръкоположен за архимандрит, а през 1875 г. е настоятел на българската църква „Св. Стефан“ в Цариград. През 1878 г. е управител на българската община в Одрин, а от 1879 г. е наместник на митрополит Синесий в Лозенград. През 1894 г. е игумен на Рилския манастир. Умира в Трявна през 1910 г. След Освобождението е награден с Орден за храброст IV ст.
8. Архимандрит Константин Витанов (1821 – 1891), известен още като поп Кою Витанов, е тревненски резбар, учител, свещеник, протосингел на търновския митрополит Иларион. Съратник е на В. Левски, един от най-доверените хора и приятел на Петко Славейков. Той е изключително важна личност в обществения и културен живот на Трявна през XIX век.
9. В годините на съществуването си тревненското читалище многократно сменя името си. През 1888 г. то се нарича Обща библиотека „Познай себе си“.
10. Казасов, Р. Съкратена свещенна история изведена от вехтия и новия завет, за младораслите юноши с прибавен кратък катехизис от поп Никола К. Грънчаров. Издание трето сам издател Раллие П. Казласидес. Издадена в Букурещ, 1858 г. СМРЗИ – Трявна, Оист № 39.
11. Псалтир. 1823. Москва. От бибилотеката на поп Йовчо. Принадлежала е на баща му – поп Никола. СМРЗИ – Трявна. Оист № 1503.
12. Утринни и вечерни богослужения на вечерния петък. СМРЗИ – Трявна. Оист № 913.
13. Книга за записването по семейства на всичките жители на Тревненската градска община за 1888 г. СМРЗИ – Трявна. Оист № 449.
14. Още с възникването си през 1565 г. Трявна се изгражда като дервентджийско селище. Населението има задача да пази проходите (дервент – от тур. проход), в замяна на данъчни облекчения.

ЛИТЕРАТУРА

Бонева, В., 2005. *Възраждане: България и българите в преход към ново време. Академичен обзор*. Шумен: Университетско издателство на Шуменски университет.

Георгиева, Г., 2018. „Трявна в средата на XIX в.“ *Изследвания в чест на 60-годишнината на проф. дин Иван Тютюнджиев*. Велико Търново: Фабер.

Горанова, Л., 2009. „Любородните спомоществователи от Трявна“. *Известия на Специализиран музей за резбарско и зографско изкуство – Трявна*. Варна: Славена.

Даскалов, Б., 1927. *Читалището*. Велико Търново: Издателство Ст. Фъртунов и син.

Даскалов, Б., 1936. *100 години история на Тревненско училище*. Трявна.

Емануилова, Е., 1995. Първи български учебници по физика и химия. *Училищна книжнина в България през XIX в*. Пловдив: Регионален исторически музей.

Полимирова, М., 2012. „Сбирка от старопечатни книги на Исторически музей – Самоков (Предварителни бележки)“. *Годишник на Софийския университет „Св. Св. Климент Охридски. Център за Славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски.

Плетньов, Г., 1982. „Учебното дело в Трявна през Възраждането“. *Трявна*. София: Издателство на ОФ.

Стоянов, М., 1957. *Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар на българските книги и периодични издания 1806–1878. Т. I–II*. София: Наука и изкуство.

Стоянов, М., 1978. *Букви и книги*. София: Наука и изкуство.

Славейков, П., 1852. *Смесна китка*. www.digilib.nalis.bg

Тачева, В., 2021. „Нивото на обучение по физика в Тревненското школо преди Освобождението“. *Известия на Специализиран музей за резбарско и зографско изкуство – Трявна*. Велико Търново: Фабер.

Теодосиев, Н., 2007. *Каталог на Българските печатни книги. 1508–1878 г*. София: Университетско издателство Св. Климент Охридски.

Христова, В., 2002. *История на църквата Свети Георги в Трявна*. София: Земя.

Христова, В., 2004. „Поп Йовчо и неговият летопис“. *Летописецът поп Йовчо от Трявна и неговите потомци. Недев, Н. (съст.)*. Шумен: Издателска къща „Славчо Николов и Сие“.

REFERENCES

Boneva, V., 2005. *Vazrazhdane: Bulgaria i balgarite v prehod kam novo vreme. Akademichen obzor*. Shumen: Universitetsko izdatelstvo na Shumenski universitet.

Georgieva, G., 2018. "Tryavna v sredata na XIX v." *Izsledvania v chest na 60-godishninata na prof. din Ivan Tyutyundzhiev*, Veliko Tarnovo: Faber.

Goranova, L., 2009. "Lyuborodnite spomoshtestvovateli ot Tryavna." *Izvestia na Spetsializiran muzey za rezbarsko i zografsko izkustvo– Tryavna.* Varna: Slavena.

Daskalov, B., 1927. *Chitalishteto.* Veliko Tarnovo: Izdatelstvo: St. Fartunov i sin.

Daskalov, B., 1936. *100 godini istoria na Trevnensko uchilishte*. Tryavna.

Emanuilova, E., 1995. Parvi balgarski uchebnitsi po fizika i himia. *Uchilishtna knizhnina v Bulgaria prez XIX v.* Plovdiv: Regionalen istoricheski muzey.

Hristova, V., 2002. *Istoria na tsarkvata Sveti Georgi v Tryavna*. Sofia: Zemya.

Hristova, V., 2004. "Pop Yovcho i negoviyat letopis." *Letopisetsat pop Yovcho ot Tryavna i negovite potomtsi. Nedev, N. (sast.).* Shumen: Izdatelska kashta "Slavcho Nikolov i Sie".

Polimirova, M., 2012. "Sbirka ot staropechatni kniti na Istoricheski muzey – Samokov (Predvaritelni belezhki)." *Godishnik na Sofiyskia universitet "Sv. Sv. Kliment Ohridski". Tsentar za Slavyano-vizantiyski prouchvania "Ivan Duychev"*, Sofia: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski.

Pletnyov, G., 1982. "Uchebnoto delo v Tryavna prez Vazrazhdaneto." *Tryavna,* Sofia: Izdatelstvo na OF.

Stoyanov, M., 1957. *Balgarska vazrozhdenska knizhnina. Analitichen repertoar na balgarskite knigi i periodichni izdania 1806 – 1878. t. I-II*. Sofia: Nauka i izkustvo.

Stoyanov, M., 1978. *Bukvi i knigi*. Sofia: Nauka i izkustvo.

Slaveykov, P., 1852. *Smesna kitka*.www.digilib.nalis.bg

Tacheva, V., 2021. "Nivoto na obuchenie po fizika v Trevnenskoto shkolo predi Osvobozhdenieto." *Izvestia na Spetsializiran muzey za rezbarsko i zografsko izkustvo – Tryavna*, Veliko Tarnovo: Faber.

Teodosiev, N., 2007. *Katalog na Balgarskite pechatni knigi. 1508 – 1878 g*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski.

THE COLLECTION OF "OLD PRINTED BOOKS" FROM TRYAVNA

Abstract: The collection of old printed books preserved in the town of Tryavna comprise a total of 256 volumes, stored in the funds of the Museum of Wood Carving and Icon Painting in Tryavna, Community Center "Pencho Slaveykov 1871", and the churches "Arch. Michael" and "St. George the Victorious". They were mainly obtained through donations from local families or purchased for the two churches. Some of the books were part of the private libraries of Tryavna's chronicler Pop Yovcho, the famous Tryavna family Daskalovi, archimandrite Kesarius and archimandrite Konstantin Vitanov. The collection includes textbooks, secular and religious literature, printed between 1759 and 1878. Among the most valuable books are the so-called "Constantinople Bible of 1871"; the textbooks on physics and chemistry, the so-called "Fish Primer", "Geographical Atlas" from 1833, as well as books by Petko Slaveykov, Kancho Kesarev, Yuri Venelin, Vasil Aprilov, etc.

The religious literature is prevailing, followed by secular books and textbooks. The books are in Bulgarian, Russian and Greek and most of them were published in Russia, as well as in Constantinople, Bucharest and Belgrade.

In terms of topic and language the collection of old printed books in Tryavna reflects the spiritual and educational needs of the Bulgarian population during the 19th century.

Keywords: old printed books, museum, church, community center (chitalishte).

Correspondence address:
Irina Dimitrova, PhD
City Museums – Tryavna
7, Kapitan Dyado Nikola Sq. 5350 Tryavna
Phone number: 0897 933020
E-mail address: irina_3@abv.bg

ОБРАЗОВАНИЕТО ПО АРХИВИСТИКА И ДОКУМЕНТАЛИСТИКА В УНИБИТ: АСПЕКТИ НА СТУДЕНТСКОТО МНЕНИЕ

Проф. д.н. Таня Тодорова, доц. д-р Християн Атанасов, гл. ас. д-р Събина Ефтимова, доц. д-р Магдалена Гарванова, Ана Милич

Университет по библиотекознание и информационни технологии
Загребски университет

Резюме: Докладът представя резултати от проучване на тема „Образованието по архивистика и документалистика в съвременната информационна среда“, проведено сред студентите в ОКС „Бакалавър“ на специалността „Архивистика и документалистика“ към Факултета по библиотекознание и културно наследство при Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ). В анкетното проучване ефективно се включват 84 респонденти. Това е 91,3 % от общия брой обучаващи се, което придава на изследването висока представителност. В доклада са представени изводи относно нагласата на студентите към приложението на съвременните информационни и комуникационни технологии (ИКТ) в учебния процес в академични специалности от областта на архивистиката и документалистиката; тяхната осведоменост за приложението на ИКТ и дигитализацията в дейността на архивните институции; мнението им за предлаганите възможности в Университета за участие в проекти, учебни практики и стажове, както и за бъдещата им професионална ориентация.

Ключови думи: архивистика и документалистика, ИКТ, академично образование, професионална реализация, анкетно проучване, УниБИТ.

Въведение

През последните десетилетия човечеството преминава през значими технологични, икономически, социални и дру-

ги промени. Свидетели сме на бързото развитие на информационните и комуникационни технологии, в резултат на което се създават нови възможности за трансформация на значими аспекти на образованието като учебен процес, методика на преподаване, трансфер на знания. Настъпват съществени промени в университетите, които трябва да се съобразяват с нови реалности и да решават съвременни проблеми и предизвикателства (Stoyanova, Peteva & Denchev 2016).

Информацията се превръща в основен ресурс за многоаспектно развитие и достъпът и работата с нея изискват трансформация в работните процеси и целите на институциите на знанието и паметта (архиви, библиотеки, музеи и т.н.). Това важи в пълна степен и за университетите. Използването на ИКТ вече е неразделна част от съвременния академичен учебен процес. Като потребители на тези технологии студентите през XXI век предпочитат да придобиват знания и да използват научни продукти и материали в дигитална среда. Увеличава се броят на изследванията в световен мащаб, които откроряват желанието на студентите все по-голяма част от учебното взаимодействие да е подпомогнато или напълно обезпечено посредством ИКТ.

В Парижкото комюнике от 25 май 2018 г. министрите, отговарящи за Европейското пространство за висше образование (ЕПВО), приемат, че: „Дигитализацията играе роля във всички области на общественото развитие и ние признаваме нейния потенциал да промени начина, по който се предоставя висшето образование в различните си степени и в отделните етапи от живота на хората“. Апелът към висшите училища е да се постигне по-добро приложение на цифровото и смесено образование при осигуряване на необходимото качество с цел подобряване на възможностите за гъвкаво предлагане на учене през целия живот, насърчаване на цифровите умения и компетенции, подобряване на анализа на данните, стимулиране на образователните изследвания и премахване на регулаторните пречки пред предоставянето на отворено и дигитално образование (Paris Communiqué 2018).

В Стратегията за развитие на Университета по библиотекознание и информационни технологии приложението на ИКТ и на дигитални образователни ресурси и методи в учебния процес със студентите от всички професионални направления е ясно адресирано. Постиженията в тази посока са налице, но академичният състав е активен и в комуникацията по редицата дискусионни въпроси, засягащи мястото на ИКТ, дигиталното обучение и отворените образователни ресурси във висшето образование. Темата се откроi като особено актуална и значима през 2020 г. в условията на извънредните обстоятелства, породени от пандемията от Ковид-19. Наложената социална изолация през летния семестър на академичната година 2019/2020 и през академичната година 2021/2022 доведе до реорганизация на образователните практики, при която дигиталното образование демонстрира своя потенциал да осигури възможности за преподаване и обучение. Практическото приложение на нови подходи и методи в електронна среда изправи преподавателския състав, особено от специалностите от областта на социалните и хуманитарни науки, пред проблеми от техническо, социално-психологическо и дидактическо естество. Ситуацията провокира изследователския ни интерес да проведем проучване сред студентите в ОКС „Бакалавър“ на специалността „Архивистика и документалистика“ към Факултета по библиотекознание и културно наследство при УниБИТ на тема „Образованието по архивистика и документалистика в съвременната информационна среда“.

Цели и методология на изследването

Специалността „Архивистика и документалистика“ в УниБИТ стартира през академичната 2012/2013 г. Обучението е четири години (осем семестъра) и студентите придобиват образователно-квалификационна степен „бакалавър“. В хода на учебния процес те изучават както общообразователно ориентирани дисциплини, така и специализирани учебни дисциплини, свързани с архивистичната професия, които ги подготвят профилирано за работа както с класически типове хартиени документи, така и с модерната електронна

документация и в дигитална среда. Целта на обучението е да бъдат подготвени експертни кадри, които да намерят реализация в различни архивни институции от държавния и частния сектор.

Актуализирането на учебните планове на специалността „Архивистика и документалистика“ е предмет на ежегоден анализ. В настоящата статия се фокусираме върху проследяване присъствието на учебни предмети, които дават знания на студентите в областта на ИКТ. Прегледът на учебната документация откроi следните тенденции. За периода от академичните години 2012/2013 до 2018/2019 в учебните планове се наблюдава по-слабо присъствие на предмети, в които се преподават знания по ИКТ. Дисциплините, свързани с ИКТ и тяхното приложение в дейността на архиви и библиотеки, формират между 34 и 38 % от предлаганото академично образователно съдържание. През академичните години 2019/2020 и 2020/2021 обаче постепенно се увеличава делът на ИКТ-ориентираните курсове. Тези актуализации имат своята релация с резултатите от настоящото анкетно проучване, проведено сред студентите от специалността, на тема „Образованието по архивистика и документалистика в съвременната информационна среда“. Основният извод от него е ясно заявеният интерес от страна на обучаваните към изучаването на дисциплини, свързани с ИКТ и дигитализацията, и за активно приложение на ИКТ и електронни форми на обучение в образователния процес.

Целта на изследването е да анализира и обобщи нагласата на студентите към приложението на съвременните ИКТ в учебния процес в академични специалности от областта на архивистиката и документалистиката; тяхната осведоменост за приложението на ИКТ и дигитализацията в дейността на архивните институции; мнението им за предлаганите възможности в Университета за участие в проекти, учебни практики и стажове, както и за бъдещата им професионална ориентация. За постигане на посочената цел се прилага анкетен и статистически инструментариум.

Анкетната карта е структурирана в пет части, вкл. демографската информация. Търсят се отговорите на няколко

ключови групи от въпроси. На първо място, доколко обучението на студентите е ориентирано към запознаване и работа с новите ИКТ и дали те биха желали да се увеличи обемът на изучаваните теми по този образователен сегмент. На второ място, в каква степен те са ангажирани с работа и практически занятия по научноизследователски проекти и дали тези проекти са ориентирани към новите технологии. Третата група въпроси търсят мнението на студентите за това доколко интернет сайтовете и дигиталните колекции на българските институции на паметта са способни да дадат достъп до информационните ресурси, съхранявани в тях. На студентите е зададен и въпросът доколко виждат перспективи за своята реализация като архивисти в различни институции – държавни, общински или частни.

Респонденти са студентите от първи до четвърти курс (випуски 2017 – 2020), обучаващи се в специалността „Архивистика и документалистика“, бакалавърска степен, в редовна и задочна форма на обучение в УниБИТ. Според официалната информация, достъпна в Регистъра на всички действащи и прекъснали студенти и докторанти към Министерството на образованието и науката на Република България, за академичната 2020/2021 година, през зимния семестър в специалност „Архивистика и документалистика“, ОКС „Бакалавър“ в УниБИТ, се обучават 92 студенти[1]. До всички тях е изпратена покана за участие в онлайн анкетното проучване в периода 4 – 14 март 2021 г. Получени са отговори от 84 (91,3 %) студенти, което дава висока представителност на изследването. Част от резултатите от анкетата са представени и коментирани в настоящия текст.

Резултати

Демографска информация

В анкетното проучване ефективно се включват 84 респонденти, което е 91,3 % от общия брой обучаващи се в специалността „Архивистика и документалистика“. От тях 36,9 % са в редовна форма на обучение, а 63,1 % са студенти в задочна форма на обучение. Установява се равномерно про-

центно съотношение на включилите се в проучването представители от 1 до 4 курс (1 и 2 курс – 25 % от респондентите, 3 курс – 22,6 % и 4 курс – 27,4 %). Това е индикация за проявен интерес и висока представителност на обучаемите от всички курсове на специалността. Респондентите на анкетното проучване, разпределени по полов признак, са 84,5 % жени и 15,5 % мъже, което съответства на съотношението жени–мъже в отделните курсове. Това откроява наблюдението за феминизиране на този професионален сектор, очертало се и при изследвания в други държави (Yakel 2000).

Интересно е разпределението на студентите, съобразно техните възрастови характеристики (*Таблица 1*).

Таблица 1. Процентно разпределение на респондентите, съобразно възрастови характеристики

Възраст	**Брой**	**Процент**	**Валиден процент**	**Кумулативен процент**
18–24 години	20	23,8	23,8	23,8
25–34 години	17	20,2	20,2	44
35–44 години	33	39,3	39,3	83,3
45–54 години	14	16,7	16,7	100
Общо	**84**	**100**	**100**	

Общо 20 респонденти (23,8 %) са на възраст до 24 години. Това са млади хора, които са родени и израснали в дигитална среда и за тях ИКТ са неизменна част от битието. Почти същото може да се каже за следващите две групи студенти – на възраст между 25 – 34 години (20,2 %) и между 35 – 44 години (39,3 %), за които също е характерно голямо влияние на информационните технологии. Твърде вероятно е респондентите от третата група (35 – 44 години) да са се сблъскали за пръв път с новите технологии през тинейджърските си години. Те, заедно с последната група (45 – 54 години), могат да бъдат разглеждани като “digital adaptive”, т.е. генерации, които са отраснали с персоналните компютри и имат сравнително добра компютърна грамотност (McCrindle 2014). На практика всички респонденти в немалка степен са се „срещнали“ с новите технологии в един или друг етап от живота си и техните лични и/или професионални активности са силно повлияни от тях.

Студентското мнение относно ИКТ-ориентирано учебно съдържание

Тук представяме резултати, свързани с анализа на първата група въпроси, насочени към установяване на мнението на студентите доколко учебният план на специалността „Архивистика и документалистика“ включва получаване на знания и умения за работа с ИКТ и дали обучаемите имат желание за увеличаване на темите по този образователен сегмент. Обобщено, виждането на респондентите от випуски 2017 – 2020 е, че към настоящия момент в учебното съдържание на специалността е налице достатъчно присъствие на дисциплини, ориентирани към новите ИКТ и към тяхното приложение в професията на архивиста и документалиста (*Таблица 2*).

Таблица 2. Степен на използване на ИКТ в обучението на специалността „Архивистика и документалистика“

Степен	Брой	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Слабо	1	1,2	1,2	1,2
Задоволително	2	2,4	2,4	3,6
Добре	23	27,4	27,4	31
Много добре	29	34,5	34,5	65,5
Високо	29	34,5	34,5	100
Общо	84	100	100	

От *Таблица 2* е видно, че в преобладаващата си част (96,4 %) студентите бакалаври считат, че ИКТ са „добре“ (27,4 %), „много добре“ (34,5 %) или „високо“ (34,5 %) застъпени в учебното съдържание на дисциплините по специалността.

Таблица 3. Мнения относно необходимостта от изучаване на повече дисциплини, свързани с ИКТ

Степен	Брой	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Да	45	53,6	53,6	53,6
Не мога да преценя	28	33,3	33,3	86,9
Не	11	13,1	13,1	100
Общо	**84**	**100**	**100**	

Повече от половината от студентите (53,6 %) подкрепят разширяването на присъствието на учебно съдържание, надграждащо знания и умения в областта на ИКТ като компонент в учебния план (*Таблица 3*). Това тяхно мнение не се споделя от 13,1 % от респондентите, според които няма нужда да бъдат включвани допълнителни дисциплини. Сравнително висок е и делът на респондентите, които нямат оформено мнение (33,3 %). Получените резултати са възможност за ефективни актуализации в учебния план и в учебното съдържание на академични дисциплини.

Студентското участие в проектна дейност

С оглед бъдещата реализация на студентите е важно те да бъдат включвани в различни научноизследователски проекти, реализиращи се в УниБИТ. Към момента на провеждането на анкетата преобладаващата част от студентите споделят, че не са участвали в проектна дейност (85,7 %). 12 респонденти са заявили, че участват или са участвали в университетски научноизследователски проекти (14,3 %). Отчитаме, че част от респондентите са все още в началото на своето обучение (съответно първи или втори курс) и/или се обучават в задочна форма на обучение, което прави тяхното активно включване в научния живот на Университета по-трудно.

Таблица 4. Заявено желание на студентите-бакалаври да се включат в научноизследователски проекти

Степен	Брой	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Да	40	47,6	47,6	47,6
Не мога да преценя	33	39,3	39,3	86,9
Не	11	13,1	13,1	100
Общо	**84**	**100**	**100**	

Добра перспектива за преподавателските усилия към привличане на студентите за участие в проекти дава наблюдението, че почти половината от студентите бакалаври (47,6 %) изразяват желание за включване в проектна дейност (*Таблица 4*). Далеч по-малък дял от обучаемите заявяват, че не биха участвали (13,1 %). Броят на отговорилите с „Не мога да преце-

ня“ е 39,3 %. Това е групата от студенти, които по всяка вероятност ще решат дали да се включат или не в такава университетска инициатива, след като получат повече информация за самия проект, за това доколко ще бъдат ангажирани, дали ще получат финансово стимулиране, дали ще се интегрират резултатите от проектната им работа като компонент от оценяването по академични дисциплини и др. Обобщено, респондентите, които заявяват предварителна готовност за участие в научноизследователски проекти, и тези, които биха решили на базата на специфичните условия на конкретен проект, са преобладаващата част от студентите и това се явява стимул за преподавателската общност да инициира съвместни проектни дейности.

Осведоменост на студентите за приложението на ИКТ в архивните институции

Студентите бакалаври все още нямат ясно изразено мнение в каква степен ИКТ се използват пълноценно в дейността на архивните институции в страната (Вж. *Таблица 5*).

Това е обяснимо, тъй като половината от респондентите са все още в първи и втори курс на обучение и нямат добра представа за архивната мрежа в страната. Те все още не са имали учебна практика или стаж в реална работна среда.

Поради това, отговорите „Не мога да преценя“ и „Не съм запознат“ са предпочетени при 50 % от отговорилите. Другата половина от респондентите имат ясно изразено становище. Според 25 % от анкетираните студенти българските архиви имат добри постижения в използването на новите технологии, а според другите 25 % – нямат.

Таблица 5. Мнение на респондентите доколко се използват възможностите на съвременните дигитални технологии в българските архивни институции

Степен	Брой	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Да	21	25	25	25
Не съм запознат/а	11	13,1	13,1	38,1
Не мога да преценя	31	36,9	36,9	75
Не	21	25	25	100
Общо	**84**	100	100	

Както е видно от *Таблица 6*, студентите бакалаври са повече от категорични по отношение на необходимостта да се създават дигитални информационни ресурси и да се осигурява лесен и удобен достъп до тях чрез интернет през сайтовете на архивните институции. Преобладаващият процент от студентите, 88,1 %, са убедени, че архивните институции трябва да имат целенасочена политика в това направление на дейност и да предоставят на потребителите добре изградени сайтове и дигитални колекции, разкриващи архивно-документалното наследство.

Таблица 6. Необходимо ли е да се създават повече електронни ресурси от архивите и портали за достъп до архивна информация

Степен	**Брой**	**Процент**	**Валиден процент**	**Кумулативен процент**
Да	74	88,1	88,1	88,1
Не мога да преценя	9	10,7	10,7	98,8
Не	1	1,2	1,2	100
Общо	84	100	100	

Студентското мнение за бъдещата професионална реализация

Интересно е да се подчертае, че повечето от студентите в специалността „Архивистика и документалистика“ работят по време на следването си. Общо 74 респонденти (88,1 %) са ангажирани с работа и само 10 (11,9 %) не са.

Таблица 7. Свързаност на работата с изучаваната специалност „Архивистика и документалистика“

Степен	**Брой**	**Процент**	**Валиден процент**	**Кумулативен процент**
Да	26	31	32,5	32,5
Отчасти	23	27,4	28,8	61,2
Не	31	36,9	38,8	100
Неотговорил	4	4,8	-	
Общо	84	100	100	

Важно наблюдение, видимо от *Таблица 7*, е, че трудовата заетост на немалък дял от студентите – постоянна или временна, е по специалността, в която се обучават (32,5 %). При друга група респонденти (28,8 %) работата само отчасти

се припокрива с изучаваното в Университета. Немалка част от студентите споделят, че работата им няма общо с изучаваните дисциплини в специалността „Архивистика и документалистика“ (38,8 %).

Таблица 8. Желание за професионална реализация в областта на архивистиката и документалистиката след завършване на обучението

Степен	Брой	Процент	Валиден процент	Кумулативен процент
Да	39	46,4	46,4	46,4
Не мога да преценя	33	39,3	39,3	85,7
Не съм мислил още	11	13,1	13,1	98,8
Не	1	1,2	1,2	100
Общо	84	100	100	

На въпроса „След приключване на обучението си ще се насочите ли към професионална реализация в областта на архивистиката и документалистиката?“ само един студент (1,2 %) заявява, че не планира да търси реализация като архивист след приключване на своето обучение. Голяма част от студентите бакалаври изразяват желание и намерение да се реализират като специалисти в областта на архивистиката и документалистиката. Това е заявено категорично при 46,4 % от респондентите, а останалите споделят, че на този етап от живота си по-скоро „не могат да преценят“ или „не са обмисляли“ подобна възможност. Установява се, че нагласите за реализиране по специалността са като цяло положителни сред обучаващите се бакалаври.

Заключение

Студентите от бакалавърска степен в специалността „Архивистика и документалистика“ към УниБИТ са надеждна основа за обратна връзка. Студентското мнение е важен фактор за вземането на информирани и адекватни решения за необходими промени във формите и методите на преподаване и обучение. Анализът на отговорите на студентите на проведената анкета на тема „Образованието по архивистика и документалистика в съвременната информационна среда“

води до няколко важни извода с оглед повишаване на качеството на академичното образование.

Откроява се фактът, че обучаваните са хора, които са родени или отраснали в дигитална среда, и ИКТ са неизменна част от всички аспекти на техния живот. Това ги прави и критични. Отговорите на респондентите ясно показват, че те желаят архивните институции да ускорят своята дейност по дигитализация, автоматизация и модернизация. Тези организации са призвани да предоставят широк и лесен достъп до документалните масиви, които съхраняват, за да се удовлетворяват разнообразни обществени нужди. Изследването разкрива виждането на студентите, че дигиталният достъп до архивните материали и развитието на електронни услуги са възприемани като най-значимата функционалност и характеристика на архивите на бъдещето. Обучаваните изискват академичното учебно съдържание и методиката на преподаване да ги подготвят за това професионално предизвикателство. Ето защо образователното съдържание в областта на ИКТ, с практико-приложна насоченост за студенти по архивистика и документалистика, се налага като приоритет.

Важен е изводът, че изследователските екипи в Университета трябва да положат усилия за по-активно включване на студентите в научноизследователски проекти и особено на такива, свързани с новите технологии и тяхното приложение в институциите на паметта. Респондентите бакалаври очевидно желаят това да се случва по-ефективно и следва да получат адекватен отговор на това свое желание.

Позитивен резултат е нагласата на немалка част от студентите да търсят професионална реализация като специалисти архивисти в обществения и частен сектор. Това е успех за предлаганото академично образование и за осъществяваната педагогическа работа в специалността „Архивистика и документалистика“ при УниБИТ. Това наблюдение дава надежда, че българските архиви ще бъдат поле за работа и изява на млади хора със стремеж да прилагат ИКТ в професионалната практика. Подготвят се бъдещи кадри, мотивирани да осъществяват проекти за дигитализация с цел документалните масиви на институциите да бъдат достъпни

чрез интернет до възможно най-широк кръг от потребители – изследователи, институции, отделни граждани.

Представените обобщения ще послужат в дейността на катедра „Библиотечен мениджмънт и архивистика“ при УниБИТ, като ги комуникираме и на вниманието на други академични образователни звена в страната и чужбина като актуални за продължаващ диалог.

Перспективи

От март 2021 г. преподаватели от катедра „Библиотечен мениджмънт и архивистика“, се включват като партньори в изпълнението на проект DECriS „Дигитално образование за кризисни ситуации: Времена без друга алтернатива“ (http://decris.ffos.hr/), финансиран по програма Еразъм+ на ЕК, с договор № 2020-1-HR01-KA226-HE-094685. За да допринесе за изграждането на приобщаващи системи за висше образование и насърчаване на интернационализацията, проектът DECriS е фокусиран върху иновативните цифрови практики, приложени от университетите като форми за неприсъствено обучение през АГ 2019/2020 и АГ 2020/2021 в условията на извънредна ситуация от пандемията Ковид-19. Акцентите в изследователските и приложни задачи са върху цифровите компетенции, новите иновативни учебни програми и образователни методи, международното взаимодействие, сътрудничеството с бизнес сектора и практиката. Неговите постижения ще послужат за приложението на нови, гъвкави решения в университетска среда.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Регистър на всички действащи и прекъснали студенти и докторанти към Министерство на образованието и науката на Република България. [viewed 15 October 2021]. Available from: <https://stats.mon.bg/Reports/Index/745a6b79-dd8a-4008-846a-486015f9fa8b>.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

McCrindle, M., 2014. *The ABC of XYZ, Understanding the Global Generations.* Australia: McCrindle Research Pty Ltd.

Paris Communiqué, Paris, May 25th 2018, [viewed 15 October 2021].

Available from: < https://www.mon.bg/upload/17773/EHEAParis2018_Comm_final_bg.>
Stoyanova, D., Peteva, I., Denchev, S., 2016. The Role of Universities in the Formation of Modern R&D Space through Creating New Educational Patterns. *INTED2016 Proceedings*, 314 – 318.
Yakel, E., 2000. The Future of the Past: A Survey of Graduates of Master's-Level Archival Education Programs in the United States. *American Archivist*, **63** (2), 309 – 310.

ARCHIVAL AND DOCUMENTARY STUDIES EDUCATION AT ULSIT: ASPECTS OF STUDENTS' OPINIONS

Abstract: The report presents the results of a study on the topic of Archival and Documentary Studies Education in the Modern Information Environment conducted among the students of the Bachelor's degree programme of Archival and Documentary Studies at the Faculty of Library Studies and Cultural Heritage at the University of Library Studies and Information Technologies (ULSIT). The number of 84 respondents effectively participated in the survey. This is 91.3 % of the total number of the students, which gives the study a high representativeness. The report presents conclusions regarding the students' attitude towards the application of modern information and communication technologies (ICT) in the learning process in academic specialties in the field of archival and documentary studies; their awareness of the application of ICT and digitization in the activities of archival institutions; their opinion about the opportunities offered at the University for participation in projects, study practices and internships, as well as about their future professional orientation.

Keywords: archival and documentary studies, ICT, academic education, professional realization, survey, ULSIT.

Correspondence addresses:
Prof. DSc Tania Todorova
University of Library Studies and Information Technologies
Department of Library Management and Archives
119, Tsarigradsko Shose Blvd. 1784 Sofia
E-mail address: t.todorova@unibit.bg
Web of Science ID: CEH-7348-2022
https://orcid.org/0000-0001-5981-8681
Scopus ID: 55467619800

Assoc. Prof. Hristiyan Atanasov, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Department of Library Management and Archives
119, Tsarigradsko Shose Blvd. 1784 Sofia
Tel.: (+ 359) 897 886 371
E-mail address: h.atanasov@unibit.bg
Web of Science ID AAW-6367-2020
https://orcid.org/0000-0003-3701-0387
Scopus ID: 57214897461

Assist. Prof. Sabina Eftimova, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Department of Library Management and Archives
119, Tsarigradsko Shose Blvd. 1784 Sofia
Tel.: (+ 359) 876 123 113
E-mail address: s.eftimova@unibit.bg
Web of Science ID: AAX-7285-2020
https://orcid.org/0000-0002-6033-7663

Assoc. Prof. Magdalena Garvanova, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
119, Tsarigradsko Shose Blvd. 1784 Sofia
E-mail address: m.garvanova@unibit.bg
Web of Science ID: X-3160-2019
https://orcid.org/0000-0003-2387-1442
Scopus ID: 57189097020

Ana Milić
University of Zagreb
E-mail address: anamilic.m@gmail.com

ИНВЕСТИЦИЯ В БЪДЕЩЕТО: УЧАСТИЕ НА СТУДЕНТИТЕ ОТ СПЕЦИАЛНОСТ „АРХИВИСТИКА И ДОКУМЕНТАЛИСТИКА“ В ПРОЕКТ, ОРИЕНТИРАН КЪМ ВЪЗМОЖНОСТ ЗА ПЛАВЕН ПРЕХОД ОТ ОБРАЗОВАТЕЛНАТА ИНСТИТУЦИЯ КЪМ РЕАЛИЗАЦИЯ НА ТРУДОВИЯ ПАЗАР

Гл. ас. д-р Събина Ефтимова

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: През 2020 г. в период на световна пандемия стартира проектът BG05M2OP001-2.013-0001 „Студентски практики – Фаза 2“ с 40-месечен период на реализиране. Проектът се изпълнява от Министерството на образованието и науката по Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“ (ОПНОИР) 2014 – 2020, съфинансирана от Европейския социален фонд. Общият бюджет на проекта е 46 млн. лева. Проектът е възможност за 44 000 студенти да преминат успешно през практическо обучение (практика) в реална работна среда. В практиката могат да се включат всички действащи студенти от висшите училища партньори по проекта, сред които е и Университетът по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ).

Участието в проекта е отлична възможност студентите от ОКС „бакалавър“ и „магистър“ да преминат през практическо обучение, което не дублира или замества задължителното по учебен план практическо обучение.

Целта на научната студия е разгледа част от практическите обучения, в които са взели участие студентите от специалност „Архивистика и документалистика“ към катедра „Библиотечен мениджмънт и архивистика“ на УниБИТ. Направен е анализ на нагласите на студентите за включване в подобни проекти и са представени данни за степента на активност на студентите към месец септември 2021 г.

Ключови думи: студентски практики, УниБИТ, специалност „Архивистика и документалистика“, реална работна среда.

Въведение

Свидетели сме на процеси на глобализация и на тенденция за непрекъснато нарастване на потребностите от повишаване на ефективността на работната ръка във всички сектори.

Обществото изпитва необходимост, аргументирана и от икономически съображения, да се поддържа висока степен на ефективност на процесите, свързани със съхранението и разпространението на информация и знания. В тази сфера особено значима роля има квалификацията и подготовката на информационните специалисти, и в частност на библиотечните и архивни специалисти. След завършване на образованието си те трябва да притежават необходимите професионални теоретични и практически компетенции, отговарящи на потребностите на съвременното общество.

Б. Здравкова обобщава следното: „В условията на глобалност, мобилност и силна конкурентност мисията на висшето образование да подготвя висококвалифицирани специалисти за пазара на труда придобива нов смисъл и нови измерения. Днес към висшите училища се предявяват далеч по-високи очаквания в качеството им на средища за подготовка на знаещи, способни и компетентни хора в една или друга професионална сфера, мотивирани за продължаващо личностно и професионално развитие. Потребностите на обществото, бизнеса, социалната и културната среда определят посоката за развитие на висшето образование към търсене и осигуряване на принципно нови подходи в обучението, гарантиращи в пълна степен релевантност на обществените очаквания“ (Zdravkova 2019). За да се създадат подготвени специалисти, е нужна и добра практическа подготовка, с която да се отговори на нуждите на съвременния пазар на труда. Нужно е да се увеличат формите за предоставяне на повече възможности за контакти с реалната работна среда още в периода на обучение.

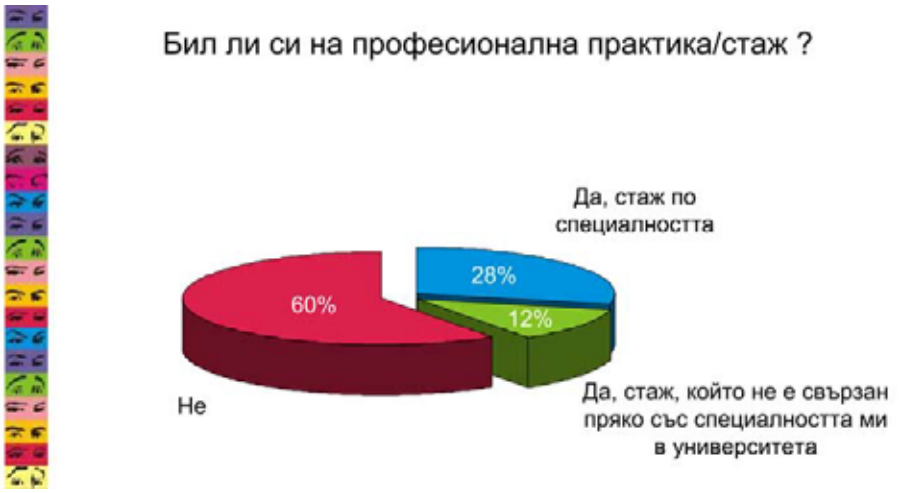
Според резултатите от първото „Национално проучване на професионалната ориентация и мотивация на студентите в България“, проведено през ноември 2007 г. и включващо 12 477 студенти в страната (над 10 % от студентите в България), повече от 80 % от тях са доволни от образованието, което получават. Според получените резултати (Фиг. 1), 54 % от

студентите в 1 – 2 курс мислят, че образованието, което получават, им дава възможност бързо да си намерят работа, докато при студентите от 3 – 4 курс делът спада на 39 %[1]. Тези резултати са свързани и с опитите на обучаващите се от 3 и 4 курс да започнат работа още докато се обучават.

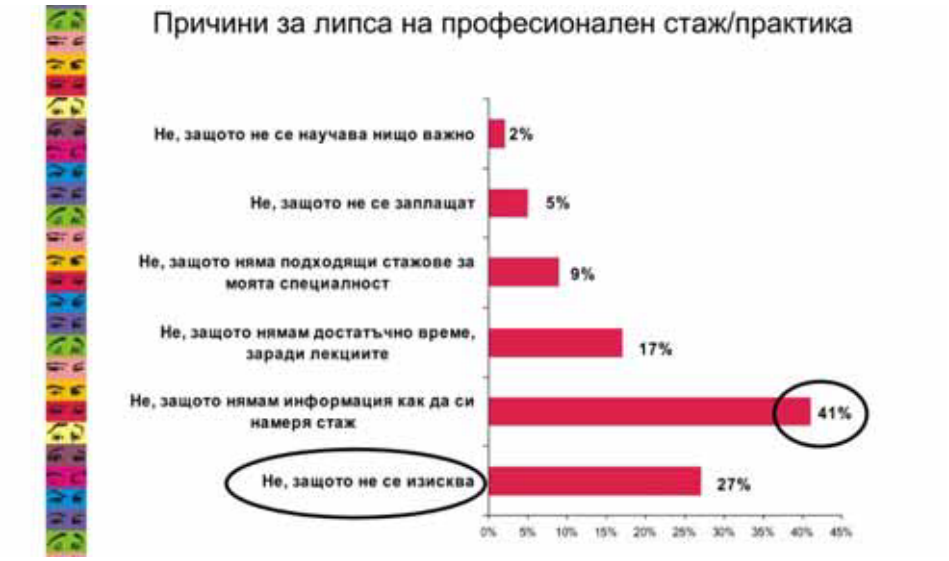

Фиг. 1

Близо 59 % от студентите в България не работят по време на обучението си и за съжаление 60 % от студентите не са били на стаж (Фиг. 2), а като основни причини за това се посочват „*защото не се изисква*“ и „*защото нямам информация как да си намеря стаж*“ (Фиг. 3).

Фиг. 2

Фиг. 3

Тази картина е доста различна към 2021 г., защото през последните години драстично се увеличи броят на студентите, които работят по време на своето обучение. Има определени специалности, при които студентите разполагат с достатъчно свободно време и успяват да съчетават ангажиментите си. За съжаление у нас все още няма добре развита корпоративна и фирмена политика, свързана със стажантски програми. Малко са институциите във всички сектори, които предлагат на бъдещите специалисти възможността да се докоснат до реална работа.

Според студентите липсата на достатъчно информация е основна причина, за да не са се включили в стажантска програма в периода на своето обучение. През последните години настъпиха редица промени и в тази област, като се увеличават платформите (сред тях са: https://isic.bg/, https://www.youthub.bg/, https://www.idealcandidate.bg/, https://www.karieri.bg/ и мн. др.), които предоставят актуална информация за активни стажантски програми.

М. Борисова отбелязва: „Съвременното висше училище изпълнява една от основните функции в живота на обществото – подготовката на квалифицирани кадри, които да съответст-

ват на пазара на труда, защото успехът на всяка организация е в ръцете на хората, работещи в нея. В този смисъл приоритетно в професионалната подготовка на българските студенти през последните години все повече се набляга на практическите знания и умения като част от процеса на придобиване на третата степен на образование. Ролята на държавата в инициативите за създаване на трайни и системни практики и стажове като форма на комуникация и обратна връзка между работодателите и университетите е все още ограничена, но нараства“ (Borisova 2018). Затова е от изключително значение да се създават различни форми на сътрудничество. Да се предоставят разнообразни програми, по които студентите да имат възможност да станат част от реалната работна среда още в процеса на своето обучение. Стажантските програми вече са активна форма на подобно сътрудничество у нас. Една друга възможност, която Министерство на образованието (МОН) предоставя, е проектът „Студентски практики“. През 2016 г. стартира проектът „Студентски практики – Фаза 1“ (BG05M2OP001-2.002.00001), който е вторият по големина проект на МОН. Той е част от приоритетна ос № 2. „Образование и учене през целия живот“ (с бюджет от около 504,6 млн. лв.). Финансовата подкрепа е по Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“, съфинансирана от Европейския съюз чрез Европейските структурни и инвестиционни фондове. Втората фаза на проекта вече е факт и протича успешно въпреки че стартира и се провежда в изключително нетипична обстановка, за която светът се оказа неподготвен, а именно пандемията от Ковид-19.

Проект BG05M2OP001-2.013-0001 „Студентски практики – Фаза 2“

Възможност за надграждане на обучението, развитие на практическите умения, откриване на възможности за комуникация с потенциални работодатели и за натрупване на професионални умения у студентите в България предостави проектът BG05M2OP001-2.013-0001 „Студентски практики – Фаза 2“, който е с период на реализация 13.01.2020 – 12.05.2023 г.

Той се изпълнява от МОН по Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“ (ОПНОИР) 2014 – 2020, съфинансирана от Европейския социален фонд. Общият бюджет на проекта е 46 млн. лева. Проектът е възможност за 44 000 студенти да преминат успешно през практическо обучение (практика) в реална работна среда. Проектът надгражда постигнатото от проект „Студентски практики – Фаза 1“ и продължава политиката в областта на висшето образование на МОН, насочена към засилване на връзката между образованието и бизнеса и осигуряването на необходимите кадри за динамично променящия се съвременен пазар на труда. А. Велчева подчертава, че допълнителното практическо обучение на студентите извън предвиденото в учебните планове е възможност за подобряване на образователната реалност в България (Velcheva 2019). В студентските практики могат да се включат всички действащи студенти от 43 висши училища партньори по проекта, сред които е и Университетът по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ).

Основната цел на проекта е насочена към „повишаване качеството на висшето образование чрез провеждане на практически обучения на студентите в реална работна среда. Изпълнението му ще допринесе за директен диалог между образованието и бизнеса, между теорията и практиката, както и ще осигури обратна връзка от бизнеса към висшите училища за съответствието на съдържанието на учебните планове и програми към нуждите на пазара на труда“[2]. Други заложени цели по проекта са:

– Подпомагане на подобряването на качеството на висшето образование чрез предоставяне на възможности за придобиване на практически опит и усъвършенстване на практическите умения на студентите от висшите училища в съответствие с потребностите на пазара на труда;

– Улесняване на прехода от образователните институции към работното място и повишаване на успешната реализация на младите хора на трудовия пазар;

– Подпомагане и насърчаване на изграждането на стабилни партньорства между образователните институции и бизнеса;

– Увеличаване на стимулите на студентите за участие в допълнително практическо обучение в реална работна среда;

– Стимулиране на процесите, свързани с нарастването на броя на студентите, които си намират работа непосредствено след дипломирането;

– Осигуряване на предпоставки за осъвременяване както на учебните планове като цяло, така и на преподаваните дисциплини, курсове и теми според нуждите на пазара на труда;

– Подпомагане на създаването на устойчиви механизми и възможности на работодателите за подбор на студенти, доказали умения в реална работна среда, и за непосредственото им включване в пазара на труда[3].

Убеждението е, че само чрез добре подготвени специалисти и изследователи може да се постигне икономически растеж и да се развият иновации, нужни за прогреса на всяко съвременно общество. Според концепцията на проекта „все повече е необходимо е да се инвестира в изграждането на висококвалифициран човешки потенциал с нови умения във високотехнологични области...“[2]. През последните години се отчита недостиг на кадри в областта на педагогическите, инженерно-техническите и природните науки. Регистрирано е тревожно изоставане в обучението по нови професии, необходими за зелената икономика, високотехнологичните и иновативни дейности. Това поражда нуждата да се работи приоритетно със студентите, обучаващи се в тези сфери, и това е един от основните мотиви при разпределението на местата за броя на студентите. Предвидено е в проекта да се обучават в реална работна среда 6000 студенти от областта на педагогическите науки, 7000 студенти от технически специалности, и 2700 студенти от областите природни науки, математика и информатика (Lazarova 2019).

Първоначално на УниБИТ бяха отпуснати 600 места, като след покриване на квотите и за приоритетните бройки и за студенти, обучаващи се в други области на висше образование, е получено увеличение на броя от страна на МОН. Това е индикатор за гъвкавостта на формите за сътрудничество по проекта.

Към октомври 2021 г. на УниБИТ са отпуснати общо 820 места, от които 420 са за обучаващи се в област на висше об-

разование „Природни науки, математика и информатика“. Индикативният брой практики на студенти, обучаващи се в други области на висше образование, е 400.

През летният период имаше устойчивост в броя на студентите, които пожелаха да стартират своето практическо обучение, и по време на пика на четвърта вълна от Ковид-19 активността на студентите доказва устойчивия им интерес към възможностите, които предлагат обучаващите организации. Много от тях преструктурираха работните си процеси и намериха успешни форми за работа.

Към началото на месец ноември 2021 г. вече 82,5 % от местата са запълнени, а в процес на подготовка са още десетки студенти. „С включването си в проекта студентът негласно изразява отношението си към идеята за синхронизиране взаимодействията между висшето училище и бизнеса чрез трета страна, каквато е МОН. Идея, която цели повишаване практическите компетенции на обучаваните с оглед потребностите на пазара на труда и осигуряване на възможност за взаимно влияние, за партньорство, за обединяване на усилия и участие в обща кауза на бизнеса и образователните институции, а именно улесняване прехода от студентската скамейка към работното място чрез подобряване качеството на образование и в частност – практическата подготовка на студента“ (Dzhorova 2016).

Развитие на проект „Студентски практики“ в период на световна пандемия

Втората фаза на проекта „Студентски практики“ стартира в изключително труден и изпълнен с промени период. Пандемията от Ковид-19 изправи пред огромни предизвикателства цялото човечество и доведе до масово затваряне на образователните и културните институции по целия свят.

Тази ситуация оказа влияние и върху активността и интереса към проекта. На 16.03.2020 г. в платформата на проекта беше публикувано следното „Уведомително съобщение относно ситуацията с разпространението на коронавируса (Ковид-19)“: „Уважаеми участници, екипът за организация и управление на проект „Студентски практики – Фаза 2“ отчи-

та сериозността на създалата се ситуация във връзка с разпространението на коронавируса. Определените от правителството органи и лица ежедневно обявяват мерките, които следва да се прилагат във връзка с ограничаване на разпространението на Ковид-19 . Екипът за организация и управление на проект „Студентски практики – Фаза 2“ счита, че екипите на висшите училища, академичните наставници, обучаващите организации, менторите и най-вече студентите трябва да подходят сериозно към настоящата ситуация и да планират така дейността си и участието си в проекта, че да не се създават предпоставки за нарушение на общите мерки на национално ниво“[3]. Въпреки създалата се ситуация се намериха работещи варианти, благодарение на които дейностите по проекта не са прекъсвани. В периода на извънредно положение много от обучаващите организации успяха да трансформират работната си среда и да осигурят условия за безопасно провеждане на практическо обучение. По този начин, макар и с по-бавни темпове, и в този период имаше регистриран интерес и се проведоха обучения. Много от организациите, които бяха затворени за потребители, използваха периода, за да работят по различни други професионални направления. Културни и научни институции като библиотеки, музеи, институти приемаха практиканти и осъществяваха пълноценно практическо обучение. Според данните, представени от МОН, активността по проекта се е увеличила в края на май месец 2020 г., като има значително нарастване на броя на регистрираните за участие студенти и работодатели.

През юли 2020 г. на сайта на МОН е представена информация за броя регистрирани студенти, организации, ментори, академични наставници. От началото на проекта до май 2020 г. са се регистрирали 740 обучаващи организации и 6 414 студенти. В средата на юли 2020 г. работодателите са 1460, а студентите над 16 000, менторите – 2 182[4].

На информационна среща през месец септември 2020 г., проведена чрез видеоконферентна връзка с представители на висши училища, партньори по проект „Студентски практики – Фаза 2“, ръководителят на проекта Соня Кръстанова, директор на дирекция „Финанси“ в МОН, представи информа-

ция за извършените дейности към момента. Според изнесените данни към септември 2020 г. в информационната система на проекта са регистрирани 21 313 студенти, от които 7 236 са стартирали своите практически обучения. Регистрираните академични наставници са 1 783, а менторите са 2 808 от 1 760 обучаващи организации. Публикувани са над 2 900 обяви с 43 676 работни позиции, което според организаторите на срещата „потвърждава факта, че интересът на работодателите да наемат студенти практиканти е изключително голям“[5].

В публикацията „Над 37 000 студенти са пожелали участие в студентски практики“ на сайта на МОН от 01.03.2021 г. се предоставя информация, че само една година след старта на проекта в платформата са се регистрирали над 37 000 студенти, от които са потвърдени над 20 000. За периода 11 679 студенти са приключили успешно практическото си обучение, а към март 2021 г. 15 248 студенти все още се обучават в реална работна среда. Регистрираните обучаващи организации са 2 311, които са публикували 4 390 обяви за 68 300 работни места.

Справка на платформата на проекта към юли 2021 г. показва, че са приети 27 411 кандидатури, обучаващите организации са 2 701, а публикуваните обяви са 5 627. През септември 2021 г. приетите кандидатури са 28 904, 2 779 са обучаващите организации и има 5 864 публикувани обяви. През октомври приетите кандидатури са 30 850, 2 850 са обучаващите организации и има 6 097 публикувани обяви. В началото на месец ноември кандидатури са 32 120, 2 913 са обучаващите организации и има 6 265 публикувани обяви.

Тенденцията, която се наблюдава, е свързана с плавно и постоянно нарастващ интерес към проекта както от страна на студентите, така и от страна на обучаващите организации (Вж. *Таблица 1*). За първата половина от времетраенето на проекта вече са достигнати над 60 % от заложените възможности за практическо обучение.

Таблица 1. Данни за приетите студентски кандидатури, регистрираните обучаващи организации и публикувани обяви

	Регистрирани студенти	**Приети кандидатури**	**Регистрирани обучаващи организации**	**Публикувани обяви**	**Работни позиции**	**Регистрирани ментори**
Май 2020 г.	6 414		740			
Юли 2020 г.	16 000		1 460			2 182
Септември 2020 г.			1 760	2 900	43 676	2 808
Февруари 2021 г.		18 700	Над 2 000	4 100		
Март 2021 г.	37 000	11 679 студенти успешно приключили 5 248 се обучават към март 2021 г.	2 311	4 390	68 300	4 000
Юли 2021 г.		27 411	2 701	5 627		
Септември 2021 г.		28 904	2 779	5 864		
Октомври 2021 г.		30 850	2 850	6 097		
Ноември 2021 г.		32 816	2 940	6 360		

Благодарение на богатия диапазон от предлагани работни позиции от държавния и частния сектор, се достига до максимално голям брой студенти, обучаващи се в разнообразни специалности.

Според изнесените данни: „За интереса на студентите от различните професионални направления може да се съди по процента на включените студенти от дадено направление спрямо общия брой студенти, обучаващи се в това направление от висшите училища партньори по проекта. Резултатите показват, че най-много студенти са се включили от професионално направление „Ветеринарна медицина“ – 17,4 %,

„Право“ – 17,2 %, „Биотехнологии“ – 15,4 %, „Стоматология“ – 14,7 %, „Биологически науки“ – 13,4 %, „Медицина“ – 13,3 %, „Химически технологии“ – 12,4 %, „Животновъдство“ – 11,9 %, „Химически науки“ – 11,4 % и „Спорт“ – 11,3 %“[6].

Установява се, че делът на направление 3.5. Обществени комуникации и информационни науки е под 10 %. Предоставена е информация и за активността на различните университети, като към март 2021 г. водещ е Университетът за национално и световно стопанство, следван от Медицинския университет в Пловдив. Активността на студентите от УниБИТ е била под 3 % от общия дял на студентите, включили се в проекта.

За студентите от УниБИТ, обучаващи се в катедрата „Библиотечен мениджмънт и архивистика“ към Факултета по библиотекознание и културно наследство (ФБКН), е от изключително значение да получат възможност за практическо обучение. Защото, както се подчертава в обосновката на проекта: „Практиките в реална работна среда дават възможност на студентите да усвоят знания, практически умения и компетентности по специалността, по която се обучават във висшето училище. Умения, които все повече се търсят от работодателите и помагат на студентите при намиране на работа след завършване на образованието им. Бизнесът предлага много възможности, но и изисква много от кадрите. Придобиването на висше образование не е достатъчно за намирането на подходяща работа. Все по-необходимо е да се инвестира в изграждането на висококвалифициран човешки потенциал с нови умения във високотехнологични области, на дигитално грамотни специалисти, които да създават нови продукти, да управляват изкуствен интелект и т.н.“[6].

Практическото обучение допринася за личностната ориентация в естеството на професията и повишава мотивацията за реализация по специалността чрез придобиване на качествена квалификация. Работата в реална среда подпомага процесите, свързани с пълноценното осмисляне на отговорността на труда на архивните специалисти, и стимулира търсенето на теоретични основания за практически решения.

Участие на студентите от специалност „Архивистика и документалистика“ в проект „Студентски практики – Фаза 2“

Обучението в специалност „Архивистика и документалистика“ в УниБИТ стартира през академичната 2012/2013 г., като студентите в редовна и задочна форма на обучение се обучават общо четири години (осем семестъра), за да получат образователно-квалификационната степен „бакалавър“. В магистърска степен се предлага специалността „Мениджмънт на документи и архиви“, съществуват и възможности за докторантура. Хр. Атанасов обобщава, че в хода на обучението е предвидено студентите да изучават както общообразователни дисциплини, така и специфични архивистични предмети, които да ги подготвят конкретно за работа с традиционни исторически документи, но и с модерна електронна документация. Целта е да се подготвят експертни кадри, които да намерят своята реализация в държавни и общински институции, структури на частния сектор, на неправителствените и обществените организации (Atanasov 2020). Дипломите, издавани на завършилите специалност „Архивистика и документалистика“, са легитимни и в държавите членки на Европейския съюз и са съпоставими със сродни програми на европейски държави. Правото за упражняване на професията архивист е лицензирано на общностно равнище (Tomova 2020). М. Модева и Т. Тодорова подчертават, че съвременното образование за подготовка на кадри в GLAM-сектора (Galleries, Libraries, Archives, Museums – галерии, библиотеки, архиви и музеи) е ориентирано към изискванията за придобиване на знания, умения и навици на специалистите, които да ги правят адекватни на пазара на труда и да им дадат възможности не само за широка теоретична подготовка, но и за специализирани компетентности, които да повишат тяхната конкурентноспособност за намиране на работа по специалността (Modeva & Todorova 2021).

Поради своята актуалност и изключително професионално изградените учебни планове, отговарящи на нуждите на съвременната информационна среда, през последните години специалността „Архивистика и документалистика“ в ОКС „Ба-

калавър“ се радва на изключителен интерес от страна на кандидат-студентите. Според резултати от проведени проучвания около 60 % от завършилите студенти в бакалавърска и магистърска степен се реализират като архивисти или документалисти в държавния и частния сектор. Всичко това е резултат от успешното обучение, в което непрекъснато се добавят нови теми, отговарящи на настъпващите промени. Един добър пример за възможност да усъвършенстват практическите си умения в реална среда, е проектът „Студентски практики“, който в момента е във втората си фаза.

В настоящия текст ще представя участието в проекта „Студентски практики“ на студенти в редовна и задочна форма на обучение в бакалавърска степен от специалност „Архивистика и документалистика“ и в магистърска степен по специалност „Мениджмънт на документи и архиви“. Представени са данни (*Таблица 2*) до ноември 2021 г., като в анализа са включени следните випуски:

Таблица 2. Випуски от ОКС „Бакалавър“ и „Магистър“, включени в изследването

ОКС „Бакалавър“ Редовно и задочно обучение	**Курс**	**Випуск**
	1 курс	Випуск 2020/2024
	2 курс	Випуск 2019/2023
	3 курс	Випуск 2018/2022
	4 курс	Випуск 2017/2021
ОКС „Магистър“		Випуск 2020/2021
		Випуск 2021/2022

Към момента на представяне на студията, от ОКС „Бакалавър“ в редовна форма на обучение всички студенти от първи до трети курс са се включили и успешно са приключили обучението си (*Таблица 3*). Това е индикация за високия интерес сред обучаваните към работа в реална работна среда, както и основание за промяна в количеството на часовете, свързани с практическото обучение в учебните планове на специалността. При разговори с колегите от 4 курс се стига до извода, че причина за ниския процент на студенти, включили се в проекта, е свързана с факта, че в последната година на обучението си студентите са ангажирани с подготовката на дипломните си работи.

Важно е да се работи за намиране на работещи решения в тази посока, защото точно колегите, на които предстои дипломиране, биха спечелили най-много от работата по проекта, тъй като това е предпоставка за създаване на реална представа за придобитите умения, както и отлична възможност за създаване на контакти с потенциални работодатели. Опитът на УниБИТ в това отношение доказва, че много от студентите, преминали практическо обучение, получават покана да започнат работа и да се реализират веднага след завършването.

Таблица 3. Участие на студентите от ОКС „Бакалавър“

Образователно-квалификационна степен	**Форма на обучение**	**Курс**	**Випуск**	**Процент студенти, завършили успешно практическото си обучение по проекта**
„Бакалавър“	Редовно обучение	1 курс	Випуск 2020/2024	100 %
„Бакалавър“	Редовно обучение	2 курс	Випуск 2019/2023	100 %
„Бакалавър“	Редовно обучение	3 курс	Випуск 2018/2022	100 %
„Бакалавър“	Редовно обучение	4 курс	Випуск 2017/2021	57 %
„Бакалавър“	Задочно обучение	1 курс	Випуск 2020/2024	69,23 %
„Бакалавър“	Задочно обучение	2 курс	Випуск 2019/2023	100 %
„Бакалавър“	Задочно обучение	3 курс	Випуск 2018/2022	100 %
„Бакалавър“	Задочно обучение	4 курс	Випуск 2017/2021	94 %

При студентите от задочно обучение процентът на участие в проекта е малко по-нисък, което е продиктувано от факта, че повечето от тях вече работят в архивна институция. Друга причина за ниския процент е невъзможността да се включат поради времевия диапазон на провежданата практика, тъй като повечето обяви са само за дните от понеделник до петък от 9.00 до 18.00 ч., което дублира работното време на студентите. Почти липсват обяви, които да позволяват на студентите да използват почивните дни за провеждане на практическото си обучение, което според мен е причина голяма част от студентите в задочно обучение да не взимат участие в проекта.

Въпреки тези откроили се след разговори със студентите причини, е хубаво да се отбележи, че при колегите от втори курс е налице 100 % включване, при колегите от четвърти

курс процентът също е доста висок – 94 %. Първокурсниците споделят притеснение за нивото си на готовност за работа в реална среда и затова делът на практикантите в първата година на обучение в университета е едва 69,24 %. Обратната връзка, която получаваме от менторите, работили с първокурсници, опровергава обаче техните страхове. Впечатленията на менторите са свързани с високата мотивация, отговорно отношение и проявено старание от страна на студентите.

Важно е да се отбележи, че част от студентите в ОКС „Бакалавър“ са преминали през практическо обучение във фаза 1 на проекта, като това са предимно студентите от 4 курс (около 37 %).

Тук са представени два застъпващи се випуска от магистърска програма „Мениджмънт на документи и архиви“ (*Таблица 4*). Интересът сред магистрите е над 70 %, но при тях процентът на работещи в тази сфера е изключително висок, като в повечето случаи, това са специалисти от практиката с дългогодишен опит, без диплома по специалността и чието работно време не позволява включване в практическо обучение. Средната им възраст е 43 г. и при записването си те вече работят в архивна институция или в архив или деловодство към определена организация. Това като цяло е причината да не се включат в практическо обучение. Тези, които взимат участие, посочват следните причини: интересно им е; имат нужда от ново предизвикателство; желание за запознаване с дейността на конкретна организация; придобиване на нови знания и умения; обогатяване на професионалните контакти; финансов стимул и др.

Таблица 4. Участие на студентите от ОКС „Магистър“

Образователно-квалификационна степен	Форма на обучение	Курс	Випуск	Процент студенти завършили успешно практическото си обучение по проекта
ОКС „Магистър“	Задочно обучение		Випуск 2020/2021	71,43 %
ОКС „Магистър“	Задочно обучение		Випуск 2021/2022	100 %

При магистрите от випуск 2021/2022 е налице 100 % участие в проекта, въпреки че колегите са дългогодишни

служители с изключителен опит, работят в държавни институции и заемат длъжности с висока степен на отговорност. В интервю една студентка сподели, че възрастта е била причина за колебанието дали е подходящо да се включи в обучението, въпреки че няма заложена възрастова граница. Някои от студентите (М. М.) споделят: „Хубаво е да се включат повече млади хора, те ще се реализират в следващите години. Аз съм се доказала професионално."

Според данните от академичната година 2021/2022 при студентите от випуск 2021/2025 в ОКС „Бакалавър" в задочна форма на обучение е регистрирана 100 % активност, а при студентите от редовно обучение 50 % са се включили в проекта. Това е изключително обнадеждаваща статистика, която потвърждава необходимостта от предлагането на подобни форми за обогатяване на практическата подготовка на студентите още със стартирането на тяхното обучение.

Позиции за практическо обучение и възможности за сътрудничество

Активното сътрудничество на катедра „Библиотечен мениджмънт и архивистика" с много от културните институции в България разширява възможностите за практическо обучение както като част от учебния процес, така и по време на проекта (Eftimova 2018). Предложените обяви по проекта застъпват много от водещите архивни институции в страната, а в същото време предлагат и възможности за практическо обучение в частни фирми и организации, използващи най-съвременните системи за обработка и архивиране на информацията.

В разглеждания период са публикувани над 450 обяви в професионално направление „Обществени комуникации и информационни науки", предлагащи позиции с различни нива на сложност и компетентност. В студията са представени няколко от програмите[3], които предлагат възможност за практическо обучение, в което вече са се включили голяма част от студентите в редовна и задочна форма на обучение от ОКС „Бакалавър" и „Магистър" от специалност „Архивистика и документалистика" и „Мениджмънт на документи и архиви".

Една от обявите, в които активно се включиха студентите от специалността, е „Технически оператор“ в Столична библиотека – София. Практическото обучение е насочено към повишаване на техническия капацитет на практикантите и придобиване на знания по дигитализация на книжовното наследство. По време на обучението се извършва почистване, сканиране, конвертиране и публикуване на книжни документи, описване по списък на редки и ценни издания, както и на детски периодичен печат до 1944 г. Програмата е разделена в четири основни модула, обхващащи всички елементи от процеса на дигитализиране на библиотечни и архивни документи.

Ето и някои впечатления, които студентите преминали през това обучение, споделят: „Практиката ми в Столична библиотека протече интересно и динамично, впечатленията са ми изцяло положителни. Радвах се на приятелско отношение и отзивчивост от страна на ментора, винаги беше в готовност да отговори на въпросите ми. Практиката ми даде възможност да затвърдя теоретичните си знания и едновременно с това да придобия много нови умения. Научиха ме да сканирам книжни носители на информация от фонд „Редки и ценни издания“, и ме запознаха с особеностите при сканиране на периодични издания. Показаха ми как да работя с програмите IrFanView и Scan Tailor. След всяко посещение придобивам ново знание, което мога да приложа и на практика. Това са все неща, които сме учили, и сега имах възможност да ги работя в действителност. Добих много практически умения. Почувствах се част от екипа и имах пълната свобода да давам своето мнение. Много е важно, че по време на обучението имах контакти в реална работна среда, работихме в екип. Тази практика ми позволи да придобия впечатления за работата на един технически оператор в тази специфична институция на знание. Практиката ми даде увереност в собствените ми знания и умения, придобити по време на обучението ми в университета. Тя напълно удовлетвори моите очаквания, даже мога да кажа, че ги надхвърли!“ (В. Д. II курс, задочно обучение, специалност „Архивистика и документалистика“).

Ето и друго мнение: „Името ми е В. А. Уча в УниБИТ и съм стажант в „Студентки практики – Фаза 2“. Стажът ми бе в Дигиталния център към Столична библиотека. Там се запознах с неговата дейност, разучих видовете скенери и спецификата на сканиране на книжни носители на информация от фонд „Редки и ценни издания“, а също така се запознах и с периодични издания и особеностите при сканирането им. Запознах се също и с програмите InFanView и Skan Tailor, с които не бях работила досега и много се радвам, че се уча да работя с тях и разширявам уменията си. Стажът в Дигиталния център ми помогна да науча повече за дигитализацията на книги, и съм доволна, че откривам много от необятните възможности на новите ИКТ спрямо работата с документи.“

И още едно мнение: „За мен тази техника и технология е нова, видях как на практика се осъществява дигитализационният процес на книжните носители на информация. Теорията е едно, а практиката е нещо друго. Познанията стават пълни и много полезни. От практиката придобиваме допълнителни умения, които бих могла да приложа успешно в бъдеще“ (Д. И. 3 курс задочно обучение, специалност „Архивистика и документалистика“).

Студентите, преминали през това обучение, уточняват, че практическото обучение е било ценно за тях по много причини. Успели са да работят със специалисти от една изключително уважавана институция, които са им предали специфични знания. За тях допирът до фондовете на Столична библиотека обогатява не само професионалните им качества, но и тях самите като личности. Работата със специализиран софтуер разширява професионалните им възможности и ги прави конкурентни в бързо променяща се среда.

В редакцията на вестник „Труд“ се реализира практическо обучение по две обяви, в което взеха участие студенти от специалност „Архивистика и документалистика“. И двете позиции са свързани с архивирането на документи и с работа с информация: редактор в „Компютърен архив“ на вестника и редактор в отдел „Документация“. Практиката им и по двете обяви има за цел да получат представа за организацията на работа в специфичен архив, изграден на базата

на потребностите на конкретна медия. Студентите придобиват точна преценка за информацията, която се архивира, научават се да правят анализ и подбор на материали, отговарящи на критериите за архивиране на информацията. Изграждат представа за цялата база данни и структурата на масивите и придобиват умения за търсене и предоставяне на информация.

Дейностите, които изпълняват, са следните: работа с база данни; въвеждане на материали от тиража за деня; работа със стари архиви и интегрирането им в системата „Труд: електронен архив“; въвеждане на нови ключови думи и личности, източници и работа с вече съществуващи такива; запознаване със схемата за класифициране на статии и разпределянето им по теми, подтеми, персонални папки и папки на актуални събития; въвеждане на текстови файлове в специализираната информационна система; обработка на въведените файлове и разпределянето им в класификационната схема; придобиване на знания за работа в системата и извършване на общо търсене, търсене с логически оператори, стесняване на резултата от търсене посредством ключови думи, ключови личности, източници, дата и т. н.; участие в работата по конкретни запитвания от страна на журналистите на вестник „Труд“.

Обучението със системата „Труд: електронен архив“ дава базова основа и изгражда много добър подход за работа с всяка система за архивиране и търсене на информация. Уменията, придобити по време на практиката, със сигурност ще бъдат от полза за всяко едно бъдещо работно място, свързано с дигитализиране, съхранение и обработване на информация. А това се налага във всички сфери на живота ни. Ето какво споделят някои практиканти:

„Стажът ми като редактор в електронния архив на вестник „Труд“ беше изключително полезен и интересен. В този период имах възможността и удоволствието да се запозная отблизо в реална среда с архива на вестника, както и с електронната му система. Първоначално подробно ми бе обяснено как работи системата „Труд: електронен архив“ и какво точно се изисква от мен, запознах се с организацията на ра-

бота. Започнах с изчитането на тиража и подбора на информация, след това се потопих в същинската работа на електронния архив на вестника. С изчитането на тиражите трябваше да правя подбор на информацията от всекидневниците, която внимателно да обработя и систематизирам. Качвах файлове от сайтовете на ежедневници като „24 часа“, „Телеграф“, „Дума“ и др., както и на седмичниците „Стандарт“, „Сега“, „Капитал“. Полезно и интересно беше запознаването отблизо с хартиения архив на вестника и възможността да се докосна до по-старите тиражи, които бяха хронологично подредени и много добре съхранени. Имах и задачата да подготвя рубриката „Днес да почерпят“, като трябваше да проуча личностите, рожденитe им дни, а ако са политици, актуалният им статус към партията, в която членуват.

Стажът ми премина в комфортна и позитивна обстановка. Комуникацията с ментора, наставника, журналистите на вестника и другите стажанти, с които се запознах, беше колегиална и приятна, а преживяването безценно. Ежедневната работа и задачи, които имах, бяха разнообразни и благодарение на тях получих много полезен и ценен опит в сферата, който много би ми помогнал в бъдещата ми реализация. Препоръчвам на всеки студент, който има желание, да не се замисля и да се запише за проект „Студентски практики – фаза 2“ (М. Р., 1 курс задочно обучение, специалност „Архивистика и документалистика“).

Друг от студентите съобщава: „Стажът във вестник „Труд“ ми помогна за подобряване на ефективността на работата с документи при моя работодател, въпреки че към момента работата ми няма общо със специалността. Опитът, който придобих, ми донесе увереност в обработката и съхранението на документи. В процеса на практиката се запознах с електронния архив на в-к „Труд“. Системата е разработена много добре с бутони за улеснение на ползвателя. Придобих знания за различен тип търсене на информация, което е в полза и на следването ми по-нататък. Имам възможност да приложа много от новите знания и в настоящата си работа. Менторът ни запозна в детайли с дейностите на отдел „Документация“, с класирането на статии по вид, дати и години.

Също така и с търсенето на информация от различен тип ежедневници, архивирането ѝ в електронната система на вестника и разпределението ѝ в класификационна схема. Запозната бях и с хартиения архив на вестника, получих знания за различни сайтове на държавни институции и относно търсенето на информация в тях. За целите на архива и класифицирането на електронните документи менторът много често ни предоставяше възможност за търсене по зададени от него параметри с цел подготвянето на справки за журналисти на вестника. Смятам, че стажът ми даде много практически познания за реализацията ми по-нататък. Възможността да опознаеш себе си и това, което искаш да правиш“ (К. С., 2 курс задочно обучение, „Архивистика и документалистика“).

Студентите споделят колко са изненадани от технологичното ниво, на което се работи в архива на вестника. За тях се оказа предизвикателство да съумеят пълноценно да станат част от работната среда. Поставените задачи са ги стимулирали да търсят нови възможности за анализиране на информацията, и са ги направили изключително критични към крайните резултати от техния труд.

Интересна за студентите е и позицията „Архивен специалист“ към Научния архив на БАН, която предоставя възможност на практикантите да се запознаят с дейността на институцията съгласно основните регулиращи я нормативни актове, да проследят процеса на електронно въвеждане на данни от информационния масив на архива и да участват в изготвяне на справочен апарат за информационния масив, както и да извършват информационно-справочна дейност. Въз основа на придобитите знания практикантите имат възможност да прилагат правилата за дейност и нормативните документи при изпълнението на възложените им задачи в работата с архивни документи с постоянен срок на запазване. Те научават процесите по създаване и поддържане на справочен апарат съгласно правилата на Методическия кодекс и останалите нормативни документи и развиват умения за използване на справочния апарат в различни архивни дейности. Придобиват компетентност и в областта на обработването на данни, архивната евристика и работата

с лични фондове, както и за създаването и поддържането на справочен апарат. Практическото обучение надгражда творческите умения за работа с документи, а и повишава комуникативните умения, както и уменията на студентите за работа в екип. Ето какво споделят практикантите:

„Практиката в НА на БАН беше важен елемент от моето висше образование. Имах възможност да се докосна до документи от българската история с изключително значение. Спецификата на възложените ми задачи разви професионалните ми умения“ (П. Я., магистър „Мениджмънт на документи и архиви“).

„Прецизността на работа на специалистите в тази институция е изключителна. Процесите и естеството на работа са много отговорни и специфични и според мен всеки студент от моята специалност трябва да се възползва от възможността, която проектът дава“ (Т. С., 4 курс задочно обучение, „Архивистика и документалистика“).

„Оценявам като изключително полезно практическото ми обучение, както и уменията, креативността и професионалния начин, по който работи със студентите моят ментор – Мила Кръстева. Благодарен съм както за ценните професионални насоки, така и за съветите и насоките за магистърската ми теза, която е свързана с дейността на НА–БАН“ (А. Б., магистър „Мениджмънт на документи и архиви“).

„Относно избраната от мен студентска практика в Научен архив на БАН, определям, че в голяма степен получените знания допълниха обучението, придобито в университета. Допълнителните знания ми помогнаха както при изпълнение на задачите, така и в настоящата ми работа. Запознах се с процесите на работа с архивни документи.

Практическите насоки от страна на ментора по обучението в пълна степен доведоха до натрупване на знания и умения. Наличието на постоянна връзка между ментор и обучаван спомогна за безпроблемното изпълнение на възложените задачи“ (Х. Д., магистър „Мениджмънт на документи и архиви”).

От изказаните мнения става ясно, че провеждане на практическо обучение в Научния архив на БАН е предизви-

кателство и отговорност. Работата в институция с толкова ключови функции за съхранение на документи е възможност за студентите да се докоснат до практиката в една изключително професионална среда.

Практическото обучение на стажанти по архивистика и документалистика за обработка на данни за архивни единици по проект „Преход към демократичен и независим периодичен печат през 90-те години на XX век“ към Фондация „Институт за систематично обучение през целия живот – ЛСЕИ“. Фондация „ЛСЕИ“ е ориентирано към изграждане на изследователски подход към пътя на проследяването – от частните архиви към общодостъпни и принадлежащи на обществото колекции, чрез изграждане на познания и компетенции по основополагащите документи и стандарти за работа с архивни единици и документи, предвидени за дигитализиране в бъдеще. Основните акценти в практическото обучение се поставят върху придобиването на знания и умения, свързани с информационната компетентност и със създаването на данни от съхранените архивни единици чрез индексирането им в тематичните области/подобласти: парламентарен живот; власт; политика и дипломация; дебати; история. Студентите усъвършенстват теоретичните си познания от университета и имат възможност да приложат наученото в практиката. Ето какво споделят студентите за обучението си там:

„За мен беше изключително интересно да работя с документи от исторически период, за който само съм учил в училище. Работата с периодични издания е много специфична и изисква концентрация и аналитично мислене. За мен беше предизвикателство и много ценен опит!“ (И. Н., 3 курс редовно обучение, „Архивистика и документалистика“).

„Работата, свързана с вертикално проследяване на откритите тематичните групи, както и с откриването и оформянето на тематичните групи по вертикалата на откриването им като архивни единици и източници на кредитиране, беше нещо ново за мен и ми помогна да усъвършенствам уменията си за работа с документи и информация. Работата в реална среда е полезна, за да придобия качества, нужни за бъдещата ми професионална реализация“ (А. М., 4 курс за-

дочно обучение, „Архивистика и документалистика“).

Трябва да се подчертае, че към момента студентите проявяват най-голям интерес към това практическо обучение. Те споделят, че работната среда, в която практикуват, е изключително полезна за техните бъдещи професионални планове. Екипът на фондацията работи с отдаденост и отговорност, която създава условия за пълноценно сътрудничество.

Като цяло при разговори със студентите, приключили успешно своето практическо обучение, може да се открояят няколко тенденции:

– Приоритетно за тях не е заплащането, а възможността да придобият опит в реална работна среда;

– Обогатяване на представите за спецификата на работната среда;

– Проектът е възможност за създаване на контакти с потенциални работодатели;

– Получаването на сертификат, който да повиши техния професионален ценз и др.

Вместо заключение

Т. Кичева споделя следното наблюдение: „Днешното поколение младежи е изправено пред едно от най-големите предизвикателства. От началото на финансовата и икономическа криза равнищата на младежката безработица достигнаха безпрецедентни размери в цяла Европа. Във всички държави членки на ЕС от началото на рецесията се наблюдава значителен ръст на безработицата сред младите хора“ (Kicheva 2017). Това е предпоставка да се търсят нови решения и форми за сътрудничество, които да създадат подготвени специалисти с реални възможности за реализация на съвременния пазар на труда.

Проучване, проведено от Тамари Поладашвили през 2018 г. сред студенти от Стопанска академия „Димитър А. Ценов“, Свищов, което изследва естеството на пазара на труда на завършилите висше образование и основните препятствия, пред които са изправени младите хора при прехода им от образование към заетост, установява: „висшистите притежават необходимите теоретични знания по съответна-

та специалност и могат да ги прилагат за вземане на професионални решения, но не им достигат практически умения.“ Според позицията на автора е необходимо да се „увеличи делът на практиките и стажовете в рамките на теоретичното обучение“ (Poladashvili 2018). В България се разработват и прилагат редица проекти и програми, които са насочени към разкриване на нови работни места и създаване на насърчаваща и подкрепяща среда за качествена професионална реализация на младите хора. Един от тях е именно проектът „Студентски практики – Фаза 2“ (Mukanova, Mincheva & Eftimova 2020).

Проектът открива още една възможност за връзка между академичното образование и пазара на труда. Това сътрудничество между институциите допринася за откриване на нови шансове пред студентите от всички професионални направления. „За специалността е от изключително значение възможността в реална работна среда да се приложи наученото и чрез практиката да се развиват уменията на нашите студенти. Днес е важна връзката между теория – практика, нужно е да се намери балансът при въвеждането на нови подходи, даващи възможност за изпробване в реална работна среда, на теоретичните модели“ (Eftimova 2018). Според изказване на проф. Н. Денков за първата фаза на проекта „този проект е една от най-успешните инициативи на МОН и всички висши училища с доказан резултат“[7].

Активното сътрудничество на академичното образование по архивистика и документалистика с институциите на паметта е от съществено значение за издигането на имиджа и престижа на архивната професия в обществото (Avramova, Todorova & Tsvetkova 2017).

„За да се справи успешно с предизвикателствата и отговори на предявените очаквания, българското висше образование има един основен път за развитие – постигане на високо качество във всички направления и на всички равнища, което да гарантира неговата конкурентоспособност, разпознаваемост и устойчивост“ (Zdravkova 2019). Защото днес едно от основните предизвикателства пред висшето образование е да се работи за развиване и максимално реализира-

не на човешкия потенциал. Затова се изисква подготовката на бъдещите специалисти да е в синхрон с идеите на икономика, основана на знания и иновации. Нужно е студентите по архивистика и документалистика да преминат през университетско образование, отговарящо на променящата се среда. „В УниБИТ обучението на студентите е ориентирано към баланса между теория и практика, чрез което се работи за подготвени за реалната работна среда специалисти. Подобен подход за работа в рамките на обучението дава възможност за колаборация на различни подходи и за усвояване на добри практики. Това е и задължителен акцент в обучението, налаган от динамиките на информационната среда и необходимостта за непрекъсната връзка с реалния сектор“ (Mincheva, Mukanova & Eftimova). Като цяло „допълнителната практика е възможност за повишаване компетенциите и уменията в реална работна среда съобразно спецификата на академичната област, професионалната подготовка и свободното време на учещите млади хора“ (Dzhorova 2016).

От своето съществуване университетското образование в специалност „Архивистика и документалистика“ в УниБИТ постепенно се развива и утвърждава като водещо в подготовката на специалисти. Важно е неговото непрекъснато усъвършенстване в контекста на съвременното информационно общество и на европейските и национални тенденции в общественото развитие. Необходими са промени в съществуващите концепции и модели за образование на архивните специалисти, за да се отговори на актуалните потребности и предизвикателствата пред съвременната професионалната дейност. Те трябва да съответстват на идеята за обучение, базирано на интердисциплинарност и иновативни образователните практики. Това ще допринесе за удовлетворяване на актуални образователни, професионални и обществени потребности (Atanasov, Eftimova & Marinova).

Според ръководителя на катедра „Библиотечен мениджмънт и архивистика“ Т. Тодорова: „Библиотечно-информационната и архивна сфера в днешни дни се влияе от динамичните преобразувания в глобалната информационна среда, от процесите на демократизация на образователното

пространство и от преосмислянето на системата на обучение в световен мащаб. Приложението на интеграционния и интердисциплинния подход, взаимодействието с национални и международни образователни структури, научни групи и професионални обединения и приложението на информационните и комуникационни технологии в образователната, изследователската и приложната дейност съответстват на очертаните предизвикателства и са път към успеха“ (Todorova, Denchev 2018). Тази нейна позиция се отстоява чрез изготвените учебни планове и програми в катедрата, които са в унисон с промените в съвременното общество и благодарение на които се подготвят кадри, отговарящи на потребностите на информационната среда, в която живеем.

„В новото информационно общество, в което всички живеем, архивите, както и другите институции на паметта, несъмнено ще продължават да са основните пазители на паметта и на веществените доказателства от миналото. С развитието на ИКТ тяхната роля на крепител на истинната информация несъмнено ще се утвърждава и разширява“ (Atanasov 2019). Затова е важно обучението по архивистика и документалистика в УниБИТ да продължи да се развива в посока към обогатяване на учебните планове и включването на актуални дисциплини със съвременни програми, позволяващи натрупването на опит и създаващи специалисти, които да са лесно адаптивни към променящите се изисквания на пазара на труда. Да продължат да се следват образователните традиции, отговарящи на иновативните потребности на обществото.

Разнообразните програми за обучение, предлагани по проект „Студентски практики“, са възможност за обучаваните да придобият реална представа за работата на съвременните специалисти по архивистика и документалистика. Но за съжаление, все още някои от ключовите институции в тази област продължават да не проявяват активност и не се включват в проекта, което е пропусната възможност за всички страни.

Според данните, представени от Кирил Геатлиев, изпълнителен директор на изпълнителна агенция „Наука и образование за интелигентен растеж“ (Lazarova 2019), след

приключването на първата фаза на проекта над 99 % от студентите са доволни от проведеното обучение и смятат, че практиката в реална работна среда е крайно необходима за тяхната бъдеща реализация. Около 20 % от участващите са получили предложения за работа в обучаващите организации, а през втората фаза на проекта се очаква много по-висок процент студенти да стартират своята кариера, благодарение на възможностите, предоставени от проекта.

През втората фаза на проекта катедра „Библиотечен мениджмънт и архивистика“ продължава да бъде активен партньор в дейностите по проекта, 61 % (което спрямо всички включили се преподаватели от ФБКН в проекта е 45 %) от преподавателите в катедрата са академични наставници със 100 % успешно завършили практическото си обучение студенти. Към края на първата фаза на проекта са се включили над 50 % от студентите в специалностите „Библиотечен и информационен мениджмънт“, „Библиотекознание и библиография“ и „Архивистика и документалистика“ към ФБКН при УниБИТ и те са приключили успешно своя стаж (Mukanova, Mincheva & Eftimova 2020). Във втората фаза на проекта са се включили над 89 % (в редовна и задочна форма от ОКС „Бакалавър“) от студентите в специалност “Архивистика и документалистика“ и над 70% от ОКС „Магистър“ в специалност „Мениджмънт на документи и архиви“. Този висок процент на участие в проект „Студентски практики – Фаза 2“ (към ноември 2021 г.) е доказателство за активността на студентите и желанието им да приложат в реална работна среда наученото в университета. Това подпомага процесите, свързани с повишаване на тяхната компетентност и професионализиране на уменията им, чрез достигане на баланс между теоретична и практическа подготвеност на бъдещите архивни специалисти. Това е и възможност за създаване на професионални контакти, които да подпомогнат процесите, свързани с успешна реализация след дипломирането.

По проект „Информационен портал за архивно-документално наследство на Българското възраждане“ (Договор КП-06-Н 25/2,13.12.2018) беше проведено анкетно проучване „Образованието по архивистика и документалистика в съв-

ременната информационна среда“ (Atanasov, Eftimova, Garvanova, Milić & Todorova 2021), което има за цел да обобщи, анализира и представи нагласите на студентите, които се обучават в специалността „Архивистика и документалистика“. Търсят се отговорите на няколко ключови според нас групи от въпроси. Част от въпросите в изследването бяха насочени към отношението на студентите от бакалавърска степен в специалността „Архивистика и документалистика“ към възможностите, които предоставя проектът „Студентски практики – фаза 2“. Основните заключения, до които се достигна на базата на получените резултати, отчитат висок интерес към проекта; голям процент от студентите смятат, че са готови да се реализират успешно на пазара на труда със знанията и уменията придобити в УниБИТ; регистриран е и висок процент студенти, на които работодателите са предложили работа след края на практическото им обучение (Eftimova 2021).

В УниБИТ се работи за постигане на баланс между теория и практика, предлага се съобразено с потребностите на съвременното общество структуриране на учебното съдържание. Едно от основните предизвикателства пред университетите в XXI век е повишаването на качеството и ефективността на обучението. В редица научни публикации и изследвания безспорно се възприема становището, че е необходимо да се работи в посока към създаване на практически умения, отговарящи на нуждите на съвременното общество. В свят на все по-задълбочаващо се глобално икономическо, информационно, технологично, образователно и културно сътрудничество въпросите, свързани с промените във висшето образование, се поставят с особен приоритет и сила (Savova & Eftimova 2021).

Предизвикателствата пред бъдещите архивни специалисти се увеличават с навлизането на все повече промени на базата на информационните технологии, както и поради непрестанното увеличаване на документалния поток. Нужно е да се работи активно в посока към осъществяване на пълноценна връзка между работодателите и бъдещите специалисти, като се използват всички форми на сътрудничество.

Проектът „Студентски практики“ е още една от възможностите да се разширят хоризонтите пред студентите в България.

Според данните в системата на проекта, Катедра „Библиотечен мениджмънт и архивистика“ е водеща сред катедрите към във ФБКН при УниБИТ по брой студенти, приключили успешно практическо обучение по проекта. Тези резултати потвърждават тенденцията от първата фаза на проекта и са индикатор за устойчивия интерес на студентите към възможностите да станат част от професионалната общност още по време на своето обучение.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Резултати от първото национално проучване на професионалната ориентация и мотивация на студентите. // http://www.youthbg.net/node/156
2. [Четиридесет и шест] 46 милиона са осигурени за студентски практики в реална работна среда. [официален сайт]. Посетен на: 28.07.2021. Достъпно от адрес: <https://mon.bg/bg/news/3867>
3. Уебсайт на проект „Студентски практики – Фаза 2“ (BG05M2OP001-2.013-0001) на МОН. [официален сайт]. Посетен на: 28.07.2021. Достъпно от адрес: <http://praktiki.mon.bg/>
4. Интересът към студентските практики нараства. [официален сайт]. Посетен на: 28.07.2021. Достъпно от адрес: <https://mon.bg/bg/news/3944>
5. Проведе се видеоконферентна среща по проект „Студентски практики – Фаза 2“. [официален сайт]. Посетен на: 28.07.2021. Достъпно от адрес: <https://mon.bg/bg/news/4003>
6. Над 37 000 студенти са пожелали участие в студентски практики. [официален сайт]. Посетен на: 28.07.2021. Достъпно от адрес: <https://mon.bg/bg/news/4101>
7. Уебсайт на проект „Студентски практики – Фаза 1“ на МОН. [официален сайт]. изказване на заместник-министъра на образованието и науката проф. Николай Денков на среща с работодатели, студенти и представители на академичните среди по проект „Студентски практики“.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамова, В., Тодорова, Т., Цветкова, Е., 2017. Интеракция академично образование - работна среда: Опит по проект „Студентски практики“ на МОН. В: *Обществото на знанието и хуманизмът*

на XXI век: национална научна конференция с международно участие, 427 – 431.
Атанасов, Хр., 2019. Обучението по архивистика в УниБИТ и интернет порталите с архивна информация. В: *Архиви и история: взаимодействия, перспективи. Сборник доклади от национален семинар, София, СУ „Св. Климент Охридски“, 16 – 17 октомври 2019,* 99 – 106.
Борисова, М., 2018. Проект „Студентски практики“ – форма на партньорство между студенти и работодатели. В: *Библиотечният и информационен мениджмънт: 10 години постижения и предизвикателства: Научен сборник с доклади от Научна конференция по повод 10 години от създаването на катедра „Библиотечен мениджмънт“ при УниБИТ, 4 декември 2018.* София: УниБИТ, 208 – 217.
Велчева, А., 2019. Проучване удовлетвореността на студентите на филиал Хасково към Тракийски университет Стара загора, участвали в проект „Студентски практики – фаза 1“. В: *28th International Conference for Students and Young Scientists*, 10 – 11 May 2019, Trakia University – Stara Zagora, FTT – Yambol, 349 – 356.
Джорова, Б., 2016. Проект „Студентски практики“ – успешен опит за допълнително практическо обучение. *Педагогика*, 1, 41 – 70.
Ефтимова, С., 2018. Активност на студентите от катедра „Библиотечен мениджмънт“ в Проект BG05M20P001-2.002-0001 „Студентски практики – ФАЗА 1“. В: *Съвременни измерения на европейското образователно и научно пространство : Сборник с доклади от XII, Международен пътуващ семинар на УниБИТ: Културни връзки между България и Суверенния Малтийски орден, България – Италия, 18 – 23 май 2018,* 6, 155 – 163.
Здравкова, Б., 2019. Актуални политики и практики в образованието. В: [*Електронен* ресурс]: сборник с доклади от научно-практическа конференция, 17 – 18 април 2019, Плевен. – Плевен: ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 470 – 478.
Кичева, Т., 2017. Нагласи за труд и проблеми при професионалната реализация на младите хора в България. *Бизнес посоки*, **3**, 75 – 93.
Лазарова, Л., 2019. С по-голям бюджет ще се обучават 44 000 младежи в процедурата „Студентски практики 2“ [Интервю с Кирил Гератлиев]. *Аз-буки*, 23, 6 – 12 юни 2019.
Поладашвили, Т., 2018. Болонският процес и пригодността за заетост от гледна точка на студентите (по примера на България). *Народностопански архив*, 2, 75 – 94.
Тодорова, Т., Денчев, С., 2018. Международното сътрудничество и

катедра „Библиотечен мениджмънт“. В: *Библиотечният и информационен мениджмънт: 10 години постижения и предизвикателства: Научен сборник с доклади от Научна конференция по повод 10 години от създаването на катедра „Библиотечен мениджмънт“ при УниБИТ, 4 декември 2018, УниБИТ, София*, 19 – 39.
Томова, Н., 2021. Проблеми и тенденции пред българското професионално образование и професията архивист. В: *Международный форум „Скориновские чтения 2021: роль книги в современном обществе“*, 5, 54 – 57.
Atanasov, H., Accessing Reliable Information: An Information Portal on Archival Records for Training BA Students in Archival and Documentary Studies Specialty. *EDULEARN19 Proceedings, 11th International Conference on Education and New Learning Technologies, Palma / Spain, 1st – 3rd July 2019, Palma, Mallorca*, 10572 – 10579.
Atanasov, H. Eftimova, S., Garvanova, M., Milić, A., Todorova, T., 2021. ICT in Academic Education at Archival and Documentary Studies: Survey Results at ULSIT. *EDULEARN21 Proceedings, 13th annual International Conference on Education and New Learning Technologies, 5th – 6th of July*, 3897 – 3903.
Atanasov, H., S. Eftimova, Marinova, I., 2020. Motivating Through Goal Setting: Examples of Working With Students in the Specialty of Archival and Documentary Studies and Library and Information Management Under the Project “Information Portal for Archival-Documentary Heritage of The Bulgarian Revival” Funded by the National Science Fund. *INTED2020 Proceedings, 14th International Technology, Education and Development Conference, 2 – 4 March, 2020 – Valencia, Spain*, 5135 – 5140.
Eftimova, S., 2021. Opportunities for Gaining Practical Experience and Improving Practical Skills of Students of Archival and Documentary Studies in the Context of Modern Knowledge Society. *ICERI Proceedings, 14th annual International Conference of Education, Research and Innovation, 8th – 9th of November, 2021*, 2538 – 2543.
Mincheva, K., P. Mukanova, Eftimova, S., 2020. Scientific, Educational and Cultural Social Dialogue Between Teachers and Students in the University Environment. *EDULEARN20, 12th International Conference on Education and New Learning Technologies, Palma / Spain, 6 – 7 July, 2020*, 2855 – 2861.
Modeva, M., Todorova, T., 2021. Academic Education at Library and Information Management with Reflection to the GLAM-Sector Collaboration. *INTED2021 Proceedings, 15th annual International Technology, Education and Development Conference, Valencia, 8 – 9*

March, 2021, 5633 – 5637.
Mukanova, P., K. Mincheva, Eftimova, S., 2020. Student Practices: An Opportunity to Develop the Potential of Learners in a Real Working Environment. *INTED2020 Proceedings, 14th annual International Technology, Education and Development Conference, Valencia, 2 – 4 March, 2020*, 5151 – 5155.
Savova, E., Eftimova, S., 2021. Challenges and Perspectives for Practicing Student's Training in Real Work Environment. *INTED21, Virtual conference, 8 – 9 March, 2021*, 5819 – 5825.

REFERENCES

Avramova, V., Todorova, T., Tsvetkova, E., 2017. Interaktsia akademichno obrazovanie – rabotna sreda: Opit po proekt "Studentski praktiki" na MON. In: *Obshtestvoto na znanieto i humanizmat na XXI vek: natsionalna nauchna konferentsia s mezhdunarodno uchastie,* 427 – 431.
Atanasov, Hr., 2019. Obuchenieto po arhivistika v UniBIT i internet portalite s arhivna informatsia. *Arhivi i istoria: vzaimodeystvia, perspektivi. In: Sbornik dokladi ot natsionalen seminar,* Sofia, SU "Sv. Kliment Ohridski", 16 – 17 oktomvri 2019, 99 – 106.
Borisova, M., 2018. Proekt „Studentski praktiki" – forma na partnyorstvo mezhdu studenti i rabotodateli. In: *Bibliotechniyat i informatsionen menidzhmant: 10 godini postizhenia i predizvikatelstva: Nauchen sbornik s dokladi ot Nauchna konferentsia po povod 10 godini ot sazdavaneto na katedra „Bibliotechen menidzhmant" pri UniBIT, 4 dekemvri 2018*. Sofia: UniBIT, 208 – 217.
Velcheva, A., 2019. Prouchvane udovletvorenostta na studentite na filial Haskovo kam Trakiyski universitet Stara zagora, uchastvali v proekt "Studentski praktiki – faza 1". In: *International Conference for Students and Young Scientists, 10 – 11 May 2019,* Trakia University – Stara Zagora, FTT – Yambol, 349 – 356.
Dzhorova, B., 2016. Proekt "Studentski praktiki" – uspeshen opit za dopalnitelno prakticheskо obuchenie. *Pedagogika*, 1, 41 – 70.
Eftimova, S., 2018. Aktivnost na studentite ot katedra „Bibliotechen menidzhmant" v Proekt BG05M20P001-2.002-0001 "Studentski praktiki – FAZA 1". In: *Savremenni izmerenia na evropeyskoto obrazovatelno i nauchno prostranstvo: Sbornik s dokladi ot XII, Mezhdunaroden patuvasht seminar na UniBIT: Kulturni vrazki mezhdu Bulgaria i Suverennia Maltiyski orden, Bulgaria – Italia, 18 – 23 may 2018*, 6, 155 – 163.

Zdravkova, B., 2019. Aktualni politiki i praktiki v obrazovanieto. *Sbornik* s *dokladi ot nauchno-prakticheska konferentsia, 17 – 18 april 2019, Pleven.* – Pleven : VTU "Sv. sv. Kiril i Metodiy", 470 – 478.
Kicheva, T., 2017. Naglasi za trud i problemi pri profesionalnata realizatsia na mladite hora v Bulgaria. *Biznes posoki*, 3, 75 – 93.
Lazarova, L., 2019. S po-golyam byudzhet shte se obuchavat 44 000 mladezhi v protsedurata "Studentski praktiki 2" [Intervyu s Kiril Geratliev]. *Az-buki*, 23, 6 – 12 yuni 2019.
Poladashvili, T., 2018. Bolonskiyat protses i prigodnostta za zaetost ot gledna tochka na studentite (po primera na Bulgaria). *Narodnostopanski* arhiv, 2, 75 – 94.
Todorova, T., Denchev, S., 2018. Mezhdunarodnoto satrudnichestvo i katedra „Bibliotechen menidzhmant". In: *Bibliotechniyat i informatsionen menidzhmant: 10 godini postizhenia i predizvikatelstva: Nauchen sbornik s dokladi ot Nauchna konferentsia po povod 10 godini ot sazdavaneto na katedra "Bibliotechen menidzhmant" pri UniBIT, 4 dekemvrei 2018*, 19 – 39.
Tomova, N., 2021. Problemi i tendentsii pred balgarskoto profesionalno obrazovanie i profesiyata arhivist. In: *Mezhdunarodnыy forum "Skorinovskie chtenia 2021: roly knigi v sovremennom obshtestve"*, 5, 54 – 57.

INVESTMENT IN THE FUTURE: PARTICIPATION OF STUDENTS INVOLVED IN "ARCHIVAL AND DOCUMENTARY STUDIES" PROGRAM IN A PROJECT ORIENTED TOWARDS THE POSSIBILITY OF A SMOOTH TRANSITION FROM THE EDUCATIONAL INSTITUTION TO THE LABOR MARKET REALIZATION

Abstract: In 2020, during a global pandemic period the project BG05M2OP001-2.013-0001 entitled "Student Internships – Phase 2" was launched with a 40-month implementation period. The project is implemented by the Ministry of Education and Science under the Operational Program "Science and Education for Smart Growth" (OP SESG) 2014-2020, co-financed by the European Social Fund. The total budget of the project is BGN 46 million. The project is an opportunity for 44,000 students to successfully undergo practical training (practice) in a real work environment. All students from the project's partner universities, including the University of Library Studies and Information Technologies, can participate in the training.

Participation in the project is an excellent opportunity for

Bachelor's and Master's degree students to undergo practical training, which does not duplicate or replace the mandatory practical training according to the curriculum.

The purpose of the scientific study is to examine part of the practical trainings in which the students involved in the "Archival and Documentary Studies" program at the Department of Library Management and Archival Studies at ULSIT took part. An analysis of the students' attitudes towards involvement in similar projects was made and data on the degree of student activity as of September 2021 was presented.

Keywords: students' participation, UNIBIT, Archival and Documentary Studies, real work environment.

Correspondence address:
Assist. Prof. Sabina Eftimova, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
Department of Library Management and Archives
119, Tsarigradsko Shose Blvd. 1784 Sofia
Tel.: (+ 359) 876 123 113
E-mail address: s.eftimova@unibit.bg
Web of Science ResearcherID: AAX-7285-2020
https://orcid.org/0000-0002-6033-7663

ЗАЩИТА НА АВТОРСКИТЕ ПРАВА В СИГУРНА ЕЛЕКТРОННА СРЕДА ПРИ ИЗПОЛЗВАНЕ НА ПРОИЗВЕДЕНИЯ С ОБРАЗОВАТЕЛНА ЦЕЛ

Гл. ас. д-р Надежда Томова, Димитрина Бояджиева, Мими Тошева, Нели Нинова, Ирен Илиева

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: В условията на глобална криза, предизвикана от разпространението на Ковид-19, силно засегната се оказа и сферата на образованието и обучението във всичките им форми, в която се наблюдава непрекъсната динамика в опитите за осигуряването на възможности за образование, обучение и мобилност за учащите, учителите и преподавателите. За да се избегне съществуващата правна несигурност относно това дали образователните заведения участват в действия, свързани с нарушение на авторското право, и трябва ли да получат разрешение от правоносителите за съдържание, което качват онлайн във връзка с дейността си, следва да се направи анализ на правните възможности за прилагане на изключенията според закона.

Настоящото изследване маркира въпроса при какви условия образователните институции могат законосъобразно да възпроизвеждат вече публикувани произведения без съгласието на носителя на авторското право и без заплащане на възнаграждение.

Ключови думи: авторски права, учебна цел, интернет, сигурна електронна среда.

Въведение

Започналата в края на 2019 г. пандемия от Ковид-19 разклати из основи Европа и света, засягайки всички елементи на социалния, икономическия и политическия живот. Настъпиха трудни времена, в които е поставено пред изпитание упражняването на редица основни човешки права – правото на закрила на здравето, правото на свобода и лична

сигурност, правото на свободно придвижване, правото на труд, правото на образование, правото на свободно участие в културния живот. В условията на глобална криза, предизвикана от разпространението на Ковид-19, плановете за бъдещето се оказаха обгърнати в несигурност. Човечеството се изправи пред огромно предизвикателство, свързано с общественото здраве, което бързо се превърна в драстична икономическа криза.

През 2015 г. Европейската комисия постави началото на цифровия единен пазар, като представи основните законодателни предложения в области като стимулирането на електронната търговия, авторското право, правото на неприкосновеност на личния живот в сектора на електронните комуникации, хармонизирането на цифровите права, хармонизираните правила за данък добавена стойност (ДДС) и киберсигурността.

През юни 2020 г. в своето съобщение „Часът на Европа: възстановяване и подготовка за следващото поколение“ (COM(2020)456), Комисията обяви, че цифровият единен пазар ще бъде един от стълбовете на възстановяването след кризата, предизвикана от Ковид-19[1].

Редом с икономиката, силно засегната се оказа и сферата на образованието и обучението във всичките му форми. В тази сфера се наблюдава динамика в опитите на държавите да регулират осигуряването на възможности за образование, обучение и мобилност за учащите, учителите и преподавателите.

Последиците от избухналата пандемия вече са налице. Наличието на трудности обаче много често отваря вратите на нови възможности. Висшите учебни заведения следва да развиват своя капацитет в условията на борба с пандемията и последиците от нея, поради което са необходими бързи и адекватни действия с цел възстановяване на щетите, причинени от кризата и подготовка на по-добро бъдеще за следващото поколение.

Пандемията ускори прилагането на различни практики от постоянно нарастващата в последните години тенденция към преминаване от конвенционално към цифрово образование[2]. В подкрепа на устойчивото и ефективно адаптиране

на системите за образование и обучение на държавите от Съюза към цифровата ера, Европейската комисия прие план за действие в областта на цифровото образование за периода 2021 – 2027 г. В него са включени следните приоритетни области: по-добро използване на цифровите технологии за преподаване и учене; развитие на цифровите компетентности и умения; подобряване на образованието чрез подобър анализ на данни и предвиждане[3].

Изследването разглежда проблеми относно това дали образователните заведения участват в действия, свързани с нарушение на авторското право, и трябва ли да получат разрешение от правоносителите за защитени произведения, които качват онлайн във връзка с дейността си, като се направи анализ на правните възможности за прилагане на изключенията според закона, когато тези действия са свързани с постигането на образователни цели.

Проектът „InfoLIB: Изграждане на информационно-библиотечна интерактивна платформа по хуманитаристика“

Библиотеките служат на обществото като организират, събират и съхраняват всички видове информационни, културни и образователни ресурси с цел да ги направят достъпни за хората.

Статутът на обществените библиотеки е нормативно уреден в чл. 2 от Закона за обществените библиотеки, според който те представляват образователни, информационни и културни институти с национално и местно значение, които събират, обработват, организират, съхраняват и предоставят за обществено ползване печатни и други произведения и информация, включително за книжовното и литературното културно наследство.

Университетските библиотеки от своя страна имат потясно определена функция за разлика от обществените библиотеки поради факта, че ползвателите на образователните ресурси, които те събират и съхраняват, са студенти, докторанти, преподаватели и други лица, които са тясно свързани с учебния процес. Единственото легално определение на

университетските библиотеки е дадено в Закона за висшето образование, според който те са средство за информационно обслужване на обучението и научните изследвания във висшите училища.

Рисков фактор за социална изолация в наши дни е разпространението на Ковид-19. Основните принципи на съвременните библиотеки трябва да се основават на концепцията за отвореност, отговорност, ефективност, съгласуваност и социално сближаване (Mileva 2019).

Чрез информационните технологии библиотеките имат възможност да развиват и подобряват услугите си по нов начин, като предлагат иновативни решения за достъпа до знание. Чрез дигиталната конверсия на библиотечни ресурси учени и студенти от цял свят могат да се възползват от достъп до академична и изследователска информация, която доскоро е била достъпна единствено за тези, които могат да отидат до библиотеката.

С появата на пандемията от Ковид-19 стана ясно, че сме изправени пред редица информационни ограничения: липса на надеждни начини за систематизация на необходимата за обучението научна литература, водеща до неоткриваеми, най-често поради липса на дигитализация заглавия, което значи оставане на сериозни заглавия извън наличната информация за документални фондове и масиви, което от своя страна води до фрагментарност и откъслечност както на търсената научна информация, така и на последващите научни трудове.

Проектът „InfoLIB: Изграждане на информационно-библиотечна интерактивна платформа по хуманитаристика“ предлага интердисциплинарно фундаментално изследване, което има за резултат създаването на уеб базирана платформа, която събира, структурира и систематизира научно-справочна литература в рамките на университетското образование. Проектът дигитализира наличната в библиотечния фонд и към момента недостъпна за ползване информационна база на Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ). По този начин проектът създава условията за преодоляване на информационните огра-

ничения и разпръснатост и предлага мощен инструмент за систематизиране и централизиране на научно-справочна литература по хуманитаристика за целите на хуманитарното образование в институцията.

Изключението от авторскоправна закрила за образователни цели

Всеки обект на интелектуална собственост[4] може да бъде представен в електронна форма – продуцентски предавания, репортажи, филми, музика, статии, литературни произведения, дизайн, преводи и т.н., и се намира под закрилата на закона в определените хипотези. Печатните материали като книги, учебници, списания, брошури и др. обикновено са под закрилата на Закона за авторско право. Като общо правило е прието, че носител на авторското право е физическото лице, създало произведението, наречено автор, но съществуват и изключения (законови или договорни), при които авторското право може да възникне и за друго лице, физическо или юридическо, наречено носител на авторското право, както например, при създаване на компютърни програми или бази данни в рамките на трудов договор или когато произведение е създадено по поръчка и е уговорено, че съответните правата ще възникнат директно за възложителя.

Директива (ЕС) 2019/790 на Европейския парламент и на Съвета от 17 април 2019 г. относно авторското право и сродните му права в цифровия единен пазар и за изменение на директиви 96/9/ЕО и 2001/29/ЕО, наричана по-нататък „Директива за авторското право“, е нов законодателен акт на Европейския съюз (ЕС), с който се осъвременяват правилата за авторското право, така че да бъдат адаптирани към тези промени и към света на интернет. Целта ѝ е да се създаде всеобхватна рамка, от която ще имат полза широк кръг от участници в цифровото пространство: потребители на интернет, творци, журналистите и пресата, филмови и музикални продуценти, онлайн услуги, библиотеки, изследователи, музеи и университети, наред с много други. За да се постигне това, Директивата за авторското право поставя основното ударение върху три главни цели:

По-големи възможности за използване на защитени с авторско право материали за образователни и научноизследователски цели, както и с оглед опазване на културното наследство: изключенията, позволяващи тези видове използване, са осъвременени и адаптирани към технологичните промени, за да стане възможно използването онлайн и трансграничното използване.

По-добър трансграничен и онлайн достъп за гражданите до защитено с авторско право съдържание: директивата допринася за разширяване на достъпа до аудио-визуални произведения на платформи за видео по заявка, улеснява цифровизирането и разпространението на произведения, които са извън търговско обращение, и гарантира, че всички потребители могат да разпространяват онлайн при пълна правна сигурност копия на произведения на изкуството, които са обществено достояние.

По-справедливи правила за пазар на авторското право, който функционира по-добре и стимулира създаването на висококачествено съдържание: ново право за издателите на публикации в пресата във връзка с използването на тяхното съдържание от доставчици на онлайн услуги, укрепване на позицията на носителите на права, така че те да могат да договарят и да получават възнаграждение за използването онлайн на тяхното съдържание от страна на платформите, на които качват съдържание потребителите, и правила за прозрачност по отношение на възнаграждението на авторите и изпълнителите[5].

Авторскоправните ограничения, предвидени в Директивата за авторското право, не се прилагат например за доставчиците на услуги като онлайн енциклопедии с нестопанска цел, **образователни и научни хранилища с нестопанска цел**, платформи за разработване и споделяне на софтуер с отворен код, доставчици на електронни съобщителни услуги съгласно Директива (ЕС) 2018/1972, онлайн пазари, услуги „в облак“ между стопански субекти и услуги „в облак“, които позволяват на ползвателите да качват съдържание за собствена употреба, тъй като те не се считат за доставчици на онлайн услуги за споделяне на съдържание

по смисъла на директивата. Споделянето на произведения в онлайн енциклопедии по некомерсиален начин, като например в Wikipedia, също е изключено от обхвата на Директивата за авторското право. Нейните авторскоправни ограничения няма да се прилагат и при цифрово използване за преподавателски или илюстративни цели.

На национално ниво чл. 24, ал. 1, т. 9 от Закона за авторското право и сродните му права (ЗАПСП) въвежда изключение от авторскоправна закрила посредством следната формулировка: „без съгласието на носителя на авторското право и без заплащане на възнаграждение е допустимо възпроизвеждането на вече публикувани произведения от общодостъпни библиотеки, учебни или други образователни заведения, музеи и архивни учреждения, с учебна цел или с цел съхраняване на произведението, ако това не служи за търговски цели“[6].

Дефинициите на възпроизвеждане и разпространение на произведение са посочени в § 2, т. 2 и 3 от допълнителните разпоредби на ЗАПСП. „Възпроизвеждане на произведение“ е прякото или непрякото размножаване в един или повече екземпляри на произведението или на част от него, по какъвто и да е начин и под каквато и да е форма, постоянна или временна, включително запаметяването му под цифрова форма в електронен носител. „Публикуване на произведение“ е довеждането на произведението до знанието на неограничен кръг лица посредством възпроизвеждане и разпространение на екземпляри от него, включително като звукозаписи или записи на филми или други аудио-визуални произведения, в достатъчно количество в зависимост от естеството на произведението.

Поставя се въпросът дали създаването на библиотека с електронни ресурси и съдържание за учене и преподаване с отворен достъп ще се разглежда като нарушение смисъла на чл. 94, ал. 1 от ЗАПСП, при условие, че използването на защитените произведения се извършва с учебна цел, без съгласието на авторите и без заплащането на възнаграждение.

Качването на защитено от авторското право произведение в онлайн платформа изисква първо да бъде направено копие на произведението. Следователно ще бъде налице

действие по възпроизвеждане на произведението. Следващата стъпка е качването на произведението в платформата в интернет. Неизбежно възниква въпросът за достъпа на потребителите до съдържащата се в онлайн платформата информация – дали ще бъде неограничен или ограничен само за определен кръг лица. Електронната платформа на проекта InfoLIB представлява по смисъла на ЗАПСП база данни от произведения от университетската библиотека – „съвкупност от самостоятелни произведения, данни или други материали, подредени систематично или методично и индивидуално достъпни по електронен или друг път“.

Хипотезата на чл. 24, ал. 1, т. 9 от ЗАПСП позволява възпроизвеждане на вече публикувани произведения на определен кръг с учебна цел или с цел за съхраняване на произведението.

Според адвокат Даниела Симеонова-Коруджиева „приетото от ВКС[14], че е въпрос на фактическа преценка дали е налице хипотеза на свободно използване на авторско произведение е точен. Това е въпрос на доказване и няма как от напред да бъде изведена презумпция, че един или друг вид използване в конкретен случай ще попадне под някоя от хипотезите на чл. 24 ЗАПСП, без да се доказват съответните факти. По всяко конкретно дело при обсъждане на възражение, че е налице свободно използване на произведения, съдът следва да прави преценка на установените по делото факти и обстоятелства, която да е основана на конкретните обстоятелства по делото“ (Simeonova-Korudzhieva 2018).

От изложеното дотук може да бъден направен изводът, че следва да се получи съгласието на носителите на авторските права върху произведенията в случай, че бъде предоставен достъп до това копие на неограничен брой потребители на платформата, тъй като тези действия не попадат в обхвата на свободно използване, нито се счита, че е изпълнено условието на чл. 24, ал. 1, т. 9 от ЗАПСП, а именно да се преследва единствено учебна цел. Наличието на учебна цел е положителна предпоставка за осъществяване на хипотезата на правната норма на чл. 24, ал. 1, т. 9. Качеството на даден университет, библиотека или друга образователна инс-

титуция от изброените в т. 9 само по себе си не е достатъчно да придаде законосъобразност на действията по възпроизвеждане на произведение онлайн, ако не е доказано тези действия да са извършени с учебна цел.

Същевременно образователните институции и другите лица, упоменати в чл. 24, ал. 1, т. 9 от ЗАПСП, следва да предприемат мерки за разумно ограничаване само до необходимото за целите на учебните дейности с оглед поддържането на баланс между интересите на учащите се и авторите на произведения. Такива са мерките за технологична защита, които следва да обезпечат една сигурна електронна среда.

На свой ред са необходими и мерки за повишаване на информираността на потребителите относно забраната за използване на защитените учебни материали, които биха осигурили една допълнителна гаранция за полагането на дължимата грижа от страна на образователната институция например при използването на произведения с учебна цел онлайн. Макар да е валидно правилото "Ignorantia juris neminem excusat"[7], може да се приеме, че въведените мерки за информираност на потребителите на платформата за възможността да извършат нарушение спрямо закриляно произведение и последващата юридическа отговорност, биха могли да имат възпиращ злоупотребите ефект.

Обемът на възпроизведените от субектите, посочени в чл. 24, ал. 1, т. 9 от ЗАПСП произведения, не следва да бъде ограничаван при прилагането на това правило, тъй като смисълът на дигитализацията е да се обхване повече информация, която да е в услуга на обществото, стига да не се излиза извън обхвата на посочените в закона цели – учебна цел и цел за съхраняване на произведенията.

Предвид гореизложеното можем да се съгласим, че „необходимостта от ускорено въвеждане на правилата на съюза идва от нуждата образователните институции и правоносителите да се ползват от пълна правна сигурност при провеждането на обучение във виртуална среда. За да може то да се осигури, електронните среди следва да бъдат защитени по начин, който да гарантира, че достъпът е ограничен до преподавателите от дадено учебно заведение или частна ин-

ституция и за ученици или студенти, записали се за учебната програма или курс, като се предвидят подходящи процедури за удостоверяване на автентичността“ [8].

Сигурна електронна среда – ключов фактор за законосъобразното възпроизвеждане на закриляните от авторското право произведения с образователни цели

С цел да осигурява справедлива, отворена и сигурна цифрова среда Европейската комисия изгради стратегията за цифров единен пазар съответно върху три стълба: осигуряване за потребителите и предприятията на по-добър достъп до цифрови стоки и услуги в цяла Европа, създаване на подходящи условия за процъфтяване на цифровите мрежи и услуги и максимално увеличаване на потенциала за растеж на цифровата икономика (по-подробно в: Sarakinov 2013).

В официалния сайт на Европейската комисия се съобщава, че новото изключение за целите на преподаването, от което ще се ползват учебните заведения и преподавателите (съгласно директивата за авторското право), обхваща цифровите трансгранични употреби на защитено с авторско право съдържание за онагледяване на преподаването, включително онлайн. Например така се осигурява възможност за учебните заведения да предоставят на разположение, при пълна правна сигурност, на учащи се дистанционно в други държави членки учебно съдържание посредством своята защитена електронна среда, напр. интранета на университета или виртуалната учебна среда на училището.

Директивата за авторското право в цифровия пазар указва, че изключението или ограничението следва да обхване както използването на произведения или други обекти в класната стая или на други места чрез цифрови средства, например електронни бели дъски или цифрови устройства, които биха могли да бъдат свързани към интернет, така и използване от разстояние чрез защитени електронни среди, като например в рамките на онлайн курсове или достъп до учебни материали, допълващи даден курс. Директивата за

авторското право дава определение и на понятието **сигурни електронни среди,** като такива следва да се разбират цифрови среди за преподаване и учене, до които достъпът е ограничен до преподавателите от учебно заведение и за ученици или студенти, записали се за учебна програма, по-специално чрез подходящи процедури за удостоверяване на автентичността, включително основано на парола удостоверяване на автентичността[8].

За да се осигури надежна дигитална среда образователната институция следва да използва технически средства за защита, които могат да бъдат технологии или устройства, които възпрепятстват извършването на действия, които не са разрешени от автора или носителя на авторското право върху защитеното произведение и позволяват контрол върху произведението от автора или носителя на авторското право посредством код за достъп, заглушаване на сигнала или друг подобен механизъм за контрол.

На потребителите не е разрешено да преодоляват техническите средства за защита, в т.ч. с цел създаване на копие за лично ползване. Ако го направят без съгласието на носителя на правото може да им бъде потърсена съответната отговорност.

За обезпечаването на сигурна електронна среда проектът „InfoLIB: Изграждане на информационно-библиотечна интерактивна платформа по хуманитаристика“, е възприел подход за ограничаване на достъпа до образователните ресурси до преподавателите, студенти и докторанти от УниБИТ, като са предвидени подходящи процедури за удостоверяване на автентичността, като персонален потребителски профил, който е свързан с имейл адрес, предоставян единствено на някоя от категориите потребители (преподаватели, студенти, докторанти), свързани с университета. По този начин законосъобразното възпроизвеждане на закрилените от авторското право произведения с образователни цели е налице и не е необходимо да се изисква съгласието на автора и да се заплаща възнаграждение.

Заключение

С оглед преодоляване на кризата от пандемията от ковид-19 е необходима подкрепа от страна на държавата спрямо образователните институции и участниците в образователния процес за дигитална трансформация на висшето образование чрез различни форми на безвъзмездна финансова помощ, какъвто е настоящият случай с проекта „InfoLIB: Изграждане на информационно-библиотечна интерактивна платформа по хуманитаристика“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерство на образованието. По този начин биха могли да се осигурят необходимите ключови експерти и ръководители в системата, които да боравят с данни и да формулират решения на база на данни и анализ чрез обучения, експертна подкрепа и осигуряване на нужната техническа обезпеченост.

С цел поддържането на баланс между интересите на учащите се и авторите на произведения, образователните заведения следва да предприемат необходимите мерки за разумно ограничаване само до необходимото за целите на учебните дейности. Такива са мерките за технологична защита, които следва да гарантират една сигурна електронна среда.

Когато учебните заведения се възползват от правото си да не поискат разрешение от авторите и да не заплащат възнаграждение, отвореният достъп до дигитализирани защитени произведения трябва да бъде ограничен за свободно ползване.

БЛАГОДАРНОСТИ: Докладът е реализиран като част от дейностите по проект с Договор № КП-06-М45/1 от 30.11.2020 г. на тема: „InfoLIB: Изграждане на информационно-библиотечна интерактивна платформа по хуманитаристика“ по Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания на млади учени и постдокторанти – 2020 г., на Фонд „Научни изследвания“.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Съобщение на Комисията до Европейския праламент, Европейския съвет, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите, Брюксел, 27.5.2020 г. COM(2020) 456 final. Достъпен на: https://www.europarl.europa.eu/RegData/docs_autres_institutions/commission_europeenne/com/2020/0456/COM_COM(2020)0456_BG.pdf
2. Дигиталната трансформация на образованието е един от фокусите на Програма „Образование“ и Програма за научни изследвания, иновации и дигитализация за интелигентна трансформация 2021 – 2027 г. (ПНИИДИТ) за подкрепа на развитието на научноизследователската дейност в университетите, развитието на научната кариера на преподавателите, докторантите и постдокторантите, с което ще се подкрепят усилията на висшите училища в България за прилагане на резултатите от НИРД в обучението на студентите. Повече виж на: http://sf.mon.bg/?h=downloadFile&fileId=2869
3. План за действие в областта на цифровото образование: https://education.ec.europa.eu/bg/focus-topics/digital-education/action-plan
4. Интелектуална собственост е по-широко понятие, което обхваща индустриалната собственост и авторските и сродните им права.
5. Въпроси и отговори – Новите правила на ЕС за авторското право, 4 юни 2021 г. Достъпно на: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/QANDA_21_2821
6. Закон за авторското право и сродните му права. Достъпно на: https://www.mlsp.government.bg/uploads/3/zakonodatelstvo/zakon-za-avtorskoto-pravo-i-srodnite-mu-prava.pdf
7. Незнанието на правото не оправдава никого.
8. Виж т. 22 от Преамбюла на Директива (ЕС) 2019/790 на Европейския парламент и на Съвета от 17 април 2019 година относно авторското право и сродните му права в цифровия единен пазар и за изменение на директиви 96/9/ЕО и 2001/29/ЕО, Официален вестник на Европейския съюз L 130/92 от 17.5.2019. Достъпно на: https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/BG/TXT/?uri=celex:32019L0790

ЛИТЕРАТУРА

Милева, А., 2019. Библиотеките – хранилище на знание. – В: *Библиотеките – ключ към миналото – портал към бъдещето. Сборник с доклади от XXIX Национална конференция на ББИА София, 6 – 7 юни 2019 г.* София: Българска библиотечно-

информационна асоциация. Достъпно на: https://www.lib.bg/publish/BBIA/sbornik_konf_2019.pdf
Симеонова-Коруджиева, Д., 2018. Относно някои хипотези на свободното използване на произведения. Преглед на актуална съдебна практика в случаите на т.нар. използване с учебна цел, за научно изследване и други случаи. Достъпно на: https://www.law-firm-bg.com/
Саракинов, Г., 2013. *Авторско право и сродните му права в Република България*. София: Сиби.

REFERENCES

Mileva, A., 2019. Bibliotekite – hranilishte na znanie. – In: *Bibliotekite – klyuch kam minaloto – portal kam badeshteto. Sbornik s dokladi ot XXIX Natsionalna konferentsia na BBIA Sofia, 6 – 7 yuni 2019 g.* Sofia: Balgarska bibliotechno informatsionna asotsiatsia. Dostapno na: https://www.lib.bg/publish/BBIA/sbornik_konf_2019.pdf
Simeonova-Korudzhieva, D., 2018. Otnosno nyakoi hipotezi na svobodnoto izpolzvane na proizvedenia. Pregled na aktualna sadebna praktika v sluchaite na t.nar. izpolzvane s uchebna tsel, za nauchno izsledvane i drugi sluchai. Dostapno na: https://www.law-firm-bg.com/
Sarakinov, G., 2013. *Avtorsko pravo i srodnite mu prava v Republika Bulgaria*. Sofia: Sibi.

COPYRIGHT PROTECTION IN A SECURE ELECTRONIC ENVIRONMENT FOR THE USE OF WORKS FOR EDUCATIONAL PURPOSES

Abstract: In the context of a global crisis triggered by the spread of the Covid-19, the field of education and training in all its forms has been severely affected, with a continuous dynamic in the attempts of states to regulate the provision of education, training and mobility opportunities for students, teachers and trainers. In order to avoid the existing legal uncertainty as to whether educational establishments engage in acts of copyright infringement and obtain permission from copyright holders for content they upload online in connection with their activities, an analysis of the legal options for applying the exceptions under the law should be undertaken.

This study answers the question related to the conditions needed for the educational institutions to lawfully reproduce already published works without the consent of the copyright holders and

without payment of remuneration.

Keywords: copyright, educational purpose, internet, secure electronic environment.

Correspondence addresses:
Chief Assist. Prof. Nadezhda Tomova, PhD
Scientific Secretary of the Student Scientific Society
University of Library Studies and Information Technologies
Department of Culture, Historical Heritage and Tourism
E-mail address: n.tomova@unibit.bg
https://orcid.org/0000-0003-2649-5251

Dimitrina Boyadzieva, PhD
University of Library Studies and Information Technologies
E-mail address: dimitrina81@gmail.com

Mimi Tosheva-Mazneva
University of Library Studies and Information Technologies
E-mail address: mihaylova_m1@abv.bg

Irena Ilieva
University of Library Studies and Information Technologies
E-mail address: iren_1974@abv.bg

Nelly Ninova
University of Library Studies and Information Technologies
E-mail address: neli.ninova1@abv.bg

НЯКОИ СЪВРЕМЕННИ АСПЕКТИ НА КУЛТУРОНОМИЧНАТА ДОКУМЕНТОЛОГИЯ И РАБОТАТА С ДОКУМЕНТИ. АРХИВИРАНЕ И СИГУРНОСТ НА ДОКУМЕНТНАТА ИНФОРМАЦИЯ

Нели Нинова, Ирен Илиева, Димитър Димитров

Университет по библиотекознание и информационни технолигии

Резюме: В съвременните условия високата динамика на живота и необичайно голямата интензивност на комуникациите в световен мащаб водят до огромно разширяване на комуникационния и информационния процес. С изключение на неизразените гласно човешки мисли, всяка друга информация съществува единствено и само във вид на документи. Това показва важното място на документите в нашия живот. Документен статус имат всички форми на материализирана и нематериализирана информация, които са създадени основно със социално-информационна цел, носят социално значима информация и се разпространяват в социалното пространство и време. Настоящата статия ще направи опит да разгледа мястото на документите в глобален мащаб и значението им за въпроси, засягащи световната комуникация и тяхната нарастваща роля в съвременното общество. Ще бъдат маркирани актуални методи за архивиране и сигурност на документната информация, съдействащи за безпроблемното съхранение и разчитане на документите в бъдеще.

Ключови думи: архивиране, документ, културономична документология, сигурност.

Въведение

Значимостта на съвременните, актуални аспекти на културономичната документология[1], работата с документи днес, иновативните начини за тяхното архивиране и сигур-

ност се определят от жизненоважното значение на документираната информация в съвременното общество.

Глобализацията и технологизацията на живота на Земята обуславят развитието в методите и способите за документиране на информация, създаването на електронни носители с висока защита, електронни документи и архиви. Техногенното развитие на дейността на човека, техногенното общество формират условия за универсализирането на носителите на информация, защита на документираната такава и съответно интензивно развитие на документите днес.

В съвременните условия на глобализация основно място заемат електронните документи и архиви. Безспорни са функциите и тяхната роля в днешното информационно общество.

Документът е форма на представяне на документираната информация. Документен статус имат всички форми на материализирана и нематериализирана информация, които са създадени със социално-информационни цели, съдържат социално значима информация, разпространяват се и циркулират в социалното пространство и време, т.е. чрез тях се осъществява социокомуникативна, културономична информация (Sachev 2015, 37). Днес документите имат твърде разширено приложение, до такава степен, че като документ може да се определи не само фиксираната информация върху електронен или хартиен носител. Според някои разбирания документът играе социалнозначима и културономична роля и затова се определя като социокултурна ценност в обществото. Съвременната динамика на комуникациите и глобализацията на всяко нещо, което може да се смята за продукт на иновативната и креативна, творческа дейност на човека, носи в себе си в една или друга степен социална информация и има безспорна социалноинформационна значимост. А всяко отражение на взаимодействията или взаимоотношенията между хората, включващо в себе си обмен на информация по линиите „човек–човек“, „човек–природа“ или „човек–общество“, и което е реален носител на определена социозначима информация, би могло да се разглежда в качеството му на документ (Sachev 2015, 39).

Когато говорим за документна информация и документна комуникация, изключително важно е да се разбере тяхната значимост в условията на информационна глобализация. Забелязва се тенденция във времето към засилване на регулативната функция на документа, най-вече по отношение на идентичността и собствеността. Това се отнася предимно за документите от международен характер. Те са един от ключовите фактори за устойчиво развитие не само за даденото общество, но и за общия световен цивилизационен процес.

Информационното общество изисква развитие на информационните технологии и тяхното информационно управление. В синхрон с това се изграждат дигитални архиви, снабдени с все по-стабилни системи, осигуряващи сигурността и защитата на информацията в тях (Denchev 2019, 173).

Погледнато в научно-теоретичен план, като основа на документа може да се приеме информационното съобщение. От своя страна то се създава с цел предаване на дадена информация със социално значим характер, която пряко е насочена към конкретен потребител. Документирането на информация съдържа два основни етапа. Първият от тях е социоинформационен, а вторият – социокомуникативен. По своята същност тези етапи включват поява на социално значима информация, формиране на съобщение и фиксиране на това съобщение на определен вид материален или електронен носител. На следващ етап вече съществуващото информационно съобщение се включва в дадена информационна система. Тук всеки документ намира своето място, така че да изпълни основните функции, поради които е създаден (оперативна, координационна, административна и други).

Според Евгений Сачев документалната информация се развива във времето, основавайки се както на актуални материални, така и на нематериални, електронни форми, преминавайки през протодокументите, документите и постдокументните комуникационни системи. Първоначалното разбиране по отношение на материалните комуникации се свързва със създаването на съобщения, изпълняващи социокомуникативни функции при наличие на пряка комуникация.

В по-нататъшен етап се забелязва разширяване на това разбиране, основаващо се на развитието на комуникативните технологии, които довеждат и до появата на документални комуникации, изградени на основата на документалната система и документа. Практически погледнато, документът е системен обект, който е пряко зависим в своето развитие като социален феномен от степента на напредналост на комуникационните и информационните технологии като цяло.

Следващият трети етап от развитието на системата за документална комуникация се заражда във времето на постиндустриалното общество и по своята същност има постдокументален характер (Sachev 2015, 37).

Четвъртият етап се реализира на практика в условията на информационното общество. В него документалната информация преди всичко се свързва с развитието на документалната система на местно ниво, до такава степен, че документът приема нова форма и става напълно абстрактен или виртуален. Най-общо може да се каже, че еволюцията на човешката цивилизация е съпътствана и води със себе си еволюцията на документираната информация и документите. Именно поради тази причина документалната комуникация винаги е била основен компонент от обществения живот. Отново според Евгений Сачев „Документалната информация и документалната комуникация са ключът към гарантиране на устойчива организационна среда на всяко общество, на всяка държава и на всяка нация. В този ред на мисли може да се обоснове все по-разширяващият се и все по-налагащият се в съвременните условия иновативен, информационно-документален модел на нашето общество, държава и нация. Изменяйки средата, в която живеем, ние хората също се променяме. Културономичните концепции показват, че историята на човечеството е полезна, не защото в нея четем миналото, а защото в нея четем бъдещето“ (Sachev 2015, 9).

За съществуването на документа като културономично явление е достатъчно да се спомене, че той във всички етапи на развитие от създаването си се е възприемал от човечеството като феномен с доказателствена стойност и с особено

високо ниво на социална значимост, което е основен мотив за избора на настоящата тема.

Документната и документиращата функции на културономията

Документната и документираща функции на културономията в съвременните условия се реализират през призмата на отражение на процеса на развитие на взаимоотношенията „човек–човек“, „човек–общество“ и „човек–природа“. Тази функция се осъществява посредством събиране и съхраняване на специфични документи – паметници на културата и на историята, природно-исторически и природонаучни паметници. Документиращата функция на културономията включва осигуряването на закрила на документи с доказана историческа стойност (Sachev 2015, 66).

Документ

Тук ще представим понятието „документ“, което е обстойно и всеобхватно. По своята същност „документ“ произлиза от латинската дума “documentum”. В широк смисъл на думата, „документ“ може да бъде наречен всеки обект, който е носител на определена социално значима информация, т.е. информация, която служи за регулиране на определен вид обществени отношения.

В по-тесен смисъл, документът се появява като паралелно на звуковата реч материализирано средство за социална комуникация; за пренасяне в социалното време и социалното пространство на съобщения със силно изразено социално-информационно значение. Носителите, материалните обекти, на които са фиксирани, запечатани, изобразени разнообразни форми на документна комуникация и съобщения, още от най-стари времена са изпълнявали доказателствени функции с цел осигуряване на определено ниво на достоверност на информацията на съответното съобщение. Документът може да бъде определен като материален или електронен обект в зависимост от носителя, на който се намира. Той представя или носи социално значима информация (Metodicheski kodeks 2013).

Организираната съвкупност от документи по определени принципи, системи, критерии или правила, се нарича документация.

Документите са обект за информационно въздействие в конкретна социална среда. Тяхното предназначение е насочено към регулирано изразяване на определени социални отношения между социално активни субекти. Информацията в документа може да бъде фиксирана във вид на текст, аудио запис или изображение. В рамките на културономичната концепция, информацията, фиксирана в документите, има социокултурен характер и документът се приема като социокултурна ценност.

Всеки документ е предназначен да съхранява във времето и пространството определена информация, да я разпространява или да я предоставя за обществено ползване.

В своето историческо развитие документите са означавани с термините: „книжа“, „служебни книжа“, „служебни документи“, „актове“ , „исторически документи“. За исторически документи са смятани летописи, хроники, спомени, записи или други фиксирани писмени източници, свидетелстващи за някакво историческо събитие, историческа личност и други.

Изследователите смятат, че документът може да съдържа три компоненти:

– правно-юридически;
– управленски;
– исторически.

Когато документът е предмет на изучаване от различни научни дисциплини, то в неговото съдържание има различни компоненти, характеризиращи тези дисциплини, за които се отнася той (Metodicheski kodeks 2013).

Бъдещето и работата с документи

Съвременната социокултурна ситуация вплита в себе си противоречивости, обусловени от глобалните процеси, произтичащи от непосредственото въздействие на научните постижения и от динамичното навлизане на информационните технологии във всички сфери на обществото.

Определението за двадесет и първи век от водещи световни експерти е, че това е векът на „науката за живота“. В този смисъл от основно значение за всяко общество е да развива и своята документна информираност и документна комуникация на основата на нововъведенията (Sachev 2015, 66).

В наши дни най-широка популярност имат електронните документи.

Сега електронният документ представлява средство за повишаване на ефективността на работата и комуникациите в научните изследвания, образованието, административното обслужване, бизнеса и всички области на обществения живот. Степента на автоматизация при работата с електронни документи днес представлява един от основните показатели за информационната и технологична грамотност на една организация. Особен прогрес се забелязва при работата с текстовите документи, боравенето с електронния текст в смисъла на различните форми на неговото съществуване и разпространение. Съществен момент представлява развитието и прехода от традиционната, линейна структура на текста в обичайния документ, към модулната структура с множество нива на преходите в хипертекстовите документи (Larkov 2010, 37).

Още от пръв поглед стават ясни основните предимства на електронните документи. Себестойността на електронните документи е много по-ниска в сравнение с хартиените документи, като в същото време първите се разпространяват по-лесно и по-бързо. Времето за тяхното възпроизвеждане се измерва в минути и секунди, а не с дни и часове.

Безпорно едно от основните предимства на работата с електронни документи е възможността за пълнотекстовото търсене по съдържание, което от своя страна благоприятства и значително улеснява комуникацията и взаимодействието в рамките на една организация или между организациите.

В целия свят информационните и комуникационни технологии се явяват генератор на нова индустриална революция. Това е революция, основаваща се на информация, която отразява човешкото познание (Sachev 2011, 89).

„Прогресът в технологиите днес позволява да се обработ-

ва, съхранява, възстановява и предава информация в каквато и да е форма – картина, звук или данни, независимо от разстоянието, времето и обема ѝ. Тази революция дава нови възможности за развитие на човешката интелигентност, създавайки средства, които променят начина да се комуникира, да се работи заедно, да се живее съвместно“ (Sachev 2011, 101). Електронните документи и архиви заемат важно място в този прогрес, спомагайки за подобряване на комуникацията. Те са бъдещето. Предимствата от гледна точка на разходите и времето в сравнение с традиционните методи са, че веднъж приложени, електронните процедури бързо стават предпочитано средство за правене на бизнес. Днес и занапред във всички обществени дейности ще се увеличава обемът на електронните документи и архиви и те ще бъдат основен способ за комуникация в съвременното и бъдещите информационни общества.

Осигуряване на информационна сигурност на документите

Според Стоян Денчев „една от най-общите дефиниции за информационна сигурност е защитата на информацията и системите от неоторизиран достъп, разкриване, промяна, унищожаване или „пробиване“ (Denchev 2019, 173). Може да посочим, че целта на информационната сигурност е защита на ценните ресурси/информация, компютърен хардуер и софтуер на дадена организация чрез подбор и прилагане на подходящи предпазни мерки и създаване на програма за информационна сигурност.

Като критични фактори за успешното прилагане на информационната сигурност литературата и опитът на специалисти класират следните по-важни условия като добра основа за изграждане на ефективна сигурност на информационните ресурси:

– разбиране на изискванията за информационна сигурност, на необходимостта от определяне и управление на риска;

– политика за информационна сигурност.

Информационната сигурност цели въвеждането на контрол на достъпа до информационните ресурси, запазването на

целостта на информацията и нейния конфиденциален характер. Постигането на добра информационна сигурност неминуемо се предшества от процесите на идентификация, анализ, оценка, приемане и управление на риска (Denchev 2019,178).

Програмата за информационна сигурност включва следните елементи:

– Изследване и оценяване на рисковете за информационната сигурност;

– Определяне на политиките, стандарта и контрола, които трябва да се изпълняват с цел намаляване на тези рискове;

– Насърчаване информираността и повишаване знанията и уменията на персонала;

– Оценяване на съгласуваността и ефекта от управлението.

Стойността на документната информация се определя от специфичните характеристики, които тя притежава в себе си, а именно:

– Наличност – позволява на автоматизирани потребители (хора или компютърни системи) да имат достъп до информация без възпрепятстване;

– Акуратност – акуратност има тогава, когато в информацията няма грешки и неточности и тя носи високата стойност, която крайните потребители очакват да има;

– Автентичност – достоверността е качеството на информацията да бъде оригинална, а не възпроизведена или измислена.

„За защита на документната информация могат да бъдат прилагани и мерки, които включват класификация на информацията, сигурно съхранение на документи и прилагане на общи политики за сигурност“ (Larkov 2010, 37).

С цел защита на документната информация, могат да бъдат прилагани множество мерки, които включват:

1. Класификация на документната информация.

2. Сигурно съхранение на документите.

3. Прилагане на общи политики за сигурност.

4. Обучение, както на служителите, съхраняващи документната информация, така и на крайните потребители.

„Конфиденциалността на документната информация е

важен въпрос, особено когато касае лични данни. Всички, които контактуват с дадена организация, очакват предоставената от тях информация с лични данни да остане строго конфиденциална“ (Larkov 2010, 37). Понякога разкриването ѝ е преднамерено, а в други случаи това може да стане случайно.

В някои случаи може да бъде застрашен интегритетът или цялостността на документираната информация. Интегритетът на информацията е застрашен, когато е обект на повреда, разрушаване или нарушаване на автентичното му състояние. Много компютърни вируси и червеи са създадени с ясната цел да бъдат разрушени документни данни. Поради тази причина основен метод за засичане на вирус или червей е да се провери за промени в целостта на файловете, което се констатира от техния размер. Но повреждането на файловете не винаги е в резултат на външна намеса. Смущения в преносната среда също могат да причинят загуба на интегритет.

Полезността също е качеството или състоянието на информацията да има стойност за постигане на определена цел. Ако информацията е налична, но не е в подходящ формат, за крайния потребител тя е безполезна.

Притежанието на информация е качеството или състоянието на собственост или контрол. Нарушаването на конфиденциалността винаги води до нарушаване на притежанието. Ако наличната съвременна система за сигурност осигурява необходимата защита на документите чрез подбор и прилагане на подходящи предпазни мерки, то дейността на информационната сигурност в организацията може да се счита за достатъчно ефективна.

Заключение

В нашето съвремие световната практика потвърждава научното твърдение, че „интензификацията на документно-информационните процеси, все по-задълбочената преработка на документната информация и всестранното използване на документно-информационните ресурси в управлението повишава устойчивостта и приспособляемостта към непрекъснато изменящите се условия… (Bachilo 2000, 234).

Основавайки се на културономичната ценност, обемът

на документната информация непрекъснато нараства във времето. Споделеният културономичен опит, запазен в документните носители, има все по-висока стойност в обществото и човекът на новото време разбира и съзнава неговата ценност. Разработването на теоретичната система на културономичната документология отразява основните, актуални тенденции в разбирането на предметната ѝ област.

Фактите посочват документа като уникална културономична, социокултурна и социокомуникативна ценност. И не само при документопотреблението, а и при документообразуването той се определя като мултифункционален информационен обект, който има множество социално значими функции. Именно тази ключова характеристика на документа изисква прилагането на културономичния метод. Той дава възможност да се разработят основните, същностни проблеми на теорията на документа и да се формира ясно разбирането за трансдисциплинарното научно направление документология.

В съвременните условия популяризирането на архивите и архивните документи се осъществява чрез съвкупност от информационни и комуникационни дейности, основно насочени към широк спектър от заинтересовани лица и институции.

Настоящата статия представи накратко важността на документите и работата с тях, защото те са пряко свързани с обществения, политическия, културния живот във всяко общество и рефлектират върху възпитанието, образованието, науката, културата и други сфери.

Изключителната важност на документната информация в обществения живот днес поставя предизвикателства пред архивната работа. Държавата полага грижи за опазването на документите от Националният архивен фонд чрез регистриране, отчитане и контрол на тяхната наличност; осигуряване на съхранението им в сгради със съвременно оборудване, лаборатории за реставрация и консервация, както и застрахователно копиране. Осигуряват се квалифицирани кадри за работа в архивите и съответното им бюджетно финансиране.

Държавата полага грижи и за опазване на тези доку-

менти, които са описани в регистъра на Националния архивен фонд, но са собственост на физически лица. При опазване на документите, които са на територията на друга държава, се спазва нейното вътрешно законодателство и влезлите в сила международни договори, в които Република България е страна. Впрочем архивите, и в частност Държавна агенция „Архиви“, имат участие в тези процеси. Те са включени в Стратегията за развитие на електронното управление в Република България 2014 – 2020 г., която цели по-голяма интеграция на информационните процеси и разработване на системи и услуги за реализиране на ефективен електронен документооборот и архив (Atanasov 2016, 45).

Динамиката на времето и условията, в които живеем, изискват все повече надеждност, отговорност и сигурност по отношение на съхраняването на документното съдържание на всички нива в нашето общество. Ценността на документираната информация налага използването на съвременни методи за архивиране на документите в организациите и осигуряване на стабилни системи за информационна сигурност, съдържащи съвкупност от законодателни, административни, процедурно-организационни, програмно-технологични, криптографски и други мерки и средства за защита на документната информация. Всички тези факти определят глобалната значимост на културономичната документология като трансдисциплинарна наука, работата с документи като изключително приоритетна дейност на всички нива в съвременното обществото, а архивирането и сигурността по опазване на документите като необходимост за съхраняване на документната ценност за бъдните поколения.

БЛАГОДАРНОСТИ: Докладът се реализира като част от дейностите по проект с Договор № КП-06-М45/1 от 30.11.2020 г. на тема: „InfoLIB: Изграждане на информационно-библиотечна интерактивна платформа по хуманитаристика“ по Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания на млади учени и постдокторанти – 2020 г. на Фонд „Научни изследвания“.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Културономичната документология претендира да бъде трансдициплинарно научно направление, което изучава закономерностите, взаимовръзките и процесите, свързани с документната информация и документната комуникация, занимава се с формирането и с развитието на техните системи, разглеждани като едно цяло.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасов, Хр., 2016. Повторната употреба на информацията, Европейските директиви и българските държавни архиви. *Архивен преглед*, 2, 42 – 48.

Бачило, Л., 2000. Современные правовые проблемы документирования информации. В: *Документация в информационном обществе: электронное де-лопроизводство и электронный архив*. Достъпен на: https://studizba.com/files/show/doc/47951-5-17687.html

Денчев, С., 2019. *Информация и сигурност*. София: За буквите – О писменехъ.

Ларков, Н., 2010. Актуални проблеми на документознанието на съвременния етап. *Архивен преглед*, 3 – 4, 47 – 55.

Методически кодекс, 2013. Свитък 4, Научно-справочен апарат, достъп и използване на архивните документи. София: Държавна агенция Архиви.

Петкова, Ст., 2011. *Увод в архивознанието*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“.

Сачев, Ев., 2015. *Културономична документология*. София: ИК „Новата цивилизация“.

Сачев, Ев., 2011. *Въведение в културономията*. София: АВ „Дизайн Груп“.

REFERENCES

Atanasov, Hr., 2016. Povtornata upotreba na informatsiyata, Evropeyskite direktivi i balgarskite darzhavni arhivi. *Arhiven pregled*, 2, 42 – 48.

Bachilo, L., 2000. Sovremennyye pravovyye problemy dokumentirovaniya informatsii. V: *Dokumentatsiya v informatsionnom obshchestve: elektronnoye de-loproizvodstvo i elektronnyy arkhiv*. Available on: https://studizba.com/files/show/doc/47951-5-17687.html

Denchev, S., 2019. *Informatsia i sigurnost*. Sofia: Za bukvite – O pismeneh.

Larkov, N., 2010. Aktualni problemi na dokumentoznanieto na savremennia etap. *Arhiven pregled*, 3 – 4, 47 – 55.
Metodicheski kodeks, 2013. Svitak 4, Nauchno-spravochen aparat, dostap i izpolzvane na arhivnite dokumenti. Sofia: Darzhavna agentsia Arhivi.
Petkova, St., 2011. *Uvod v arhivoznanieto*. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Sv. Kiril i Metodiy".
Sachev, Ev., 2015. *Kulturonomichna dokumentologia*. Sofia: IK "Novata tsivilizatsia".
Sachev, Ev., 2011. *Vavedenie v kulturonomiyata*. Sofia: AV "Dizayn Grup".

SOME MODERN ASPECTS OF CULTURONOMIC DOCUMENTOLOGY AND THE WORK WITH DOCUMENTS. ARCHIVING AND SECURITY OF DOCUMENTARY INFORMATION

Abstract: The high dynamics of life and the unusually high intensity of communications all over the world lead to a huge expansion of the communication and information process. With the exception of unspoken human thoughts, all other information exists only in the form of documents. This shows the important place of documents in our life. All forms of materialized and immaterialized information have a documentary status, which are created mainly for social information purposes, carry socially significant information and are disseminated in the social space and time. This article attempts to examine the place of documents on a global scale and their significance on all issues concerning global communication and their growing role in modern society. Up-to-date methods for archiving and security of documentary information will be presented, contributing to the trouble-free storage and reading of documents in the future.

Keywords: archiving, document, culturonomic documentology, security.

Correspondence addresses:
Nelly Ninova, MA
University of Library Studies and Information Technology/
Sofia 1784, 119 Tsarigradsko Shosse Blvd.
Phone number: 0897 27 27 07
E-mail address: neli.ninova1@abv.bg

Iren Ilieva, MA
University of Library Studies and Information Technology/
Sofia 1784, 119 Tsarigradsko Shosse Blvd.
Phone number: 0889 29 41 41
E-mail address: neli.ninova1@abv.bg

Dimitar Dimitrov, MA
University of Library Studies and Information Technology/
Sofia 1784, 119 Tsarigradsko Shosse Blvd.
Phone number: 0888 99 58 98
E-mail address: d.dimitrov@unibit.bg

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ В АРХИВИТЕ И ДОКУМЕНТИТЕ ОТ XVIII – XIX ВЕК: МОДЕРНОСТ И ТРАДИЦИЯ

Българска
Първо издание

Съставители и научни редактори:
доц. д-р Християн Атанасов, проф. д.н. Орлин Събев

Научни рецензенти:
чл.-кор. проф. д.и.н. Румяна Радкова,
проф. д.и.н. Вера Бонева

Редактор и коректор:
Бистра Маркова

Дизайн на корицата:
д-р Христо Христов

Формат 70/100/16
Печатни коли 31,5

Предпечат и печат:
БПС ООД

Академично издателство „За буквите – О писменехъ“
ISBN 978-619-185-585-8

9 786191 855858